

ΦΙΛΟΛΟΓΙΚΟΣ ΣΥΛΛΟΓΟΣ ΠΑΡΝΑΣΣΟΣ

ΠΑΡΝΑΣΣΟΣ

ΕΞΑΜΗΝΙΑΙΟ ΦΙΛΟΛΟΓΙΚΟ ΠΕΡΙΟΔΙΚΟ

ΤΟΜΟΣ Α'. ΙΟΥΛΙΟΣ - ΔΕΚΕΜΒΡΙΟΣ 1988

ΑΘΗΝΑΙ

ΠΑΡΝΑΣΣΟΣ

ΕΞΑΜΗΝΙΑΙΟ ΠΕΡΙΟΔΙΚΟ ΤΟΥ Φ. Σ. ΠΑΡΝΑΣΣΟΣ
Ιδιότητα 'Αγ. Γεωργίου Καρότου, 8. 105 61 — ΑΘΗΝΑΙ

ΣΥΝΤΑΚΤΙΚΗ ΕΠΙΤΡΟΠΗ

ΝΙΚ. ΛΙΒΑΔΑΡΑΣ :	Πρόεδρος Φ. Σ. ΠΑΡΝΑΣΣΟΣ Καθηγητής Πανεπιστημίου 'Αθηνών
ΠΑΝ. ΝΙΚΟΛΟΠΟΥΛΟΣ :	Έφορος Βιβλιοθήκης Φ. Σ. ΠΑΡΝΑΣΣΟΣ Διευθυντής 'Εθνικής Βιβλιοθήκης
ΕΜΜ. ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΙΔΗΣ :	Σύμβουλος Φ. Σ. ΠΑΡΝΑΣΣΟΣ Καθηγητής Πανεπιστημίου 'Αθηνών
ΓΕΡ. ΖΟΡΑΣ :	Κοσμητής Σχολών Φ. Σ. ΠΑΡΝΑΣΣΟΣ
ΔΙΟΝ. ΚΑΛΑΜΑΚΗΣ :	Κοσμητής Σχολών Φ. Σ. ΠΑΡΝΑΣΣΟΣ

Υπεύθυνος Τυπογραφείου : ΕΥΑΓ. ΜΠΟΥΔΟΥΚΟΣ
'Οδός Φωτογράφα, 54. 11743 — ΑΘΗΝΑΙ
Τηλ. 92.38.935

PARNASSOS

A BIENNIAL JOURNAL OF THE PARNASSOS
LITERARY SOCIETY

8, St. George Karytis Square. 105 61 — ATHENS, GREECE

EDITORIAL BOARD

N. LIVADARAS :	President of PARNASSOS Professor at the University of Athens
P. NIKOLOPOULOS :	Chief Librarian of PARNASSOS Director of the National Library
E. KONSTANTINIDIS :	Board Member of PARNASSOS Professor at the University of Athens
G. ZORAS :	Board Member of the PARNASSOS Schools
D. KALAMAKIS :	Board Member of the PARNASSOS Schools

Τιμή τεύχους : Δρχ. 1.200. Έτήσια συνδρομή : Δρχ. 2.400
Individual Number : U.S.A. \$ 20. Subscription : U.S.A. \$ 40

Ν. Α. ΛΙΒΑΔΑΡΑ

ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ ΣΤΗΝ ΕΠΙΓΡΑΦΗ ΤΟΥ ΑΡΓΕΙΟΥ ΚΑΛΛΙΠΠΟΥ

Τὴν ἐπιγραφὴν τοῦ Ἀργείου Καλλίππου

*Κάλλιππος: ἱκέτας
Εὐκλεος υἱὸς
τὸν ἐπιδανρίον
παρ' Ἀπόλλωνος
Πύθιο Ἀργεῖος
ἀρχὸς καὶ Φοικεῦται*

ἀνεκάλυψε τὸ 1977 κατὰ τὴν ἀνασκαφὴν τοῦ ἱεροῦ τοῦ Ἀπόλλωνος Μαλεά-
τα ὁ Β. Κ. Λαμπρινουδάκης.

Στὴν ἐκθεσὴ τῆς ἀνασκαφῆς αὐτῆς¹ ὁ κ. Λαμπρινουδάκης χρονολογεῖ
τὴν ἐν λόγῳ ἐπιγραφὴν πρὸς τὸ 460 π.Χ. καὶ στηριζόμενος στὴν μαρτυρία τοῦ
Ἡροδότου (6, 83), κατὰ τὴν ὁποίαν οἱ δοῦλοι στὸ Ἄργος μετὰ τὴν μάχη τῆς
Σηπείας, τὸ 494, ἀνέλαβαν τὴν ἐξουσίαν, ἐξεδιώχθησαν κατόπιν καὶ ἀφοῦ
ἐγκατεστάθησαν στὴν Τίρυνθα, ἐξεβλήθησαν ἐν συνεχείᾳ καὶ ἀπὸ ἐκεῖ, δί-
δει σ' αὐτὴν τὴν ἐξῆς ἐρμηνεία: «ἀνέθεσαν ὁ Κάλλιππος, γυῖος τοῦ Εὐκλέους,
(ποῦ ἦλθε) ἱκέτης τῶν Ἐπιδανρίων στὸν Πύθιο Ἀπόλλωνα, (ὁ ἴδιος) ὁ Ἀρ-
γεῖος ἄρχων καὶ οἱ δουλοπάροικοί του». Τὴν ἴδια ἐρμηνεία τῆς ἐπιγραφῆς
ἐπαναλαμβάνει καὶ στὴν μελέτη του «Staatskult und Geschichte von Epidau-
rus², ὅπου διατυπώνει τὴν γνώμη ὅτι ἡ ἐπιγραφὴ ἀναφέρεται στὰ γεγονότα
τῆς ἐκδιώξεως τῶν «δούλων» ἀπὸ τὴν δημοσίαν ζωὴν τοῦ Ἀργους, καὶ εἰδικώ-
τερα ὅτι ὁ Ἀργεῖος γαιοκτήμων Κάλλιππος συνεργάστηκε μὲ τοὺς δουλο-
παροίκους του, συμμερίστηκε τὴν τύχη των καὶ ἦλθε μαζί των ὡς ἱκέτης στὴν
Ἐπίδαυρο.

Ἡ ἐξήγηση αὐτὴ εἶναι γοητευτικὴ καὶ εὐλογοφανής. Ἀλλὰ ἐπειδὴ τὰ
ἀποδεικτικά στοιχεῖα εἶναι ἐλλιπῆ, ὅπως συνήθως συμβαίνει στὶς ἐπιγραφές

1. Βλ. Β. Κ. Λαμπρινουδάκης, Ἀνασκαφὴ στὸ Ἱερό τοῦ Ἀπόλλωνος Μαλεά-
τα, ΠΑΕ 1977, 192.

2. Ἀρχαιογνωσία 1 (1980) 578ξ.

τοῦ εἶδους αὐτοῦ, ἀπὸ τὴν θεώρηση τῆς Ἀργολικῆς ἱστορίας τοῦ δευτέρου τετάρτου τοῦ 5ου αἰῶνος καὶ ἀπὸ τὴν σύγκριση πρὸς ἄλλες ἐπιγραφὰς γεννῶνται ἐρωτηματικά ὡς πρὸς τὸ ἐὰν πράγματι οἱ Φοικιάται τοῦ Καλλίππου εἶναι ἐπαναστατήσαντες «δοῦλοι».

Σχεδὸν κανεὶς ἀπὸ τοὺς ἐρευνητὲς δὲν δέχεται κατὰ γράμμα τὴν ὡς ἄνω μαρτυρία τοῦ Ἡρόδοτου. Κατὰ τὶς ἐπικρατέστερες ἀπόψεις³ ἀρχαίων καὶ συγχρόνων μελετητῶν οἱ «δοῦλοι», περὶ τῶν ὁποίων ὁμιλεῖ ὁ Ἡρόδοτος, εἴτε εἶναι μιὰ ὁμάδα κατωτέρας κοινωνικῆς τάξεως (οἱ «γυμνήται» τοῦ Πολυδεύκου⁴ ἢ οἱ «γυμνήσιοι» τοῦ Στεφάνου Βυζαντίου καὶ τοῦ Εὐσταθίου Θεσσαλονίκης⁵) εἴτε πρόκειται περὶ οἰκογενειῶν περιοίκων (ἄποψη τοῦ Ἀριστοτέλους, Πολιτ. 1303a8, καὶ τοῦ Πλουτάρχου, Ἡθ. 245F), οἱ ὁποῖες μετὰ τὴν χορήγηση σ' αὐτὲς πολιτικῶν δικαιωμάτων ἀπέκτησαν ἐξουσία, ἐναντίον τῆς ὁποίας κατεφέρθησαν κατόπιν οἱ «ἐπίγονοι», οἱ γυιοὶ δηλαδὴ τῶν πεσόντων εὐγενῶν στὴν μάχη τῆς Σηπείας. Αὐτοὶ δηλαδὴ ἐναντίον τῶν ὁποίων ἐστράφησαν οἱ «ἐπίγονοι» γιὰ νὰ ἐκμηδενίσουν τὴν πολιτικὴν τῶν δύναμη ὀνομάσθησαν ἀπὸ τὸν Ἡρόδοτο «δοῦλοι»⁶ μιὰ καὶ ὁ «πατὴρ τῆς ἱστορίας» ἐπροπαγάνδιζε ὑπὲρ τῶν εὐγενῶν⁷.

Νὰ υποθέσωμε ὅτι ὁ Κάλλιππος εἶναι ἕνας ἀπὸ ἐκείνους τοὺς ὁποίους ἐκδιώκουν οἱ «ἐπίγονοι»; Τότε αὐτομάτως πρέπει νὰ τὸν κατατάξωμε στὸ ἀντίπαλο στρατόπεδο τῶν ἀριστοκρατικῶν, τοὺς ὁποίους φαίνεται ὅτι ἐκπροσωποῦν οἱ «ἐπίγονοι». Τὸ γεγονὸς ὅμως ὅτι ὁ Κάλλιππος προτιμᾷ τὴν ἀναθηματικὴ ἐπιγραφή του τὴν μαρτυρημένη καὶ ἀπὸ παλαιότερη πηγή⁸ προσωνυμία «Πύθιος» γιὰ τὸν Ἀπόλλωνα Μαλεάτα ἴσως ὑπογραμμίζει τὴν ἀριστοκρατικὴ καταγωγή του, ἀφοῦ εἶναι γνωστὴ γιὰ τὴν ἐποχὴ αὐτὴ ἡ εὐνοια τοῦ μαντείου τῶν Δελφῶν⁹, ἐπομένως καὶ τοῦ Πυθίου Ἀπόλλωνος, στοὺς ἀριστοκρατικοὺς κύκλους σὲ πανελλήνια κλίμακα.

3. Βλ. Fritz Gschnitzer, *Abhänge Orte, Zetemata XVII* (1958), 75 ἐξ. Franz Kiechle, *Argos und Tiryns nach der Schlacht bei Sepeia*, *Philologus* 104 (1960), 181 ἐξ. W. G. Forrest, *Themistocles and Argos*, CQ, N.S. 10 (1960), 222 ἐξ. M. Wörle, *Untersuchungen zur Verfassungsgeschichte von Argos im 5. Jh. v. Chr.* Diss. Erlangen, Nürnberg 1964, 105 ἐξ. R. A. Tomlinson, *Argos and the Argolid*, London 1972, 97 ἐξ., κ.ά.

4. Πολυδ. 3, 83: *μεταξὺ δ' ἐλευθέρων καὶ δούλων οἱ Λακεδαιμονίων εἴλωτες... καὶ Ἀργείων γυμνήτες.*

5. Στεφ. Βυζαντ. λ. Χίος: ..., οὗτοι δὲ (οἱ Χίοι) πρῶτοι ἐχρήσαντο θεράπονται, ὡς Λακεδαιμόνιοι τοῖς εἰλωσι καὶ Ἀργεῖοι τοῖς Γυμνήσιοις... Εὐστ. Θεσσαλ. Εἰς Διον. Περιηγ. 533: ... ὡς καὶ Λακεδαιμόνιοι... ἐχρήσαντο ποτε εἰλωσι... καὶ Ἀργεῖοι Γυμνήσιοις...

6. Βλ. Forrest, δ. π. 224 ἐξ.

7. Βλ. Forrest, δ. π. 222.

8. IG IV, 1169. Πρβλ. Λαμπρινουδάκη ν, Ἀρχαιογνωσία, δ. π. 56.

9. Πρβλ. Forrest, δ. π. 227.

Ἀπομένει ἡ ἄποψη ὅτι πρόκειται περὶ περιοίκων μὴ Δωριέων, οἱ ὅποιοι καλλιεργοῦν τὰ κτήματα τῶν Ἀργείων ὡς δουλοπάροικοι καὶ οἱ ὅποιοι ἔρχονται σὲ προστριβές μὲ τοὺς κυρίους τῶν. Μὲ τὸ μέρος τούτων, σύμφωνα μὲ τὴν ἄποψη αὐτή, πρέπει νὰ ἐτάχθῃ ὁ Κάλλιππος, ὁ ὁποῖος μετὰ τὴν ἀποτυχία τοῦ ἐγγχειρήματός του πληρώνει τὰ ἐπίχειρα τῆς ἀντιθέσεώς του πρὸς τοὺς συνευγενεῖς του. Εἶναι ὅμως πολὺ δύσκολο νὰ δεχθῶμε ὅτι ἓνας Ἀργεῖος γαιοκτήμων, (ἐφ' ὅσον ἡ λέξη «ἀρχός», πού ἀναφέρεται στὸν Κάλλιππο ἔχει αὐτὴ τὴν σημασία), τοῦ ὁποῖου τὰ συμφέροντα βλάπτονται ἀπὸ μιὰ κοινωνικοπολιτικὴ ἐπανάσταση κατωτέρων τάξεων ἢ δουλοπαροίκων ἐξηρημένων ἀπὸ αὐτόν, τάσσεται μὲ τὸ μέρος ἐκείνων, οἱ ὅποιοι σὲ μιὰ τέτοια περίπτωσι θά ἦσαν ἐχθροὶ του.

Ἐξ ἄλλου κατὰ τὸν Λαμπρινουδάκη (Ἀρχαιογνωσία, ὅ.π. 57) τὸ περιεχόμενο καὶ ἡ χρονολόγησις τῆς ἐπιγραφῆς μᾶς ὁδηγεῖ ἐνδεχομένως στὰ γεγονότα τῆς Τίρυνθος, στὴν ἐκδίωξις δηλαδὴ κατοίκων ἢ «δοῦλων» ἀπὸ τὴν Τίρυνθα καὶ στὴν καταφυγὴ τῶν στὸ νότιο ἄκρο τῆς Ἀργολίδος, στοὺς Ἀλιεῖς¹⁰, καὶ ὅπως ἀναφέρει ὁ Στράβων¹¹ καὶ στὴν Ἐπίδαυρο. Τίθεται ὅμως τὸ ἐρώτημα, πῶς εἶναι δυνατόν Τιρύνθιοι, καὶ ἂν ἀκόμη χαρακτηρισθῶν ὡς «περίοικοι» μὲ ὅλη τὴν ἰδιαιτερότητα πού περικλείει ἡ λέξις, ἢ καὶ προσφυγόντες στὴν Τίρυνθα «δοῦλοι», νὰ ἐξαρτῶνται ἀπὸ Ἀρχεῖον «ἀρχόν», ἐὰν ἡ τελευταία αὐτὴ λέξις δηλώνῃ πράγματι τὸν γαιοκτήμονα; Ἐξ ἄλλου δὲν ὑπάρχει μαρτυρία ὅτι γενικῶς οἱ κάτοικοι περιοίκων περιοχῶν, ἰδιαίτερος δὲ Τιρύνθιοι, ἔστω καὶ ὑποτελεῖς στοὺς Ἀργεῖους¹² ἐκαλλιεργοῦσαν ὡς δουλοπάροικοι τὰ κτήματα Ἀργείων «ἀρχῶν». Ἀκόμη καὶ ἂν δεχθῶμε ὅτι οἱ «δοῦλοι» τοῦ Ἡροδότου ταυτίζονται, ὅπως πιστεύει ὁ Forrest¹³, μὲ

10. Ἐφορος FGrHist. II A70 F 56: Steph. Byz. s. Ἀλιεῖς ... *Ἐφορος ἐν τῷ ὅτι οὗτοι Τιρύνθιοι εἰσι, καὶ ἐξαναστάντες ἐβουλεύοντο οἰκεῖν τινα τόπον καὶ ἡρώτων τὸν θεόν...* Ἡρόδ. VII, 137, 2: ... *ὅς εἶλε Ἀλιεῖς τοὺς ἐκ Τίρυνθος ὀλεῖν καταπλώσας πλήρει ἀνδρῶν...* Πρβλ. Gschnitzer, ὅ.π., 64. Ἐὰν χρονολογήσωμε τὴν ἐπιγραφὴν πρὸς τὸ 460 π.Χ. προκύπτει ἄλλο πρόβλημα ἀπὸ τὴν ἀσυμφωνία τῶν μελετητῶν ὡς πρὸς τὴν ἀκολουθία τῶν πολιτικῶν γεγονότων τῆς ἐν λόγῳ ἐποχῆς... Ὁ Forrest, ὅ.π. 827, χρονολογεῖ τὸ κίνημα τῶν ἐπιγόνων μεταξὺ τῶν ἐτῶν 470 καὶ 465. Κατὰ τὸν Joumy (Expedition 5, 1963) οἱ ἀνασκαφές ἀποκλείουν ὅποιαδήποτε χρονολογία μετὰ τὸ 470 γιὰ τὴν ἐγκατάστασι Τιρυνθίων στοὺς Ἀλιεῖς.

11. Στράβων 8,373: *ἡρῆμωσαν δὲ τὰς πλείστας οἱ Ἀργεῖοι ἀπειθούσας, οἱ δ' οἰκήτορες οἱ μὲν ἐκ τῆς Τίρυνθος ἀπῆλθον εἰς Ἐπίδαυρον, οἱ δὲ (...) τῆς Ἐλομιάτης* εἰς τοὺς Ἀλιεῖς *καλουμένους...*

12. Περὶ τῆς θέσεως τῶν περιοίκων ἐναντι τῶν Ἀργείων βλ. Forrest, ὅ.π. 223έξ.

13. Βλ. Forrest, ὅ.π. 223. 227έξ. Κατὰ τὸν R. F. Willets, *The Servile Interregnum at Argos*, *Hermes* 87 (1959), 498έξ. οἱ «δοῦλοι» τοῦ Ἡροδότου ἦσαν προσκολλημένοι στὰ κτήματα τῶν Ἀργείων καὶ μετὰ τὴν μάχην τῆς Σηπείας κάτω ἀπὸ ἀντίθετος περιστάσεις ἀνέλαβαν τὴν διαχείρισι τῶν κτημάτων. Ὅταν δὲ ἐξεδιώχθησαν ἀπὸ τὸ Ἄργος καὶ κατέ-

τοὺς δημοκρατικούς καὶ ὅτι τὰ γεγονότα τῆς Τίρυνθος ἀπηχοῦν πολιτειακὴ ἀλλαγὴ, στὴν ὁποίαν ὀφείλεται ἐνδεχομένως καὶ ἡ φυγὴ τοῦ Θεμιστοκλέους ἀπὸ τὸ Ἄργος, τότε πάλιν οἱ Φοικιάται τοῦ Καλλίππου δὲν εἶναι ὅπως δῆποτε ἐπαναστατήσαντες «δοῦλοι», ἀφοῦ ἡ ἔννοια τῆς λέξεως στὴν ἐπιγραφὴ δὲν εἶναι δυνατόν νά συμπίπτῃ μὲ τὸν χαρακτηρισμὸ τοῦ Ἡροδότου.

Ἀπὸ τὸ περιεχόμενον τῆς ἐπιγραφῆς μποροῦμε νά συμπεράνωμε ὅτι ἡ πολιτικὴ τῶν Ἐπιδaurίων ἐπιτρέπει τὴν παροχὴ ἀσυλίας σὲ ὅσους ἐκ τῶν ἐκδιωχθέντων καταφεύγουν στὸν ναὸ τοῦ Ἐπιδaurίου Ἀπόλλωνος. Γεννᾶται ὅμως τὸ ἐρώτημα πῶς μόνον ἀριθμὸς «δούλων» ἢ δουλοπαροίκων μὲ ἐπικεφαλῆς τὸν κύριόν των ἀφιερώνουν ἀνάθημα μὲ ἐπιγραφὴ ἱκεσίας, πράξη ποὺ ἐκφράζει ὅπωςδῆποτε κάποια σκοπιμότητα, καὶ ὄχι ἀπὸ κοινοῦ ὅλη ἡ ὁμάδα τῶν προσφυγόντων στὴν Ἐπίδαυρον; Ἐκτὸς ἐὰν βέβαια δεχθοῦμε τὸ ὅλως ἀπίθανο ὅτι ἡ μαρτυρία τοῦ Στράβωνος περὶ ἀποχωρήσεως Τίρυνθίων στὴν Ἐπίδαυρον ἀναφέρεται ἀποκλειστικῶς στὴν ὁμάδα τοῦ Καλλίππου. Οὔτε φαίνεται λογικὸ νά συσχετίσωμε τὴν ἐπιγραφὴ τοῦ Φιλοξένου Φιλαικίδα¹⁴ μὲ τὴν ἐπιγραφὴ τοῦ Καλλίππου, ὅπως πράττει ὁ Λαμπρινουδάκης (Ἀρχαιογνωσία, δ.π. 58), διότι ἡ περίπτωσις τοῦ Φιλοξένου, στὸν ὁποῖο παρέχεται ἀπὸ τοὺς Ἐπιδaurίους ἀσυλία καὶ ἀτέλεια, δὲν προϋποθέτει ἀπαραιτήτως βίαιον γεγονὸς, ὅπως ὑποδηλοῖ ἡ ἱκεσία τοῦ Καλλίππου.

Στὴν Λοκρικὴ ἐπιγραφὴ τοῦ πρώτου τετάρτου τοῦ 5ου αἰῶνος¹⁵, στὴν ὁποία καθορίζεται ἡ νομικὴ θέσις ἐγκαθισταμένων ὡς ἐποίκων στὴν Ναύπακτο Ὑποκνημιδίων Λοκρῶν, ἡ λέξις «ἀρχός», ἡ ὁποία στὴν ἐπιγραφὴ τῆς Ἐπιδaurίου ἀναφέρεται στὸν Κάλλιππο, ἔχει πολιτειακὴ σημασία καὶ δὲν δηλώνει τὸν γαιοκτήμονα, ἀλλὰ τὸν ἔχοντα δημόσιο λειτουργήμα. Αὐτὸς ὁ «ἀρχός», ἐὰν δὲν φροντίσῃ γιὰ τὴν ἐκδίκασιν μηνύσεως γιὰ παράβασις τοῦ ἐποικιστικοῦ νόμου ἐντὸς τριάντα ἡμερῶν, χάνει τὰ πολιτικά του δικαιώματα καὶ τὴν περιουσίαν του, ἡ ὁποία δημεύεται· τὸ κτῆμα του μαζί μὲ τοὺς δούλους, «τὸ μέρος μετὰ Φοικιατῶν». Στὴν περίπτωσιν αὕτη βέβαια δὲν γνωρίζομε ἂν πρόκειται περὶ κοινῶν δούλων - καλλιεργητῶν τῶν κτημάτων ἢ

λαβὰν τὴν Τίρυνθα ἀπέκτησαν ἐκεῖ τὰ πολιτικά καὶ οἰκονομικά δικαιώματα ποὺ ἀπέκτησαν οἱ νέοι Ἀργεῖοι στὸ Ἄργος. Συνεπῶς σὲ καμιά περίπτωσιν οἱ «δοῦλοι», οὔτε ὅταν ἀπέκτησαν δύναμιν στὸ Ἄργος οὔτε ὅταν τὴν ἔχασαν καὶ ἐφυγὰν στὴν Τίρυνθα, ἦτο δυνατόν νά εἶναι Φοικιάται (=δουλοπάροικοι) Ἀργεῖου «ἀρχοῦ» (=γαιοκτήμονα κατὰ Λαμπρινουδάκη).

14. Βλ. W. Peek, Neue Inschrift aus Epidaurus, Abh. der Sächs. Akad. der Wiss. 63, 5, 1972, Nr. 10.

15. R. Meiggs - D. Lewis, A Selection of Greek Historical Inscriptions, Oxford 1969, ἀρ. 20, σελ. 35έξ. Σημειωτέον ὅτι στὴν ἐπιγραφὴν αὕτη παραπέμπει ὁ Λαμπρινουδάκης, ΠΑΕ δ.π. 192, σημ. 3 γιὰ νά στηρίξῃ τὸ παράλληλον ἀρχός - Φοικιάται τῶν δύο ἐπιγραφῶν.

δουλοπαροίκων, ἂν καὶ ἡ ἔλλειψη μαρτυριῶν ἐπὶ τούτου, ἡ γεωφυσικὴ ὄψη τῆς περιοχῆς καὶ ἡ ἱστορία τῆς Ναυπάκτου ἀποκλίνουν ὑπὲρ τῆς πρώτης ἀπόψεως.

Τὴν λέξη *Φοικιάται* βρίσκουμε ἐπίσης καὶ σὲ ἐπιγραφή τῆς αὐτῆς περιόδου ἀπὸ τὴν Μαντίνεια¹⁶. Σύμφωνα μετὰ τὴν ἐπιγραφή αὐτὴ ὁ ἱερόσυλος καθίσταται κτῆμα τῆς θεᾶς μετὰ τῶν «οἰκιατῶν» του, τῶν δούλων του δηλαδή, ἂν δὲν θελήσωμε νὰ ἐννοήσωμε τὸ *Φοικιάταις* τῆς ἐπιγραφῆς αὐτῆς μετὰ τὴν σημασίαν ὅλων τῶν μελῶν τοῦ οἴκου.

Καὶ στὶς δύο αὐτὲς ἐπιγραφὰς πρόκειται οὐσιαστικῶς καὶ περὶ ἀπωλείας κυριότητος δούλων ἀπὸ ὑπαιτιότητα τοῦ κυρίου των. Ἐπομένως θετικὴ συμβολὴ ἀπὸ αὐτὲς δὲν μπορεῖ νὰ προκύψῃ γιὰ τὴν ἐρμηνεία τῆς ὑπὸ συζήτησιν ἐπιγραφῆς.

Ἄν καὶ ὁ Willets ἀπέδειξε ὅτι ἡ λέξις οἰκέτης (ἐπομένως καὶ *Φοικιάτης*¹⁷), δὲν σημαίνει ἀποκλειστικὰ τὸν οἰκιακὸ δούλο, ἀλλὰ καὶ τὸν δουλοπάροικο, ἐν τούτοις δὲν εἴμεθα ἀπολύτως βέβαιοι ὅτι ἡ λέξις *Φοικιάται* τῆς ἐπιγραφῆς ἔχει τὴν δεύτην, ὅπως πιστεύει ὁ κ. Λαμπρινουδάκης (ὁ.π.) ἢ ἀκόμη καὶ τὴν πρώτην σημασίαν.

Ἡ λέξις *Φοικιάται* ἢ ἡ ἀντίστοιχὴ τῆς οἰκέται μετὰ τὴν σημασίαν τῶν δούλων (ἀλλὰ καθὼς φαίνεται καὶ μετὰ τὴν σημασίαν τῶν μελῶν τῆς οἰκογενείας), ἀπαντᾷ καὶ σὲ ἄλλες ἀρχαῖκας ἐπιγραφὰς καὶ μάλιστα καὶ σὲ ἐπιγραφὰς ἀσυλίας, ὥστε μποροῦμε νὰ ποῦμε ὅτι μορφολογικῶς ὡς πρὸς τὸ σημεῖο τῆς παροχῆς (ἐδῶ τῆς αἰτήσεως) ἀσυλίας σὲ κύριο καὶ δούλους ἢ μέλη οἰκογενείας ἢ ἐπιγραφὴ τοῦ Καλλίππου δὲν εἶναι πρωτότυπος. Λ.χ. ἀπὸ Θεσσαλικῆς ἐπιγραφῆς τοῦ 5ου π.Χ. αἰῶνος¹⁸ πληροφοροῦμεθα ὅτι οἱ Θητόνιοι «ἔδοκαν Σοταῖροι τοὶ Κ/οριωνθίοι καὶ γένει καὶ *Φοικιάταις* καὶ χρέμασιν ἀσυλίαν κατέλειαν...»

Σὲ ἄλλῃ Θεσσαλικῇ ἐπιγραφῇ δημοσιευμένη ἀπὸ τὸν Yves Béquignon¹⁹ διαβάζομε ὅτι οἱ Φεραῖοι ἔδωκαν «προξ[εν]/[ίαν καὶ] ἀτέλειαν καὶ ἀσυλίαν

16. IG 5². 262, 166ξ.: οσοι αν χρεστεριον κακρινε/ε γροσιδικα κριθεε τον χρεματον/πε τοις Φοικιαται τας θεο ειναι / κα Φοικιας δασσασθαι τας αν οδ εουσας. Ὁ ἐκδότης ἀποδίδει: οἱ τινι (dativus arcadice pro genetivo) ἂν χρηστήριον κατακρίνη ἢ γνωσιδικα (κριτήριον) κριθῇ τῶν χρημάτων, (τούτων) μετὰ τῶν οἰκετῶν (=δούλων) τῆς θεοῦ εἶναι καὶ οἰκίας (κάΦφοικίας pro κάς F-) διαμερίσασθαι (ut δημιόπρατα) τὰς ἂν ὧδε οὔσας (αἱ ἂν ὧδε ὧσιν).

17. R. F. Willets, ὁ.π. 496 ἐξ. Εἶναι σαφές ὅτι ἡ λέξις οἰκέτης προέρχεται ἀπὸ τὴν λέξιν οἶκος, ἐνῶ ἡ λέξις *Φοικιάτης* ἀπὸ τὴν λέξιν Φοικία (βλ. καὶ EM 698, 11: ὡς περ οἰκία οἰκιάτης... Συνεπῶς νομίζω ὅτι δὲν πρέπει νὰ ἀναζητήσωμε διαφορετικὴν σημασίαν γιὰ κάθε λέξιν.

18. IG 9². 257.

19. BCH 1964, ἀρ. 8, σελ. 407.

[καὶ ἐπὶ τῶν]» σὲ ὠρισμένους ξένους αὐτο[ῖς κα]ὶ οἰκιά[ταις], σ' αὐτοὺς δηλαδὴ καὶ προφανῶς στὰ μέλη τῆς οἰκογενείας τῶν. Στὴν ἐπιγραφή αὐτὴ ἡ λέξις οἰκιάταις ἔχει τὴν θέσιν συνήθων λέξεων ὅπως: *γένει*, *γενεᾷ*, κ.ἄ., τὶς ὁποῖες συναντῶμε σὲ παρόμοιες ἐπιγραφές²⁰.

Σημειωτέον ὅτι τὴν σημασία αὐτὴ τῆς λέξεως *Φοικιάται*, ἐφ' ὅσον εἶναι ὀρθή, τῶν μελῶν δηλαδὴ τῆς οἰκογενείας, ἔχει συχνότατα ἡ ἀντίστοιχη λέξις *οἰκέτης* παραλλήλως πρὸς τὴν σημασία τοῦ δοῦλος καὶ στὸν ποιητικὸ καὶ πεζὸ λόγο²¹, γεγονὸς πού μαρτυρεῖ τὴν διάδοση αὐτῆς τῆς σημασίας τῆς λέξεως.

Σύμφωνα μὲ τὶς παρατηρήσεις αὐτὲς δὲν πρέπει νὰ ἀποκλεισθῇ καὶ ἡ ἐξήγηση ὅτι ὁ Ἀργεῖος Κάλλιππος, ἀξιωματοῦχος τοῦ δημοσίου, ἀναγκάζεται νὰ φύγῃ ἀπὸ τὸ Ἄργος γιὰ πολιτικοὺς προφανῶς λόγους καὶ ἔρχεται μὲ τὴν οἰκογένειά του στὴν Ἐπίδauρο ἰκέτης τῶν Ἐπιδauρίων. Ἀσφαλῶς ἡ φυγὴ τοῦ Καλλίππου στὴν Ἐπίδauρο ἐντάσσεται σὲ πολιτικὰ γεγονότα πού συνέβησαν στὸ Ἄργος κατὰ τὸ δεῦτερο τέταρτο τοῦ 5ου μ.Χ. αἰ. Κανένα σοβαρὸ στοιχεῖο ὅμως δὲν μᾶς ἐπιτρέπει νὰ ταυτίσωμε τοὺς Φοικιάτας τῆς ἐπιγραφῆς, ὅποιοι εἶναι αὐτοί, δοῦλοι ἢ μέλη τῆς οἰκογενείας τοῦ Καλλίππου, μὲ τοὺς «δούλους» τοῦ Ἡροδότου.

20. Βλ. IG9², 257. BCH 1964, ἀρ. 9, σελ. 408 κ.ἄ.

21. Βλ. Αἰσχ. Ἀγ. 732. Ἡρόδ. 8, 44¹. 62². 106². 109⁴. 144³ κ.ἄ. Ξεν. Κύρ. Παιδ. 4,2,2. Ἀνάβ. 4,6,1. κ.ἄ. Βλ. ὁμοίως καὶ τὶς μεταγενέστερες μαρτυρίες: Πολυδεύκ. 3.84 οἱ ποιεῖται καὶ τοὺς ἄλλους οἰκέτας ὠνόμαζον. Ἡσύχ. λ. οἰκέται· οἱ κατὰ τὸν οἶκον πάντες.

ΒΑΛΤΕΡ ΠΟΥΧΝΕΡ

ΥΦΟΛΟΓΙΚΑ ΠΡΟΒΛΗΜΑΤΑ ΣΤΟ ΕΛΛΗΝΙΚΟ ΘΕΑΤΡΟ ΤΟΥ 20ου ΑΙΩΝΑ

Όταν σχεδόν πριν από 10 χρόνια έδωσα στο Πανεπιστήμιο των Ίωαννίνων μιὰ διάλεξη γιὰ τὰ ἐρευνητικὰ προβλήματα στὴν ἱστορία τοῦ νεοελληνικοῦ θεάτρου¹, χώρισα τὰ προβλήματα αὐτὰ σὲ τρεῖς κατηγορίες: προβλήματα 1) πληροφόρησης καὶ ἱστορικῶν πηγῶν, 2) ἀξιολόγησης τῶν ἱστορικῶν πληροφοριῶν, καὶ 3) ταξινόμησης τοῦ ὕλικου. Στὴν τρίτη κατηγορία ἔθεσα τὰ προβλήματα μιᾶς λογικῆς περιοδοποίησης τῆς ἱστορίας τοῦ νεοελληνικοῦ θεάτρου, ποὺ καλύπτει τὸ χρονικὸ διάστημα τουλάχιστον μιᾶς χιλιετηρίδας. Τὰ κριτήρια μιᾶς τέτοιας περιοδοποίησης εἶναι συνήθως ὀφολογικὰ ἢ ἀφοροῦν ἱστορικὲς ἐποχὲς γενικότερα. Τὸ γεγονός, ὅτι οἱ δύο μείζονες ἱστορικοὶ τοῦ νεοελληνικοῦ θεάτρου, ὁ Νικόλαος Λάσκαρης καὶ ὁ Γιάννης Σιδέρης, ἔχουν ἀποκλείσει μεγάλα τμήματά της ἀπὸ τὸν ἐρευνητικὸ τους ὀρίζοντα (κρητικὸ θέατρο, ἑλληνικὸ θέατρο τῆς διασπορᾶς, λαϊκὸ θέατρο καὶ θέατρο σκιῶν, θεάματα καὶ δρώμενα), εἶχε ὡς ἀποτέλεσμα, νὰ μὴ μπορέσουν τελικὰ νὰ δώσουν μιὰ περιεκτικὴ εἰκόνα, γιὰ τὸ σύνολο τῆς ἱστορίας τοῦ νεοελληνικοῦ θεάτρου, ἀπὸ τὴ «Νέαιρα» τοῦ Μόσχου (ca. 1475) ἢ καὶ τὸν Κυπριακὸ «Κύκλο τῶν Παθῶν» (13/14ος αἰώνας) ὡς σήμερα. Ἡ ἀδυναμία αὐτὴ εἶναι ἴσως ἐμφανέστερη στὸ Σιδέρι, ποὺ χρησιμοποιοῦ κάπως ἀβασάνιστα ὀφολογικοὺς ὅρους ξένης προέλευσης, ὅπως νατουραλισμός, ρομαντισμός, νεοκλασικισμός κτλ. γιὰ ἑλληνικὰ θεατρικὰ φαινόμενα κυρίως τοῦ 19ου αἰῶνα². Ἡ ἄμεση καὶ ἀφρημένη χρήση τέτοιων ὀφολογι-

Τὸ κείμενο τοῦ μελετήματος αὐτοῦ βασίζεται σὲ μιὰ εἰσήγηση ποὺ ἔκανα στὴν «Πανελλήνια Πολιτιστικὴ Κίνηση» στὶς 27.2.1988.

1. Β. Πούχνερ, Ἐρευνητικὰ προβλήματα στὴν ἱστορία τοῦ νεοελληνικοῦ θεάτρου, *Δωδώνη* Θ' (1980), σσ. 217 - 242.

2. Σημείωσα τότε σχετικὰ: στὸν «ὄρο "ρομαντισμός" δὲν μποροῦν νὰ περιληφθοῦν τόσο ἀντιφατικὲς ἐπιδράσεις ὅπως τοῦ Βύρωνα, τοῦ Schiller, τοῦ Hugo καὶ τοῦ Shakespeare· αὐτὸς ὁ ἑτερόκλητος ρομαντισμός ἐμφανίζεται συγκεχυμένος καὶ μὲ τὸ νεοκλασικισμό («τὸ μεσαίωνα τοῦ θεάτρου μας», ὅπως γράφει ὁ Σιδέρης)· ὁ Βερναρδάκης, τότε, ἀνήκει σταδιακὰ σ' ὅλα αὐτὰ τὰ ρεύματα. Εἶναι θέμα, ἂν εἶναι ὀρθὸ νὰ χαρακτηρίσουμε τὸ κομειδύλλιο μὲ τὸν ὄρο "πρῶτος νατουραλισμός", γιὰτὶ λείπει ἀπ' αὐτὸ ἡ κοινωνικὴ κριτική

κῶν κριτηρίων ποὺ προέρχονται ἀπὸ ἄλλες χώρες μὲ διαφορετικὸ θεατρικὸ βίο θὰ ἀπαιτοῦσε καὶ θὰ προϋπέθετε ὅμως μιὰ ἀφομοιωτικὴ διαδικασία, προκειμένου νὰ ἐφαρμοστεῖ στὰ ἑλληνικὰ πράγματα, ἐφόσον ἡ πολιτισμικὴ ἱστορία τῆς χώρας δὲν συμπίπτει, ἀκόμα καὶ στὶς γενικὲς τῆς γραμμές, μὲ τὴν ἀνάλογη ἱστορία τῶν χωρῶν τῆς κεντρικῆς καὶ δυτικῆς Εὐρώπης. Καὶ ἐκεῖ ἀκόμα οἱ ἔννοιες αὐτὲς παρουσιάζουν σημαντικές, ἀπὸ χώρα σὲ χώρα, σημασιολογικὲς ἀποκλίσεις³ (ἔτσι κατατάσσεται ὁ Schiller καὶ ὁ πρῶτος Goethe στοὺς Ρομαντικούς, ἐνῶ στὴ γερμανικὴ φιλολογία στοὺς «Κλασικούς»), ὥστε νὰ ὑπάρχει μιὰ γενικὴ, ὡς κάποιο βαθμὸ, ἀβεβαιότητα γύρω ἀπὸ τὸ πραγματικὸ περιεχόμενο τῶν ὑφολογικῶν ὄρων στὴ λογοτεχνία καὶ στὴν τέχνη γενικότερα. Μιὰ ματιὰ στὰ λήμματα μερικῶν λεξικῶν πείθει τὸν καθένα. Αὐτό, κυρίως ὅταν ὑφολογικὲς ἔννοιες χρησιμοποιοῦνται γιὰ τὸν προσδιορισμὸ ἐποχῶν καὶ περιόδων στὴν ἱστορία τῆς τέχνης καὶ τῆς λογοτεχνίας, σημαίνει πὼς οἱ ἔννοιες αὐτὲς ἀποτελοῦν ἀπλῶς πρῶτες προσλαμβάνουσες παραστάσεις γιὰ μιὰ χοντρικὴ ταξινόμηση τοῦ συνολικοῦ ὅλκου. "Αν θέλαμε νὰ διατυπώσουμε τὸ πρᾶγμα αὐτὸ μὲ μιὰ δόση ὑπερβολῆς, θὰ λέγαμε ὅτι εἶναι ἐγκεφαλικά βοηθήματα χωρὶς πραγματικὴ ὑπόσταση, πρῶτα ἐργαλεῖα δουλειᾶς, χρήσιμα καὶ ἀπαραίτητα γιὰ τὴν πρώτη προσέγγιση τοῦ πλῆθους τῶν ἱστορικῶν φαινομένων, ἄχρηστα ὅμως καὶ ἀπρόσφορα στὴ φάση ἐνδελεχέστερης ἀνάλυσης μιᾶς ἐπιμέρους ἱστορικῆς περιόδου. Μ' αὐτὴ τὴν ἔννοια οἱ ὑφολογικοὶ ὅροι ἔχουν ἓναν περιορισμένο κύκλο ζωῆς στὴν ἀνάλυση, μίαν ὀρισμένη μόνο ἀντοχὴ στὴ διαδικασία τῆς ἐπαλήθευσης καὶ ἐφαρμογῆς τους σὲ συγκεκριμένα φαινόμενα.

Μὲ ὑφολογικὰ κριτήρια προσδιορίζεται συνήθως μιὰ δεσπόζουσα τάση σὲ κάποια ἱστορικὴ περίοδο, χωρὶς αὐτὴ νὰ εἶναι βέβαιη ἢ μοναδική. Στοὺς μεταμεσαιωνικοὺς αἰῶνες ἐμφανίζονται ἐποχὲς μὲ σχετικὰ μεγάλη σταθερό-

καὶ ἡ συνειδητὰ ἀνταισθητικὴ παρουσίαση· πρόκειται μᾶλλον γιὰ μιὰ νοσταλγικὴ στρόφη τῶν ἀστῶν τῆς πόλεως στὸ ἀγροτικὸ τους παρελθόν, γιὰ ρεαλιστικὰ φολκλορικὰ στοιχεῖα συναρμολογημένα στὸ γενικὸ "εἰδύλλιο" τῆς ζωῆς τοῦ χωριοῦ. Σ' ἓνα δεύτερο "νατουραλισμὸ" τοποθετοῦνται ὁ Ibsen καὶ τὰ πρῶτα στοιχεῖα τοῦ ἀθηναϊκοῦ Boulevard, ἐνῶ οἱ ἐπιδράσεις τοῦ Ibsen (π.χ. στὸν Ξενόπουλο) φαίνονται νὰ εἶναι μᾶλλον συμβολιστικῆς παρὰ νατουραλιστικῆς ὕψης, ἐνῶ τὸ κλασικὸ γαλλικὸ Boulevard ἔχει σχέση μὲ τὸ ρεαλισμὸ καὶ ὄχι μὲ τὸ νατουραλισμὸ» (Πούχνερ, ὁ.π., σ. 228).

3. «Πέρα ἀπὸ αὐτὸ τὸ γενικότερο κίνδυνο μιᾶς ἀφηρημένης ἐφαρμογῆς τέτοιων ὑφολογικῶν κριτηρίων ἔξω ἀπὸ τὸν τόπο τους, φαίνεται πὼς πρέπει νὰ ἐπισημάνουμε τὴν ἀνάγκη νὰ ἀναπτυχθεῖ μιὰ εἰδικὴ ὁρολογία γιὰ τὴν ἱστορία τοῦ ἑλληνικοῦ θεάτρου κυρίως τοῦ 19ου αἰῶνα, ἀνάλογη μὲ αὐτὴ τῆς λογοτεχνικῆς ἱστορίας (Ἀθηναϊκὴ Σχολή, Ἑπτανησιακὴ Σχολή κτλ.). Ἡ ἔννοια "νεοκλασικισμός" π.χ. σημαίνει στὴ Γαλλία, τὴ Γερμανία καὶ τὴν Ἑλλάδα τρία διαφορετικὰ πράγματα: στὴν Γαλλία ἀπομίμηση τοῦ κλασικισμοῦ τοῦ 17ου αἰῶνα, στὴ Γερμανία ἀπομίμηση τῆς κλασικῆς περιόδου τοῦ Goethe καὶ τοῦ Schiller, στὴν Ἑλλάδα ἀπομίμηση τῆς ἀρχαίας τραγωδίας» (Πούχνερ, ὁ.π., σ. 228).

τητα στα αισθητικά σχήματα και με σχετικά μεγάλη χρονική διάρκεια. 'Αλλά ήδη εδώ ή ταύτιση ενός συνδυασμού υφολογικών χαρακτηρισμών με μιὰ περίοδο στην ιστορία των τεχνών είναι άπατηλή. Η «'Αναγέννηση» εμφανίζεται στην 'Ιταλία νωρίτερα απ' ό,τι σε άλλες ευρωπαϊκές χώρες, έτσι ο όρος δέν καλύπτει παντού τὰ ίδια ακριβώς αισθητικά σχήματα, τὴν ίδια θεματογραφία ή τὴν ίδια ιδεολογία. Τὸ πρόχειρο καὶ τὸ προσωρινὸ στοιχείο πού ἔχουν τέτοιοι αισθητικοὶ χαρακτηρισμοὶ ἴσως εἶναι ἀκόμα ἐμφανέστερο στὸν ὅρο «μπαρόκ», πού μόλις ὁ 20ὸς αἰώνας τὸν ἀνακάλυψε ὡς ξεχωριστὴ ὄντοτητα ὕφους. Τὸ πρόβλημα ἐπιτείνεται, ὅσο περισσότερο πλησιάζουμε τὸν 20ὸ αἰώνα, ἀνάλογα πρὸς τὴν προοδευτικὴ αὐξηση τῆς ρευστότητας τῆς ἱστορικῆς περιοδοποίησης καὶ τῆς ἀστάθειας τῶν αισθητικῶν σχημάτων. Ἡ συνύπαρξη, ἡ ἐπικάλυψη καὶ ὁ συμφορμὸς πολλῶν -ισμῶν, τέλος, πού εἶναι ἓνα ἀπὸ τὰ βασικὰ χαρακτηριστικὰ γνωρίσματα τῆς καλλιτεχνικῆς πορείας τοῦ αἰῶνα μας, καθιστοῦν ἀκόμα πιὸ προβληματικὴ τὴν ἀβασάνιστη ἐφαρμογὴ υφολογικῶν χαρακτηρισμῶν γιὰ ὁλόκληρες φάσεις καλλιτεχνικῆς ἐξέλιξης: ἐδῶ δὲν ὑπάρχουν τώρα μόνο τεράστιες διαφορὲς ἀπὸ χώρα σὲ χώρα, ἀλλὰ καὶ ἀπὸ καλλιτέχνη σὲ καλλιτέχνη. Μία καὶ μοναδικὴ καλλιτεχνικὴ προσωπικότητα συμμετέχει, κατὰ τὴ διάρκεια τῆς ἀνέλιξής της, σὲ διάφορα αισθητικὰ ρεύματα, ἀρκεῖ νὰ θυμηθοῦμε μόνο γιὰ μιὰ στιγμή τὸν Πικάσο ἢ καὶ τὸν Ίβεν καὶ τὸν Haurimann. Ὁ αισθητικὸς προσανατολισμὸς συχνὰ διαφοροποιεῖται ἤδη μὲ τὴ μετάβαση τοῦ δημιουργοῦ σὲ ἄλλο κέντρο καλλιτεχνικῆς ἐκφρασης: στὶς μεγαλουπόλεις τῆς Εὐρώπης καὶ τῆς Ἀμερικῆς σχηματίζονται καλλιτεχνικὲς ὁμάδες μὲ κάποια ρευστότητα στὴ χρονικὴ διάσταση: διαλύονται σχετικὰ εὐκόλα καὶ ἀνασυνγκροτοῦνται, μὲ ἄλλη σύσταση, σὲ ἄλλο κέντρο καὶ μὲ διαφορετικὸ αισθητικὸ πρόγραμμα. Σ' αὐτὴ τὴ διεθνικὴ κινητικότητα τῶν αισθητικῶν προγραμμάτων συμμετέχουν τώρα καὶ οἱ μικροὶ λαοὶ μὲ τὴ δική τους φωνή. Αὐξάνεται ἐπίσης ὁλοένα περισσότερο ἡ θεωρητικὴ ἐπεξεργασία τῆς καλλιτεχνικῆς δημιουργίας, διατυπώνοντας αισθητικὰ προγράμματα ἤδη πρὶν ἀπὸ τὴ διαμόρφωση τοῦ καλλιτεχνήματος. Εἰδικὰ αὐτὴ ἡ θεωρητικὴ διάσταση τῆς μοντέρνας τέχνης ἔχει συμβάλει ἀποφασιστικὰ στὴν ἐπικράτηση μιᾶς ὀρισμένης υφολογικῆς ὁρολογίας, βέβαια ἀρκετὰ περίπλοκης καὶ ἀντιφατικῆς. Ὑπάρχει καὶ ἡ πρόσθετη δυσκολία ὅτι τὰ καλλιτεχνήματα δὲν ἀνταποκρίνονται πάντα πιστὰ στὰ αισθητικὰ τους προγράμματα.

Ἄν, συνειδητοποιώντας αὐτὲς τὶς μεθοδολογικὲς ἐπιφυλάξεις, προσπαθῇ κανεὶς τώρα νὰ προσεγγίσει μὲ τὸν ἐννοιολογικὸ ἐξοπλισμὸ, πού τοῦ παρέχουν οἱ ἱστορίες τῆς ευρωπαϊκῆς λογοτεχνίας καὶ τοῦ ευρωπαϊκοῦ θεάτρου, τὴ θεατρικὴ ἱστορία τῆς Ἑλλάδας, καὶ ἰδίως αὐτὴ τοῦ 20οῦ αἰῶνα, ἀντιλαμβάνεται ἀμέσως τὶς δυσκολίες καὶ τὶς κακοτοπιὲς πού ὑπάρχουν στὴν ἐφαρμογὴ τους. Αὐτὸ φαίνεται ἤδη ἀρκετὰ καθαρά στὶς πρώιμες φάσεις τῆς

ιστορίας αυτής. Δεν θα ήθελα καν να σταθώ στο πρόβλημα, πότε τελειώνει ο ελληνικός «μεσαίωνας» στα γράμματα — πριν από τον Ντελλαπόρτα και τον Σαχλίκη ή πριν από το '21 που αποτελεί την «ἀναγέννηση» του Έθνους, κοινό όρο σε όλους τους τουρκοκρατούμενους βαλκανικούς λαούς —, δηλαδή με την έννοια που έχουν τα middle ages στη δυτική και κεντρική Ευρώπη ή με την έννοια της μέσης ελληνικής γραμματείας. Οί έντατικές έρευνες γύρω από τη βενετοκρατούμενη Κρήτη⁴ έχουν καθιερώσει την πρώτη έκδοχή, με την επικράτηση του όρου της «Κρητικής Αναγέννησης». Ένώ για τους παλαιότερους έρευνήτες η έννοια αυτή ήταν αδιαμφισβήτητη, νεότεροι μελετητές έχουν προσέξει τη σημαντική άνισοχρονία που υπάρχει σχετικά με την ιταλική Αναγέννηση (και δεν δικαιολογείται πιά με ένα μοντέλο «καθυστέρησης» των πνευματικών προτύπων στη διάδοσή τους από την μητρόπολη στην περιφέρεια)⁵, όπως επίσης ότι στα λογοτεχνικά, θεατρικά και εν γένει καλλιτεχνικά προϊόντα της Κρήτης του 16ου και 17ου αιώνα συναντιώνται και στοιχεία και θέματα μη «ἀναγεννησιακά»: του μανιερισμού, του μπαρόκ, της Αντιμεταρρύθμισης. Η ύπαρξη ενός ελληνικού μπαρόκ στη λογοτεχνία και στο θέατρο (αλλά και στην αρχιτεκτονική και ζωγραφική) ήταν, ως πριν από λίγα χρόνια, κάτι έντελως άγνωστο⁶.

Η έννοια του «Διαφωτισμού» όπως την καθιέρωσε ο Κ. Θ. Δημαρής για τα νεοελληνικά γράμματα, πρέπει, στη δραματουργία, να συμπεριλάβει τόσο διαφορετικές εκφάνσεις, όπως είναι ο κατηχητικός διδασκισμός του Κατσαίτη⁷, ή κοινωνική κριτική του Ρούσμελη και του Γουζέλη, ο άρκαδισμός ροκοκό των «Όλυμπίων» του Ρήγα⁸ και γενικότερα της άποδοχής του Melastasio και του Μολιέρου· που ο πρώτος μεταφράζεται ως και τα μέσα του

4. Η τελευταία συγκεντρωτική βιβλιογραφία Μ. Ι. Μανουσάκης, Σύντομος έπισκόπησης των περί την βενετοκρατούμενην Κρήτην έρευνών. *Κρητικά Χρονικά* ΚΓ (1971), σσ. 245 - 308.

5. Για το φαινόμενο της άνισοχρονίας («καθυστέρησης») στην ιστορία του νεοελληνικού θεάτρου βλ. Β. Πούχνερ, Μίμηση και παράδοση στην ιστορία του νεοελληνικού θεάτρου (το πρόβλημα της κοινωνικής λειτουργικότητας του «ξένου προτύπου»). *Εποπτεία* 88 (1984), σσ. 238 - 263.

6. Για την έννοια του «μπαρόκ» στο ελληνικό θέατρο βλ. W. Puchner, «Kretisches Theater» zwischen Renaissance und Barock (zirka 1590 - 1669). Forschungsbericht und Forschungsfragen. *Maske und Kothurn* 26 (1980), σσ. 85-120. Στην ποικιλία ύφολογικών στοιχείων στο Κρητικό Θέατρο έδωσε έμφαση κυρίως ο Mario Vitti, βλ. τελευταία *Ιστορία της νεοελληνικής λογοτεχνίας*. Αθήνα 1987², σσ. 93έξ.

7. Βλ. τώρα Β. Πούχνερ, Ο Πέτρος Κατσαίτης και το Κρητικό Θέατρο. *Παράσας* 25 (1983), σσ. 670 - 710.

8. Βλ. Β. Πούχνερ, Ο Ρήγας και το θέατρο. Ο ρόλος της μεταφραστικής παράδοσης στην περίοδο του προεπαναστατικού ελληνικού διαφωτισμού. *Ιστορικά νεοελληνικά θέατρα*. Αθήνα 1984, σσ. 109 - 119.

19ου αιώνα⁹, ο δεύτερος παραμένει σταθερά διδάσκαλος των κοινωνικών ήθων που γελοιοποιεί τὰ κακῶς κείμενα καὶ βελτιώνει τὸν χαρακτήρα τῶν ἀνθρώπων με τὴν κωμῶδια, ὅπως τὸ εἶχε ἀντιληφθεῖ ἤδη ὁ Οἰκονόμου¹⁰. Ὁ θεατρικὸς ρομαντισμὸς τοῦ 19ου αἰῶνα εἶναι τελείως διαφορετικὸς στὰ ἑπτάνησα, ὅπου συνδέεται μετὰ τὴν ἀνακάλυψη τοῦ δημοτικοῦ τραγουδιοῦ¹¹, ἀπ' ὅ,τι ἦταν στὴ λεγόμενη «Ἀθηναϊκὴ σχολή», στὴν ἱστορικὴ τραγωδία τῆς καθαρῆουσας. Καὶ ὁ «Βασιλικὸς» τοῦ Μάτεση καὶ ἡ «Φαῦστα» τοῦ Βερναρδάκη ἀνήκουν σ' αὐτὸ τὸ ρεῦμα. Καὶ ποὺ κατατάσσονται οἱ κωμωδίες τοῦ Χουρμούζη καὶ τοῦ Καρύδη, ἐφόσον, κατὰ τὸ σχῆμα περιοδοποίησης ποὺ ἐπικρατεῖ, τὰ ρεαλιστικὰ στοιχεῖα ἐμφανίζονται στὴ γενιὰ τοῦ 1880; Ἡ βαναρική ξενοκρατία καὶ τὸ γλωσσικὸ ζήτημα ἀποτελοῦν παράγοντες ποὺ ὁδηγοῦν σὲ μεγάλη ἀπόκλιση ἀπὸ τὸ συνηθισμένο εὐρωπαϊκὸ σχῆμα: διαφωτισμὸς - 18ος αἰώνας, προρομαντικοί/ρομαντικοί - ὡς τὸ 1830 (μετὰ φυσικὸ καὶ πολιτικὸ ρομαντισμὸ), ρεαλισμὸς 1830 - 1880 καὶ ὕστερα νατουραλισμὸς/ὑπερρεαλισμὸς/ἐξπρεσσιονισμὸς κτλ. Αὐτὸ τὸ σχῆμα ἀπὸ τὴ φύση του προβληματικὸ, ἀχρηστεύεται τελείως, μόνις ἐφαρμοσθεῖ στὰ ἑλληνικὰ πράγματα¹².

Ἐνῶ οἱ μετὰ ποικιλότητα ἐφαρμογὴ καὶ διαφορετικὸ περιεχόμενον ὅροι «διαφωτισμὸς» καὶ «ρομαντισμὸς»¹³ συνδέονται ἀκόμα μετὰ κάποια χρονικὴ περίοδο (ὁ πρῶτος 1750 - 1830, ὁ δεύτερος 1830 - 1880)¹⁴, ἡ πρώτη μεγάλη

9. Γιά τίς μεταφράσεις τοῦ Metastasio βλ. ἐπίσης Δ. Σπάθης, «Ἀγνωστες μεταφράσεις Μεταστασίου καὶ πρωτότυπα στιχογραφήματα» ἓνα χειρόγραφο τοῦ 1785. *Ὁ Διαφωτισμὸς καὶ τὸ νεοελληνικὸ θέατρο*. Θεσσαλονίκη 1986, σσ. 101 - 144. Ἡ τελευταία βιβλιογραφημένη μετάφραση εἶναι ὁ «Σάουλ» ποὺ ἐκδίδεται ἐν Ἀθήναις 1869», ἀρ. 718 στὸ Γ. Λαδογιάννη - Τζούφη, *Ἀρχές τοῦ νεοελληνικοῦ θεάτρου (βιβλιογραφία τῶν ἐντύπων ἐκδόσεων 1637-1679)*. Ἰωάννινα 1982.

10. Γ. Σιδέρης, «Πεπαιδεύκε τὴν Ἑλλάδα». Ὁ Μολιέρους δάσκαλος τοῦ θεάτρου μας. *Θέατρο* 37 (1974), σσ. 40 - 46. Κ. Οἰκονόμου, *Ὁ Φιλάργυρος τοῦ Μολιέρου*. Ἐπιμέλεια Κ. Σκαλιόρας. Ἀθήνα 1970, σσ. 22 - 31.

11. Βλ. τώρα Α. Πολίτης, *Ἡ ἀνακάλυψη τῶν ἐλληνικῶν δημοτικῶν τραγουδιῶν*. Ἀθήνα 1984, ἰδίως σσ. 161-65.

12. Χαρακτηριστικὸ γιὰ τὴν ἀνισοchronία τῶν ρευμάτων ἤδη τὸ 19ον αἰῶνα στὴν Ἑλλάδα εἶναι τὸ ζήτημα τῆς ἰδρύσεως Ἑθνικῆς Σκηνῆς. Οἱ ἄλλοι βαλκανικοὶ λαοί, κι αὐτοὶ τουρκοκρατούμενοι καὶ ξεκινώντας τὴν ἀνεξαρτησίαν τους μετὰ μιὰ συγκρίσιμη ξενοκρατία, κατορθώνουν νὰ ἔχουν Ἑθνικὸ Θέατρο πολὺ νωρίτερα ἀπὸ τὴν Ἑλλάδα. Εἶναι μάλιστα ἑλληνικὲς προσωπικότητες ποὺ ὑποβοηθοῦν σημαντικὰ στὴν Κροατία, τὴ Σερβία καὶ τὴ Ρουμανία τὴν πραγματοποίηση τοῦ σχεδίου αὐτοῦ, ἐνῶ τὸ κίνημα τοῦ 1840 στὴν Ἀθήνα καὶ ὅσα ἄλλα γίνονται κατόπιν, ἀποτυγχάνουν (βλ. Β. Ποῦχνερ, *Τρεῖς Ἕλληνες θεατρὰνθρωποι στὰ Βαλκάνια τοῦ 19ου αἰῶνα*. *Δρώμενα* 10/11 (1985), σσ. 78 - 96).

13. Βλ. τίς συγκεντρωμένες ἐργασίες τοῦ Κ. Θ. Δημαῖ, *Νεοελληνικὸς Διαφωτισμὸς*. Ἀθήνα 1983, καὶ *Ἑλληνικὸς Ρομαντισμὸς*. Ἀθήνα 1982.

14. Αὕτη τὴν περιοδοποίησιν ἀκολουθεῖ ὁ Γ. Βελουδῆς. Ἡ δυσκολία τοῦ σχήματος

σύγχυση γίνεται με το ρεαλισμό και το νατουραλισμό στη γενιά του 1880, ύστερα με το συμβολισμό, την κοινωνική στράτευση και το νιτσεισμό στο «θέατρο των ιδεών», όπου διάφορα κινήματα άφομοιώνονται συγχρόνως και συνυπάρχουν σ' έναν ιδιότυπο διανοητικό συγκρητισμό. Ένώ στο ρεαλισμό και το νατουραλισμό υπάρχει ακόμα κάποια έσωτερική συγγένεια στην αισθητική αντίληψη (όχι πιά στην ιδεολογία)¹⁵, στην περίπτωση της γενιάς του Καμπύση και του Ταγκόπουλου παρατηρείται μιá αισθητική και ιδεολογική αστάθεια, όπου οι tranches de vie συνυπάρχουν με τη vie interieure του όνειροδράματος, και τὰ σχέδια σοσιαλιστικής μεταρρύθμισης της κοινωνίας βρίσκονται στὰ χέρια νιτσεικών υπερανθρώπων ή του τύπου του καλλιτέχνη / ήγέτη, που έχει καλλιεργήσει στη συνέχεια του Wagner ο πρώϊμος εξπρεσιονισμός¹⁶. Έκτοτε όλοι οι ύφολογικοί χαρακτηρισμοί άπαιτούν πιό λεπτομερειακό προσδιορισμό σχετικά με τη θεματογραφία, την ιδεολογία, τη δραματοουργία, τη θεατρική αισθητική, τη γλώσσα. Οί αποσπασματικές και σπασμωδικές άφομοιώσεις σύμφωνα με τη μόδα του «μοντέρνου» και της avant garde, με ποικίλες, συνήθως περιορισμένες κοινωνικές λειτουργικότητες και έφαρμογές, περιπλέκουν τη γενική εικόνα και όδηγούν όχι μόνο στο γνωστό φαινόμενο των «σχολών», αλλά και σέ ιδιότυπους και άνορθόδοξους συγκερασμούς, που δέν παρατηρούνται άλλου σ' αυτή τη μορφή. Άλλωστε οί διαδικασίες άφομοίωσης των ξένων ρευμάτων δέν άφορούν πάντα όλόκληρο το θεατρικό βίο, αλλά διαφοροποιούνται: στη δραματοουργία, στη σκηνοθεσία, στη σκηνογραφία, στην ύποκριτική. Ένώ δέν υπάρχει π.χ. σχεδόν καθόλου εξπρεσιονιστικό δράμα, υπάρχει κάτι σαν εξπρεσιονιστική γραμμή στη σκηνοθεσία του μεσοπολέμου, σέ όρισμένα στοιχεία τουλάχιστον. Πολλές από τις άφομοιώσεις των «ισμών» του 20ού αιώνα, κυρίως στη δραματογραφία, παραμένουν έπιδερμικές και βραχύβιες σέ τέτοιο βαθμό, που το άπόκτημα της γενιάς του 1880, ό ήθογραφισμός, άποτελεί ακόμα για το έλληνικό δράμα του 20ού αιώνα κάτι σαν ραχοκοκαλιά, σαν άφανή άξονα της παραγωγής.

αυτό έγκειται στον Κλασικισμό/Νεοκλασικισμό, που ανήκει και στο μέν και στο δέ. Οί σχετικές περίοδοι έχουν τόν τίτλο «Διαφωτισμός και Κλασικισμός (1750 - 1830)» και «Ρομαντισμός και Νεοκλασικισμός (1830 - 1880)», όπου ό νεοκλασικισμός άφορά άποκλειστικά την «άθηναϊκή σχολή» (G. Veloudis, *Germanograecia. Deutsche Einflüsse auf die neugriechische Literatur*. Amsterdam 1983). Πού νά κατατάξουμε όμως τόν Έπτανήσιο Ίωάννη Ζαμπέλιο, που οί καθαρόγλωσσές του τραγωδίες άκολουθούν κλασικιστικά μοντέλα;

15. Βλ. Β. Ποϋχνερ, Το «Φιντανάκι» και ή κληρονομιά της ήθογραφίας, *Νέα Έστία* 114 (1983), σσ. 1068 - 1076.

16. Για τη μορφή και εξέλιξη του καλλιτέχνη-ήγέτη, που εξελίσσεται στο εξπρεσιονιστικό δράμα και σέ σωτήρα και μεσσία, στις άρχές του αιώνα μας βλ. πρόχειρα Β. Ποϋχνερ, *Θεωρία του Λαϊκού Θεάτρου*, Άθήνα 1985, σσ. 68έξ.

Ἡ μέ αὐτό τόν τρόπο πολύ διαφοροποιημένη κατάσταση τῆς αἰσθητικῆς τοῦ ἑλληνικοῦ θεάτρου τοῦ 20οῦ αἰώνα, σ' ὅλους τοὺς κλάδους του, μέ τὴν ποικιλία ἀφομοιωτικῶν διαδικασιῶν, ἀπὸ τὴ στεῖρα ἀπομίμηση ὡς τὴ δημιουργικὴ ἔμπνευση, μέ τὸ διαφορετικὸ βαθμὸ κοινωνικῆς λειτουργικότητος, ἀπὸ τὸν ἀπομονωτισμὸ διανοουμένιστικων πειραμάτων μιᾶς «παρέας» ὡς τὴ μαζικὴ ἀπήχηση καὶ τὴ μεγάλη χρονικὴ διάρκεια, αὐτὴ ἡ περίπλοκη κατάσταση, λέγω, δὲν ἐπιτρέπει πιά καθολικοὺς αἰσθητικοὺς χαρακτηρισμοὺς κάποιας περιοδοποίησης¹⁷, ἀλλὰ μόνο προσεκτικὲς περιγραφὲς ἐπιμέρους φαινομένων. Αὐτὸ σημαίνει, πὼς κάθε φορὰ πού χρησιμοποιοῦμε κάποιον ὑφολογικὸ ὅρο γιὰ κάποιο ἑλληνικὸ θεατρικὸ φαινόμενο, πρέπει νὰ ἐξετάζουμε ἐκ νέου, τί ἀκριβῶς ἐννοοῦμε. Μόνο ἔτσι θὰ ἀποκαλυφθεῖ τὸ ἀταίριαστο τῶν αἰσθητικῶν ἐτικετῶν, πού ἔχουμε συνηθίσει νὰ χρησιμοποιοῦμε γιὰ φαινόμενα πού δὲν ἀνταποκρίνονται ἀκριβῶς στὰ αἰσθητικὰ αὐτὰ σχήματα, καλλιεργώντας μ' αὐτὸ τὸν τρόπο τὴν πλαστὴ συμβατικότητα μιᾶς ξένης, ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον, ὁρολογίας, ἀντὶ νὰ ἐπιδιώκουμε, ὥστε νὰ προκύπτει ἀπὸ τὴν περιγραφή τῶν ἰθαγενῶν καλλιτεχνημάτων μιὰ ἀρμόζουσα ὑφολογικὴ ὁρολογία. Τὸ πρόβλημα αὐτὸ καλύπτεται στὶς πραγματικὲς του διαστάσεις στὸ βαθμὸ πού ἡ ἀφομοίωση ἀκολουθεῖ στενὰ τὶς αἰσθητικὲς προδιαγραφὲς τοῦ εἰσαγόμενου αἰσθητικοῦ σχήματος. Μιὰ ματιὰ στὴν ποίηση, εἴτε μέ τὸ συλλογικὸ ὅρο «γενιὰ τοῦ '30» εἴτε στὴ μεταπολεμικὴ ποίηση¹⁸, μᾶς πείθει ἀμέσως πὼς στὸ χῶρο τῶν δημιουργικῶν ἀνταποκρί-

17. Ἀνατρέχω καὶ πάλι στὸ πρόσφατο βιβλίο τοῦ Βελουδῆ (*Germanograecia*, ὁ.π.), ὅπου ἡ περίοδος 1880 - 1918 τιτλοφορεῖται «Νατουραλισμός καὶ Συμβολισμός» (καθαρὰ «νατουραλιστικὴ» λογοτεχνία εἶναι σπάνια στὴν Ἑλλάδα, ἐννοεῖται ἐδῶ ἡ ρεαλιστικὴ ἡθογραφία), καὶ ἡ περίοδος 1918 - 1944 ἔχει τὸν κάπως ἀμήχανο τίτλο «Ρεαλισμός καὶ Ἀντιρεαλισμός». Κυρίως μέ τὸ δεύτερο ὅρο καλύπτονται ποικίλα διαφορετικὰ κινήματα καὶ ρεύματα.

18. Εἶναι χαρακτηριστικὸ πὼς στὴν τελευταία, πιὸ ἐγκυρὴ αἰσθητικὴ ἀποτίμηση τῆς μεταπολεμικῆς ποίησης (Μ. Γ. Μερακλῆς, *Σύγχρονη Ἑλληνικὴ Λογοτεχνία 1915-1960*. Μέρους πρῶτο: Ποίηση. Ἀθήνα 1987) στὶς ὁμαδοποιήσεις δὲν κυριαρχοῦν οἱ ὑφολογικοὶ χαρακτηρισμοὶ ἢ συνεχίζονται δόκιμοι αἰσθητικοὶ ὅροι τῆς νεοελληνικῆς φιλολογίας: «Οἱ τελευταῖοι τῆς παράδοσης», «Ἡ γενιὰ τοῦ '30», «Πρώτη περίοδος (1945 - 60)» (Νεοσυμβολισμός, ἡ οὐσιαστικὴ ποίηση, οἱ νεοϋπερρεαλιστές, κοινωνικὴ ποίηση), «Δεύτερη περίοδος (1960 - 80)» (Ἡ δεκαετία τοῦ '60, ἡ δεκαετία τοῦ '70). Ἡ θεατρικὴ ἱστορία τοῦ 20οῦ αἰώνα δὲν ἔχει ἀκόμα συνδεθεῖ ἀρκετὰ μέ τὴ νεοελληνικὴ φιλολογία, ὥστε νὰ δοκιμασθεῖ ὁ ἐννοιολογικὸς τῆς ἐξοπλισμὸς στὴ θεατρικὴ παραγωγή, κυρίως στὸ δρᾶμα. Ἦδη μέ τὴν πρώτη ματιὰ διαφαίνεται πὼς τὸ δρᾶμα ἀκολουθεῖ ἄλλους δρόμους ἀπὸ τὴν ποίηση, βρίσκεται ὅμως κάπως πιὸ κοντὰ στὴν ἐξέλιξη τῆς πεζογραφίας. Τὸ πρόβλημα εἶναι ἐδῶ καὶ πάλι πὼς δὲν ὑπάρχει καμιὰ συνθετικὴ μελέτη πού νὰ ἐπιτρέπει ἀσφαλῆ συμπεράσματα (βλ. πρόσφατα Μ. Αυγίζος, *Τὸ νεοελληνικὸ πλῆξι στὸ παγκόσμιον θέατρο*. Ἀθήνα 1980, πού δὲν ἀνταποκρίνεται ὅμως στὶς σημερινὲς ἀνάγκες).

σεων σὲ ξένα κεντρίσματα οἱ εἰσαγόμενοι αἰσθητικοὶ ὅροι χάνουν συχνὰ τὴν προσδιοριστικὴ καὶ περιγραφικὴ τους ἱκανότητα: ποιά εἶναι τάχα ἡ αἰσθητικὴ «ἐτικέτα» ἐνὸς Καβάφη ἢ ἐνὸς Σεφέρη; Ἐνῶ στὶς μεγάλες προσωπικότητες τῆς ποίησης κάτι τέτοιο μᾶς φαίνεται ἀδιανόητο, στὸ χῶρο τοῦ θεάτρου συχνὰ ἐφαρμόζουμε ξενόφερτα καὶ ἀκατάλληλα ἐργαλεῖα. Ὑπάρχει βέβαια ἡ ἀνάγκη κάποιας ὁμαδοποίησης τῶν φαινομένων μετὰ βάση ὁρισμένα κριτήρια, ὅμως αὐτὰ πρέπει νὰ προκύπτουν ἀπὸ τὰ ἴδια τὰ φαινόμενα, μετὰ συστηματικότερη ἀνάλυση. Σ' αὐτὸ τὸν τομέα ὅμως ὑπάρχουν ἐλάχιστες προεργασίες καὶ σχεδὸν ὅλα εἶναι *desiderata*.

Ὅσον ἀφορᾷ τὴν προσοχή, μετὰ τὴν ὁποία εἶναι σκόπιμο νὰ ἐφαρμοστοῦν ὑφολογικὲς κατηγορίες σὲ φαινόμενα τοῦ ἑλληνικοῦ θεάτρου τοῦ 20οῦ αἰῶνα, θὰ ἤθελα νὰ δώσω μερικὰ παραδείγματα (ἀναγκαστικά μετὰ κάποια δόση ὑποκειμενικότητας, ἀκόμα καὶ προχειρότητας), ὥστε νὰ φανεῖ, πόσο εὐκόλα πρῶτοι ταξινομητικοὶ χαρακτηρισμοὶ βιάζουν κάποτε τὰ ἴδια τὰ γεγονότα. Τὸ θέμα τῆς αἰσθητικῆς συνάρτησης εἶναι βέβαια ὁ πιὸ εὐαίσθητος, ἀκόμα καὶ ὑποκειμενικός, τομέας τῆς ἱστορίας τοῦ θεάτρου, ἰδίως ὅσο περισσότερο πλησιάζουμε πρὸς τὸ παρόν. Ὡστόσο, εἰδικὰ σ' αὐτὸ τὸν τομέα, ἔχουν προηγηθεῖ μερικὲς παρανοήσεις καὶ παρεξηγήσεις, ποὺ ἀποτελοῦν μὴ ἀνεπιθύμητη ὑποθήκευση τῆς μελλοντικῆς ἐρευνας. Εἶναι ἐπίσης χρήσιμο ὁρισμένα κλισὲ νὰ ἀμφισβητοῦνται ἐγκαιρὰ, πρὶν γίνουν ἐμμονες ἰδέες τῆς αἰσθητικῆς κριτικῆς καὶ κληρονομοῦνται ἀβασάνιστα ἀκόμα καὶ στὸν ἐπόμενο αἰῶνα.

1. Ἡ ἀποδοχὴ τοῦ εὐρωπαϊκοῦ λογοτεχνικοῦ ρεαλισμοῦ γίνεται στὴν Ἑλλάδα μετὰ μεγάλη καθυστέρηση, κυρίως λόγῳ τῆς ἐπικράτησης τοῦ ιδιότυπου ρομαντισμοῦ τῆς Ἀθηναϊκῆς Σχολῆς. Λειτουργεῖ καὶ ἐδῶ, ὅπως καὶ σὲ ἄλλες εὐρωπαϊκὲς χώρες, ὡς μὴ ἀντίδραση στὸ γυάλινο πύργο τοῦ φανταστικοῦ καὶ ἀτομικοῦ κόσμου τῶν ρομαντικῶν, ἀσχολεῖται μετὰ τὸ πραγματικό, ἱστορικό ἢ ἐπὶκαιρο - κοινωνικό. Ἡ γενιὰ τοῦ 1880 συνδυάζει αὐτὴ τὴ νέα ὀπτικὴ τῆς ζωῆς μετὰ μὴ νέα ἑλληνικὴ κοσμοθεωρία, ποὺ βρίσκει τὴν ταυτότητά της ὅχι πιά στὸ ἐνδοξο παρελθόν, ἀλλὰ στὸ λαϊκὸ πολιτισμὸ τῶν ἡμερῶν της. Ἡ ἐπικράτηση τῆς δημοτικῆς, ὡς ἐκφραστικοῦ ἐργαλείου τῆς λοτεχνίας συνδέεται μετὰ ἓνα νέο ἐνδιαφέρον γιὰ τὰ ἥθη καὶ ἔθιμα τῶν φορέων αὐτῆς τῆς γλώσσας, τῆς ἀγροτικῆς καὶ τοῦ λαοῦ τῶν πόλεων. Ἡ ἀνισοchronία τῆς ἀποδοχῆς τοῦ ρεαλισμοῦ εἰδικὰ στὸ θέατρο ὀφείλεται καὶ σ' ἓνα ἄλλο γεγονός, πέρα ἀπὸ τὸ γλωσσικὸ ζήτημα καὶ τὴν ἀρχαιολατρία, στὸ ὅτι οἱ ἐρασιτεχνικὲς παραστάσεις καὶ τὰ πρῶτα ἐπαγγελματικὰ μπουλούκια δὲν ἦταν σὲ θέση νὰ στήσουν μὴ «ρεαλιστικὴ» παράσταση, ἀπὸ ἑλλειψη κατάλληλης σκηνογραφίας καὶ ἐνδυμασίας, δραματικοῦ ἔργου καὶ ὑποκριτικῆς ἐκπαίδευσης. Ρεαλιστικὰ στοιχεῖα ἐμφανίζονται, ἤδη πρωτότερα, στὴν

πολιτική κωμωδία, στα έργα του Χουρμούζη και του Καρύδη, που είχαν χαρακτηριστικά πενιχρή σκηνική σταδιοδρομία¹⁹.

Βέβαια ο ρεαλισμός, και στην Ελλάδα, έχει, όπως στην Ευρώπη, πολλές και διαφορετικές όψεις. Ξεκινάει, την ώρα της ίδρυσης της επιστημονικής λαογραφίας²⁰, ως «μελέτη των ήθων» (*étude de mœurs*) της αγροτιάς και των κατωτέρων τάξεων στα αστικά κέντρα, είτε στην αγροτική νουβέλα ενός Βιζυηνού²¹ είτε στο κωμειδύλλιο²² ενός Κορομηλά ή στο δραματικό ειδύλλιο ενός Περεσιάδη, ως μιὰ καταγραφή της πραγματικότητας, ωστόσο με κάποιο φίλτρο νοσταλγικό και κάποια τάση εξιδανίκευσης του λαϊκού πολιτισμού, αντιδιαστέλλοντας έμμεσα τη γραφικότητα και την απλότητα της ζωής στο χωριό με τον χαοτικό και περίπλοκο, και συνάμα άβέβαιο «ξένο» αστικό βίο στις πόλεις. Σ' αυτό το πλαίσιο της ιδεολογικής έκμεταλλευσης του λαϊκού πολιτισμού ως νέου πεδίου αναφοράς και προσανατολισμού της έθνικης ταυτότητας τὸ ενδιαφέρον για την αγροτική («λαϊκή») πραγματικότητα μένει κάπως στην επιφάνεια²³: τὸ κωμειδύλλιο χρησιμοποιεί ευρωπαϊκή μουσική και, μαζί με τὸ δραματικό ειδύλλιο, ακολουθεῖ ὡς ἓνα βαθμὸ τις δόκιμες δραματουργικές φόρμες τοῦ «καλοφτιαγμένου» έργου. Αὐτὴ τὴν τάση τοῦ ρεαλισμοῦ, νὰ δίνει τὴν εἰκόνα τῆς πραγματικότητας με μιὰ τεχνική μαεστρία στὴ δραματουργία, τὴ βρίσκουμε στὸ γαλλικὸ boulevard, στὰ κοινωνικά έργα τοῦ γαλλικοῦ ρεαλισμοῦ ἀλλὰ καὶ στὸν Ibsen· κωδικοποιεῖται τελικὰ στὴ θεωρία τῆς κλασικίζουσας δραματουργίας ἀπὸ τὸν Gustav Freytag (ποὺ ἐπηρεάζει ἀκόμα καὶ τοὺς Ρώσους φορμαλιστές)²⁴,

19. Γιά τὸ Χουρμούζη βλ. τώρα τὴ μονογραφία τοῦ Τ. Λιγνάδη, *Ὁ Χουρμούζης. Ἱστορία καὶ Θέατρο*. Ἀθήνα 1986.

20. Γιά τὴν ιδεολογικὴ κριτικὴ τῆς ἐλληνικῆς λαογραφίας βλ. Μ. Γ. Μερακλῆς, *Ὁ σύγχρονος ἐλληνικὸς λαϊκὸς πολιτισμὸς*. Ἀθήνα 1973 (1983). Στ. Δαμιανάκος, *Ἡ κοινωνιολογία τοῦ ρεμπέτικου*. Ἀθήνα 1976, σσ. 21 - 46. Α. Κυριακίδου - Νέστορος, *Ἡ θεωρία τῆς ἐλληνικῆς λαογραφίας*. Ἀθήνα 1978. Μ. Herzfeld, *Our's once more. Folklore, Ideology, and the Making of Modern Greece*. Austin 1982 καὶ ἄλλους.

21. Α. Σαχίνης, *Παλαιότεροι πεζογράφοι*. Ἀθήνα 1973, σσ. 119 - 186. Κ. Μητσάκης, *Ἀναδρομὴ στὶς ρίζες: Γεώργιος Βιζυηνός. Ποιητὰ μέσα στὸ χρόνο*. Ἀθήνα 1982, σσ. 101-124.

22. Στ. Δρομάζος, *Τὸ Κωμειδύλλιο*. Ἀθήνα 1980. Θ. Χατζηπανταζῆς, *Τὸ Κωμειδύλλιο. Εἰσαγωγή*. Ἀθήνα 1981. Μ. Μ. Παπαϊωάννου, *Τὸ Κωμειδύλλιο*. Ἀθήνα 1983. Εἶναι ἀξιοπρόσεκτο πὼς τὸ δραματικὸ ειδύλλιο δὲν συγκέντρωσε ἀνάλογο ἐνδιαφέρον τῶν μελετητῶν.

23. Γιά τὴ ρηχότητα τῆς ἀστικοποίησης τοῦ πληθυσμοῦ τῆς Ἀθήνας Μ. Γ. Μερακλῆς, *Λαογραφικά τῆς Ἀθήνας (1834 - 1984). Νέα Ἑστία ΝΗ* (1984), σσ. 211 - 233.

24. Γιά τὴ θεωρία τοῦ Gustav Freytag («Ἡ τεχνικὴ τοῦ δράματος» 1863) βλ. Μ. Dietrich, *Europäische Dramaturgie des 19. Jahrhunderts*. Graz/Köln 1961, σσ. 383-400. Γιά τὴν ἐπίδραση τοῦ Freytag στὶς θεωρίες τοῦ Ρώσου φορμαλιστῆ τῆς δραματουργίας S.

καί βρίσκει κατ' αὐτὸ τὸν τρόπο, καί ὡς ἀστική ἰδεολογία καὶ κοσμοθεωρία καί ὡς αἰσθητική φόρμα, πλατιά ἀποδοχή καὶ στὸ ἐλαφρὸ θέατρο καὶ στὸ θέατρο τῶν ἰδεῶν. Σὲ πολλὰ ἀπὸ τὰ ἔργα αὐτὰ ὁ ἀστικός φιλελευθερισμός ἀσκεῖ ἔντονη αὐτοκριτική, στοχεύει στὴ διόρθωση (ὄχι στὴν ἀνατροπὴ ὅπως οἱ νατουραλιστικές εἰκόνες ἐσχάτης ἐξαθλίωσης) — κοινωνικὸ πρόβλημα, τὸ πρόβλημα τῶν γυναικῶν, τὸ πρόβλημα τῆς ἠθικῆς φθορᾶς κτλ. — καὶ ἀντιπαρβάλλει, ἀντλώντας ἀκόμα ἀπὸ τὰ ἰδεολογικὰ ἀποθέματα τοῦ διαφωτισμοῦ, εἰκόνες μιᾶς ἀφθαρτῆς ζωῆς στὸ λαὸ τῆς ὑπαίθρου. Συγκριτικές μελέτες ἴσως θὰ μπορέσουν νὰ ἀποδείξουν μὲ περισσότερα τεκμήρια πὼς ὁ ἠθογραφισμός ἔχει περισσότερα κοινὰ μὲ τὸ ρεαλισμὸ παρὰ μὲ τὸ νατουραλισμό, ὅπως ἰσχυρίζεται συχνὰ ἡ λογοτεχνικὴ κριτικὴ ὡς τὶς μέρες μας²⁵.

Ἐνῶ κατὰ τὸν 19ον αἰῶνα ὁ ρεαλισμός ἀποτελεῖ ἓνα συμπαγὲς κίνημα σὲ ὅλες τὶς χῶρες τῆς Εὐρώπης, ποὺ συνδέεται καὶ μὲ τὴν ἐποχὴ τοῦ ἀστικοῦ φιλελευθερισμοῦ, ἔκτοτε πῆρε πολλὰς ἀποχρώσεις καὶ λειτουργίες. Γιατὶ στὶς ἀρχὲς τοῦ αἰῶνα μας τὸ «πραγματικόν», ὡς ἐνιαία δεσμευτικὴ κοσμοθεωρία καὶ ἐργαλεῖο προσανατολισμοῦ γιὰ τὸν ἄνθρωπο, διασπᾶται μὲ τὴν πρόοδο τῶν ἐπιστημῶν, τὸ θετικισμὸ καὶ τὴν ψυχανάλυση, σ' ἓνα ρευστὸ μωσαϊκὸ μικροκοσμικῶν καὶ μακροκοσμικῶν, ὑποσυνειδητῶν καὶ ἰδεολογικοποιημένων εἰκόνων, ποὺ δὲν συμβιβάζονται πιά μεταξὺ τους. Τί ἀκριβῶς νὰ ἀπεικονίσει τὸ ρεαλιστικὸ θέατρο; Ἐτσί ὁ ρεαλισμός ἐξειδικεύεται εἴτε στὴν ἀνάλυση τῶν ψυχικοῦ βάθους τοῦ ἀνθρώπου εἴτε στὴν ἀνάλυση κοινωνικῶν μηχανισμῶν, μὲ σκοπὸ τὴ βελτίωση τῆς ζωῆς τῶν ἀνθρώπων. Καὶ ὁ ψυχικὸς ρεαλισμός καὶ ὁ κοινωνικὸς ρεαλισμός βρίσκουν πλατιά ἀνάπτυξη στὸ θέατρο πρὶν ἀπὸ τὴ Μικρασιατικὴ καταστροφὴ, ὁ πρῶτος πλησιάζοντας καμιά φορὰ τὸ συμβολισμὸ (π.χ. στὸν Ξενόπουλο), ὁ δεῦτερος ἓνα στρατευμένο πολιτικὸ θέατρο, ποὺ ὥστόσο δὲν ἀρνεῖται τὴν ἄρτια δραμα-

Baluchatayj βλ. H. Schmidt, Entwicklungsschritte zu einer modernen Dramentheorie im russischen Formalismus und im tschechischen Strukturalismus. A. van Kesteren/H. Schmidt (eds.), *Moderne Dramentheorie*. Kronberg/Ts. 1975, σσ. 7 - 40.

25. Ὁ Mario Vitti διατηρεῖ ἀμφιβολίες, ἂν ἡ ἠθογραφία μπορεῖ νὰ συγκатаλεχθεῖ στὸ ρεαλισμό: «Φοβᾶμαι μονάχα, ὅτι, παρ' ὅλη τὴν ἐπίδραση ποὺ εἶχε ὁ ρεαλισμός σὲ ὅλη αὐτὴ τὴν ἐξόρμηση, δὲν μποροῦμε νὰ ταυτίσουμε τὴν ἠθογραφία παρὰ μὲ τὴν *étude de mœurs* καὶ ὄχι μὲ τὸ *réalisme*. Πιστεῶν ὅτι θὰ μπορέσει νὰ γίνει λόγος γιὰ ρεαλισμὸ στὴν ἐλληνικὴ πεζογραφία μονάχα ὅταν ἡ λειτουργία του θὰ κινηθεῖ ἐντελῶς ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὴ λειτουργία ποὺ εἶχε τὸ ἱστορικὸ ἀφήγημα ἢ ἀπὸ τὴν περιγραφὴ τῶν ἡθῶν στὶς περασμένες ἐποχές. Ὅσο γιὰ τὸ ἀφήγημα ἔχει καθησυχαστικὴ (ἂν ὄχι κατευναστικὴ) λειτουργία καὶ δὲν θὰ μετατρέψει τὴν πιστότητα πρὸς τὴν κοινωνικὴ πραγματικότητα σὲ κριτικὴ διάθεση ἀπέναντι στὴν κοινωνικὴ πραγματικότητα, δὲν μποροῦμε νὰ κάνουμε λόγὸ παρὰ γιὰ προδιάθεση γιὰ ρεαλισμὸ μονάχα.» (M. Vitti, *Ἰδεολογικὴ λειτουργία τῆς ἐλληνικῆς ἠθογραφίας*. Ἀθήνα 1980, σσ. 83έξ.).

τική φόρμα²⁶. Δίπλα στο αστικό και κοινωνικό δράμα βρίσκουμε ρεαλιστικά στοιχεία στην επιθεώρηση και στη φαρσοκωμωδία²⁷, αλλά και στο ιστορικό και ήθογραφικό δράμα. Αποτελεί, μαζί με τόν ήθογραφισμό, έναν από τους βασικούς άξονες της δραματικής παραγωγής του 20ού αιώνα. Ακόμα και στη μορφή του αμερικανικού «έσωτερικού» ρεαλισμού της γενιάς του Eugene O' Neill, του Arthur Miller και του Tennessee Williams επηρεάζει, κυρίως μέσω του Θεάτρου Τέχνης του Κάρολου Κούν, τη μεταπολεμική δραματουργία. Ολόκληρο κεφάλαιο αποτελεί ο ρεαλισμός στη σκηνοθεσία και στην υποκριτική, στις παραστάσεις αρχαίου δράματος του Έθνικού Θεάτρου λόγω χάριν, ως ψυχολογικός ρεαλισμός τύπου Στανισλάφσκι διδάσκεται σ' όλους τους νέους ήθοποιούς και αποτελεί κοινό κώδικα της υποκριτικής έκφρασης. Μένει ο ρεαλισμός στη σκηνογραφία και ένδυμασία, όπου πάλι ξεχωρίζει ιδίως το Έθνικό Θέατρο, που ακολουθεί, σε πολλές μεταπολεμικές παραστάσεις του, ένα είδος όπτικού ρεαλισμού πολυτελείας, χαρακτηριστικού για τα μεγάλα επίσημα αστικά θέατρα στο τέλος του 19ου αιώνα, σε αντιδιαστολή όμως με τις φαντασμαγορικές σκηνογραφίες του εμπορικού θεάτρου. Κατ' αυτό τον τρόπο, ο ρεαλισμός, σε πολλές αποχρώσεις και εφαρμογές βέβαια, δεν έχει μείνει μόνο ένα βασικό στοιχείο της ελληνικής δραματογραφίας του 20ού αιώνα, αλλά και των επίσημων παραστάσεων στις κεντρικές σκηνές της χώρας.

2. Άκραία απόληξη του ρεαλισμού αποτελεί ο νατουραλισμός, ο οποίος επιχειρεί, κατά τα θεωρητικά του προγράμματα²⁸, μιá πιστή απεικόνιση της πραγματικότητας με επιστημονική πλέον μεθοδολογία, απόλυτα αντικειμενική φωτογράφιση πραγματικών καταστάσεων χωρίς καλλιτεχνικό ή υποκειμενικό «φίλτρο». Η αντίαισθητική αυτή προσέγγιση της «πραγματικής σχολής» (όπως αποδόθηκε ο όρος από τόν Άγνισίλαο Γιαννόπουλο

26. Θ. Γραμματάς, Το κοινωνικό και έργατικό δράμα στο νεοελληνικό θέατρο (1900 - 1922). *Νεοελληνικό θέατρο. Ιστορία - δραματουργία*. Αθήνα 1987, σσ. 116 - 129.

27. Θ. Χατζηπανταζής/Α. Μαράκα, *Η Αθηναϊκή Επιθεώρηση*. Αθήνα 1977.

28. Το 1873 ο Emile Zola δημοσιεύει με τόν πρόλογο της «Thérèse Raquin» τó πρώτο μανιφέστο του νατουραλισμού. Επαναλαμβάνει πιο συστηματικά τις άρνητικές του απόψεις για όλη την ως τότε ευρωπαϊκή δραματουργία στο βιβλίο του «Le Naturalisme au théâtre». Paris 1881. Ακόμα πιο ριζοσπαστικός είναι ο Γερμανός Arno Holz, που δεν δέχεται ούτε τόν Zola. Μαζί με τόν Johannes Schlaf δημοσιεύει τó 1890 τó προγραμματικό δράμα «Η οικογένεια Selicke», που αποτελείται από πιστή αντιγραφή καθημερινών σκηνών χωρίς καμιά πλοκή. Στη θεωρητική του αντιμετώπιση της «αισθητικής» του νατουραλισμού φτάνει σε άκραίες απόψεις, π.χ. ότι ή τέχνη αναγκαστικά είναι πιο άτελής από τή φύση (βλ. τή μαθηματική εξίσωση: Τέχνη = Φύση - χ). Βλ. τó βιβλίο του «Η Τέχνη, ή ουσία της και ή νομοτέλειά της» 1891. Μία πρώτη «ιστορία» του κινήματος δίνει ο F. Brunetiere, «Le Naturalisme au théâtre». Paris 1889.

στό μανιφέστο του που προλογίζει τη μετάφραση της «Nana» του Emile Zola από τον Ιωάννη Καμπούρογλου)²⁹ ενέχει, παρά την «εθνογραφική» ή δημοσιογραφική ουδετερότητα του άπλου ντοκουμενταίρ, ένα ιδεολογικό έποικοδόμημα στο στόχο της κοινωνικής κριτικής, της ήθικης κατακραυγής της reportage από τις κρυφές πτυχές της αστικής πραγματικότητας, της έσχατης εξαθλίωσης των κατώτερων τάξεων και της άγροτιάς. Το νατουραλιστικό θέατρο διαπνέει ένας ούμανισμός, που στρέφεται πλέον ενάντια στις αξίες του αστισμού. Βασίζεται κιόλας σε όρισμένα θεωρήματα της έποχής: στον εκλαϊκευμένο δαρβινισμό, σ' ένα κοινωνικό ντετερμινισμό, στη θεωρία του milieu που καταργεί την ύποτιθέμενη αυτοδιάθεση των ανθρώπων και τους καταντάει προϊόντα και υποπροϊόντα κοινωνικών μηχανισμών, στις πρώτες ιατρικές αναλύσεις κληρονομικότητας και αλκοολισμού κτλ. Παίρνει τη μεριά της έργατιάς και της άγροτιάς (π.χ. οι «Υφαντές» του Gerhart Hauptmann, περιγράφουν μία από τις πρώτες οργανωμένες άπεργίες) και συνδέεται, όχι πάντα σταθερά, με τα πρώτα σοσιαλιστικά κινήματα³⁰. Καταλύει τις δραματικές μορφές του αστικού ρεαλισμού, και δίνει χωρίς να υπολογίσει δηθεν το θεατή³¹, «φέτες ζωής», ώμες σκηνές από την κοινωνική μιζέρια, καταργώντας δραματουργικές συμβατικότητες, λ.χ. το μονόλογο, τον ιδιαίτερο σκηνικό χρόνο, την «ύπόθεση» με την άριστοτελική έννοια και τα διάφορα coups théâtrales του επαγγελματικού ρεαλιστικού θεάτρου. Καταργείται το star system των θιασαρχών και γίνονται, με τη βοήθεια του ηλεκτρικού φωτισμού της σκηνής, τεράστιες πρόοδοι στη σκηνογραφία και την υποκριτική. Κάθε σκηνικό περιβάλλον είναι γνήσιο και μελετημένο, κάθε σκηνικός χαρακτήρας δίδεται όσο περισσότερο γίνεται αυτούσιος, χωρίς την παρεμβολή της καλλιτεχνικής προσωπικότητας του ήθοποιου. Ή ύποκειμενικότητα του νατουραλισμού βέβαια έγκειται στην έπιλογή της θεματικής του, στη συρραφή των ζωντανών εικόνων από το «βυθό» (βλ. το χαρακτηριστικό τίτλο του έργου του Maxim Gorki), που αποβλέπει στο σόκ, στον ούμανιστικό προβληματισμό και την άσκηση κριτικής, που στρέφεται τελικά ενάντια στο αστικό καθεστώς.

29. Το σημαντικό αυτό ντοκουμέντο δημοσιευμένο τώρα στο Π. Δ. Μαστροδημήτρη, *Ο Ζητιάνος του Καφαρίτσα*. Αθήνα 1982, σσ. 239 - 263 (Άγησιλάου Γιαννοπούλου Ήπειρώτου, *Έπιστολιμαία διατριβή αντί προλόγου*).

30. Βλ. Πούχνερ, *Μίμηση και παράδοση*, δ.π., σ. 250 (και βιβλιογραφία σημ. 141).

31. Σ' αυτό έγκειται ή υποκριτική θεωρία «του τέταρτου τοίχου»: οι ήθοποιοί δέν μιλούν πιά πρὸς τὸ θεατὴ, ἀλλὰ μεταξὺ τους (ὅπως στὴν πραγματικότητα), γυρίζουν τὴν πλάτη στὸ θεατὴ κτλ., κοντολογίς συμπεριφέρονται σὰν τὸ ἀνοιγμα τῆς ράμπας πρὸς τὸ κοινὸ (στὴ συμβατικὴ «σκηνὴ τῆς μπούκας» τοῦ 19ου αἰώνα) νὰ ἦταν ἀπλῶς ὁ τέταρτος τοῖχος τοῦ σκηνικοῦ δωματίου.

Ἡ ἀποδοχή τοῦ γαλλικοῦ νατουραλισμοῦ (ἡ μετάφραση τῆς «Νανᾶς» δημοσιεύεται τὸ 1880) συνδέεται ἐπίσης μὲ τὴ γενιὰ τοῦ 1880 καὶ ἐπηρεάζει ἀκόμα, σὲ μικρὴ ὅμως ἔκταση, τὸ κίνημα τοῦ ἠθογραφισμοῦ: μόνο ὁ «Ζητιάνος» τοῦ Καρκαβίτσα³² καὶ λίγα ἄλλα διηγήματα ξεφεύγουν ἀπὸ τὴν ὠραιοποιητικὴ γραφικότητα τῆς ἠθογραφίας³³. Στὸ θέατρο ἡ ἐπίδραση τοῦ νατουραλισμοῦ περιορίζεται σχεδὸν ἀποκλειστικὰ στὴ δραματογραφία: μετὰ τὴν παρουσίαση τῶν «Βρυκολάκων» τοῦ Ibsen ἀπὸ τὸ Γρηγόριο Ξενοπούλου τὸ 1894 ὁ νεαρὸς ἀκόμα συγγραφέας γράφει τὸν «Ψυχοπατέρα» καὶ τὸν «Τρίτο» (1895), λίγο ἀργότερα ὁ Καμπύσης θὰ ἐνθουσιαστεῖ ἀπὸ τὴ μορφή τοῦ Gerhart Hauptmann καὶ θὰ σταδιοδρομήσουν μερικὰ ἔργα τοῦ «εὐπεπτοῦ» Sudermann³⁴. Εἶναι ὅμως χαρακτηριστικὸ, πὼς ἡ ἀποδοχή τοῦ Ibsen καὶ τοῦ Hauptmann ἀφορᾷ ἐξ ἴσου, ἂν ὄχι περισσότερο, τὰ δραματικὰ ἔργα τῆς συμβολιστικῆς τους φάσης, πρᾶγμα φανερὸ στὴν ἐξέλιξη τοῦ Ξενοπούλου. Ἡ συνύπαρξη αὐτῶν τῶν δύο ἐκ πρώτης ὄψεως ἀντιφατικῶν στοιχείων εἶναι ἐμφανὴς στὰ ἔργα τοῦ Γιάννη Καμπύση, ἀλλὰ καὶ στὰ πρωτόλεια τοῦ Σπύρου Μελά, τοῦ Νιρβάνα, τοῦ Δ. Ταγκόπουλου κι ἄλλων φορέων τοῦ «θεάτρου τῶν ιδεῶν». Περισσότερο κληρονομοῦν τὴ δραματουργικὴ δομὴ τοῦ «καλοφτιαγμένου ἔργου» τοῦ γαλλικοῦ ρεαλισμοῦ, παρὰ τὴ διάλυση τῆς δραματικῆς φόρμας ποὺ ἀπαιτεῖ ὁ νατουραλισμὸς (ἴχνη αὐτῆς τῆς ἀντιθεατρικότητος δείχνει μόνο ὁ πρώιμος Καμπύσης)³⁵. Προχω-

32. Βλ. ἐπίσης Π. Δ. Μαστροδημήτρης, Andreas Karkavitsas and nineteenth century Greek Literatur. *Πέντε δοκίμια γιὰ τὴ νεοελληνικὴ πεζογραφία*. Ἀθήνα 1987, σσ. 31 - 66.

33. Βλ. σημ. 25.

34. Γιὰ τὸ θέμα αὐτὸ δημοσιεύθηκαν τελευταῖα οἱ ἐξῆς ἐργασίες: Ν. Παπανδρέου, *Ὁ Ἰψεν στὴν Ἑλλάδα*. Ἀθήνα 1983, Θ. Γραμματᾶς, *Τὸ θεατρικὸ ἔργο τοῦ Γιάννη Καμπύση*. Ἰωάννινα 1984, Χ. - Δ. Γουνελᾶς, *Ἡ σοσιαλιστικὴ συνείδηση στὴν ἐλληνικὴ λογοτεχνία 1897-1912*. Ἀθήνα 1984, οἱ ὁποῖες ὅμως κάνουν πολὺ εὐρεία χρῆση τοῦ ὅρου νατουραλισμοῦ (βλ. τὴ βιβλιοκρισίᾳ μου στὸ περιοδικὸ *Südost-Forschungen* 44 [1985], σσ. 500 - 505). Βλ. γιὰ τὸ ζήτημα τοῦ διαχωρισμοῦ τοῦ ρεαλισμοῦ ἀπὸ τὸ νατουραλισμὸ R. Beaton, *Realism and Folklore in Nineteenth-Century Greek Fiction. Byzantine and Modern Greek Studies* 8 (1982/83), σσ. 103-122 (ιδίως σ. 108 ὅπου ὁ μελετητὴς διαπιστώνει πὼς οὐσιαστικὰ μόνο δύο μυθιστορήματα ἀνήκουν στὸν καθαυτὸ Νατουραλισμὸ, ὁ «Ζητιάνος» τοῦ Καρκαβίτσα καὶ τὸ «Ζωὴ καὶ Θάνατος τοῦ Καραβέλα» τοῦ Θεοτόκη). Γιὰ τὸ ζήτημα βλ. ἐπίσης Π. Δ. Μαστροδημήτρης, *Ἡ ἐξέλιξη τῆς ἀφηγηματικῆς πεζογραφίας κατὰ τὴν περίοδο 1830 - 1930* (συνοπτικὴ ἐπισκόπηση). *Νεοελληνικά*. Τόμ. Β' (Ἀθήνα 1984), σσ. 61 - 70, ιδίως σ. 65. — Γιὰ τὴ σκηνικὴ σταδιοδρομίᾳ τοῦ Sudermann στὴν Ἑλλάδα βλ. Veloudis, *Germanograecia*, ὅ.π., σσ. 365έξ.

35. Ὁ Καμπύσης δὲν ἤθελε νὰ παιχθοῦν τὰ πρώτα τοῦ ἔργα στὶς συμβατικὰς σκηνές, ἀλλὰ νὰ παρουσιαστοῦν σὲ κάποιους ὀχι ἰδιαίτερα διαμορφωμένους χώρους «σὲ μιὰ σάλα χωρὶς σκηνές καὶ σκηνικά, χωρὶς ἠθοποιούς... ἓνα δύο ὅσα εἶναι τὰ πρόσωπα, καθισμένοι σὲ κάθισμα νὰ μιλοῦν τὸν διάλογο... θὰ τὸ ἤθελε συναναστροφή» (Δ. Γουνελᾶς, *Εἰσαγωγή* στὰ τρία μονόπρακτα τοῦ Καζαντζάκη. *Νέα Ἑστία* 102 [1977] τευχ. 1211, σσ. 166 - 182,

ρούν όμως στην ιδεολογική και πολιτική στράτευση, με απόληξη ίσως την «Κόκκινη Πρωτομαγιά» του Σημηριώτη (1921)³⁶. Την ίδια χρονιά εμφανίζεται και το «Φιντανάκι» του Παντελή Χόρν, που με τη διαγράφηση της κοινωνικής παγίδας στο milieu της εξωτερικά γραφικής πλακιώτικης αύλης, που συνθλίβει στα γρανάζια των κοινωνικών της μηχανισμών άνθρωποι υπάρξεις, είναι ίσως από εκείνα τα έργα που πλησιάζουν περισσότερο όχι τον πραγματικό νατουραλισμό αλλά την «ευπεπτη» έκδοσή του³⁷. Αποτελεί ειρωνεία της θεατρικής ιστορίας, πώς ακριβώς αυτό το έργο είχε ως τα 1960 τεράστια σκηνική επιτυχία, αλλά ως απλή πικρή ήθογραφία από τις παρυφές της μεγαλόπολης³⁸.

Ο νατουραλισμός και ο εξπρεσσιονισμός (με άκρεια απόληξη τον ντανταϊσμό)³⁹ είναι βασικά αντιαστικά κινήματα, ενώ ο συμβολισμός, ο αισθητισμός και ο ιμπρεσσιονισμός παραμένουν χωρίς σαφή πολιτική τοποθέτηση, ξεκόβουν όμως από τον αστικό ρεαλισμό, τον οποίο στην έλτιστική τους αντίληψη περιφρονούν, εντάσσονται ωστόσο πιο εύκολα στην καλλιτεχνική ζωή του αστισμού από όσο τα δύο πρώτα κινήματα. Προϋπόθεση της ύπαρξης του νατουραλισμού και του εξπρεσσιονισμού, μολονότι έχουν τελείως διαφορετικά αισθητικά προγράμματα, είναι η ύπαρξη ισχυρής και στεγανοποιημένης αστικής τάξης με ειδική παράδοση και ιδεολογία, έναντιον της οποίας στρέφονται, με επαναστατικές προθέσεις, τα δύο κινήματα. Η σχετική ανυπαρξία μιας γόνιμης αφομοίωσης και των δύο κινήματων στην Ελλάδα, στην εποχή τους, μου φαίνεται πως σχετίζεται με τη ρευστότητα και την επιδερμικότητα της αστικοποίησης του αγροτικού πληθυσμού στις ελληνικές πόλεις της belle époque⁴⁰. Έτσι και τα αντιαστικά κινήματα έμειναν κάπως άτροφικά, όπως και η διαμόρφωση ενός εργατικού θεάτρου ή καθαρά σοσιαλιστικού δράματος έμεινε στα σπάργανα, λόγω της σπορδικής και επιφανειακής μόνο εκβιομηχάνισης σ' αυτή τη φάση.

Είναι πολύ ενδιαφέρον για μια ελληνική θεωρία της αφομοίωσης «ξένων προτύπων»⁴¹, ότι νατουραλιστικά στοιχεία εμφανίζονται πάλι, έντα-

ιδίως σ. 168). Από τα έργα του έχουν παιχθεί μόνο οι «Κοῦρδοι» (Θ. Γραμματᾶς, Τὸ θέατρο τοῦ Γιάννη Καμπύση. *Διαβάζω* 53 [1982] σσ. 40 - 50, ιδίως σσ. 44εξ.).

36. Γραμματᾶς, Τὸ κοινωνικὸ καὶ ἐργατικὸ δράμα, ὅ.π., σ. 125.

37. Ποϋχνερ, Τὸ «Φιντανάκι», ὅ.π.,

38. Γιὰ τὴ θεατρικὴ σταδιοδρομία τοῦ ἔργου βλ. Γ. Σιδέρης, Τὸ θέατρο τοῦ Παντελῆ Χόρν. *Νέα Ἑστία* 70 (1961), τεύχ. 823, σσ. 1343 - 1347.

39. Γιὰ τὸν ντανταϊσμὸ καὶ τὸν εξπρεσσιονισμὸ τώρα στὰ ἑλληνικὰ Χ. Ρίχτερ, *Νταντά*. Μετ. Α. Ρικάκης. Ἀθήνα 1983. Μ. ντὲ Μικέλι, *Οἱ πρωτοπορίες τῆς τέχνης τοῦ εἰκοστοῦ αἰῶνα*. Ἀθήνα 1983, σσ. 159 ἐξ. (γιὰ τὸν Ἐξπρεσσιονισμὸ σσ. 62εξ.), Η. Read, *Ἡ τέχνη σήμερον*. Μετ. Α. Κούρτοβικ. Ἀθήνα 1984, σσ. 75εξ. (Ἐξπρεσσιονισμός).

40. Μὲ πηγὲς τῆς ἐποχῆς Μερακλῆς, Λαογραφικὰ τῆς Ἀθήνας, ὅ.π.

41. Βλ. Ποϋχνερ, Μίμηση καὶ παράδοση, ὅ.π.

γμέννα όμως σε μια πολιτική στράτευση και κοινωνική κριτική, μαζί με δραματουργικές τεχνικές του θεάτρου του παραλόγου και μια περιγραφική διάθεση που θυμίζει ήθογραφισμό, στο δράμα της μεταπολεμικής Ελλάδας⁴². Τα χαρακτηριστικά είναι: η έντονη χρήση ιδιωματικών γλωσσών και της άργκό, απρόσμενες εικόνες από το περιθώριο και το μικροαστισμό, δοσμένες με γνησιότητα και προσεγμένες στη λεπτομέρεια, μία δυσανάλογα μεγάλη πληθώρα ρακοσυλλεκτών, ζητιάνων, ξεκληρισμένων, άποσυνάγωγων και προβληματικών ατόμων γεμίζει τις σκηνές, που δεν αντιπροσωπεύουν το σύνολο της κοινωνίας, αλλά καθρεφτίζουν τις θλιβερές μόνο πτυχές της κατάντιας της. Μ' αυτή την έννοια δεν είναι περίεργη ή σύγκριση του «Σε φιλώ στη μούρη» του Διαλεγμένου με το «Στο βυθό» του Gorki, το «Η γυναίκα του Λώτ» με το «Πριν την ανατολή» του Hauptmann. Η σχεδόν επιστημονική καταγραφή της καθημερινής γλώσσας και κυρίως του ύβρεολογίου της έχει γλωσσολογικό ενδιαφέρον, δίνει το στίγμα της αυθεντικότητας, καμιά φορά και της ιθαγένειας. Βέβαια οι μηχανισμοί της λήψης (reception) στο σημερινό κοινό είναι διαφορετικές, γιατί δεν σοκάρεται πιά, αναγνωρίζει και απολαμβάνει τις μικρές τραγικές ή κωμικές αποκλίσεις της δραματουργίας από την κοινωνική πραγματικότητα. Είναι ένας νέος Νατουραλισμός, αλλά με άλλη κοινωνική λειτουργικότητα.

3. Ο ήθογραφισμός, ή ραχοκοκαλιά του νεοελληνικού θεάτρου του 20ού αιώνα, όπως προανάφερα, συνδέεται με τα ύφολογικά στοιχεία των δύο προηγούμενων παραγράφων. Είναι πράγματι άπορίας άξιο, πώς συγχέεται, ως τις μέρες μας⁴³, με το νατουραλισμό. Αιτία αυτής της προβληματικής, πολύ διαδομένης στην ελληνική λογοτεχνική κριτική ταύτισης είναι η σύγχρονη άποδοχή του γαλλικού νατουραλισμού και του ευρωπαϊκού ρεαλισμού (με μεγάλη καθυστέρηση) από τη γενιά του 1880⁴⁴. Άλλά οι ίδιοι οι εκπρόσωποι της σημαντικής αυτής στροφής για τα νεοελληνικά γράμματα μας δίνουν το νήμα των σωστών συσχετισμών: ο Βιζυηνός δείχνει επηρεασμένος από τον Berthold Auerbach, τον κατεξοχήν εκπρόσωπο της δημοφιλούς «άγροτικής νουβέλας» του γερμανικού αστικού ρεαλισμού⁴⁵, ο Δροσίνης μεταφράζει και αναπλάθει ποιήματα του Peter Rosegger, από τους πιο δημοφιλείς συγγραφείς «της πατρίδας» (Heimatchdichter) της Αυστρίας με έντονα ήθογραφικά στοιχεία⁴⁶, κι όταν ο Γερμανός νεοελληνιστής Κ.

42. Β. Ποδχνερ, Το δράμα στη μεταπολεμική Ελλάδα. Κεφ. 12 του τόμου αυτού.

43. Βλ. π.χ. Γ. Βαλέτας, *Η γενιά του '80. Ο ελληνικός νατουραλισμός και οι αρχές της ήθογραφίας*. Αθήνα 1981.

44. Ποδχνερ, Φιντιανάκι, ό.π.

45. Veloudis, *Germanograecia*, ό.π., σσ. 314βξ.

46. Veloudis, *Germanograecia*, ό.π., σσ. 296, 332βξ.

Dieterich χαρακτηρίζει την πρώτη ποιητική συλλογή του Προβελέγγιου, του έρχονται στο νοῦ ποιητές σάν τόν Geiber, τόν Hebbel, τόν Storm καί τόν Jensen, κατεξοχήν εκπρόσωποι τοῦ ρεαλισμοῦ καί ὄχι τοῦ νατουραλισμοῦ⁴⁷.

Ἐνῶ στήν καλλιτεχνικά καί ἰδεολογικά ἀντιφατική γιά τὸ ἑλληνικό θέατρο ἐποχή πρὶν ἀπὸ τὸ 1921 τὰ ἠθογραφικά στοιχεῖα ἀποκτοῦν διάφορες λειτουργίες σὲ δραματικά ἔργα⁴⁸ (π.χ. τὸ θέμα τοῦ «γεφυριοῦ τῆς Ἄρτας» χρησιμοποιεῖται σχεδὸν ταυτόχρονα σὲ τόσο διαφορετικά ἔργα ὅπως τὸ «Γεφύρι τῆς Ἄρτας» τοῦ Βουτιερίδη [1905], ἡ «Θυσία» τοῦ Καζαντζάκη, [1908] καί τὸ «Ἀνεχτίμητο» τοῦ Παντελῆ Χόρν [1906], μετὰ τὸ «Φιντανάκι» καί τῇ μεγάλῃ «ἠθογραφικῇ» καριέρα του στοῦ θέατρο τοῦ μεσοπολέμου, μὲ τὸν Ξενόπουλο, τὸ Δημήτρη Μπόγρη, τὸν Ἀλέκο Λιδωρίκη κι ἄλλους ὁ ἠθογραφισμὸς λειτουργεῖ ὡς ἓνα εἶδος εὐχάριστης φυγῆς ἀπὸ τὴ θλιβερὴ κοινωνικὴ πραγματικότητα τῆς Μικρασιατικῆς καταστροφῆς. Εἶναι καί ἡ ἐποχή τῆς πανελλήνιας διάδοσης τοῦ θεάτρου σκιῶν, ποὺ περνάει σταδιακά τὰ ὅρια τοῦ λαϊκοῦ πολιτισμοῦ καί εἰσέρχεται σὲ μιὰ φάση ἔντονων πειραματισμῶν⁴⁹. Μετὰ τὸ Δεύτερο παγκόσμιον πόλεμο τὰ ἠθογραφικά στοιχεῖα λειτουργοῦν κυρίως στοῦ πλαίσιο τῆς κοινωνικῆς κριτικῆς: εἰκόνες ἀπὸ τὴν ἐπαρχία στὸν Κεχαῖδη, τὸν Ἀρμένη, τὸν Χρυσούλη, εἰκόνες ἀπὸ τὸν ἀστικό κόσμον καί τὸ περιθώριο στοῦ Μουρσελά, τὸν Ποντίκα, τὸν Κορρέ, τὸν Παπαδογεώργιο καί πολλοὺς ἄλλους. Ἡ περιγραφικὴ τεχνικὴ τοῦ ἠθογραφισμοῦ δὲν ἐφαρμόζεται πιά στοῦ κάπως «ἐξωτικό» χωριό, ἀλλὰ στοῦ ἄμεσο κοινωνικοῦ περιβάλλον⁵⁰. Αὐτὸς ὁ νέος πρὸ πολιτικοποιημένος ἠθογραφισμὸς δὲν εἶναι, ἀπὸ μιὰν ἄποψη, τίποτε ἄλλο παρὰ ἡ ἄλλη πλευρὰ τῆς φαρσοκωμωδίας: κι αὐτὴ χρησιμοποιεῖ τὴν ὑπάρχουσα κοινωνικὴ πραγματικότητα, ἐπινοώντας μὲ τὶς γνωστὲς συνταγὲς τοῦ κωμικοῦ εἶδους φτιαχτὲς ὑποθέσεις ποὺ τέρπουν τὸ κοινόν· τὰ νεορεαλιστικά ἔργα τῆς κοινωνικῆς

47. Veloudis, *Germanograecia*, ὁ.π., σ. 316.

48. Γιά τὴν ἀπογραφή τῆς δραματικῆς παραγωγῆς στοῦ χρονικοῦ διάστημα 1900 - 1922 βλ. τώρα Ε. - Α. Deleroudi, *Le répertoire original présenté sur la scène Athénienne 1901-1922*. Thèse, Paris 1982.

49. Γιά τὴ σύνδεση τῶν «ἐξελίξεων» στήν αἰσθητικὴ καί δραματουργία τοῦ Καραγκιόζη μὲ τὴ σταδιακὴ ἐξαφάνιση τοῦ παραδοσιακοῦ του κοινοῦ βλ. Β. Πούχνερ, *Τὸ παραδοσιακὸ κοινὸ τοῦ Θεάτρου Σκιῶν στήν Ἑλλάδα* (Συμβολὴ στήν ἐρευνα τοῦ θεατρικοῦ κοινοῦ). *Εὐρωπαϊκὴ θεατρολογία*. Ἀθήνα 1984, σσ. 259 - 272.

50. Γιά τὸ αἰσθητικὸ καί θεματικὸ ἀδιέξοδο, στοῦ ὁποῦ ὁδηγεῖ αὐτὸς ὁ νέος νατουραλισμὸς βλ. π.χ. Β. Παγκουρέλης, *Ὁ ρεαλισμὸς καί ἡ ἀποτελμάτωση*. Δοκιμὴ μιᾶς «προσέγγισης» τῶν καταστάσεων καί τῶν τάσεων τοῦ σημερινοῦ ἑλληνικοῦ θεατρικοῦ ἔργου. *Διαβάζω* 89 (1984), σσ. 16 - 20. Μιὰ πρὸ σφαιρικὴ προσέγγιση τοῦ μεταπολεμικοῦ δράματος στοῦ Μ. Ἡλιάδη. *Ἡ ἑλληνικὴ δραματουργία*. Μιὰ προσπάθεια προσέγγισης. *Ἐπιστημονικὴ Σκέψη* 34 (1987), σσ. 67 - 76.

κριτικής χρησιμοποιοῦν τὰ στοιχεῖα κοινωνικῆς πραγματικότητας, ἐπινοώντας μὲ τις τεχνικὲς, συχνὰ ἀκόμα τῆς κλασικίζουσας δραματοουργίας ἢ τῆς ἰδίας τῆς φαρσοκωμῳδίας, μιὰ θεατρικὴ καταγγελία, κρύβοντας τὴν ἐπιλογὴ τῶν θεμάτων καὶ τὶς δραματικὲς στρατηγικὲς σχετικὰ μὲ τὸ μήνυμα πίσω ἀπὸ μιὰ προσποιητὴ ἀντικειμενικότητα τῆς ἀπλῆς καταγραφῆς, μιὰ πλαστὴ οὐδετερότητα τῆς ἀπλῆς ἀπογραφῆς τῶν δεδομένων. Μολοντοῦτο αὐτὲς οἱ νέες «φέτες ζωῆς» ἐνέχουν, ὅπως καὶ ὁ παλιὸς ἠθογραφισμὸς, τὸ φίλτρο τῆς ὑποκειμενικότητας (ἐδῶ συχνὰ τῆς στράτευσης) καὶ τὴν κάποια ἀπόσταση ἀπὸ τὰ ἀντικείμενα: στὴ θεματικὴ κυριαρχοῦν οἱ μικροαστοὶ καὶ οἱ περιθωριακοί⁵¹. Ἐτσι ὁ νέος ἠθογραφισμὸς λειτουργεῖ μὲ κάποιο καταναλωτικὸ τρόπο, ποὺ συνδυάζει τὴν ἀναγνώριση τοῦ γνωστοῦ μὲ τὸν καθησυχαστικὸ ἀποκλεισμὸ κάθε ταύτισης· κάποια «λαογραφικὴ» ἀπόσταση ἐξασφαλίζει τὴν τέρψη, ἀκόμα καὶ σὲ τραγικὲς καταστάσεις, τοῦ κοινοῦ. Σ' αὐτὴν ἀκριβῶς τὴν «ἠθογραφικὴ» λειτουργία τῶν ἔργων αὐτῶν ἐγκτεται, νομίζω, καὶ ἡ ἐπιτυχία τους σ' ἓνα εὐρύτερο κοινό: ὅπως καὶ ἡ φαρσοκωμῳδία μὲ ἄλλο τρόπο, καὶ αὐτὰ δὲν ἀγγίζουν, τελικὰ, βαθύτερα τὸ πρόβλημα, ἀλλὰ ἀπλῶς τὸ θέτουν μὲ τρόπο περιγραφικὸ, μερικὲς φορές ἀκόμα καὶ γραφικὸ. Ὡστόσο αὐτὸ τὸ νέο κίνημα ἀστικοῦ ἠθογραφισμοῦ πηγάζει ἀπὸ μιὰ βαθύτερη ἱστορικὴ ἀνάγκη κοινωνικῆς αὐτογνωσίας, ποὺ ἐμφανίζεται ἀπὸ τις ἀρχὲς τῆς δεκαετίας τοῦ '60.

4. Ὁ συμβολισμὸς, αἰσθητισμὸς καὶ ἱμπρεσιονισμὸς εἶχε στὴ θεατρικὴ ζωὴ γύρω στὸ 1900 μεγαλύτερη ἀποδοχὴ ἀπὸ ὅση ὁ νατουραλισμὸς. Ἡ ἀποδοχὴ τοῦ Nietzsche, τοῦ Ibsen καὶ τοῦ Hauptmann τῶν πρώτων σοσιαλιστικῶν προγραμμάτων καὶ φεμινιστικῶν ἐπιδιώξεων ἀλληλοσυνδέονται καὶ ἀλληλοεπηρεάζονται στοὺς ἐκπροσώπους τῆς θεατρικῆς διανόησης τῆς ἐποχῆς. Ἡ ἐπανάσταση στὸ Γουδί (1909) δίνει στὴν ἀστικὴ τάξη πανελλήνια ὑπόσταση καὶ πολιτισμικὴ αὐτοπεποίθηση· ὅλα τὰ καινούργια καλλιτεχνικὰ κινήματα τοῦ ἐξωτερικοῦ ἀφομοιώνονται, ὅλα μαζί καὶ μέσα σὲ ἐλάχιστο χρονικὸ διάστημα, ἀπὸ ἐκπροσώπους τῆς φιλελεύθερης διανόησης⁵². Τὸ

51. Ἰδιαίτερη ἐμφαση σ' αὐτὸ ἔχει δώσει ὁ Θ. Γραμματᾶς, Ὁ μικροαστισμὸς καὶ ἡ περιθωριοποίηση ὡς ἰδεολογικὲς συνιστώσες στὸ σύγχρονο ἑλληνικὸ θέατρο. *Νεοελληνικὸ θέατρο. Ἱστορία - δραματολογία*. Ἀθήνα 1987, σσ. 156 - 181. Βέβαια, ἂν λάβει κανεῖς ὑπόψη καὶ τὰ ἔργα ποὺ δὲν ἔχουν παιχθεῖ ἀλλὰ δημοσιευθεῖ, ἡ ὅλη εἰκόνα τροποποιεῖται κάπως. Ὅρισμένες σκηνὲς στὴν δεκαετία τοῦ '60 καὶ ἀργότερα, ὅπως τὸ Θέατρο Τέχνης, ἔχουν προτιμήσει καὶ προωθήσει ἓναν ὀρισμένο τύπο ἔργων, ποὺ ἔγινε εὐρύτερα γνωστός, δημιούργησε ἤδη κάποια παράδοση καὶ δίνει τὸ στίγμα σὲ ὅλη τὴ δραματικὴ παραγωγή. Ἡ τάση αὕτη εἶναι ὅμως μία μόνο ἀνάμεσα στὶς ὑπάρχουσες, ποὺ ὥστόσο προβάλλεται περισσότερο ἀπὸ τις ἄλλες.

52. Γιὰ τὸ σύντομο χρονικὸ διάστημα ἀπὸ τὴν παγκόσμια πρεμιέρα ὡς τὴν ἑλληνικὴ ἀφομοίωση, τὸ ὁποῖο στὴν περίπτωσή τῆς ἀφομοίωσης τοῦ γερμανόφωνου θεάτρου δὲν

αποτέλεσμα είναι ένα αισθητικό και ιδεολογικό *confusio*, χαρακτηριστικό για το δράμα και το θέατρο των πρώτων δυο δεκαετιών του αιώνα μας. Η αστάθεια όμως δεν είναι μόνο ελληνικό φαινόμενο: από το 1890 ως το 1920 οί -ισμοί διαδέχονται ο ένας τον άλλο με ιλιγγιώδη ταχύτητα: συμβολισμός και εξπρεσιονισμός αρχικά στρέφονται ενάντια στο νατουραλισμό, που είχε πάρει μεγάλες διαστάσεις, παρόλο που είχαν διαμετρικά διαφορετικά αισθητικά προγράμματα, αλλά και διαφορετικές κοσμοθεωρίες. Ένω ο Συμβολισμός με τον Maeterlinck και τον Verlaine βυθίζεται σε σιωπή και αινίγματα, ο γερμανικός Έξπρεσιονισμός δραματίζεται δημόσια και φωναχτά το «νέο άνθρωπο» που θα σώσει τον κόσμο, στην αρχή με μεταφυσικές διαστάσεις, μετά ολοένα περισσότερο με καθαρά πολιτικές διαστάσεις. Οι θεατρικές προσωπικότητες που επηρεάζουν περισσότερο το θέατρο της εποχής, ο Ibsen, ο Hauptmann, και ο Max Reinhardt, ανήκουν κατά καιρούς σε διάφορα κινήματα. Ο Henrik Ibsen ξεκινάει με τον «Peer Gynt» ως ρομαντικός, γίνεται γνωστός ανά τον κόσμο με το ρεαλιστικό δράμα της κοινωνικής κριτικής, περνάει ωστόσο και εκλαμβάνεται επίσης ως συμβολιστής (δχι μόνο με ικανό αριθμό έργων του, αλλά και με ιμπρεσιονιστικές σκηνοθεσίες που αποκαλύπτουν την αμφίσημη υπόσταση πολλών έργων του ανάμεσα στο ρεαλισμό και στο συμβολισμό): ο Gerhardt Hauptmann ξεκινάει ως άκμαος νατουραλιστής, περνάει στο συμβολισμό (π.χ. με την «Ανάληψη της Hannele», τη «Βυθισμένη Καμπάνα») και καταλήγει στον εξπρεσιονισμό («Schluck und Jau») και στο νεοκλασικισμό («Το τόξο του Όδυσσέα», Τετραλογία των Άτρείδων): ο Max Reinhardt που ξεκινά στον Otto Brahm ως νατουραλιστής ήθοποιός, ειδικεύεται γρήγορα σ' ένα ιμπρεσιονιστικό στυλ σκηνοθεσίας, περνάει και στον εξπρεσιονισμό και δείχνει τελικά μεγάλη ικανότητα σε τελείως διαφορετικά υφολογικά πεδία.

Οι δέκτες αυτών των επιδράσεων εμφανίζουν μιá παρόμοια υφολογική αστάθεια: ο Καμπύσης, ο Ξενόπουλος, ο Καζαντζάκης, ο Χρηστομάνος, ο Χόρν και άλλοι. Ίσως δεν είναι άσκοπο νά ξεκινήσουμε με το Χρηστομάνο, γιατί οί υφολογικές του επιδόσεις, μολονότι ή θεατρική του δραστηριότητα ανήκει στα κεφάλαια της ιστορίας του ελληνικού θεάτρου του 20ού αιώ-

υπερβαίνει πουθενά τὰ δέκα χρόνια, βλ. τὸν πίνακα στὸ Veloudis, *Germanogruccia*, ὁ.π., σ. 366. Οὐσιαστικά παίζεται καὶ μεταφράζεται ὅ,τι εἶχε ἐπιτυχία στὶς εὐρωπαϊκὲς σκηνές, κλασικὰ ἔργα, boulevard, νατουραλισμός (χαρακτηριστικὰ ὁ «Salon - Naturalist» Sudermann πολὺ περισσότερο ἀπὸ τὸν Hauptmann, ποὺ ἐπιδρᾷ καὶ μὲ τὰ συμβολιστικὰ του ἔργα στὸ «θέατρο τῶν ἰδεῶν»), συμβολισμός, νεορομαντισμός κτλ. Τὸ κριτήριό «ἐπιτυχία στὴν Εὐρώπῃ» παίζει καθοριστικὸ ρόλο στὴν ἀφομοίωση ἥδη ἀπὸ τὸ διαφωτισμὸ (βλ. Β. Πούχχενρ, Ὁ Ρήγας καὶ τὸ Θέατρο. Ὁ ρόλος τῆς μεταφραστικῆς παράδοσης στὴν περίοδο τοῦ προεπαναστατικοῦ ἐλληνικοῦ διαφωτισμοῦ. *Ἱστορικὰ νεοελληνικοῦ θεάτρου*. Ἀθῆνα 1984, σσ. 109 - 119).

ώνα που έχουν διερευνηθεί περισσότερο⁵³, έχουν εντούτοις συχνά παρεξηγηθεί. Ένω στη λογοτεχνική του παραγωγή τὰ ποιήματα «Die orphischen Lieder», τὸ δράμα «Ἡ Σταχτιά Γυναίκα» (στά γερμανικά), τὸ «Βιβλίο τῆς αὐτοκράτειρας Ἑλισάβετ» (ἀρχικά στά γερμανικά), τὸ δράμα «Τρία φιλιὰ» (1908, ἓνα ἱφενικό τρίγωνο ἀνάμεσα σὲ δυὸ γυναῖκες κι ἓναν ἄνδρα), ἡ κωμωδία boulevard «Ὁ Κοντορεβιθούλης» (1909), τὸ μυθιστόρημα «Ἡ κερένια κούκλα» (1911, ἐπίσης ἓνα ἱφενικό τρίγωνο παρακάμπτω ἐδῶ τὴ συζήτηση γιὰ τὰ δῆθεν «ἠθογραφικά» στοιχεῖα τῆς ὑπόθεσης· ἡ γραφὴ του μοιάζει πολὺ μὲ τὴν ἱμπρεσιονιστικὴ πεζογραφία τοῦ Βιεννέζου Arthur Schnitzler· ἔχει διασκευαστεῖ ἀπὸ τὸν Παντελεὺ Χόρν καὶ ἀνεβάστηκε τὸ 1915 στὸ θέατρο), ἐνῶ, λοιπόν, τὸ λογοτεχνικὸ ἔργο τοῦ λάτρη τοῦ Oscar Wilde καὶ τοῦ d' Annunzio, τοῦ συνιδρυτῆ τοῦ καλλιτεχνικοῦ περιοδικοῦ Wiener Rundschau καὶ τακτικοῦ θάμωνα τοῦ ἱμπρεσιονιστικοῦ καὶ συμβολιστικοῦ κύκλου τοῦ Kaffee Grünsteidl τῆς Βιέννης, τὸν τοποθετεῖ μὲ σαφήνεια στὸν αἰσθητισμὸ τοῦ fin de siècle καὶ στὴν décadence τῆς belle époque⁵⁴, οἱ θεατρολόγοι, ξεκινώντας ἀπὸ τὶς τρεῖς ἱφενικὲς παραστάσεις στὴ «Νέα Σκηνή» (πού τὶς τοποθετοῦν κάπως ἀβασάνιστα στὸ νατουραλισμὸ)⁵⁵ καὶ τὴ σκηνοθεσία τοῦ «Κράτους τοῦ ζόφου» τοῦ Τολστόι, ὅπου χρησιμοποίησε πάνω στὴ σκηνὴ γνήσια κοπριά, κατατάσσουν τὸν ὠραιοπαθῆ ἐστὲτ, στὸ νατουραλι-

53. Γιὰ τὸ Χρηστομάνο βλ. Μ. Μαυρίκου - Ἀναγνώστου, *Ὁ Κωνσταντῖνος Χρηστομάνος καὶ ἡ Νέα Σκηνή*. Ἀθήνα 1964. Γ. Σιδέρης, *Ἱστορία τοῦ νεοελληνικοῦ θεάτρου*. Ἀθήνα [1951], σσ. 202ῆς. Τοῦ ἴδιου, *Ἡ Νέα Σκηνή: ἔργα, παραστάσεις, καὶ ἄλλα μερικά* (1901 - 1905). *Νέα Ἑστία* 70 (1961), σσ. 1628 - 1639. Μ. Ροδῆς, *Μορφές καὶ θέματα*. Ἀθήνα 1944, σσ. 5 - 32. Γ. Σιδέρης, *Ὁ Χρηστομάνος καὶ ἡ σκηνοθετικὴ του ἀξία*. *Νέα Ἑστία* 40 (1946), σσ. 1235 - 1241. Θ. Ἀθανασιάδης - Νόβας, *Νέα Ἑστία* 70 (1961), σσ. 1619 - 1623. Π. Σπανδωνίδης, *Κωνσταντῖνος Χρηστομάνος, ἡ ὄρεγο καὶ ἀγωνία*. Θεσσαλονίκη 1962, σσ. 7 - 28. Γ. Ξενοπούλου, *Στάχνα καὶ παπαροῦνες*. Ἀθήνα 1923, σσ. 107 - 129. Τοῦ ἴδιου, *Ὁ Κωνσταντῖνος Χρηστομάνος καὶ ἡ Νέα Σκηνή* (1933). *Ἀπαντα* 11 (1971), σσ. 204 - 222. Α. Σαχίνης, *Ἡ πεζογραφία τοῦ αἰσθητισμοῦ*. Ἀθήνα 1981, σσ. 350 - 404 (μὲ πλούσια σχετικὴ βιβλιογραφία).

54. Βλ. Σαχίνης, ὁ.π., Α. Θρύλος, *Μορφές τῆς ἐλληνικῆς πεζογραφίας*. Ἀθήνα 1963, σσ. 105 - 134. Μ. Περάνθης, *Ἀπόψεις*. Ἀθήνα 1961, σσ. 77 - 88. Α. Καραντώνης, *Ἑλληνικὴ Δημοκρατία* 8 (1951), σσ. 125 - 128. Π. Χάρης, *Ἑλλήνες Πεζογράφοι* 2. Ἀθήνα 1963, σσ. 65 - 75.

55. Εἶναι ἐνδιαφέρον, ὅτι ὁ ἀρθρογράφος Δ. Ἀναστασόπουλος, ἤδη μετὰ τὴν πρώτη παράσταση τοῦ Ibsen στὴν Ἑλλάδα, τοὺς «Βρυκόλακες» τὸ 1894, ἀποκαλεῖ τὸ ἔργο, σὲ ἀντίθεση μὲ τὴ «νατουραλιστικὴ» ἐτικέτα ποὺ τοῦ κολλᾶνε ἐκεῖνα τὰ χρόνια σ' ὅλη τὴν Εὐρώπη, «συμβολικὸ δράμα» (Παπανδρέου, *Ὁ Ἴφρι*, ὁ.π., σ. 31). Εἶναι ἀλήθεια ὅτι ὁ ρεαλισμὸς τοῦ Ibsen σὲ πολλὰ σημεῖα ἔχει καὶ συμβολικὲς διαστάσεις μὲ τὴν ἔννοια τῆς ὑποτιθέμενης γενέκρυψης, τῆς καθολικῆς κριτικῆς τοῦ ἀστικοῦ κόσμου μέσω ἐνὸς παραδείγματος.

σμό, παραπέμποντας στις επαφές του με τὸ Δούκα τοῦ Meinigen στὴ Βιέννη⁵⁶ καὶ τὸν Antoine στὸ Παρίσι⁵⁷. Βέβαια ὅταν πῆγε ὁ Χρηστομάνος στὸ Παρίσι, μετὰ τὴ βιεννέζικη δεκαετία 1890 - 1900 του, τὸ Théâtre Libre δὲν βρισκόταν πλέον στὸ ζενίθ τῆς λειτουργίας καὶ τῆς φήμης του (ὁ Antoine, ποὺ ἔχει γίνει ἤδη ἓνα καθεστῶς, ἰδρύει τὸ 1897 τὸ δικό του θέατρο), ἐνῶ μεσουρανεῖ τὸ θέατρο τῶν ἀντινατουραλιστῶν καὶ τῶν συμβολιστῶν: τὸ Théâtre d'Art τοῦ Paul Fort καὶ τὸ Théâtre d'Oeuvre τοῦ Lugné - Poe. Ἄλλωστε ὁ Χρηστομάνος δὲν ἔφερε πολλὰ πράγματα ἀπὸ τὸ Παρίσι, ἐκτὸς ἀπὸ μερικὰ νατουραλιστικά ἐφ' ἐκεί, κυρίως, τὸ γαλλικὸ boulevard. Κατεξοχὴν ἐπηρεάζεται, ὅπως δείχνει μιὰ ἀνάλυση τοῦ ρεπερτορίου του, ἀπὸ τὸ ρεπερτόριο τῶν βιεννέζικων θεάτρων. Καὶ στὴ Βιέννη τῆς τελευταίας δεκαετίας τοῦ περασμένου αἰῶνα δὲν εὐδοκίμησε ποτὲ ὁ ἀκραῖος νατουραλισμός, ἀλλὰ, κυρίως στὴν ὑποκριτικὴ, ἓνας ψυχολογικὸς ρεαλισμὸς μὲ ὀρισμένα ἱμπρεσιονιστικὰ χαρακτηριστικά.

Ὅταν τὸ 1900 ἡ κορυφαία ἑρμηνεύτρια τοῦ Ibsen, Agnes Sorma, μὲ τὸ λεπτὸ καὶ νευρικὸ τῆς ὕφος, ἔδωσε στὴν Ἀθήνα παραστάσεις τῆς «Νόρας» τοῦ Ibsen, τῆς «Liebele» τοῦ Schnitzler κι ἄλλων ἔργων, φανέρωσε τὶς συμβολιστικὲς πτυχὲς τοῦ Νορβηγοῦ δραματουργοῦ καὶ τὶς δυνατότητες τῆς ἱμπρεσιονιστικῆς ἡθοποιίας⁵⁸. Ἡ «Liebele» παίζεται λίγα χρόνια ὕστερα (μόνο ὀχτῶ χρόνια μετὰ τὴ βιεννέζικη πρεμιέρα), ὅπως καὶ ὁ «Ἀμαξὰς Henschel» τοῦ Hauptmann (νατουραλιστικὸ) καὶ ἡ «Βυθισμένη καμπάνα» του (συμβολιστικὸ)⁵⁹. Τὸ ἐλληνικὸ θέατρο ἐπαναλαμβάνει τὶς ἐπιτυχίες τῆς εὐρωπαϊκῆς σκηνῆς, ὅποιας ὑφολογικῆς ἐκδοχῆς καὶ ἂν εἶναι. Αὐτὸ διαφαίνεται καὶ ἀπὸ τὸ ρεπερτόριο τοῦ Χρηστομάνου, ὅπου, σὲ ἀριθμοὺς κυριαρχεῖ τοῦ boulevard. Δὲν διαφαίνεται καμιά ἰδιαίτερη προτίμηση νατουραλιστικῶν ἔργων. Κάτι παρόμοιο ἰσχύει ἴσως γιὰ τὶς σκηνοθεσίες του, ἂν καὶ

56. Ὁ Δούκας τοῦ Meinigen, μαζί μὲ τὸν Dingelstedt, εἶναι ἴσως οἱ πρῶτοι «σκηνοθέτες» μὲ τὴ σημερινὴ ἔννοια τοῦ ὄρου. Οἱ μελετημένες καὶ διαφοροποιημένες κινήσεις τῶν μαζῶν ἐπὶ σκηνῆς, ἡ φροντίδα γιὰ τὴ σκηνογραφία καὶ τὴν ἐνδυμασία, ἡ πιστὴ ἀπόδοση ἱστορικῶν ἐποχῶν κτλ. κινοῦνται στὸ αἰσθητικὸ πλαίσιο τοῦ ἱστορικοῦ ρεαλισμοῦ τοῦ 19ου αἰῶνα καὶ δὲν ἔχουν ἀμεση σχέση μὲ τὸ θεωρητικὸ καὶ ἰδεολογικὸ ὑπόβαθρο τοῦ νατουραλισμοῦ (M. Grube, *Geschichte der Meininger*, Stuttgart 1926). Ἡ φροντίδα τοῦ Χρηστομάνου γιὰ τὸ décor δὲν εἶναι μόνο νατουραλιστικὴ πρακτικὴ.

57. Βέβαια ὁ Antoine φρόντισε ἰδιαίτερα γιὰ τὴν ἐναρμόνιση τῆς ἡθοποιίας σ' ἓνα σκηνικὸ σύνολο καὶ ἦταν ἀσπονδὸς ἐχθρὸς τοῦ star system τῶν πρωταγωνιστικῶν θιάσων. Ἐπαίρνε καὶ νέους ἐρασιτέχνες ἡθοποιούς (χωρὶς ἐκπαίδευση σὲ δραματικὴ σχολή) καὶ τοὺς ἐκπαίδευε ὁ ἴδιος, πράγμα ποὺ ἔκανε καὶ ὁ Χρηστομάνος (βλ. γιὰ τὸν Antoine A. Veinstein, *Du Théâtre Libre au Théâtre Louis Jouvet*, Paris 1955, σσ. 266ξ.).

58. Γιὰ τὶς ὑπόλοιπες παραστάσεις Σιδέρης, *Ἱστορία*, ὅ.π., σ. 208.

59. Βλ. Veloudis, *Germanogracia*, ὅ.π., σ. 366.

αυτό το θέμα απαιτεί πιο λεπτομερειακή έρευνα. Όρισμένα επιτεύγματα του νατουραλιστικού θεάτρου, όπως ή παντοδυναμία του σκηνοθέτη, ή κατάργηση του star system, ή ειδική φροντίδα για τη σκηνογραφία και τη θεατρική ένδυματολογία παραμένουν σταθερά στοιχεία και του μετανατουραλιστικού θεάτρου. Πέρα από αυτούς τους βασικούς κανόνες, που δεν είναι καθόλου αυτονόητοι στο θέατρο των μπουλουκιών, ο Χρηστομάνος ίσως δεν ακολούθησε καμιά συγκεκριμένη σκηνοθετική γραμμή, αναπαράγοντας πιθανότατα αυτά που είχε δει στη Βιέννη, αλλά χωρίς τα εφόδια μιάς συστηματικής εκπαίδευσης και μιάς υποδομής θεατρικών συνεργατών. Το ριζοσπαστικό τόλμημα του εξόριστου έστει από τη Βιέννη δε θα άντέξει πολύ στις αντιξοότητες της εποχής, το παράδειγμά του όμως θα μείνει σημείο αναφοράς για πολλές δεκαετίες ακόμα του νεοελληνικού θεάτρου.

Το φαινόμενο των αμφίσημων αφομοιώσεων όμως δεν αφορά μόνο το Χρηστομάνο, αλλά, ως ένα βαθμό, όλη τη γενιά του «θεάτρου των ιδεών». Η πιο χτυπητή περίπτωση είναι ίσως ο Γιάννης Καμπύσης, που το έργο του χωρίζεται, συνήθως, κάπως μηχανιστικά, σε νατουραλιστικό (ψυχολογικό και κοινωνικό) και συμβολιστικό⁶⁰, αφομοιώνοντας τις δύο κυρίαρχες τάσεις της γερμανικής δραματουργίας της εποχής (κυρίως στον Hauptmann). Τα πράγματα ωστόσο δεν φαίνονται και τόσο απλά. Όπως οι «Κοῦρδοι» ως «κοινωνικό» δράμα έχουν και συμβολιστικές διαστάσεις, έτσι και «Το δαχτυλίδι της μάνας» π.χ., ως «όνειρόδραμα» για το θάνατο του Κώστα Κρυστάλλη, περιέχει αρκετά στοιχεία ήθογραφικά (είναι χαρακτηριστικό πώς ως πρότυπα επικαλούνται τη «Βυθισμένη καμπάνα» του Hauptmann, την «Ανάληψη της Hannele», και τα δύο δράματα της συμβολιστικής φάσης της δημιουργίας του Hauptmann, αλλά και το «Θάνατο του Tizian» του νεαρού τότε Hugo von Hofmannsthal)⁶¹. Άλλωστε το μοτίβο της όπτασίας και του ονείρου δεν είναι αποκλειστικά συμβολιστικό, αλλά το συναντάμε ήδη στο «Ζήνωνα» του 17ου αιώνα ως και σε έργα του μεταπολεμικού θεάτρου, π.χ. στο «Σαλόνι της Τετάρτης» (1977) του Χρήστου Σαμουηλίδη ή τη «Μαύρη Άθανασία» (1987) του Πέτρου Άνταίου. Και άλλα στοιχεία, χαρακτηριστικά του συμβολισμού, όπως ή σιωπή και οι παύσεις, χρησιμοποιούνται σε άλλα υφολογικά στρώματα, π.χ. στο «παράλογο» θέατρο του Στρατή Καρρά.

Η ανάμειξη των επιδράσεων είναι εμφανής ακόμα και σ' έναν τόσο μεγάλο τεχνίτη της δραματουργίας, όπως ο Ξενόπουλος, που θεωρητικά υπο-

60. Βλ. Θ. Γραμματᾶς, *Τὸ θεατρικὸ ἔργο τοῦ Γιάννη Καμπύση*, Γιάννενα 1984.

61. Για τὸ πρῶτο συνηγορεῖ ὁ Κ. Χατζόπουλος (βλ. Π. Βασιλικὸς [ψευδ.], Γιάννης Α. Καμπύσης, *Ὁ Διόνυσος* 2 (1902), σσ. 65-73), γιὰ τὸ δεύτερο ὁ Σιδέρης (*Ἱστορία*, ὁ.π., σ. 145), ἐνῶ τὸ τελευταῖο προτείνει πρόσφατα ὁ Βελουδῆς (*Germanoγραφία*, ὁ.π., σσ. 358ἑξ.).

στηρίζει στην αρχή το νατουραλισμό· όμως πάντα στα χνάρια της δραματουργικής παράδοσης του «καλοφτιαγμένου» έργου, δηλαδή στα πλαίσια του ρεαλισμού, με μιὰ ισχυρή δόση έφτανησιακής ή αστικής άθηναϊκής ήθογραφίας, καλλιιεργεί και προεκτάσεις, κατά τη μόδα της έποχής, συμβολιστικές, που προσθέτουν στην άρτια δραματική τέχνη το γόητρο του μυστηρίου. Είναι πραγματικά έλλειψη μεγάλη που για το θεατρικό έργο του Ξενοπούλου δέν διαθέτουμε ακόμα μιὰ σφαιρική μονογραφία. Έμπρεσιονιστική γραφή βρίσκουμε σ' ένα από τα πρώιμα μονόπρακτα του Καζαντζάκη, στο «Έως τότε» (1908), το όποιο στηρίζεται στους «Κρητικούς γάμους» (1871) του Ζαμπελίου και έχει ιστορικό θέμα. Ένα πλήθος προσώπων πηγαινοέρχεται στη σκηνή, και ή υπόθεση της επανάστασης των Κρητικών ενάντια στη βενετική αρχή διαδραματίζεται με γρήγορες πινελιές της στιγμής· ένας άλλος, στην παράδοση του ιστορικού δράματος, θά είχε φτιάξει από το ιστορικό αυτό ύλικό μιὰ βαρύγδουπη πεντάπρακτη τραγωδία⁶².

5. Ο έμπρεσιονισμός, στis μέρες του, δέν είχε σχεδόν καμία επίδραση στο έλληνικό θέατρο, αν εξαιρέσουμε σκηνοθετικές μορφές σαν τον Φώτο Πολίτη, το Δημήτρη Ροντήρη, τον Τάκη Μουζενίδη κι άλλους, ή σκηνογράφους σαν τον Άνεμογιάννη⁶³ ή τον άγνωστο Παύλου που δρούσε στην Καρδίτσα του μεσοπολέμου και αποτελεί πραγματική αποκάλυψη των δυνατοτήτων και της ποιότητας του έπαρχιωτικού θεάτρου στην Ελλάδα⁶⁴. Στη δεκαετία του '30 υπάρχει κάποιο κίνημα λαϊκού έμπρεσιονισμού γύρω από τον Κάρολο Κούν και το Γιάννη Τσαρούχη, ανακαλύπτεται ο Θεόφιλος, ο Παναγιώτης Ζωγράφος του Μακρυγιάννη, και δίνεται προσοχή για

62. Το κείμενο στη *Νέα Έστία* ΝΑ' (1977) τεύχ. 1211, σσ. 211 - 235. Ένδιαφέρον και το πλήθος έκτεταμένων σκηνικών οδηγίων. Για το έργο βλ. επίσης Θ. Παπαχατζάκη - Κατσαράκη, *Το θεατρικό έργο του Νίκου Καζαντζάκη*, Άθήνα 1985, σσ. 24 - 27.

63. Έμπρεσιονιστικά στοιχεία βρίσκουμε στον Φώτο Πολίτη, κυρίως στις παραστάσεις αρχαίας τραγωδίας και στην αντίληψη της ήθοποιίας, που ακολουθεί όρισμένους πρωταγωνιστές του Max Reinhardt (Β. Πούχνερ, *Ο Φώτος Πολίτης ως σκηνοθέτης αρχαίας τραγωδίας. Έστορικά νεοελληνικού θεάτρου*, Άθήνα 1984, σσ. 121 - 137). Ο Ροντήρης καλλιεργεί ιδιαίτερα το Sprechchor του Reinhardt και στis σκηνοθεσίες του Shakespeare χρησιμοποιεί την «έμπρεσιονιστική» σκάλα του Jeßner. Άκόμα περισσότερο συνδέεται ο Τάκης Μουζενίδης με το γερμανικό έμπρεσιονισμό, που μεσουρανά στο Άμβουργο και στο Βερολίνο κατά τα χρόνια της φοίτησής του εκεί. Τα ίδια χρόνια περίπου βρίσκεται ο Γιώργος Άνεμογιάννης στη Βιέννη και επηρεάζεται από τους έμπρεσιονιστές σκηνογράφους του Reinhardt, τον Oskar Strnad και τον Alfred Roller.

64. Για τα καταπληκτικά έργα του Θεσσαλου ζωγράφου και σκηνογράφου των έρασιτεχνικών παρουσιάσεων στην Καρδίτσα του μεσοπολέμου βλ. Ν. Βογιατζή, *Η θεσσαλική ζωγραφική (1500-1980)*, Άθήνα 1980, σσ. 258ξ., αλλά κυρίως του ίδιου, *Το θέατρο στην Καρδίτσα (1881 - 1940). Γνώση και Γνώμη Δ'* (Καρδίτσα 1985), σσ. 205 - 275, και το θέατρο στην Καρδίτσα (1940 - 1986). *Γνώση και Γνώμη Ε'* (Καρδίτσα 1986), σσ. 261 - 311.

πρώτη φορά στις άφισες του θεάτρου σκιών, ως έξοχα δείγματα της *art naïf*. Η ροπή του εξπρεσιονισμού προς το πρωτόγονο, αρχαϊκό, νεολιθικό, με την αφαίρεση της λεπτομέρειας και την ανάδειξη της ουσίας του αντικειμένου, παίζει σημαντικό ρόλο κυρίως στην αναβίωση του αρχαίου δράματος μετά το Δεύτερο παγκόσμιο πόλεμο. Στη δραματογραφία η επίδραση είναι πολύ περιορισμένη. Βαθύτερη άφειτηρία στέκεται μόνο για τη Μαργαρίτα Λυμπεράκη. Το τελετουργικό στοιχείο των δραματικών της έργων είχε καλλιεργηθεί ιδιαίτερα στο εξπρεσιονιστικό δράμα. Τα όμαδικά πάθη, ή αφαίρεση της ξεχωριστής προσωπικότητας των σκηνικών χαρακτήρων⁶⁵, ή πάλη των δύο φύλων, το πρωτόγονο, μυθολογικό, τελετουργικό, κυρίως σε έργα όπως οι «Αναΐδες», ο «Σπαραγμός» ή τα «Ερωτικά», μάς θυμίζουν έργα της πρώτης μεταφυσικής φάσης του εξπρεσιονισμού, όπως το «Φονιάς, έλπίδα των γυναικών» του Oskar Kokoschka (1913), που αποτελεί ένα αινιγματώδες «συναισθητικό» (με την ισότιμη συμμετοχή όλων των τεχνών) ποίημα σε χρώματα και κινήσεις πάνω στην αιώνια πάλη της γυναίκας με τον άνδρα, με σκηνικό μιιά πρωτόγονη μυθολογική Έλλάδα. Στη Λυμπεράκη βέβαια είναι πάντα η μητριαρχική άποψη του κόσμου, ή μήτρα, ή μητέρα, ή γή, που φονεύει το ανδρικό ακόμα και στα «ίστορικά» της έργα, όπως «Η γυναίκα του Κανδαύλη» ή η «Ζωή». Στο «Μυστικό Κρεβάτι» είναι ο Τηλέγονος που σκοτώνει τον Όδυσσέα μετά το δεύτερο γυρισμό του στην Ίθάκη και η Πηνελόπη θά ξαπλώσει με το νόθο γιό του Οιδίποδα. Όπωςδήποτε η Λυμπεράκη αποτελεί μιιά ξεχωριστή και ανεπανάληπτη μορφή του σύγχρονου ελληνικού θεάτρου.

6. Η μεγάλη παράδοση της υπερρεαλιστικής ποίησης στη νεότερη Ελλάδα έχει αφήσει τα ίχνη της και στο θέατρο. Ο Βασίλης Ζιώγας, επηρεασμένος και από τη λεγόμενη «Ομάδα της Βιέννης» (Jandl, Artmann κι άλλους) που ως ομάδα «λετριστών» καλλιεργεί μιιά νέα λειτουργία της γλώσσας, ως καθαρής ήχητικής έκφρασης πιά κι όχι ως φορέα νοημάτων, ξεκινά από μιιά υπέρβαση της πραγματικότητας με ήθογραφικά στοιχεία («Το προξενείο της Αντιγόνης» έχει ακόμα και κοινωνιοκριτική σκοποθεσία ή ως φάρσα στην «Κωμωδία της μύγας», ως ήθογραφία ψυχολογικού βάθους ήδη στις «Χρωματιστές γυναίκες»), για να βρεθεί σε μιιά υπερρεαλιστική ποίηση με όπτικές εικόνες («Πασχαλινά παιχνίδια» με ψήγματα, ακόμα, κοινωνικής κριτικής) και να καταλήξει, προς το παρόν, σ' ένα καθαρά μυθολογικό θέατρο, όπου η πραγματικότητα είναι απλώς ένα πεδίο εκκίνησης που οδηγεί σε μιιά προσωπική ή συλλογική, μεταφυσική περιπέτεια («Οί γάμοι», «Το

65. Η άνωθυμία των σκηνικών προσώπων είναι στοιχεία που βρίσκουμε και σήμερα. Βλ. π.χ. «Ο Α', ό Β' και ό Γ'» του Γιάννη Παπαδόπουλου (1986).

βουνό»). Πρόκειται για ποίηση, που ένσαρκώνεται από σκηνικά πρόσωπα· όπως ισχυρίζεται και ο ίδιος: πρέπει να είναι κανείς πρώτα ποιητής, πριν να γράψει δραματικά έργα⁶⁶. Υπερρεαλιστική χρήση της γλώσσας, με αινιγματικές ελλείψεις και αφαιρέσεις, βρίσκουμε και στα πρώτα έργα της Λούλας Αναγνωστάκη, στον κόσμο μιās εφιαλτικής μοναξιάς και απειλητικής βίας⁶⁷.

7. Το στοιχείο του τραγικοκωμικού γκροτέσκου συναντούμε στα έργα του Στρατή Καρρά, τους «Νυχτοφύλακες», τους «Παλαιστές», το «Συνοδό». Τα ακρωτηριασμένα ψυχολογικά πρόσωπα θυμίζουν έντονα Beckett, οι στάσιμες καταστάσεις, που επιτρέπουν μόνο τον πολλαπλασιασμό του ίδιου («Παλαιστές»), τον Ionesco. Αυτός ο απροσδιόριστος κόσμος δεν είναι ούτε τραγικός ούτε κωμικός, είναι απλώς ασυνάρτητος, με μιὰ κρυφή απειλή που έλλοχευει πίσω από τὰ φαινόμενα, έτοιμη πάντα να ξεσπάσει σε απρόσμενες βιαιότητες. Για τραγικότητα ή κωμικότητα όμως λείπουν τὰ καταξιωμένα συστήματα αξιών και ήθικου προσανατολισμού· μόνο ή απόκλιση από αυτά δημιουργεί το τραγικό ή το κωμικό. Έδώ υπάρχει απλώς ένα κενό, μιὰ σιωπή, την όποια διακόπτει, που και που, ένας ασυνάρτητος και ανόητος διάλογος. Σε άλλα έργα, όπως τους «Μπουλουκτσήδες» και το «Μουγγό», ή αμφισημία του γκροτέσκου προσεγγίζει περισσότερο μιὰ συγκεκριμένη υπόθεση.

8. Το ύφολογικά μέσα του «έπικού» θεάτρου του Brecht βρίσκουμε αρκετά σπάνια στη μεταπολεμική δραματολογία, βασικά μόνο στην «Ιστορία του Άλη Ρέτζο» του Πέτρου Μάρκαρη, και ίσως, ως ένα βαθμό, στην «Απεργία» του Γιώργου Σκούρτη. Αυτό βρίσκεται σε αντίθεση με την έντονη αποδοχή του θεάτρου του Brecht στη δεκαετία του '60 και '70, που ανεβάζει το δραματοργό της αντιαριστοτελικής «άποστασιοποίησης» στον πιο πολυπαιγμένο συγγραφέα του μεταπολεμικού θεάτρου⁶⁸. Αυτό συσχετίζεται

66. Πολύ αίσθητη είναι ή ουσιαστική έλλειψη κάποιας σφαιρικής ανάλυσης του δραματικού έργου του Βασίλη Ζιώγα. Η πιο σύνθετη ίσως είναι ακόμα αυτή του Γιώργου Μιχαηλίδη από το 1975 (Γ. Μιχαηλίδης, *Νέοι Έλληνες θεατρικοί συγγραφείς*, Αθήνα 1975, σσ. 55 - 63). Βλ. επίσης Α. Βασιλοπούλου - Halls, *Modern Greek Theater: Roots and Blossoms*, Athens 1982, σσ. 127ξ, και Ν. Νικόπουλος, *Το θέατρο του Βασίλη Ζιώγα. Μια νέα δραματουργική έκδοχή*, Διαβάζω 89 (1984), σσ. 34 - 38.

67. Ίσχύουν τὰ ίδια όπως στην προηγούμενη σημείωση (Μιχαηλίδης, ό.π., σσ. 33 - 51). Βλ. επίσης Α. Μπακοπούλου - Χώλς, Λούλα Αναγνωστάκη. Το δράμα της ανθρώπινης ζωής, Διαβάζω 89 (1984), σσ. 29 - 33.

68. Βλ. πρόχειρα για το θέμα Λ. Μυγδάλης, *Έλληνική βιβλιογραφία του Μπέρτολτ Μπρέχτ (1931-1977)*, Θεσσαλονίκη 1977, καθώς και μερικές παρατηρήσεις του Π. Μάρκαρη, *Ο Μπρέχτ και ο διαλεκτικός λόγος*, Αθήνα 1982, και τὰ αφιερώματα του περιοδικού «Θέατρο» για το συγγραφέα. Το θέμα της πολύπλευρης αποδοχής του Μπρέχτ στην Ελλάδα απαιτεί ακόμα σφαιρική αντιμετώπιση.

άσφαλως με το γεγονός, ότι το πολιτικό μήνυμα των έργων του άφομοιώθηκε πολύ πιο εύκολα από το αισθητικό του πρόγραμμα. Οίμπρεχτικές παραστάσεις στην Ελλάδα σπάνια άποφεύγουν συνειδητά τους μηχανισμούς της ταύτισης του θεατή με το σκηνικό γίγνεσθαι. Το είδος του «άφηγηματικού» θεάτρου δέν ανταποκρίνεται στις θεατρικές συμβατικότητες της μεταπολεμικής σκηνής.

Τά παραδείγματα αυτά, μεμονωμένα και κάπως ύποκειμενικά, ήθελαν νά τεκμηριώσουν την άποψή μας, πού εκφράσαμε στην άρχή, πώς ή ύφολογική ανάλυση του έλληνικού θεάτρου του 20ού αιώνα άπαιτεί μεγάλη προσοχή, έπιφυλακτικότητα ως πρὸς βεβιασμένες κρίσεις και την άποφυγή ή έστω άμφισβήτηση κοινών κλισέ και έτοιμων έτικετών πού ύπάρχουν στην «Kulturszene». Η ύφολογική ανάλυση καλλιτεχνικών φαινομένων ανήκει στις πιο λεπτές πτυχές της θεατρικής ιστορίας και ειδικά στον αιώνα μας, με τους άλλεπάλληλους συμφυρμούς των «ισμών», δέν έπιτρέπει πιά άπλουστευτικές γενικεύσεις. Το φαινόμενο των άντιφατικών και έπιδερμικών άφομοιώσεων, πού γίνεται κατά καιρούς σε εύρεις κύκλους της διανόησης και σε έλάχιστο χρόνο διάδοσης, κατά τους γνωστούς μηχανισμούς της «πνευματικής μόδας», και πού συχνά έχουν πολύ περιορισμένη κοινωνική λειτουργικότητα και περιορισμένο χρόνο ζωής, περιπλέκει την κατάσταση της έρευνας σ' αυτό τον τομέα. Στην αισθητική δέν ύπάρχει τίποτα άπόλυτο, κατηγορηματικό· και αυτό ισχύει, με ιδιαίτερη έμφαση, για τον 20ό αιώνα. Οί πρόσκαιρες και πρόωρες κρίσεις της θεατρικής κριτικής συχνά δέ βοηθούν την ανάλυση βάθους, αλλά άκολουθούν ύποκειμενικά μέτρα και σταθμά, αν ύπάρχουν και αυτά, και στην καλύτερη περίπτωση δημιουργούν άπλουστευτικά κλισέ πού επαναλαμβάνονται άπερίσκεπτα στον ήμερήσιο και περιοδικό τύπο, σε έπιφυλλίδες και διαλέξεις. Η κατάσταση αυτή θά κρατήσει μέχρις ότου δημιουργηθούν οί προϋποθέσεις μιās συστηματικής διερεύνησης του έλληνικού θεάτρου του 20ού αιώνα, με βιβλιογραφία έργων και παραστάσεων, θιάσων και ήθοποιών, κριτικών και θεατρικών ειδήσεων, με τη δημοσίευση των πρωτογενών και δευτερογενών πηγών του θεατρικού βίου, πού με τη σειρά τους έπιτρέπουν τη μελέτη μικρότερων θεματικών έννοτήτων. Άπέχουμε ακόμα πολύ από μιá τελική ύπεύθυνη και συστηματική σύνθεση, πού μόνο αυτή δίνει τη βάση για τεκμηριωμένη ανάλυση ύφολογικών προβλημάτων. Οί προηγούμενες παρατηρήσεις άπλως άποσκοποΰσαν στο νά γίνει συνειδητή ή προχειρότητα και ύποκειμενικότητα των όποιων αισθητικών άποτιμήσεων, πού γίνονται κατά καιρούς σ' αυτό τον τομέα.

Κ. ΜΗΤΣΑΚΗ

Η ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΙΣΤΟΡΙΚΗ ΑΦΗΓΗΜΑΤΙΚΗ ΠΕΖΟΓΡΑΦΙΑ ΤΟΥ ΙΘ' ΚΑΙ Κ' ΑΙΩΝΑ

ΜΕΡΟΣ ΠΡΩΤΟ

I

ΠΡΟΛΟΓΟΣ

Τὸν ἀρχικὸ πυρήνα τῆς μικρῆς αὐτῆς μελέτης ἀποτελέσει ἡ εἰσήγησις ποὺ ἔκανα στὸ Συμπόσιο «Ἱστορία καὶ Λογοτεχνία» ποὺ ὀργάνωσε στὴ Δράμα (17 - 18 Ὀκτωβρίου 1987) ἡ Ἑθνικὴ Ἑταιρεία Ἑλλήνων Λογοτεχνῶν.

Εἶναι γεγονὸς ὅτι μέχρι σήμερα, ὅταν γίνεται λόγος γιὰ τὴ διαλεκτικὴ σχέση ἱστορίας καὶ λογοτεχνίας, ἡ ὀπτικὴ γωνία διερεύνησης τοῦ θέματος εἶναι σταθερὴ καὶ περιορισμένη ἐξετάζεται δηλαδὴ πάντα σχεδὸν ἀποκλειστικὰ τὸ ἱστορικὸ μυθιστόρημα. Δὲν εἶναι ἄλλωστε ἀποτέλεσμα σύμπτωσης ὅτι καὶ οἱ ἐλάχιστες σχετικὲς μελέτες (Ι. Μ. Παναγιωτόπουλου, Α. Σαχίνη, Α. Φουριώτη, Β. Λαοῦρδα κ.τ.λ.), ποὺ ὀριοθετοῦν τὸν χῶρο καὶ ἐπισημαίνουν τὴν προβληματικὴ του, ἀναφέρονται μόνο στὸ ἱστορικὸ μυθιστόρημα. Ἡ μελέτη ἐκείνη ποὺ θὰ καλύπτει τὴν ἱστορικὴ ἀφηγηματικὴ πεζογραφία στὸ σύνολό της, ποὺ θὰ περιλαμβάνει δηλαδὴ τὸ διήγημα, τὸ χρονικό, τὸ μυθιστόρημα καὶ τὴ μυθιστορηματικὴ βιογραφία, δὲν ἔχει ἀκόμα γραφτεῖ. Ὅταν ἔρθει κάποτε τὸ πλήρωμα τοῦ χρόνου γιὰ τὴ μελέτη αὐτή, ἡ προσέγγισις τοῦ θέματος θὰ πρέπει νὰ γίνῃ μέσα ἀπὸ τὶς νέες ἐρεθιστικὲς προοπτικὲς ποὺ διανοίγει στὸν ἐρευνητὴ ἡ σημειολογία, καὶ μάλιστα ἡ μέθοδος τοῦ J. Genette.

Καὶ τὸ δικό μου θέμα στὸ Συμπόσιο τῆς Δράμας ἦταν ἀρχικά: «Τὸ ἐλληνικὸ μυθιστόρημα κατὰ τὸν ΙΘ' καὶ Κ' αἰῶνα». Ἀπὸ τὴ συζήτησις ποὺ ἀκολούθησε τὴν εἰσήγησίν μου ὅμως συνειδητοποίησα ὅτι ἡ ἀπομόνωσις τοῦ μυθιστορήματος ἀπὸ τὸ σύνολο τῆς ἱστορικῆς ἀφηγηματικῆς πεζογραφίας ἀντιπροσωπεύει μιὰν αὐθαίρετη καὶ λανθασμένη ἐπιλογή. Μιὰ σωστὴ ἀντιμετώπισις τοῦ θέματος δὲν μπορεῖ νὰ εἶναι ἄλλη, ἀπὸ ἐκείνην ποὺ θὰ καλύπτει τὴν ἱστορικὴ ἀφηγηματικὴ πεζογραφία σὲ ὅλο της τὸ φάσμα.

Δημοσιεύοντας σήμερα το κείμενο της εισήγησής μου, έστω και ριζικά αναθεωρημένο και εμπλουτισμένο με πολλά νέα στοιχεία, γνωρίζω ότι δεν πρόκειται να εξαντλήσω αυτό το μεγάλο και τόσο σημαντικό κεφάλαιο της ελληνικής λογοτεχνίας. Κάτι τέτοιο άλλωστε δεν ήταν ποτέ μέσα στις προθέσεις μου. Με τη συμμετοχή μου στο Συμπόσιο της Δράμας επιδίωξα να διατυπώσω κάποιες απόψεις μου για την ιστορική αφηγηματική πεζογραφία και να θέσω κάποια προβλήματα των οποίων η μελέτη πρέπει ίσως να προηγηθεί. Όσο για τα παραπέρα, «άλλοις τούτο μελήσει».

II

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Η σχέση ιστορίας και λογοτεχνίας υπήρξεν ανέκαθεν πολύ στενή. Και δεν ήταν δυνατό να γίνει διαφορετικά, εφόσον η λογοτεχνία παρακολουθεί και εκφράζει τον άνθρωπο μέσα στο χρόνο· έχει δηλαδή από την ίδια τη φύση της ένα χαρακτήρα ιστορικό. Και αυτόν ακριβώς τον ιδιαίτερο χαρακτήρα της λογοτεχνίας τον επισημαίνουμε από την είσοδο του ανθρώπου στην ιστορία — το χρονικό σημείο της εισόδου αυτής διαρκώς μετατοπίζεται προς τα πίσω — μέχρι σήμερα.

Ο Όμηρος έγραψε, βέβαια, έπος. Και μολονότι η «υπόθεση» της «Ιλιάδας» ανελίσσεται γύρω από την όργη του Άχιλλέα, κανείς δεν αμφιβάλλει ότι διασώζει τον άποήχο πολύ μακρινών αλλά πραγματικών γεγονότων, που χάνονται πίσω από την άχλυ του μύθου.

Ο Ρωμανός ο Μελωδός έγραψε θρησκευτική, και μάλιστα λειτουργική ποίηση. Κι όμως τα ιστορικά γεγονότα της εποχής του βγαίνουν συχνά στην επιφάνεια του έργου του· πβλ. λ.χ. το κοντάκιο «Εἰς πάντα σεισμόν καὶ ἐμπρησμόν», που αναφέρεται στην περίφημη στάση του Νίκα τοῦ 532.

Σε νεώτερες μάλιστα εποχές, όποτε ο στίχος — δὲ λέω ἡ ποίηση — έγινε ὄχημα γιὰ νὰ μεταφέρει κάθε είδους «πρακτική» καὶ «ωφέλιμη» γνώση, ὁ «ἔμμετρος» ἀκόμα λόγος χρησιμοποιήθηκε γιὰ τὴν καταγραφή ιστορικῶν γεγονότων, πού ἔπρεπε νὰ διατηρηθοῦν στὴ μνήμη τῶν ἀνθρώπων· ἀρκεῖ νὰ θυμηθοῦμε τὶς διάφορες βυζαντινὲς χρονογραφίες καὶ τὸν «Κρητικό Πόλεμο» (1645 - 1669) τοῦ Μαρίνου Τζάνε Μπουνιαλῆ.

Ἀλλὰ μήπως καὶ ἡ λεγόμενη «μοντέρνα» ποίηση εἶναι ἀπαλλαγμένη ἀπὸ ιστορικὲς μνῆμες; Κανείς θὰ μπορούσε νὰ βεβαιώσει γιὰ τὸ ἀντίθετο. Οἱ στίχοι 26 - 9 λ.χ. τῆς «ραψωδίας» Δ ἀπὸ τὸ «Μυθιστόρημα» (1935) τοῦ Γ. Σεφέρη ἀναφέρονται στὴ μικρασιατικὴ καταστροφή. Τὸ «Ἄξιον Ἔστι» (1959) τοῦ Ὁ. Ἐλύτη ἀνάγει σὲ ἓνα καθολικὸ μῦθο τὰ πάθη τῆς ρωμοσύνης στὴν κρίσιμη δεκαετία 1940 - 1950 (ἐλληνοϊταλικὸς πόλεμος - κατοχὴ - ἐμφύ-

λιος). Τὸ ποίημα τέλος «Μετὰ τὴν ἤττα» ἀπὸ τὴς «Ἐπαναλήψεις» (1968) τοῦ Γ. Ρίτσου σὲ ἓνα πρῶτο ἐπίπεδο ἀναφέρεται στὴν ἤττα τῶν Ἀθηναίων κατὰ τὸν ὀλέθριο ἐκεῖνο «πελοποννησιακὸ» πόλεμο, ἐνῶ σὲ ἓνα δεύτερο ἐπίπεδο, ὅπου συντελεῖται ἡ ἀποκωδικοποίηση τοῦ ἱστορικοῦ του πυρήνα, ἐκφράζει τὸν ἐξευτελισμὸ ὅλων τῶν πνευματικῶν καὶ ἠθικῶν ἀξιών κατὰ τὴν τελευταία δικτατορία.

Σημείωσα πὶδ πάνω ὅτι ἡ σχέση ἱστορίας καὶ λογοτεχνίας ὑπῆρξε ἀνέκαθεν πολὺ στενὴ. Ἡ ἀποψη αὐτὴ ἐπαληθεύεται τώρα καὶ ἀπὸ μιὰ ἄλλη πλευρά. Ἡ ἱστορία λ.χ. σὲ ἄλλες ἐποχὲς ἀνῆκε ἀποκλειστικὰ στὸν χῶρο τῆς λογοτεχνίας. Ἀπόδειξη ὅτι τὰ διάφορα ἱστορικὰ ἔργα τόσο τῆς ἀρχαίας ἐλληνικῆς ὥς καὶ τῆς βυζαντινῆς περιόδου ἐξετάζονται ἀπὸ τὴς διάφορες γραμματολογίες ὡς ἐντεχνος πεζὸς λόγος. Ὁ Ἡρόδοτος καὶ ὁ Θουκυδίδης ἀντιπροσωπεύουν τὴν πεζογραφία μέσα στὴν ἀρχαία ἐλληνικὴ λογοτεχνία. Ἡ Ἄννα Κομνηνὴ καὶ ὁ Μιχαὴλ Ψελλὸς ἀντιπροσωπεύουν τὴν πεζογραφία μέσα στὴ μεσαιωνικὴ ἐλληνικὴ λογοτεχνία καὶ μάλιστα στὴς καλύτερες στιγμὲς τῆς.

Τὴς σκέψεις αὐτὲς γιὰ τὴς σχέσεις ἱστορίας καὶ λογοτεχνίας, πὶδ συγκεκριμένα γιὰ τὴς σχέσεις ἱστορίας καὶ μυθιστορήματος, θὰ μπορούσε ἀκόμα κανεὶς νὰ τὴς ἐπεκτείνει καὶ πρὸς μιὰν ἄλλη κατεύθυνση.

Ὅπως εἶναι γνωστὸ, τὸ μυθιστόρημα ὡς ἀνεξάρτητο λογοτεχνικὸ εἶδος, εἶναι δημιούργημα τῶν ἐλληνιστικῶν χρόνων. Τὸ ἐλληνιστικὸ μυθιστόρημα ὅμως, τὸ ὁποῖο εἶχε χαρακτῆρα καθαρὰ ἐρωτικό, θεωροῦνταν ἀπὸ τοὺς ἀρχαίους καὶ μεταγενέστερους κριτικούς ὡς εἶδος λαϊκὸ καὶ περιβάλλονταν μὲ ἀνυποληψία.

Τὴν ἐποχὴ τῆς ἀκμῆς τοῦ ἐρωτικοῦ ἐλληνιστικοῦ μυθιστορήματος γράφτηκε στὴν Ἀλεξάνδρεια, ἀπὸ ἄγνωστό μας συγγραφέα, καὶ τὸ λεγόμενο «Μυθιστόρημα τοῦ Ἀλεξάνδρου». Τὸ μυθιστόρημα αὐτό, τὸ ὁποῖο γνώρισε μέσα στοὺς αἰῶνες τεράστια διάδοση σὲ Ἀνατολὴ καὶ Δύση, κυκλοφορεῖ ἀκόμα ὡς τὴς μέρες μας μὲ τὸν τίτλο πού ἀπέκτησε στὰ τυπογραφεῖα τῆς Βενετίας στὰ χρόνια τῆς τουρκοκρατίας· πρόκειται γιὰ τὴ γνωστὴ «Φυλλάδα τοῦ Μεγαλέξαντρου».

Τὸ «Μυθιστόρημα τοῦ Μεγάλου Ἀλεξάνδρου» κινεῖται πολὺ ἀόριστα μέσα σὲ ἓνα χαλαρὸ ἱστορικὸ πλαίσιο, γιὰ τὸ κέντρο βάρους σὲ αὐτὸ πέφτει περισσότερο στὰ θαύματα (στὰ λεγόμενα *Wundererisoden*), πού εἶδε ὁ Μέγας Ἀλέξανδρος κατὰ τὸ ταξίδι του στὴν Ἀνατολὴ (πβλ. λ.χ. τὰ κεφάλαια πού ἀναφέρονται στὴ σπηλιὰ μὲ τὸ ἀθάνατο νερό, στὴν «ἀνάληψη» τοῦ Ἀλεξάνδρου, στὴν ἐπίσκεψη τοῦ νεαροῦ Μακεδόνα βασιλιᾶ μὲ ἓνα αὐτοσχέδιο ὑποβρύχιο στὸ βυθὸ τῆς θάλασσας κ.τ.λ.).

Τὸ «Μυθιστόρημα τοῦ Μεγάλου Ἀλεξάνδρου» πρέπει νὰ θεωρηθεῖ

ὡς ἓνας πολὺ μακρινὸς καὶ τελείως ἀδρανὴς πρόγονος τοῦ νεώτερου ἱστορικοῦ μυθιστορήματος. Ἀντίθετα τὸ ἐλληνικὸ ἐρωτικὸ μυθιστόρημα μὲ τὶς τελευταῖες ἀναλαμπές του, λ.χ. τὸν «Δάφνη καὶ Χλόη» τοῦ Λόγγου (Δ' αἰ. μ.Χ.), συνέβαλε μὲ τὸν δικό του τρόπο ἀργότερα στὴν ἐξέλιξη τοῦ εὐρωπαϊκοῦ μυθιστορήματος γενικά.

Πάντως τὸ εὐρωπαϊκὸ μυθιστόρημα γνώρισε ἰδιαίτερη ἀκμὴ κατὰ τὸν ΙΗ' καὶ ΙΘ' αἶωνα. Καὶ τὸ ἱστορικὸ μυθιστόρημα ἰδιαίτερα ὑπῆρξε δημιουργημάτων τοῦ ρομαντικοῦ πνεύματος τοῦ περασμένου αἰώνα. Στὸ σημεῖο αὐτὸ μάλιστα πρέπει νὰ τονιστεῖ πὼς χωρὶς τὴν ἀνάπτυξη τῶν ἱστορικῶν ἐπιστημῶν κατὰ τὸν αἶωνα αὐτό, δὲ θὰ ἦταν δυνατὴ ἡ καλλιέργεια τοῦ ἱστορικοῦ μυθιστορήματος. Ὁ ρομαντισμὸς μεταξὺ ἄλλων κήρυσσε καὶ τὴν ἐπιστροφή στὸ παρελθόν. Κι ἐπειδὴ τὸ πιὸ μακρινὸ ἱστορικὸ παρελθὸν γιὰ τοὺς λαοὺς τῆς Εὐρώπης ἦταν ὁ μεσαίωνας, αὐτὴ ἡ ἐπιστροφή στὸ παρελθὸν πραγματοποιοῦνταν σὲ ὅ,τι ἀφορᾷ τὸ μυθιστόρημα στὸν χρόνο τῶν μέσων αἰώνων.

Ἐκεῖνος τώρα ποὺ εἰσήγαγε τὸ ἱστορικὸ μυθιστόρημα στὴν εὐρωπαϊκὴ λογοτεχνία καὶ τὸ ἔργο του βρῆκε μεγάλη ἀπήχηση παντοῦ ἦταν ὁ Σκώτος συγγραφέας Walter Scott (1771 - 1832). Στὸν τόπο μας ὁ Walter Scott ἔγινε πολὺ ἐνωρὶς γνωστός, ἰδιαίτερα μὲ τὸ μυθιστόρημά του «Ivanhoe» (1820), τὸ ὁποῖο μεταφράστηκε στὰ ἐλληνικὰ τὸ 1847 ἀπὸ τὸν Γεώργιο Λαμπίκη.

Ὁ Walter Scott δὲν προσέφερε μόνον μὲ τὸ ἔργο του ἓνα πρότυπο ἱστορικοῦ μυθιστορήματος, ἀλλὰ κατὰ κάποιον τρόπο κωδικοποίησε καὶ τὶς αἰσθητικὲς ἀρχές ποὺ διέπουν τὸ ξεχωριστὸ αὐτὸ εἶδος ἀφηγηματικῆς πεζογραφίας. Μέχρι σήμερα οἱ εἰδικοί γιὰ τὸ ἱστορικὸ μυθιστόρημα, παρόλες τὶς κάποιες ἀποκλίσεις στὶς ἐπὶ μέρους ἀπόψεις τους, συμφωνοῦν σὲ τρία βασικὰ σημεῖα:

1. *Οἱ κεντρικοὶ χαρακτήρες δὲν πρέπει νὰ εἶναι σημαντικὰ πρόσωπα:* Σὲ ἓνα ἱστορικὸ μυθιστόρημα οἱ κεντρικοὶ χαρακτήρες δὲν πρέπει νὰ εἶναι συγκεκριμένα καὶ σημαντικὰ πρόσωπα. Εἶναι πολὺ φυσικὸ νὰ ὑπάρχουν γι' αὐτὰ πολλὲς μαρτυρίες, οἱ ὁποῖες ἐμποδίζουν τὸν συγγραφέα νὰ τὰ διαπλάσσει ἐλεύθερα κατὰ τὴν οἰκονομία τοῦ μύθου του καὶ τὶς παρορμήσεις τῆς φαντασίας του. Τὰ πρόσωπα λοιπὸν ἑνὸς ἱστορικοῦ μυθιστορήματος πρέπει νὰ εἶναι ἀσήμαντα καὶ πλασματικά, ὥστε ὁ συγγραφέας τους νὰ κινεῖται μὲ ἀπόλυτη ἄνεση στὴ διαγραφὴ τους. Τὰ μεγάλα ἱστορικὰ πρόσωπα, οἱ πρωταγωνιστὲς δηλαδὴ τῆς ἱστορίας, εἶναι δυνατό νὰ ἐμφανίζονται εὐκαιριακὰ σὲ κάποια σημεῖα τῆς ἱστορικῆς διαδρομῆς ἑνὸς μυθιστορήματος γιὰ νὰ δίνουν μὲ τὴν παρουσία τους ταυτότητα στὴν ἀναπλάσσόμενη ἐποχὴ.

Δὲν εἶναι χωρὶς ἐνδιαφέρον, νομίζω, νὰ σημειώσῃ κανεὶς ὅτι τὶς θεωρητικὲς αὐτὲς θέσεις τοῦ Walter Scott τὶς εἶχε ἤδη ἐνστερνισθεῖ ἓνας σημαν-

τικός Έλληνας πεζογράφος του περασμένου αιώνα, ο Δημήτριος Βικέλας, για τον οποίο θα ξαναγίνει λόγος λίγο πιο κάτω. «Νομίζομεν», γράφει ο Βικέλας το 1885, όταν δηλαδή είχε εγκατασταθεί στο Λονδίνο, «τολμηράν και περιττήν συγχρόνως τὴν ἀνάμειξιν προσώπων ἱστορικῶν εἰς μυθογραφίας, ὅταν μάλιστα ἐξ ἀνάγκης, χάριν τῆς τοιαύτης ἀναμίξεως παραμορφοῦται ἡ ἱστορία».

2. *Ρεαλιστική ἀναπαράσταση τοῦ καθημερινοῦ βίου μιᾶς περασμένης ἐποχῆς*: Ὁ συγγραφέας ἑνὸς ἱστορικοῦ μυθιστορήματος πρέπει νὰ γνωρίζει καλὰ τὴ ζωὴ τῆς ἐποχῆς ποὺ ἐπιχειρεῖ νὰ ἀναπαραστήσει καὶ ἡ ἀναπαράσταση αὐτὴ πρέπει νὰ ἀποδίδει μὲ ρεαλισμὸ καὶ τὶς πιὸ μικρὲς λεπτομέρειες τοῦ καθημερινοῦ βίου. Αὐτό, βέβαια, προϋποθέτει συστηματικὴ ἱστορικὴ ἀναδίφηση καὶ ἐνημέρωση, ἡ ὁποία ὅμως μὲ κανένα τρόπο δὲν πρέπει νὰ προδίνεται μέσα στοῦ ἔργο. Ἀντίθετα ἡ ἀνάπλαση μιᾶς ἐποχῆς πρέπει νὰ γίνεται μὲ τέτοια δεξιότητες, ὥστε ὁ ἀναγνώστης νὰ παρασύρεται ἀπὸ τὴν ἀφήγηση, νὰ αἰσθάνεται οἰκτεῖο τοῦ τὸν ξένο τόπο καὶ χρόνο τοῦ μυθιστορήματος καὶ νὰ μετέχει ψυχικὰ στὰ διαδραματιζόμενα σὰ νὰ ἦταν σύγχρονά του γεγονότα.

Πολὺ συχνὰ μάλιστα ἀκούγεται ἡ ἄποψη ὅτι κάποιος ἔμαθε καλύτερα τὴν ἱστορία μέσα ἀπὸ ἓνα μυθιστόρημα, παρὰ μέσα ἀπὸ ἐπιστημονικὸ ἐγχειρίδιο. Καὶ αὐτὸ δὲν πρέπει νὰ μᾶς ξενίζει, γιατί καὶ τὸ πιὸ σοφὸ ἱστορικὸ ἔργο δὲν μπορεῖ νὰ ἀναπαραστήσει τὴν ἀτμόσφαιρα μιᾶς ἐποχῆς, ὅπως αὐτὸ ἐπιτυγχάνεται μέσα ἀπὸ ἓνα μυθιστόρημα.

3. *Ἀνάμεσα στὸν συγγραφέα καὶ στὸν ἱστορικὸ χρόνο τῆς ἀφήγησής του πρέπει νὰ παρεμβάλλεται ἰκανὴ ἀπόσταση*: Βασικὸ ἀκόμη στοιχεῖο γιὰ τὴ συγγραφὴ ἑνὸς αἰσθητικὰ ἄρτιου ἱστορικοῦ μυθιστορήματος εἶναι ἡ ἀπόσταση ποὺ πρέπει νὰ ὑπάρχει ἀνάμεσα σὲ ἓνα συγγραφέα καὶ στὸν ἱστορικὸ χρόνο τῆς ἀφήγησής του. Τὸ τρίτο αὐτὸ στοιχεῖο ὀφείλω νὰ σημειώσω ὅτι ἀμφισβητεῖται ἀπὸ ὀρισμένους θεωρητικοὺς τοῦ ἱστορικοῦ μυθιστορήματος. Αὐτοὶ ποὺ θεωροῦν ἀπαραίτητη τὴ χρονικὴ ἀπόσταση ὑποστηρίζουν ὅτι ἔτσι ἐξασφαλίζεται ἡ ἀντικειμενικότητα στὴν ἀνάπλαση τοῦ παρελθόντος καὶ ὁ ἀποκλεισμὸς τῆς προσωπικῆς παρεμβολῆς τοῦ συγγραφέα, ποὺ μπορεῖ νὰ ὑπαγορεύεται ἀπὸ ποικίλα κίνητρα.

Πάντως, ἐφόσον δεχόμαστε τὸ κύρος αὐτῆς τῆς τρίτης ἀρχῆς, πρέπει νὰ σημειώσουμε ὅτι ἡ ἔλλειψη χρονικῆς ἀπόστασης χαρακτηρίζει τὸ ἐλληνικὸ ἱστορικὸ μυθιστόρημα τοῦ 19^{ου} αἰῶνα σχεδὸν στὸ σύνολό του — μὲ μοναδικὲς ἐξαιρέσεις κάποια ἔργα τοῦ Μωραϊτίδη, τοῦ Παπαδιαμάντη καὶ τοῦ Ραγκαβῆ —, τὸ ὁποῖο ἀκριβῶς γιὰ τὸ λόγο αὐτὸν ἔπρεπε κανονικὰ νὰ μείνει ἔξω ἀπὸ τὰ ὅρια τῆς μελέτης αὐτῆς.

Στὸ σημεῖο αὐτὸ ἴσως εἶναι ἀνάγκη νὰ παρατηρηθεῖ ὅτι ἓνας πεζογράφος γράφοντας ἓνα μυθιστόρημα, ὅχι ἀποκλειστικὰ ἱστορικὸ, εἶναι ὑπο-

χρεωμένος από τὰ ἴδια τὰ πράγματα νὰ τὸ τοποθετήσῃ μέσα σὲ ἓνα συγκεκριμένο ἱστορικό καὶ κοινωνικό πλαίσιο. Τὸ μυθιστόρημα αὐτό, ἄσχετα ἀπὸ τίς ὁποιεσδήποτε προθέσεις τοῦ συγγραφέα του, γίνεται ἀναπόφευκτα ὁ καθρέφτης τοῦ ἱστορικοῦ καὶ κοινωνικοῦ περιβάλλοντος, μέσα στὸ ὁποῖο κινοῦνται οἱ *dramatis personae*. Σημειῶνω ἐδῶ ἐνδεικτικὰ ὀρισμένα μυθιστορήματα παλαιότερων καὶ νεωτέρων πεζογράφων, τὰ ὁποῖα μὲ κανένα τρόπο δὲν εἶναι δυνατόν νὰ θεωρηθοῦν «ἱστορικά», μολονότι ἀφθονοῦν σὲ αὐτὰ τὰ ἱστορικά στοιχεῖα καὶ ὁ κοινωνικός προβληματισμός τῆς ἐποχῆς τους: Π. Καλλιγᾶ, «Θάναος Βλέκας» (1855)· Γ. Θεοτοκά, «Ἀργῶ» (1930)· Β. Βασιλικού, «Ζ» (1967).

Υπάρχουν μάλιστα καὶ ὀρισμένα μυθιστορήματα ποὺ οἱ συγγραφεῖς τους τὰ ἐμπνεύσθηκαν ἀπὸ προσωπικά τους βιώματα καὶ ἀπὸ τὴν, ἀκούσια κατὰ κανόνα, προσωπικὴ τους συμμετοχὴ σὲ σημαντικὰ ἱστορικά γεγονότα. Οἱ πεζογράφοι λ.χ. τίς γενιᾶς τοῦ τριάντα, κυρίως οἱ Μικρασιάτες, ἀναφέρονται ἐπίμονα στὴν καταστροφὴ τοῦ 1922: πβλ. Ἡ. Βενέζη, «Τὸ Νούμερο 31328» (1929), Κ. Πολίτη, «Στοῦ Χατζηφράγκου» (1963), Ἀ. Μολυβιάτη, «Τὸ χρονικὸ τῶν 10 ἡμερῶν» (19) κ.τ.λ. Οἱ πεζογράφοι πάλι τῆς γενιᾶς τοῦ σαράντα ἀναφέρονται στὸν ἐλληνοϊταλικὸ πόλεμο: πβλ. Ἀ. Βλάχου, «Τὸ μνημὲν τῆς γρηῃς» (1946), Λ. Ἀκρίτα, «Ἀρματομένον» (1945), Γ. Μπεράτη, «Τὸ πλατὺ ποτάμι» (1965) κ.τ.λ. Τέλος παλαιότεροι καὶ νεώτεροι συγγραφεῖς ἀναφέρονται στὴ γερμανικὴ κατοχὴ, στὸν ἐμφύλιο, στὴν τελευταία δικτατορία.

Ὅλα αὐτὰ τὰ πεζογραφήματα, ἄσχετα ἀπὸ τὴν ὁποιαδήποτε καταξίωσή τους στὸ χῶρο τῆς λογοτεχνίας, νομίζω ὅτι μποροῦμε νὰ τὰ κατατάξουμε παράλληλα καὶ σὲ μιὰ ξεχωριστὴ κατηγορία, ἐκείνη τῆς *μ α ρ τ υ ρ ι α*ς.

Υστερα ἀπὸ ὅλη αὐτὴ τὴ διερεύνηση ὁδηγοῦμαστε ἀναπόφευκτα στὸ συμπέρασμα ὅτι ἡ ἀρχὴ τῆς χρονικῆς ἀπόστασης εἶναι θεμελιώδης γιὰ τὴ συγγραφὴ ἐνὸς ἱστορικοῦ μυθιστορήματος.

III

ΤΟ ΙΣΤΟΡΙΚΟ ΜΥΘΙΣΤΟΡΗΜΑ ΤΟΥ ΙΘ' ΑΙΩΝΑ

Ἡ περίοδος τῆς ἀκμῆς τοῦ ἐλληνικοῦ ἱστορικοῦ μυθιστορήματος κατὰ τὸν ΙΘ' αἰῶνα ὀρίζεται περίπου ἀπὸ τὴν ἀνακήρυξη τῆς Ἀθήνας ὡς πρωτεύουσας τοῦ ἐλληνικοῦ κράτους (1834) καὶ τὴν ἐμφάνιση τῆς γενιᾶς τοῦ ὀγδόντα, καλύπτει δηλαδὴ σχεδὸν μισὸ αἰῶνα (1830 - 1880). Μὲ ἄλλα λόγια ἡ καλλιέργεια τοῦ ἱστορικοῦ μυθιστορήματος συμπίπτει ἐντελῶς μὲ τὰ χρονικά ὅρια ἀκμῆς καὶ παρακμῆς τοῦ ἀθηναϊκοῦ ρομαντισμοῦ. Τώρα τόσο ὁ ρομαντισμός ὅσο καὶ τὸ ἱστορικό μυθιστόρημα ὀφείλονται σὲ ἐπιδράσεις ἀπὸ τὴ Δυτικὴ Εὐρώπη, ὅπου τὴν ἴδια πάνω - κάτω ἐποχὴ γνώριζαν ἐξαιρε-

τική δημοτικότητα· κάτι παραπάνω, εξέφραζαν το πνεῦμα τῆς ἐποχῆς. Ὅλα αὐτὰ ὅμως τὰ ὑπαινίχθηκα καὶ σὲ ἄλλο σημεῖο τῆς μελέτης αὐτῆς καὶ δὲν κρίνω σκόπιμο νὰ ἐπιμείνω περισσότερο σὲ πράγματα ποὺ εἶναι λίγο - πολὺ οἰκεία στὸν «ἐπαρκῆ» ἀναγνώστη.

Ἐκεῖνο ποὺ βασικὰ χαρακτηρίζει τὸ ἐλληνικὸ ἱστορικὸ μυθιστόρημα τοῦ 19οῦ αἰῶνα εἶναι ὅτι δὲ στρέφεται πρὸς τὸ ἀπώτατο ἢ ἔστω καὶ τὸ ἀπώτερο παρελθόν, δηλαδὴ τὴν Ἀρχαιότητα ἢ τὸ Βυζάντιο, ἀλλὰ στρέφεται σχεδὸν ἀποκλειστικὰ πρὸς τὰ σύγχρονα γεγονότα, δηλαδὴ τὴν Ἐπανάσταση τοῦ 1821. Τοὺς λόγους ποὺ ὑπαγόρευαν μιὰ ἐπιλογή μποροῦμε, νομίζω, νὰ τοὺς κατανοήσουμε. Ὁ ἀπὸ ἡλικίας τῶν μεγάλων ἱστορικῶν γεγονότων τῆς ἐποχῆς ἐκείνης ἀποκρατοῦσε ἀκόμη γιὰ πολλὰς δεκαετίες καὶ πολλοὶ ἀπὸ τοὺς πρωταγωνιστὲς στὰ γεγονότα ἐκεῖνα ζοῦσαν ἐπίσης καὶ ἀντιπροσώπευαν μὲ τὴν παρουσία τους μέσα στὴ νεότευκτη ἐλληνικὴ κοινωνία τὸ ἡρωικὸ πνεῦμα ποὺ ξεσήκωσε τὸ ἔθνος σύσσωμο καὶ τὸ ὁδήγησε στὴν ἐλευθερία. Ἡ στροφὴ λοιπὸν τῶν Ἑλλήνων συγγραφέων πρὸς τὴν Ἐπανάσταση τοῦ 1821 δὲν ἦταν μόνο ἀναπόφευκτη, ἦταν ἀναγκαία· κι ἂς παραβιάζοταν ἔτσι ἡ ἄρχὴ τῆς χρονικῆς ἀπόστασης. Κρινόμενα ἀπὸ αὐτὴ τὴ συγκεκριμένη ὀπτικὴ γωνία τὰ μυθιστορήματα τῆς ρομαντικῆς περιόδου φαίνεται νὰ ἀνήκουν περισσότερο στὸ εἶδος τοῦ μυθιστορήματος - μαρτυρίας, παρὰ στὸ εἶδος τοῦ ἱστορικοῦ μυθιστορήματος. Παρατηρεῖται δηλαδὴ στὰ κείμενα αὐτὰ ὅ,τι παρατηρεῖται ἕναν αἰῶνα περίπου ἄργότερα καὶ στὰ κείμενα τῶν μικρασιατῶν πεζογράφων τῆς γενιᾶς τοῦ τριάντα τὰ σχετικὰ μὲ τὴν καταστροφὴ τοῦ 1822.

Τὰ μυθιστορήματα τοῦ 19οῦ αἰῶνα, ποὺ ἔχουν στὸ κέντρο τοῦ ἀφηγηματικοῦ τους ἴστού τὴν Ἐπανάσταση τοῦ 1821 εἶναι τὰ ἀκόλουθα: 1. Samuel Sheridan Wilson, *Τὸ παλληκάριον* (1835), 2. Ἱ. Πιτζιπιού, *Ἡ ὁρφανὴ τῆς Χίου* (1839), 3. Στ. Ξένου, *Ἡ ἡρώς τῆς ἐλληνικῆς ἐπανάστασεως* (1852), 4. Κ. Ράμφου, *Κατσαντώνης* (1862), 5. Ἀνωνύμου, *Ἡ στρατιωτικὴ ζωὴ ἐν Ἑλλάδι* (1870), 6. Δ. Βικέλα, *Λουκῆς Λάρας* (1879), 7. Α. Παπαδιαμάντη, *Χοῆστος Μηλιώτης* (1885).

Ὁ ἀριθμὸς τῶν ἱστορικῶν μυθιστορημάτων τοῦ 19οῦ αἰῶνα μπορεῖ νὰ δείχνει σήμερα μικρὸς· ἂν ὅμως σκεφτοῦμε ὅτι ἡ ἐλληνικὴ πεζογραφία τοῦ 19οῦ αἰῶνα εἶναι γενικὰ περιορισμένη, ἡ ἀριθμητικὴ αὐτὴ σχέση ἀνατρέπεται ἀμέσως πρὸς ὄφελος φυσικὰ τοῦ ἱστορικοῦ μυθιστορήματος.

Ἀπὸ τὰ παραπάνω μυθιστορήματα μεγαλύτερο ἐνδιαφέρον παρουσιάζουν «Ἡ ἡρώς τῆς ἐλληνικῆς ἐπανάστασεως» τοῦ Στ. Ξένου καὶ ὁ «Λουκῆς Λάρας» τοῦ Δ. Βικέλα.

Ὁ Ξένος ἔχει δύο κεντρικοὺς ἥρωες, ἕνα ζευγάρι ἐρωτευμένων, τὸν Θρασύβουλο καὶ τὴν Ἀνδρονίκη, οἱ ὅποιοι μὲ τίς διάφορες περιπέτειές τους

ἐπιτρέπουν στὸν συγγραφέα νὰ παρακολουθήσει τὴν ἱστορία τοῦ Μεγάλου Σηκωμοῦ σὲ ὅλη του τὴν χρονικὴ καὶ τοπικὴ ἔκταση. «Ἡ ἡρώϊς τῆς ἑλληνικῆς ἐπαναστάσεως» σήμερα δὲ διαβάζεται. Τὸ ἐνδιαφέρον ποὺ προκαλεῖ ἐντοπίζεται κυρίως στὴν ἀφηγηματικὴ τεχνικὴ τοῦ μυθιστορήματος. Μέσα ἀπὸ μιὰ ρομαντικὴ καὶ ἀδέξια στημένη ἐρωτικὴ σχέση περνάει ὅλη ἡ ταραγμένη ἐκείνη ἐποχὴ.

Ἡ ἐπιμονὴ τοῦ Ξένου στὴν ἱστορικὴ ἀλήθεια καὶ στὴ λεπτομέρεια φαίνεται ἀπὸ τὴν παράθεση στὸ τέλος σχεδὸν κάθε κεφαλαίου — καὶ τὸ ὀγκώδες μυθιστόρημα, ποὺ ἐκτείνεται σὲ 1.038 σελίδες, διαιρεῖται σὲ 65 κεφάλαια — πολλῶν σημειώσεων. Πολὺ συχνὰ ἐπίσης παραθέτει, ἀκριβῶς ὅπως γίνεται καὶ σὲ ἓνα ἐπιστημονικὸ ἐγχειρίδιο, ὑποσελίδες σημειώσεις καὶ παραπομπές σὲ γνωστὰ ἱστορικὰ ἔργα.

Ἀπὸ τὸ μυθιστόρημα τοῦ Ξένου δὲν ἀπουσιάζουν ἀκόμη καὶ τὰ ἱστορικὰ ντοκουμέντα, ὅπως λ.χ. οἱ ἐπιστολές τοῦ Ἰταλοῦ φιλέλληνα Σάντα Ρόζα. Καμιὰ φορὰ μάλιστα ὁ συγγραφέας ἀπευθύνεται στοὺς πρωταγωνιστὲς τῶν μεγάλων γεγονότων καὶ ζητάει διευκρινίσεις καὶ πρόσθετες πληροφορίες.

«Ἡ ἡρώϊς τῆς ἑλληνικῆς ἐπαναστάσεως» θυμίζει ἐντονα τὰ νεώτερα λαϊκὰ μυθιστορήματα, τῶν ὁποίων μπορεῖ νὰ θεωρηθεῖ πρόδρομος. Ἄς σημειωθεῖ ὅτι τὰ λαϊκὰ μυθιστορήματα, τὰ ὁποῖα εἶχαν ἄλλοτε γνωρίσει πολὺ μεγάλη δημοτικότητα, ἀποτελοῦν σήμερα ἀντικείμενο σοβαρῆς φιλολογικῆς ἔρευνας.

Τὸ στοιχεῖο ἐκεῖνο ποὺ τονίζει ἰδιαίτερα τὸ λαϊκὸ χαρακτῆρα τοῦ μυθιστορήματος τοῦ Ξένου εἶναι ἡ εἰκονογράφησή του μὲ πορτραῖτα ἀγωνιστῶν τοῦ 1821 καὶ μὲ σκηνές ἀπὸ τὰ μεγάλα γεγονότα τῆς ἐποχῆς. Καὶ ἐπειδὴ ἡ φωτογραφία ἦταν ἀκόμη ἄγνωστη στὶς ἀρχές τοῦ 19' αἰῶνα, συνήθως πρόκειται γιὰ κακοτυπωμένες ἀσπρόμαυρες reproductions σπουδαίων ζωγραφικῶν ἔργων, ὅπως ὁ πίνακας τοῦ Γερμανοῦ Hess ποὺ παριστάνει τὴν ἀφιξὴ τοῦ Ὁθωνα στὸ Ναύπλιο.

Τὸ κείμενο τοῦ Βικέλα «Λουκῆς Λάρας» εἶναι ἀπὸ λογοτεχνικὴ ἄποψη πρὶν σημαντικό καὶ πρὶν συμπαθητικὸ ἀπ' ὅ,τι τὸ «ἐπικό» μυθιστόρημα τοῦ Ξένου. Ὁ Βικέλας δὲν ἐπιμένει νὰ μᾶς ἀφηγηθεῖ τὰ γεγονότα τῆς Ἐπανάστασης. Τὸ ἐνδιαφέρον του ἐστιάζεται στὶς δοκιμασίες καὶ τὰ πάθη τοῦ ἀπλοῦ λαοῦ, ὁ ὁποῖος μέσα στὴ γενικὴ ἀναστάτωση πονάει, πεινάει, ὑποφέρει. Ὁ μῦθος εἶναι ἀπλός. Μιὰ εὐπορὴ οἰκογένεια τῆς Χίου ξεριζώνεται μετὰ τὴ μεγάλη καταστροφὴ τοῦ 1822 καὶ ἔρχεται στὰ νησιά τῶν Κυκλάδων προσπαθώντας νὰ ἐπιβιώσει μὲ κάθε δυνατό τρόπο.

Τὸ μυθιστόρημα αὐτό, πέρα ἀπὸ τὸν ἱστορικὸ του χαρακτῆρα, ἀποτελεῖ ἐπίσης πρόδρομο τῆς ἠθογραφίας, καθὼς μᾶς παρουσιάζει ὄψεις τῆς καθημερινῆς ζωῆς τῶν Ἑλλήνων στὸ χῶρο τοῦ Αἰγαίου στὸ πρῶτο μισὸ τοῦ 19'

αίωνα. Ἀπὸ τὴ μιά μεριά συνεχίζει λοιπὸν τὴν παράδοση τοῦ ἑλληνικοῦ ἱστορικοῦ μυθιστορήματος καὶ ἀπὸ τὴν ἄλλη ἐγκαινιάζει τὸ νέο εἶδος πεζογραφίας ποὺ θὰ ἐπικρατήσῃ στὴν ἑλληνικὴ λογοτεχνία κατὰ τὶς τελευταῖες δεκαετίες τοῦ περασμένου καὶ τὶς πρώτες τοῦ διανομένου αἰώνα.

Μετὰ τὴν Ἐπανάσταση τοῦ 1821 ὁ δεύτερος ἀγαπητὸς στοὺς Ἕλληνες πεζογράφους τοῦ 19^{ου} αἰώνα θεματικὸς κύκλος εἶναι ὁ Μεσαίωνας· ὄχι ὅμως τὸ Βυζάντιο, ὅπως θὰ περίμενε κανεὶς, ἀλλὰ ὁ ἑλληνικὸς χώρος κάτω ἀπὸ φράγκικη κυριαρχία. Ἐδῶ ἀνήκουν τὰ μυθιστορήματα τοῦ Ἀ. Ρίζου - Ραγκαβῆ «Ὁ αὐθέντης τοῦ Μωρέως» (1850) καὶ τοῦ Ἀ. Παπαδιαμάντη, «Οἱ ἔμποροι τῶν ἐθνῶν» (1882 - 3) καὶ «Ἡ γυφτοπούλα» (1884). Αὐτὸ τὸ τελευταῖο ἀναφέρεται στὸ ψυχράγημα τοῦ Βυζαντίου, ὅπως ὅμως τὸ ζοῦν οἱ Ἕλληνες στὸ Δεσποτάτο τοῦ Μωρέως, πάλι δηλαδὴ σὲ μιά νησίδα ἑλληνισμοῦ μέσα στὸ πέλαγος τῆς φραγκοκρατούμενης Πελοποννήσου.

Ὁ Παπαδιαμάντης εἶναι ἀναμφισβήτητα ὁ μεγάλος Ἕλληνας τοῦ 19^{ου} αἰώνα, ἓνα ἰδιότυπο καὶ ἀνεπανάληπτο λογοτεχνικὸ φαινόμενο. Ὁ Παπαδιαμάντης ὅμως, γιὰ τὸν ὁποῖο μιλοῦμε, εἶναι ὁ μεγάλος μάλιστα τοῦ ἠθογραφικοῦ διηγήματος. Τὰ μυθιστορήματά του, ποὺ προκαλοῦν τὸ ἐνδιαφέρον καὶ τοῦ σύγχρονου ἀναγνώστη, ἐκπροσωποῦν βασικά τὴ συμμετοχὴ τοῦ συγγραφέα τοὺς στὸν φθίνοντα ρομαντισμὸ τοῦ 19^{ου} αἰώνα. Γι' αὐτὰ μπορεῖ ἀκόμη νὰ παρατηρήσῃ κανεὶς ὅτι εἶναι περισσότερο προϊόντα ἀνάγκης παρὰ ἐλευθέρης ἔμπνευσης, καθὼς γράφτηκαν γιὰ νὰ δημοσιευθοῦν σὲ ἡμερητίδες καὶ περιοδικὰ τῆς ἐποχῆς γιὰ βιοπορισμὸ.

Πάντως ἀπὸ ὅλα τὰ ἑλληνικὰ μυθιστορήματα τοῦ 19^{ου} αἰώνα ἐκεῖνο ποὺ ξεχωρίζει γιὰ τὴν ἀριότητα τῆς σύνθεσής του καὶ γιὰ τὴ δύναμη μὲ τὴν ὁποία ἀναπλάθεται ἡ ζωὴ στὴ φραγκοκρατούμενη Πελοπόννησο εἶναι «Ὁ αὐθέντης τοῦ Μωρέως» τοῦ Ἀ. Ρίζου - Ραγκαβῆ. Πρόκειται γιὰ μυθιστόρημα ποὺ καὶ σήμερα διαβάζεται πολὺ εὐχάριστα.

Ὁ Ραγκαβῆς, ποὺ ἀντλεῖ τὸ ἱστορικὸ ὕλικό του ἀπὸ τὸ «Χρονικὸ τοῦ Μωρέως», ἔχει σὰν πρότυπό του τὸν Walter Scott. Σὲ κάποιο σημεῖο τῆς ἀφήγησης, ἐκεῖ ποὺ περιγράφεται ἡ τζόστρα στὴ Λακεδαίμονα, ὁ Ραγκαβῆς ἀπομιμνεῖται ἀντίστοιχο ἐπεισόδιο ἀπὸ τὸν «Ἰβανόη» τοῦ Scott, πράγμα ποὺ ὁ ἴδιος τὸ ἀναφέρει ρητά:

«Σκιά τοῦ μεγαλειτέρου τῶν συγχρόνων μυθιστοριογράφων, θέλεις ἄρα ἐξεγερθῇ ἐνώπιόν τοῦ μέλανός μου Ἰππότου, καὶ μοὶ τὸν ἀμφισβητήσῃ ὡς δάνειον ἐκ τοῦ ἀνεξαντλήτου θησαυροῦ τῶν λαμπρῶν ἐφευρέσεών σου; Καὶ πρέπει ν' ἀποσιωπήσω ἐν τῶν πρωτίστων συμβάντων τοῦ ἀξιωματημονεύτου ἐκείνου ἀθλητικοῦ ἀγῶνος μόνον ἵνα μὴ συναντηθῶ μετὰ σοῦ; Οὐχί. Βιαζόμενος νὰ βαδίσω ἐπὶ τὰ ἴχνη σου, πῶς καλλίτερον δύναμαι νὰ εἰπῶ ἢ ὡς εἶπας σύ; Ὁ φόβος μὴ ἐλεγχθῶ σὸς μιμητῆς δὲν θέλει μ' ἀναχαιτίσει· ἔξ ἐναν-

τίας θέλω σεμνύνεσθαι προσδεθείς εἰς τὸ ἄρμα τῆς σῆς μεγαλοφυίας, οὐδὲ θέλω ἐγκαταλείπειν τὸν μέλανά μου Ἰππότην διότι ἀναπολεῖ ἐν τῶν ὠραιότερων κλασμάτων τῆς φαντασίας σου».

Ὅπως διαπιστώνει κανεὶς, μετὰ τὸν «Αὐθέντη τοῦ Μωρέως» ὁ Ραγκαβῆς ἀποδεικνύεται ἕνας πεζογράφος ποὺ ξέρεי πῶς νὰ στήσῃ μιὰ, πολύπλοκη μάλιστα, μυθιστορία καὶ πῶς νὰ τὴν ξετυλίξῃ μπροστὰ στὰ μάτια τοῦ ἀναγνώστη του μετὰ ἀπόλυτὴ ἄνεση, μετὰ ἀναμφισβήτητὴ πειθῶ καὶ μετὰ δραστικὴ, καὶ σήμερα ἀκόμη, γοητεία λόγου.

IV

ΤΟ ΙΣΤΟΡΙΚΟ ΜΥΘΙΣΤΟΡΗΜΑ ΤΟΥ Κ' ΑΙΩΝΑ

Μετὰ τὴν ἐξαίρεση τοῦ Παπαδιαμάντη καὶ τοῦ Μωραϊτίδη, οἱ πεζογράφοι τῆς ἡθογραφίας καὶ οἱ ἐπίγονοί τους δὲν ἔδειξαν κανένα ἐνδιαφέρον γιὰ τὸ ἱστορικὸ μυθιστόρημα, τὸ ὁποῖο ἀρχίζει πάλι καὶ ἀναβιώνει μετὰ τοὺς συγγραφεῖς τῆς γενιᾶς τοῦ τριάντα. Τελικὰ δὲν μποροῦμε ἀκόμη νὰ ὑπολογίσουμε μετὰ ἀκρίβεια τὴν ὀφειλὴ μας ἀπέναντι στὴ μεγάλη αὐτὴ γενιά, ἢ ὁποία ἄλλαξε ριζικὰ τοὺς ὅρους τῆς πνευματικῆς δημιουργίας στὸν τόπο μας.

Τὴ στροφή πρὸς τὸ ἱστορικὸ ἀφηγημα γενικότερα στὴ δεκαετία 1936 - 1945 τὴν ἐνίσχυσαν δύο γεγονότα, τὰ ὁποῖα ὄχι μόνο ἐπηρέασαν τὶς κοινωνικοπολιτικὲς ἐξελίξεις στὴν Ἑλλάδα, ἀλλὰ ὑπῆρξαν καθοριστικὰ γιὰ τὴ μοῖρα τοῦ ἑλληνικοῦ λαοῦ· ἡ δικτατορία τοῦ Μεταξᾶ καὶ ἡ γερμανικὴ κατοχή.

Ἡ μεταξική καὶ ἡ κατοχικὴ λογοκρισία δὲν ἄφηνε νὰ κυκλοφορήσουν ἔργα ποὺ ἀναφέρονταν στὴ σύγχρονη ἑλληνικὴ πραγματικότητα ἔτσι οἱ συγγραφεῖς ἔπρεπε νὰ κινηθοῦν πρὸς ἄλλες κατευθύνσεις καὶ νὰ βροῦν ἄλλους πρὸ ἐμμεσοὺς τρόπους γιὰ νὰ ἐκφράσουν τὶς ἀντιθέσεις τους πρὸς τὸ καθεστῶς καὶ νὰ περάσουν κάποιο μήνυμα.

Τὸ 1938 δημοσιεύθηκε σὲ συνέχειες στὴν ἐφημερίδα «Ἡ Καθημερινή» «Ἡ πριγκιπέσσα Ἰζαμπώ» τοῦ Ἄ. Τερζάκη. Ὁ μύθος στὴν «Ἰζαμπώ» εἶναι πολὺ συγγενικός πρὸς τὸν «Αὐθέντη τοῦ Μωρέως» τοῦ Ἄ. Ραγκαβῆ. Ἄν ὅμως ὁ «Αὐθέντης», μετὰ ὅλες τὶς σχετικὲς ἐπιφυλάξεις, μπορεῖ νὰ θεωρηθεῖ τὸ πρὸ ἀξιόλογο ἱστορικὸ μυθιστόρημα τοῦ ΙΘ' αἰῶνα, ἢ «Ἰζαμπώ», κι αὐτὸ χωρὶς ἐπιφυλάξεις, πρέπει νὰ θεωρηθεῖ τὸ σπουδαιότερο μέχρι σήμερα ἱστορικὸ μυθιστόρημα τῆς ἑλληνικῆς λογοτεχνίας. Ἐχει ἤδη παρατηρηθεῖ ὅτι ἡ «Ἰζαμπώ» ἀντιπροσωπεύει γιὰ τὰ ἑλληνικὰ γράμματα ἕνα πραγματικὸ ἀφηγηματικὸ ἄθλο.

Ἡ πρώτη οὐσιαστικὴ ἐκδοσὴ τῆς «Ἰζαμπώ» ἐγένετο ἀπὸ τοὺς «Φίλους τοῦ βιβλίου» μετὰ τὸν πόλεμο. Τὸ κείμενο ὅμως τοῦ 1946 δὲν εἶναι τὸ ἴδιο

μέ το κείμενο του 1938. Έδω αντιμετωπίζουμε δύο ενδεχόμενα: α) 'Ο Τερζάκης θεωρώντας σίγουρη την απόρριψη της «Ίζαμπώ» από τη μεταξική λογοκρισία έκανε πολλές περικοπές και έδωσε για δημοσίευση το 1938 από ένα μυθιστόρημα που είχε ήδη πάρει την οριστική του μορφή μόνο ό,τι δέ θα του προκαλούσε ζητήματα. β) 'Ο Τερζάκης στα χρόνια της κατοχής, επηρεασμένος και συγκλονισμένος από τη γύρω του πραγματικότητα, έπεξεργάστηκε το κείμενο του μυθιστορήματός του και το εμπλούτισε με νέα στοιχεία. Αυτή η δεύτερη έκδοχή φαίνεται πιθανότερη.

Στό σημείο αυτό πάντως μπορεί κανείς να αναρωτηθεί κατά πόσο είναι θεμιτή ή προβολή σέ έναν αλλότριο ιστορικό χρόνο στοιχείων που ανήκουν σέ νεώτερη εποχή. 'Η απάντηση δέν μπορεί νά είναι παρά καταφατική, γιατί πρόκειται γιά ψευδοπρόβλημα. 'Η προβολή αυτή είναι καθόλα θεμιτή, φτάνει τά νεώτερα στοιχεία, ένοφθαλμισμένα επάνω σέ ένα ξένο σώμα, νά πιάσουν και νά λειτουργήσουν φυσιολογικά.

Δέν είναι καθόλου περίεργο ότι και στη νέα αυτή περίοδο του έλληνικού ιστορικού μυθιστορήματος ό βασικός θεματικός κύκλος παραμένει ό αγώνας του έλληνισμού γιά έλευθερία και ανεξαρτησία, δηλαδή ή 'Επανάσταση του 1821. 'Εκείνο όμως που πρέπει νά σημειωθεί είναι ότι τώρα στό έλληνικό ιστορικό μυθιστόρημα του Κ' αιώνα τηρείται ό βασικός όρος της χρονικής απόστασης. Τό μυθιστόρημα της γενιάς του τριάντα, και των νεώτερων έπίσης συγγραφέων, συγκρινόμενο μέ τό αντίστοιχο του ΙΘ' αιώνα είναι από κάθε άποψη καλύτερο, σπουδαιότερο, άρτιότερο. Και τούτο δέ νομίζω ότι όφείλεται αποκλειστικά στό γεγονός ότι τώρα υπάρχουν οί προϋποθέσεις γιά νά τηρηθεί ή άρχή της χρονικής απόστασης, αλλά γιατί έχουμε νά κάνουμε μέ μιá γενιά συγγραφέων που έχουν ταλέντο, εύαισθησία, παιδεία, πείρα και γλώσσα. Πρόκειται δηλαδή γιά μιá γενιά που βρίσκεται σέ θέση συντριπτικής υπεροχής σέ σύγκριση μέ τούς πεζογράφους του περασμένου αιώνα.

'Από τά ιστορικά μυθιστορήματα της δεύτερης περιόδου ξεχωρίζουν τά ακόλουθα: 1. Θ. Πετσάλη - Διομήδη, «Τό μυθιστόρημα ενός έθνους» («'Η καμπάνα της 'Αγία - Τριάδας», «Οί Μαυρόλοκοι», «Έλληνικός όρθρος», «Κατακαημένος τόπος», «Δεκατρία χρόνια»), 2. Π. Πρεβελάκη, «'Ο Κρητικός» («Τό δέντρο», «'Η πρώτη λευτεριά», «'Η πολιτεία»), 3. Μ. Καραγάτση, «'Ο κοτζάμπασης του Καστρόπυργου», «Αίμα χαμένο και κερδισμένο», «Τά στερνά του Μίχαλου», 4. Δ. Ρώμα, «'Ο περίπλους 1570 - 1870» («'Ο σοπρακόμιτος», «Τό ρεμπελιό των ποπολάρων», «'Ο θρήνος της Κάνδιας») κ.ά.

Σέ αυτά θα πρόσθετα ακόμη τά μυθιστορήματα του 'Αγγέλου Βλάχου, ενός εκπροσώπου της γενιάς του σαράντα («'Ο κύριός μου 'Αλκιβιάδης»,

«Οί τελευταίοι γαληνότατοι», («Ένας φιλέλληνα για το 1821»), και κάποιων ακόμη νεωτέρων, όπως του Κώστα Ήσσημακόπουλου («Φόνοι στη Σπάρτη», «Η Άλτάνα της Πάργας», «Το δέντρο που χορεύει»), του Κώστα Σαρδέλη («Κοσμάς ο Αιτωλός: Ο άγιος των σκλάβων») και του Δημήτρη Σταμέλου («Μακρυγιάννης», «Άνδρουτσος: Το λιοντάρι της κλεφτουργιάς», «Κατσαντώνης») κ.τ.λ.

Πολλά όμως από τα έργα των νεωτέρων δεν είναι πια άκριβως ιστορικά μυθιστορήματα, αλλά ανήκουν σε ένα είδος πεζογραφίας που καλλιεργείται επίμονα στον αιώνα μας, στη μυθιστορηματική βιογραφία.

Άς σημειωθεί τέλος ότι ιστορικά είναι και μερικά από τα καλύτερα μυθιστορήματα του Νίκου Καζαντζάκη της τελευταίας περιόδου, όπως «Ο τελευταίος πειρασμός», «Ο φτωχούλης του Θεού» και «Ο Καπετάν Μιχάλης».

Από τα ιστορικά μυθιστορήματα του ΙΘ' αιώνα σκόπιμα άποσιώπησα τα έργα του Σπ. Ζαμπελίου «Κρητικοί γάμοι» και «Ιστορικά σκηνογραφήματα» γιατί είναι έργα ιστορικά και ελάχιστα λογοτεχνικά.

Από τη σύντομη αυτή ανασκόπηση, για λόγους που τους έχω αναφέρει άλλοι, παρέλειψα επίσης όρισμένα έργα που νομίζω ότι δεν ανήκουν στον χώρο του ιστορικού μυθιστορήματος, αλλά του μυθιστορήματος-μαρτυρίας, όπως λ.χ. α) τα μυθιστορήματα που αναφέρονται στη μικρασιατική καταστροφή (πβλ. τα μυθιστορήματα του Στρ. Μυριβήλη, του Ή. Βενέζη, του Κ. Πολίτη, της Δ. Σωτηρίου κ.τ.λ.), β) τα μυθιστορήματα που αναφέρονται στον έλληνοϊταλικό πόλεμο και την κατοχή (πβλ. τα μυθιστορήματα του Ά. Βλάχου, του Γ. Μπεράτη, του Στ. Ξεφλούδα, του Λ. Άκριτα, του Γ. Θεοτοκά, του Τ. Άθανασιάδη, του Ι. Μ. Παναγιωτόπουλου κ.τ.λ.), γ) τα μυθιστορήματα που αναφέρονται στον εμφύλιο (πβλ. τα μυθιστορήματα του Ν. Καζαντζάκη, του Π. Χάρη, του Δ. Χατζή, και των νεωτέρων Ρ. Άποστολίδη, Θ. Φραγκόπουλου, Ν. Κάσδαγλη, Ά. Κοτζιά κ.τ.λ.), δ) τα μυθιστορήματα που αναφέρονται στην τελευταία δικτατορία (πβλ. τα μυθιστορήματα του Π. Πρεβελάκη, της Μ. Δούκα κ.τ.λ.).

Άπέφυγα επίσης να κάνω λόγο για τα ιστορικά μυθιστορήματα της Πηνελόπης Δέλτα, τα όποια, παρόλη την εκτίμηση που τρέφω για αυτά, ανήκουν σε ένα ξεχωριστό κεφάλαιο της νεοελληνικής λογοτεχνίας, στην παιδική λογοτεχνία, που δεν ήταν δυνατό να τη συμπεριλάβω στην επισκόπηση αυτή. Για τον ίδιο λόγο απέκλεισα επίσης τα μυθιστορήματα του Ά. Τροπαιάτη και του Τ. Λάππα.

Μόνο για κάποια κείμενα του ΙΘ' αιώνα (πβλ. τα μυθιστορήματα του Στ. Ξένου και του Δ. Βικέλα), που είναι σήμερα πολύ λίγο γνωστά, προχώρησα σε κάποιο, πολύ σύντομο, σχολιασμό. Δεν είναι όμως εύκολο να είμαι

ἐξίσου δίκαιος καὶ ἀναλυτικός καὶ γιὰ κάποια κείμενα τοῦ Κ' αἰώνα, τὰ ὁποῖα ἄλλωστε θεωρῶ λίγο - πολὺ γνωστὰ καὶ στὸ εὐρύτερο κοινό.

Ὅπως εἶδαμε, τὸ ἐλληνικὸ ἱστορικὸ μυθιστόρημα, τόσο τοῦ ΙΘ' ὅσο καὶ τοῦ Κ' αἰώνα στρέφεται γύρω ἀπὸ τὸ μεγάλο θεματικὸ κύκλο τῆς Ἐπανάστασης τοῦ 1821.

Τὸ Βυζάντιο κατὰ περίεργο τρόπο ἔμεινε σχεδὸν ἔξω ἀπὸ τὰ ἐνδιαφέροντα τῶν Ἑλλήνων πεζογράφων. Ἐξαίρεση ἴσως ἀποτελοῦν τὰ μυθιστορήματα «Ἡ γυφτοπούλα» τοῦ Ἀ. Παπαδιαμάντη, «Στὸν καιρὸ τοῦ Βουλγαροκτόνου» τῆς Π. Δέλτα καὶ «Οἱ τελευταῖοι γαληνότατοι» τοῦ Ἀ. Βλάχου. Ἀντίθετα μὲ τὸ Βυζάντιο, ἡ Φραγκοκρατία στὴν Ἑλλάδα καθρεφτίζεται πολὺ καθαρότερα σὲ κάποια μυθιστορήματα, γιὰ τὰ ὁποῖα ἐγινε λόγος σὲ ἄλλο σημεῖο πιὸ πάνω, ὅπως εἶναι τὰ μυθιστορήματα «Ὁ αὐθέντης τοῦ Μωρέως» τοῦ Ἀ. Ρίζου - Ραγκαβῆ, «Οἱ ἔμποροι τῶν ἐθνῶν» τοῦ Ἀ. Παπαδιαμάντη, «Ἡ πριγκηπέσσα Ἰζαμπὼ» κ.ἄ.

Δὲν εἶναι ὅμως μόνο τὸ Βυζάντιο ποὺ ἀπουσιάζει ἀπὸ τὸ ἱστορικὸ μυθιστόρημα, ἀπουσιάζει ἐπίσης καὶ ἡ ἀρχαία Ἑλλάδα. Μέσα σὲ ὁλόκληρο τὸ ΙΘ' αἰώνα ἔχουμε ἓνα καὶ μοναδικὸ μυθιστόρημα ἐμπνευσμένο ἀπὸ τὴν ἀρχαία Ἑλλάδα. Καὶ μέσα σὲ ὁλόκληρο τὸν Κ' αἰώνα ἔχουμε πάλι μόνο πέντε μυθιστορήματα, κι ἀπ' αὐτὰ τὰ τρία εἶναι παιδικὰ (πβλ. τὰ μυθιστορήματα Στρ. Μυριβήλη, «Ἀργοναυτες», Ν. Καζαντζάκη, «Στὰ παλάτια τῆς Κνωσοῦ», «Μέγας Ἀλέξανδρος»· τὰ δύο λοιπὸν μυθιστορήματα, τὰ ἐμπνευσμένα ἀπὸ τὴν ἀρχαία Ἑλλάδα, εἶναι τοῦ Ἀ. Βλάχου, «Ὁ κύριός μου Ἀλκιβιάδης» καὶ τοῦ Κ. Ἀσημακόπουλου, «Φόνοι στὴ Σπάρτη».

Υπάρχουν, βέβαια, καὶ ὁρισμένα ἄλλα μυθιστορήματα ποὺ δὲν ἀναφέρονται εἰδικὰ στὴν ἀρχαία Ἑλλάδα, ἀλλὰ γενικότερα στὸν ἀρχαῖο κόσμο (πβλ. τὸ μυθιστόρημα «Ξέρξης. Προσωπικὰ χαρτιά» καὶ τὸν κύκλο διηγημάτων «Ὀδοιπόροι στὰ Σοῦσα» τοῦ Ἀ. Βλάχου). Ἰδιαίτερο ἐνδιαφέρον παρουσιάζουν μάλιστα τὰ μυθιστορήματα ποὺ ἀναφέρονται στὴ λεγόμενη μεταγενέστερη ἀρχαιότητα, τότε ποὺ συντελεῖται ἡ σύνθεση τοῦ χριστιανισμοῦ μὲ τὸ ἀρχαῖο ἐλληνικὸ πνεῦμα (πβλ. Ν. Καζαντζάκη, «Ὁ τελευταῖος πειρασμός», Ι. Μ. Παναγιωτόπουλου, «Τὰ ἑπτὰ κοιμισμένα παιδιὰ», Ι. Τσάτσου, «Ἀθηναῖς», Τ. Ἀθανασιάδη, «Ὁ γιὸς τοῦ ἡλίου» κ.τ.λ.). Ὅρισμένα ἀπὸ τὰ ἔργα αὐτὰ ὅμως δὲν εἶναι καθαρὰ ἱστορικὰ μυθιστορήματα, ἐφόσον οἱ ἴδιοι οἱ συγγραφεῖς τους τὰ χαρακτηρίζουν ὡς μυθιστορηματικὲς βιογραφίες (πβλ. Τ. Ἀθανασιάδη, «Ὁ γιὸς τοῦ ἡλίου» κ.τ.λ.).

Ἔτσι δὲν εἶναι ὑπερβολὴ νὰ ἰσχυριστεῖ κανεὶς ὅτι τὸ ἐλληνικὸ ἱστορικὸ μυθιστόρημα στρέφεται σχεδὸν ἀποκλειστικὰ γύρω ἀπὸ τὸ πιὸ πρόσφατο παρελθὸν τῆς Ἑλλάδος, πιὸ συγκεκριμένα γύρω ἀπὸ τὸ μεγάλο Σηκωμὸ τοῦ 1821. Καὶ ἡ προτίμηση αὐτὴ τῶν Ἑλλήνων πεζογράφων οὔτε ἀνεξήγητη εἶναι, οὔτε ἀδικοιολόγητη, βέβαια.

Η ΕΛΕΥΘΕΡΙΑ ΤΗΣ ΒΟΥΛΗΣΕΩΣ ΣΤΗΝ ΑΡΧΑΙΑ ΤΡΑΓΩΔΙΑ ΚΑΙ ΤΗ ΝΕΟΕΛΛΗΝΙΚΗ ΛΟΓΟΤΕΧΝΙΑ

Κατὰ κανόνα τὰ τραγικά πρόσωπα σ' ὅλα σχεδὸν τὰ δράματα φαίνεται νὰ κινοῦνται περιοριστικά, ὑπέρμετρα φανατισμένα, σχεδὸν τυφλά, πραγματικότητα ποὺ ὁδηγεῖ στὸ χαρακτηρισμὸ τους ὡς ἀνελεύθερων, ὡς ὀργάνων τῆς μοίρας ποὺ ἐνεργοῦν μόνο κατὰ ἓνα συγκεκριμένο τρόπο, χωρὶς δυνατότητα ἀποκλίσεως ἢ ἀναπτύξεως πρωτοβουλιῶν. Ἔτσι ἡ Κλυταιμνήστρα, ὁ Κρέων, ὁ Οἰδίπους, ἡ Φαίδρα κλπ., φαίνεται νὰ κατευθύνονται ἀπὸ μιὰ ἐσωτερικὴ δύναμη καὶ φωνή, ἡ ὁποία ἀποκλείει κάθε σκέψη, θέση ἢ ἰδέα ποὺ ἀντιτίθεται στὶς συγκεκριμένες ἀρχές τους· πουθενὰ δηλαδὴ δὲν διαπιστώνεται ἐσωτερικὴ πάλι ἢ συνειδησιακὴ κρίση, γιὰ τὸ ἂν καλῶς ἢ κακῶς ἔπραξαν. Δίνουν τὴν ἐντύπωση ὅτι ἐξουσιάζονται ἀπὸ ἐσωτερικὴ ὑπέρταση καὶ παραφορά, χωρὶς ἴχνος δισταγμοῦ, μὲ ἀποτέλεσμα νὰ καθιστοῦν τὴν ἰδέα τους ἀδήριτη ἐπιταγή, χωρὶς περιθώρια ἐσωτερικοῦ διαλόγου ἢ συζητήσεως. Τὸ πρόσωπο π.χ. τοῦ Κρέοντα στὴν τραγωδίᾳ τοῦ Σοφοκλῆ «Ἀντιγόνη» πουθενὰ δὲν ἀφίνει νὰ ἀλιευθεῖ ἡ ὑποψία ὅτι πρόκειται γιὰ ἄτομο σκεπτόμενο, στοχαζόμενο, προβληματιζόμενο, ἀφοῦ ἐνεργεῖ μονόδρομα καὶ μονολιθικά. Καὶ μολονότι φυσιολογικά θὰ ἔπρεπε νὰ τοῦ γίνετο ὁρατὸ τὸ ἀποτέλεσμα τῆς αὐταρχικῆς του τακτικῆς καὶ τῆς ἄλογης ἐμμονῆς σὲ ἀποφάσεις ἠθικοκτόνους, ἐν τούτοις τὸ πάθος του διπλασιάζεται, ἡ σκέψη του πλεον σκοτίζεται, φονικὸ παραλήρημα τὸν συγκλονίζει. Ἀκριβῶς αὐτὴ ἡ ἀπολυτότητα τοῦ σκοταδισμοῦ θὰ τὸν ἐξωθήσει σὲ ἐγκληματικές ἐμπνεύσεις πέραν τῶν προκηρυχθεισῶν¹. Ἀλλὰ καὶ τῆς Ἀντιγόνης ἡ βούληση δὲν χαρακτηρίζεται ἀπὸ εὐκαμψία· ἡ συναισθηματικὴ πρὸς τὸν ἀδελφὸ τῆς दाψίλεια τὴν ὁδηγεῖ σὲ ἀρνήσεις ἠθικές, ἀφοῦ στὴν ἐσχάτη ὥρα τῆς κρίσεως σ' ἓνα «διαλογικὸ» μονόλογο αἰσθάνεται τὴν ἀνάγκη νὰ δικαιολογήσει τὴν ἀπόφαση νὰ θάψει τὸν ἀδελφὸ τῆς². Καὶ ὁ Προμηθεὺς καὶ ὁ Αἴμων καὶ ὁ Ἰππόλυτος, τὰ σύμβολα τοῦ ἥθους καὶ τοῦ δικαίου, φαίνεται νὰ κινοῦνται

1. Σοφ. Ἀντ., στ. 760 - 61.

2. Σοφ. Ἀντ., στ. 909 - 15.

από ένα μυστικό κόσμο τών εγκάτων, από ένα πνεύμα ιλίγγου³, χωρίς τη δύναμη ενός έσωτερικού ή εξωτερικού διαλόγου.

Γενικά τὰ πρόσωπα τών τραγωδιών «ποτέ δὲν παλαίουν πρὸς ἑαυτά, ἀλλὰ καθιστοῦν τὴν ιδέαν τών ἐνδόμυχον ἀνάγκην, εἰς τὴν ὁποῖαν πρέπει νὰ ὑπακούουν»⁴. Ἔτσι ὁλόκληρος ὁ κόσμος τῆς τραγικῆς ποιήσεως δείχνει νὰ ὑποκύπτει στὰ φανερῶματα τῆς θεϊκῆς δυνάμεως ἢ τών δυνάμεων ποὺ παθιασμένα κατευθύνουν τὴν ἀνθρώπινη βούληση.

Κι ἐνῶ ἡ εἰκόνα φαίνεται νὰ εἶναι αὐτὴ, τελείως διαφορετικὴ ἡ πραγματικότητα, ἀφοῦ τὰ πρόσωπα δὲν βιάζονται, δὲν αὐτοαναιροῦνται ἀλλὰ παρουσιάζονται συνεπῆ πρὸς τὸν κόσμο τους, πρὸς τὰ πάθη τους. Πρόκειται δηλαδὴ γιὰ χαρακτήρες ποὺ ὑποσκάφθηκαν ἀπὸ τὸ πάθος στὸ ὁποῖο δουλεύουν καὶ στὸ ὁποῖο ἔφθασαν ὕστερα ἀπὸ ἐλεύθερες διαδικασίες καὶ ἐπιλογές.

Ἔχομε τὴ γνώμη πὼς στὰ τραγικὰ πρόσωπα, ποὺ γίνονται παρανάλωμα τοῦ πυρὸς λόγῳ ὕβρεως, ὅπως ὁ Αἴας, λειτουργεῖ ἡ ἔννοια τοῦ πάθους, καθὼς μᾶς παραδίδεται ἀπὸ τὴν ψυχολογία· δηλαδὴ τὸ πάθος, ἡ ἀνελεύθερη αὐτὴ κατάσταση, εἶναι τὸ τελικὸ ἀποτέλεσμα ἐλευθέρων ἐνδόσεων — «καὶ τί φρικτὴ ἡ ὥρα ποὺ ἐνδίδεις / ἡ ὥρα ποὺ ἀφέθηκες καὶ ἐνδίδεις»⁵ — ὅποτε μιλάμε γιὰ μιὰ ἐσωτερικὴ ἀνελευθερία καὶ ὄχι γιὰ ἀνελεύθερη βούληση. Ἐπομένως ἡ τραγωδία δὲν παρουσιάζει ἥρωες προορισμένους νὰ ἐνεργήσουν κατ' αὐτὸ ἢ τὸν ἄλλο τρόπο, δὲν προβάλλει πρότυπα - θύματα ἐξωανθρώπων δυνάμεων ἀλλὰ πρόσωπα ποὺ πάσχουν «σφίσιν ἀτασθαλίησιν», ὅπως ἐπισημαίνει ὁ Ὅμηρος. Ἔτσι, ἂν ὁ Ξέρξης «τυφλὸς τὰ τ' ὦτα, τὸν τε νοῦν, τὰ τ' ὄμματα»⁶ «ὦν» εἰσπῆδησε στὸ βάραθρο τοῦ ἀφανισμοῦ, αὐτὸ ὠφείλετο στὸ πάθος τῆς ὑπεροχῆς καὶ τῆς ἀλαζονείας ἀπὸ τὸ ὁποῖο διακατεχόταν καὶ τὸ ὁποῖο πιθανὸν νὰ ἀνταποκρινόταν στὴν ἰδιαίτερα κλίση του. Ἔχομε δηλαδὴ ἀπόλυτη ταύτιση ἀνάμεσα σὲ καταβολές καὶ ἐπιλογές, ποὺ ὅμως οὐδόλως αἱρουν ἢ ἐπηρεάζουν τὸ αὐτεξούσιο.

Ἡ ἐνέργεια ἐπίσης τοῦ Ὁρέστη νὰ σκοτώσει τὴ μητέρα του δὲν πρέπει νὰ θεωρηθεῖ ὡς τὸ ἀποτέλεσμα θεϊκῆς πιέσεως ἀλλ' ὡς ἀπόφαση ποὺ ἀρτήθηκε ὕστερα ἀπὸ ἔντονο διάλογο καὶ πρὸς τὰ μέσα καὶ πρὸς τὰ ἔξω. Ἐξάλλου ἡ ἀπάντηση ποὺ ἔδωσε στὸ Μενέλαο «σύννοια δεινὰ εἰργασμένος»⁷ στὴν

3. Μπ. Κλάρα, Ἀνθρωπιστικὴ ἔρμηνεια τοῦ ἀρχαίου δράματος, σ. 37, ἐκδ. «Σιδέρη».

4. Alfr. - Maur. Croiset, Ἱστορία τῆς ἀρχαίας ἐλλ. λογοτεχνίας, τ. Γ, σ. 424, ἐκδ. «Παπύρου».

5. Κωνστ. Κυβάρη — Σατραπεῖα.

6. Σοφ. Ο.Τ., σ. 371.

7. Εὐρ. Ὀρ., σ. 395.

ἐρώτηση «τίς νόσος ἀπόλλυσιν», βεβαιώνει καὶ κυρώνει τὴν ἐλευθερία τῆς βουλήσεως.

Τὸ παράδειγμα ὅμως ποὺ δὲν ἀφίνει περιθώρια ἀμφισβητήσεως περὶ τοῦ αὐτεξουσίου τῆς ἀνθρωπίνης βουλήσεως εἶναι ἐκεῖνο τοῦ Προμηθέα, τοῦ ὁποίου ἡ ὀρθὴ φρόνηση ἀναγνωρίζεται καὶ ἀπὸ τὸν ἐπιφορτισμένο γιὰ τὸ «κάρφωμα» στὸ βράχο ἀντίπαλο θεό, Ἡφαίστο:

Ἡφ. τῆς ὀρθοβούλου θέμιδος αἰπυμῆτα παῖ
ἄκοντα σ' ἄκων δυσλύτοις χαλκεύμασι
προσπασαλεύσω τῷ δ' ἀπανθρώπῳ πᾶσι⁸

Ὁ Προμηθεὺς δηλαδὴ ἐνήργησε καὶ ἔμεινε στερρῶς στὴν πράξη του, ὥστε-
ρα ἀπὸ ἀπόλυτη γνώση καὶ συνείδηση «τῶν τε δεινῶν, τῶν τε ἡδέων»⁹. Ἀκριβῶς αὐτὴ ἡ βίωση τοῦ αὐτεξουσίου τοῦ ἥρωα τὸν ἔφερε σὲ σύγκρουση μὲ τὴ θεϊκὴ ἀλαζονεία ποὺ προσπαθεῖ νὰ συντρίψει κάθε φανέρωμα ἀνθρωπίνης αὐτοτέλειας· ἂν στὸν Προμηθέα ὁ ντετερμινισμὸς κινούσε τὴ ζωὴ τοῦ ἥρωα, ἢ ἂν οἱ θεοὶ προγνώριζαν τὴν πράξη του ἢ καλύτερα τὴν ἐπέβαλαν, ἀσφαλῶς τὰ μετέπειτα δὲν θά ἀκολουθοῦσαν. Ἐπομένως, οἱ τραγικοὶ ἀφῆκαν τὴν εὐθύνη νὰ βαραίνει τοὺς ἥρωες καὶ παρουσίασαν τὶς πράξεις τους ὡς τὸ ἀποτέλεσμα τῆς ἐσωτερικῆς τους ἀνελευθερίας, τοῦ πάθους τους, τὸ ὁποῖον ὅμως εἶναι προϊόν τοῦ αὐτεξουσίου τους. «Εἶναι ἐλεύθεροι ἐκ τῆς συνειδήσεως τὴν ὁποίαν ἔχουν νὰ θέλουν πράξιν τινὰ καὶ νὰ τὴν θέλουν λόγῳ τῶν αἰσθημάτων των. Ἐὰν εἰς τὸ γεγονὸς τοῦτο ὑπάρχει κάτι τὸ σκοτεινόν, δὲν ἀνήκει εἰς τὴν τραγωδίαν. Ὑπάρχει ἐν αὐτῇ τῇ οὐσίᾳ τῆς ζωῆς καὶ εἰς τὰ μυστήρια τῆς πραγματικότητος»¹⁰.

Στὴ Νεοελληνικὴ Λογοτεχνία τὰ πράγματα παρουσιάζονται διαφορετικά, παρατηροῦνται ἀποκλίσεις σοβαρές, σχεδὸν διαμετρικὰ ἀντίθετες ἀπὸ τὶς θέσεις τῆς ἀρχαίας τραγωδίας. Στὸ σημεῖο αὐτὸ χρειάζεται ἡ ἐξῆς διευκρίνιση: ὅταν ἀναφερόμαστε στὴ νεοελληνικὴ λογοτεχνία, δὲν περιορίζουμε τὰ θέματα στὶς τραγωδίες π.χ. Ἐρωφίλη, Δαναΐδες, Θηραμένης κλπ., ἀλλὰ σὲ κάθε ἔργο κάθε κατηγορίας π.χ. διήγημα - νουβέλα κλπ., στὸ ὁποῖο ἐπιπολάζει ἡ ἐννοια τοῦ τραγικοῦ καὶ δεσπόζει τὸ στοιχεῖο τῆς καθάρσεως. Τὰ πρόσωπα λοιπὸν ποὺ δροῦν στὰ ἔργα αὐτὰ φαίνεται νὰ εἶναι ὄχι μόνον ἐσωτερικὰ ἀνελεύθερα ἀλλὰ καὶ βουλευτικὰ κατευθυνόμενα· τουλάχιστον ἔτσι τὰ ἴδια δέχονται, ἀφοῦ γιὰ τὶς πράξεις τους θεωροῦν υπεύθυνο τὸ θεῖο καὶ ὄχι τὸν ἑαυτὸ τους.

8. Αἰσχ. Προμ. Δ., σ. 18 - 20.

9. Θουκ. Ξυγγρ., Βιβλ. Β', κεφ. 40, 3.

10. Βλ. σημ. 4, 6. 426.

Ἄς πάρουμε γιὰ παράδειγμα τὸ Λάμπρο στὸ ὁμώνυμο ποίημα τοῦ Σολωμοῦ, τὸ ὁποῖο, ὡς σημειωθεῖ ὅτι ἂν εἶχε διάλογο, ἀσφαλῶς θὰ ἦταν ἡ καλύτερη τραγωδία τῆς νεοελληνικῆς μας λογοτεχνίας. Ὁ Λάμπρος λοιπόν, ἂν καὶ βαρυνόταν ἀπὸ ἐγκλήματα συγκλονιστικά ποῦ εἶχαν καταλύσει τὴν ἔννομη τάξη, φυσικὴ καὶ ἠθικὴ, καὶ εἶχαν προκαλέσει βάνανυσα τὸ δίκαιο, ἐν τούτοις πούθενά δὲν φαίνεται, ἔστω καὶ πρόθεση, ἀναλήψεως τῶν εὐθυνῶν του. Χαρακτηριστικὰ τὰ λόγια του:

*ἀπόψε κάποιος, ποῦ ὅ,τι θέλει κάνει,
μῶστεϊλε ἀπὸ τὸ μνήμα τὰ παιδιὰ μου
χωρὶς νὰ τῇ γνωρίσω χθὲς μοῦ βάνει
τῇ θυγατέρα αἰσχρὰ σ' τὴν ἀγκαλιά μου
δὲ λείπει τώρα πάρεξ νὰ χαλάσει
τὸν ἑαυτό του, γιατί μ' ἔχει πλάσει.*

Δηλαδή ὁ Λάμπρος κάνει μετακίνηση εὐθυνῶν, ἀφοῦ ἀπαλλάσσει τὸν ἑαυτό του ἀπὸ κάθε ἐνοχί. Ἀκριβῶς αὐτὴ ἡ μέχρι τέλους ἐμμονὴ στὴν ἄρνηση τῆς δικῆς του εὐθύνῃς, ἄγει στὸ συμπέρασμα ὅτι ἡ ἐλευθερία τῆς βουλήσεως ὡς πρὸς τὰ πάσχοντα πρόσωπα ἦταν ἀνύπαρκτη. Ἀκόμα ὅτι τὸ στοιχεῖο τῆς καθάρσεως ἐλλεῖπει τελείως ἀπὸ τοὺς ἥρωες, συμπληρώνει καὶ κυρώνει τὴ βουλευτικὴ ἀνελευθερία αὐτῶν τῶν προσώπων.

Τὰ πράγματα ὁμως θὰ ξεκαθαρίσουν, ἂν γίνῃ μιὰ σύγκριση ἀνάμεσα σὲ ἥρωες τῆς ἀρχαίας τραγωδίας καὶ τῆς νεοελληνικῆς λογοτεχνίας. Παράλληλο παράδειγμα ὁ Οἰδίπους καὶ ὁ Λάμπρος ποῦ βαρύνονταν καὶ οἱ δύο μὲ τὸ ἀμάρτημα τῆς αἰμομεξίας. Ὁ πρῶτος μετὰ τὴν ἀποκάλυψη στὴν ὁποία συνήγγησε μὲ ὅλες του τίς δυνάμεις καὶ συνέβαλε ἀποφασιστικά, αὐτοσυντρίβεται, ἀναγνωρίζει τὴν ἐνοχί του καὶ αὐτοκαταδικάζεται σὲ τύφλωση καὶ ἀειφυγία· ἂν δὲν ἀποδεχόταν τὴν εὐθύνῃ του, θὰ μπορούσε νὰ αὐτοκτονήσει γιὰ τὴν πράξη του ἀλλὰ θὰ διακήρυττε τὴν ἀθωότητά του καὶ θὰ σιγμάτιζε τίς ἀπρέπειες τοῦ θεοῦ. Ἀντίθετα, ὁ δεῦτερος ἔχει βρεῖ τὸν ὑπεύθυνο γιὰ ὅλα. Γιὰ τὸ Λάμπρο ὁ παντοδύναμος Θεός, αὐτός, «ποῦ ὅ,τι θέλει κάνει» φαίνεται νὰ ἐπιχαίρει, γιατί δοκιμάζει τὴ δύναμή του στὴν ἀδυναμία τῶν πλασμάτων του, τὰ ὁποῖα ἄγει καὶ φέρει κατὰ τίς προθέσεις του. Ἐπομένως, ἡ ἀποδοχὴ τοῦ πεπρωμένου, τοῦ κισμέτ, φαίνεται νὰ «κατισχύει» στὶς δημιουργίες τῆς νεοελληνικῆς λογοτεχνίας.

Βέβαια, ἡ περίπτωση τοῦ Λάμπρου δὲν εἶναι ἡ μοναδική· ἀντίθετα εἶναι ἐνδεικτικὴ τοῦ κανόνα, ἀφοῦ εἶναι δύσκολο νὰ ἐντοπίσει κανεὶς ἐξάιρεση. Ἔτσι στὴ «Φόνισσα» τοῦ Παπαδιαμάντη, στὸ «Βασίλη τὸν Ἀρβανίτη» τοῦ Μυριβήλη, στὴ «Μάννα φόνισσα» στὶς παραλογές κλπ., ἐπαναλαμβάνεται ἡ ἴδια ἀρχή, ποῦ ἐπικεντρώνεται στὴν ἄρνηση τῶν ἡρώων νὰ ἀποδεχθοῦν τὴν ἐνοχί τους· φονεύονται ἢ αὐτοκτονοῦν, ὄχι γιατί συνειδητοποιοῦν ὅτι

εἶχαν φοβερὰ διαπράξει ἀλλὰ εἴτε ἀπὸ ἀξιοπρέπεια —Βασίλης Ἀρβανίτης—
εἴτε γιατί στένεψαν οἱ δρόμοι σωτηρίας —Φόνισσα— εἴτε γιὰ νὰ ἱκανοποι-
ηθεῖ τὸ κοινὸ αἶσθημα — Βασιλιάς Ἀντίγονος στὴν Ἑρωφίλη — κλπ.

Καθίσταται λοιπὸν πασιφανὴς ἡ διαφορὰ ποὺ ὑπάρχει ἀνάμεσα στοὺς
ἥρωες τῆς ἀρχαίας τραγωδίας καὶ σ' αὐτοὺς τῆς νεοελληνικῆς λογοτεχνίας.
Ἐκείνους τοὺς κινεῖ ἡ ἐλευθέρᾳ βούληση καὶ πάσχουν, λόγῳ ἐσωτερικῆς
ὑποδουλώσεως, ἐνῶ αὐτοὺς τοὺς κινεῖ ἡ μοίρα καὶ γι' αὐτὸ ἀρνοῦνται κάθε
ἐνοχή.

ΕΠΙ ΞΥΡΟΥ ΑΚΜΗΣ

Κατά τὰ γνωστά, ἡ φράση ἐπὶ ξυροῦ ἀκμῆς (=στὴν κόψη τοῦ ξυραφιοῦ) ποὺ χρησιμοποιεῖται καὶ σήμερα¹, γνωστὴ καὶ σὲ εὐρωπαϊκὲς γλῶσσες², δηλώνει τὴν κρίσιμη τῶν πραγμάτων κατάσταση. Μὲ τὴν φράση ἀσχολήθηκε καὶ ὁ Ἄνθιμος Παπαδόπουλος, ποὺ γράφει τὰ ἑξῆς: «Ἡ ἀκμὴ τοῦ ξυραφιοῦ εἶναι τόσον λεπτὴ, ὥστε δὲν δύναται νὰ στηριχθῇ ἐν ἰσορροπία τίποτε ἐπάνω εἰς αὐτήν. Ἐντεῦθεν ἡ μεταφορὰ εἰς δῆλων λῖαν κρισίμου καταστάσεως τῶν πραγμάτων. Ἡ φράσις εἶναι τῆς λογίας παραδόσεως, ἀλλὰ κληρονομία τῆς Ἀρχαίας Ἑλληνικῆς. Ἦδη παρὰ τῷ Ὀμήρῳ φέρεται ἡ ἔκφρασις «νῦν γὰρ δὴ πάντεσσιν ἐπὶ ξυροῦ ἴσταται ἀκμῆς / ἢ μάλα λυγρὸς ὄλεθρος Ἀχαιοῖς ἢ ἐβίωναι». Ἐκ ταύτης φαίνεται ὅτι τὸ «ἐπὶ ξυροῦ ἀκμῆς ἴστασθαι» καὶ τότε ἀποτελοῦσε φράσιν».³

Τὰ ὅσα ὅμως ἔγραψε ὁ Ἄνθιμος Παπαδόπουλος πάνω στὸ θέμα, νομίζω ὅτι εἶναι τελείως ἀνεπαρκῆ. Ἡ φράση πράγματι βρίσκεται στὸν Ὅμηρο καὶ τὴν χρησιμοποιεῖ ὁ Νέστωρ ἀποτεινόμενος στὸν Διομήδη, ὅταν τὰ πλοῖα τῶν Ἑλλήνων κινδύνευαν ἀπὸ τοὺς Τρῶες:

1. Ὁ καθηγητὴς τοῦ Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης κ. Γεώργιος Γούναρης, εἶχε τὴν καλωσύνη νὰ μὲ πληροφορήσει ὅτι στὴν Ἀγιάσο τῆς Μυτιλήνης χρησιμοποιεῖται, ἀναλόγως, ἡ φράση «στὴν μύτη τοῦ μαχαιριοῦ». Νομίζω ἐπίσης ὅτι ἡ φράση λανθάνει σὲ ποίημα τοῦ Ὀδυσσεῆ Ἐλύτη (Μαρία Νεφέλη, Ἀθήναι 1978, σελ. 43). Μὲ τὸν τίτλο «Στὴν Κόψη τοῦ Μαχαιριοῦ» ἔγραψε μυθιστόρημα καὶ ὁ σύγχρονος Ρουμάνος λογοτέχνης Μιχαῖλ Μπενιούκ (γενν. 1909 — Γ. Ρίτσου, Ἀνθολογία Ρουμανικῆς Ποίησης, Ἀθήναι 1961, σελ. 239), ἐνῶ πασίγνωστο εἶναι τὸ μυθιστόρημα τοῦ Ἀγγλοῦ William Somerset Maugham (1874 - 1965) «The Razor's Edge» (1945), ἑλληνικὰ μεταφρασμένο μὲ τὸν τίτλο «Στὴν Κόψη τοῦ Ξυραφιοῦ».

2. Στὰ γαλλικὰ «marcher sur des rasoirs», σημαίνει «faire quelque chose de très difficile» (E. Littré, Dictionnaire de la Langue Française, vol. IV (Q - Z), Paris 1876, p. 1482). Στ' ἀγγλικά «razor - edge» σημαίνει «a narrow foothold, a critical situation», ἐνῶ «on the razor's edge», σημαίνει «in a precarious position» («The Oxford English Dictionary», vol. VIII (POY - RY), Oxford 1933, pp. 185, 186).

3. Ἀ. Παπαδοπούλου, Φρασεολογικά, «Λεξικογραφικὸν Δελτίον», τόμ. Ζ' (1955), σελ. 45.

Εἰκ. 1. — Δακτυλιδόλιθος στὸ ἄλλοτε Antiquarium τοῦ Βερολίνου.

Εἰκ. 2. — Κιονόκρανο στὸν ναὸ τοῦ Ἀγίου Πέτρου τῆς Caen.

*νῦν γὰρ δὴ πάντεσσιν ἐπὶ ξυροῦ ἴσταται ἀκμῆς
ἢ μάλα λυγρὸς ὄλεθρος Ἀχαιοῖς ἢ ἐβίωναι⁴,*

γινώσκοντες ὅτι ἀρχαῖος σχολιαστὴς παρατηρεῖ· «ἐπὶ ξυροῦ ἀκμῆς· καὶ διὰ τὸ ὄξυ καὶ διὰ τὸ λεπτὸν ἐπικίνδυνον τοῦτο»⁵. Τὴν ἴδια ἐκφραση χρησιμοποίησε καὶ ὁ Φωκαεὺς στρατηγὸς Διονύσιος, σὲ συνέλευση τῶν Ἰωνῶν· «Ἐπὶ ξυροῦ γὰρ ἀκμῆς ἔχεται ἡμῖν τὰ πρήγματα, ἄνδρες Ἴωνες»⁶, καὶ ἀνάλογη ἐκφραση ὑπάρχει στὴν Ἀντιγόνη τοῦ Σοφοκλέους, ὅταν ὁ Τειρεσίας λέει στὸν Κρέοντα:

4. Ὅμηρου, Ἰλιάς, Κ', 173 - 174.

5. H. Erbse, Scholia Graeca in Homeri Iliadem (Scholia Vetera), vol. III (Κ' - Ξ'), Berolini MCMLXXIV, p. 35.

6. Ἡροδότου, Ἱστορίαι, ΣΤ', 11.

Φρόνει βεβῶς αὖ νῦν ἐπὶ ξυροῦ τύχης⁷.

Πασίγνωστο εἶναι ἐπίσης τὸ γιὰ τὰ Μηδικὰ ἐπίγραμμα τοῦ Σιμωνίδου·

*Ἀκμᾶς ἐστακυῖαν ἐπὶ ξυροῦ Ἑλλάδα πᾶσαν
ταῖς αὐτῶν ψυχαῖς κείμεθα θυσάμενοι⁸,*

κι' ἴσως ἡ ἔννοια λανθάνει σ' ἓνα ἐπίγραμμα τοῦ Ἀλφειοῦ τοῦ Μυτιληναίου, ὅπου βρίσκουμε· «ψυχῆς ἐστὶν Ἔρως ἀκόνη»⁹.

Ὅλα τὰ παραπάνω ὁμῶς ἀφοροῦν τὴν ἱστορία τῆς ἐκφράσεως καὶ μόνον. Ἐρωτᾶται ὁμῶς: Γιατί δημιουργήθηκε ἡ φράση αὕτη, ποῦ ἤδη τὴν ξέρει ὁ Ὅμηρος; Τὴν ἀπάντησι μᾶς τὴν δίνει ἡ Ἑθνολογία καὶ ἡ Θρησκευτολογία.

Εἶναι γνωστὸ πῶς πεθαίνοντας, ἡ ψυχὴ τοῦ ἀνθρώπου καὶ γιὰ νὰ φτάσει στὰ Ἑλύσια, τὰ Νησιὰ τῶν Μακάρων, τὸν Παράδεισο ἢ τὸν ὅποιο τόπο μακαριότητος, πρέπει νὰ περάσει τὰ «Νερά τοῦ Θανάτου»· ποτάμι, λίμνη ἢ θάλασσα. Κατὰ τὰ γνωστά, ὀρισμένες φορές, τοῦτο τὸ πέρασμα γίνεται μὲ τὴν βάρκα τοῦ Χάρωνος, ἢ κάποιου ἀνάλογου του, σὲ θρησκευτὲς ἄλλες. Παράλληλα ὁμῶς, τὸ πέρασμα τῆς ὑγρῆς αὐτῆς ἐπιφάνειας, γίνεται καὶ ἀπ' τὴν ψυχὴ μονάχη, πάνω σὲ γέφυρα ἐπικίνδυνη. Ἐπικίνδυνη γιατί μπορεῖ νάναί καλαμένια, ἀπὸ σχοινί, δοκάρι ποῦ ὁ ἀγέρας παρασέρνει, ἢ — τὸ χειρότερο — ἀπὸ πλεγμένα φίδια. Ἡ δοξασία εἶναι οἰκουμενικὴ καὶ πανάρχαια, κι' ἡ γέφυρα παίρνει ἓνα σωρὸ ὀνομασίες: «Γέφυρα τοῦ Κριτῆ» στοὺς Ἀρχαίους Πέρσες, «Γέφυρα τοῦ Τρόμου» στοὺς Κέλτες, «Τρεμάμενο Γεφύρι» στοὺς Σκανδιναvoὺς κ.λπ. Τὸ πέρασμα τῆς γέφυρας ἀπ' τὴν ψυχὴ εἶναι δύσκολο· δαίμονες καὶ κακόπραγα πνεύματα τὴν ἐμποδίζουν, ἄγγελοι τὴν βοηθοῦν, κι' ὅλα ἐξαρτῶνται ἀπὸ τὸ πόσο, καλὴ ἢ κακὴ, ἡ ψυχὴ τοῦ ἀνθρώπου ἦταν¹⁰. Καμμιά φορὰ ἡ ἴδια ἡ γέφυρα, ἀπὸ μονάχη της, ἐμποδίζει ἢ διευκολύνει τῆς ψυχῆς τὸ πέρασμα· πλαταίνει ἢ στενεύει¹¹ καὶ καμμιά φορὰ

7. Σοφοκλέους, Ἀντιγόνη, 996.

8. Παλατινὴ Ἀνθολογία, VII, 250, D. L. Page, Epigrammata Graeca, Oxonii MCMLXV, p. 12. Πρβλ. καὶ Κ. Μερεντίου, Ἐπιγράμματα τοῦ Σιμωνίδου ἀναφερόμενα εἰς τοὺς Περσικοὺς Πολέμους, «Ἐπιστημονικὴ Ἐπετηρὶς τῆς Φιλοσοφικῆς Σχολῆς τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν», τόμ. ΚΔ' / I (1973 - 74), σελ. 764 - 766, ὅπου παραλλαγές καὶ συμπληρώσεις τοῦ ἐπιγράμματος.

9. Παλατινὴ Ἀνθολογία, XII, 18.

10. Π. Λεκατσά, Ἡ Ψυχὴ. Ἡ Ἰδέα τῆς Ψυχῆς καὶ τῆς Ἀθανασίας της καὶ τὰ Ἑθιμα τοῦ Θανάτου, Ἀθῆναι 1957, σελ. 232 - 234, ὅπου καὶ βιβλιογραφία.

11. Μ. Eliade, Ὁ Σαμανισμὸς καὶ οἱ Ἀρχαῖες Τεχνικὲς τῆς Ἐκστασης (μετάφρ. Ἰφ. Μποτηροπούλου), Ἀθῆναι 1978, σελ. 277 - 278, 297 - 298, ὅπου καὶ βιβλιογραφία.

γίνεται στενή σὰν τρίχα¹². Ἔτσι εἶναι ἡ γέφυρα ποῦ περιγράφεται στὸ «Ὁ-
ραμα τοῦ Ἀποστόλου Παύλου»¹³, εἶναι τὸ νεοελληνικὸ «Τρίχινο Γεφύρι»,
«Τριχογέφυρο», τὸ πιὸ γνωστὸ σὰν τῆς «Τρίχας τὸ Γεφύρι»¹⁴. Ἄλλοῦ ἡ γέ-
φυρα εἶναι σὰν λάμα ξυραφιοῦ. Οἱ Minangkabauers τῆς Σουμάτρας, πιστεύ-
ουν πὼς «μετὰ τὸν θάνατο, ἡ ψυχὴ πρέπει νὰ περάσει πάνω στὴν κόψη ἐνὸς
ξυραφιοῦ»¹⁵. Στὴν ἀρχαία Περσικὴ Μυθολογία οἱ ψυχὲς περνοῦσαν τὴν γέ-
φυρα «Τσινβάτ» («Chinvatgeret»)· γιὰ τοὺς δικαίους τὸ πλάτος ἦταν «σὰν
ἐννιά μῆκη ἀκοντίου, γιὰ τοὺς ἀσεβεῖς, εἶναι σὰν τὴν λάμα ξυραφιοῦ»¹⁶.
Περσικῆς καταγωγῆς φαίνεται νὰ εἶναι ἡ «Στενὴ Γέφυρα» τῶν «Ἀρμενίων,
κι' ἡ «Γέφυρα ἀπὸ Μαλλιά» τῶν Γεωργιανῶν»¹⁷. Στους νορβηγικοὺς μύθους
ἡ γέφυρα ποῦ ἐνώνει τοὺς δύο κόσμους, εἶναι «as thin as a needle or a sword-
edge, so that only the man with tremendous magic power may cross it»¹⁸.
«Στὶς ὑπερβόρειες παραδόσεις, ὁ Βαῖναμόινεν [Vänamoinen, Väinämöinen]
καὶ οἱ σαμάνοι ποῦ ταξιδεύουν σὲ ἔκσταση πρὸς τὸν ἄλλο κόσμον (Τουονάλα),
πρέπει νὰ διασχίζουν μιὰ γέφυρα καμωμένη ἀπὸ σπαθιὰ καὶ μαχαίρια»¹⁹.
Τέλος, μιὰ «γέφυρα - σπαθί» πρέπει, μὲ γυμνὰ χέρια καὶ πόδια, νὰ περάσει
καὶ ὁ μεσαιωνικὸς ἥρωας Λανσελὸτ (Lancelot)²⁰. Ἡ μουσουλμανικὴ γέφυρα
τῆς ψυχῆς Al-Sirat, ἀνάλογη, κι' ὅπως πιστεύουν ὀρισμένοι προερχόμενη
ἀπὸ τὴν περσικὴ γέφυρα «Τσινβάτ», δὲν ἀναφέρεται στὸ Κοράνιο, τὴν βρί-
σκουμε ὅμως σὲ μεταγενέστερες μωαμεθανικὲς ἐσχατολογίες· ἡ γέφυρα εἶναι
«ψιλοτερὴ ἀπὸ τρίχα, κοφτερότερη κι' ἀπὸ τὴν κόψη τοῦ σπαθιοῦ»²¹. Φυ-
σικὰ τὰ ἐθνολογικὰ ἀνάλογα καὶ παράλληλα δὲν σταματοῦν ἐδῶ, ἀλλὰ γιὰ
τὸ μικρὸ μου σημείωμα, νομίζω ὅτι δὲν χρειάζονται ἄλλα.

Ὅλες οἱ πιὸ πάνω παγκόσμια διαδεδομένες δοξασίες, μᾶς ἔδωσαν καὶ
παραστάσεις. Σὲ ἀρχαῖο π.χ. ἀπὸ σάρδιο δακτυλιόλιθο τοῦ Antiken Mu-

12. Π. Λεκατσῶ, Ἐνθ' ἄνωτ., σελ. 232, 233.

13. Μ. Eliade, Ἐνθ' ἄνωτ., σελ. 337.

14. Γιὰ τῆς «Τρίχας τὸ Γεφύρι», βλ. Γ. Ἀ. Μέγα, Τὸ Τραγοῦδι τοῦ Γεφυριοῦ τῆς Ἀρ-
τας. Συγκριτικὴ Μελέτη, «Λαογραφία», τόμ. ΚΖ' (1971), σελ. 94 - 96, ὅπου οἱ διάφορες
ἀντικρουόμενες ἀπόψεις, καὶ βιβλιογραφία, στὴν ὁποία πρέπει νὰ προσθέσουμε Ἑλπ.
Σαραντῆ-Σταμούλη, Προλήψεις καὶ Δεισιδαιμονίες τῆς Θράκης, «Λαογραφία», τόμ.
ΙΔ' (1952), σελ. 196.

15. Μ. Eliade, Ἐνθ' ἄνωτ., σελ. 202.

16. Μ. Eliade, Ἐνθ' ἄνωτ., σελ. 277 - 278.

17. Μ. Eliade, Ἐνθ' ἄνωτ., σελ. 297 - 298.

18. H. R. Ellis Davidson, Gods and Myths of Northern Europe, Harmondsworth Mid-
dlesex 1964, p. 193.

19. Μ. Eliade, Ἐνθ' ἄνωτ., σελ. 338.

20. Μ. Eliade, Ἐνθ' ἄνωτ., σελ. 337 - 338.

21. Π. Λεκατσῶ, Ἐνθ' ἄνωτ., σελ. 233.

seum²² τοῦ Βερολίνου, μιὰ πεταλούδα — γνωστότατο σύμβολο τῆς ἀνθρώπινης ψυχῆς — δείχνεται καθισμένη πάνω σ' ἓνα ξυράφι²³. Ἀλλά καὶ τὴν παράσταση τοῦ Λανσελότ ποὺ περνᾷ τὴν «γέφυρα - σπαθί» βρίσκουμε σ' ἓνα κιονόκρανο τοῦ γοθικοῦ ναοῦ τοῦ Ἁγίου Πέτρου τῆς Caen στὴν Νορμανδία τῆς Γαλλίας²⁴.

Ὅλα τὰ παραπάνω νομίζω ὅτι ἐρμηνεύουν ἀπόλυτα γιατί ἤδη τὴν ἐποχὴ τοῦ Ὁμήρου ὑπῆρχε ἡ φράση ἐπὶ «ξυροῦ ἀκμῆς» καὶ τί ἀκριβῶς σήμαινε.

22. Τὸ πρῶν Antiquarium.

23. A. Furtwängler, Königl. Mus. zu Berlin. Beschreibung der Geschnittenen Steine im Antiquarium, Berlin 1896, No. 6609 (S. 243, Taf. 47), ἀλλὰ γιὰ τὴν ἐρμηνεία τῆς παραστάσεως τὴν ὁποίαν προτείνει, ὁ συγγραφεὺς ἐκφράζει καὶ μ' ἓνα ἐρωτηματικὸ τὴν ἐπιφύλαξή του.

24. R. Lejeune, La Légende du Roi Arthur, «Archéologia», No. 14 (Janvier - Février 1967), p. 51. Φυσικὰ ὑπάρχουν πολλὲς ἄλλες παραστάσεις, καὶ σὲ χειρόγραφα ἤδη ἀπὸ τὸν 18' αἰῶνα.

MIX. B. ΚΑΤΣΑΝΗ, δ.Φ.
Καθηγητὴ τῆς Σχολῆς Ἰκάρων

Η ΑΕΡΟΝΑΥΤΙΚΗ ΟΨΗ ΤΩΝ ΒΑΛΚΑΝΙΚΩΝ ΠΟΛΕΜΩΝ*

ΙΣΤΟΡΙΚΟ ΥΛΙΚΟ

*«...Οὐδὲ ὡς τὸν Ἰκαρον ἐπτέρωσεν, εἰ χερῇ
πιστεύειν τῷ μύθῳ.. Οὐ γὰρ δυνατόν ἐμ-
χανᾶτο πτέρυντας ἀνθρώπων προστιθείς...»*
Δίων Χρ., Περί φιλοσόφου, ΧΧΙ, 6.

Ἡ Ἑλληνικὴ ἦττα στὸν Ἑλληνοτουρκικὸ πόλεμο τοῦ 1897, ποὺ συν-
δέθηκε ἄμεσα μὲ τὴν ὑποστήριξη τοῦ ἐπαναστατικοῦ ἀγώνα τῶν Κρητῶν
(1896) ἀπὸ μέρους τοῦ ἐθνικοῦ κέντρου, ἡ ἐπανάσταση τῶν Νεοτούρκων¹
(1908), ποὺ ἀπειλοῦσαν μὲ ἐκτουρκισμό τοὺς Χριστιανοὺς ὑπηκόους τοῦ
κράτους τῶν καὶ μὲ ἐθνολογικὴ ἀλλαγὴ στὴ Βαλκανικὴ, μὲ μετοικεσίες
πληθυσμοῦ, τὸ μεταρρυθμιστικὸ πνεῦμα τῆς κίνησης τοῦ «Στρατιωτικοῦ
Συνδέσμου» (1909), ποὺ ζητοῦσε, πλὴν τῆς ἱκανοποίησης λαϊκῶν αἰτημάτων
ἄμεσης προτεραιότητος καὶ ἀναδιοργάνωση τοῦ Στρατοῦ καὶ τοῦ Στόλου
καὶ τέλος ἡ παρουσία στὸ πολιτικὸ προσκῆνιο τῆς ἡγετικῆς προσωπικό-
τητας τοῦ Ἐλευθερίου Βενιζέλου ὁδήγησαν τὴν Ἑλλάδα στὸ πλευρὸ τοῦ
Βαλκανικοῦ συνασπισμοῦ τῶν χριστιανικῶν κρατῶν — Βουλγαρίας, Σερ-
βίας, Μαυροβουνίου... — καὶ τὴν συμμετοχὴ τῆς στὸν ὁμώνυμο πόλεμο
ἐναντίον τῆς Τουρκίας.

Στὸ δεῦτερο Βαλκανικὸ Πόλεμο οἱ σύμμαχοι πολέμησαν μεταξύ τους,
γιὰ νὰ μοιράσουν² τὰ «κεκτημένα»...

1. Οἱ Νεότουρκοι ἦταν ὁπαδοὶ μεταρρυθμιστικῆς κίνησης, ποὺ ἀπόβλεπε στὴν εἰ-
σαγωγὴ στὴν Τουρκία θεσμῶν, ποὺ ἴσχυαν στὶς Δυτικὲς χώρες.

2. Ὁ Β' Βαλκανικὸς Πόλεμος, ποὺ ἄρχισε μὲ τὴ λήξη τοῦ Α', ἦταν ἐνδοσυμμα-
χικός. Σ' αὐτὸν ἔλαβαν μέρος οἱ Ἑλλήνες καὶ οἱ Σέρβοι, ὡς σύμμαχοι, ἐναντίον τῶν
Βουλγάρων... Παράλληλα, στὴ διάρκεια τοῦ Β' Βαλκανικοῦ Πολέμου, πῆραν μέρος ἐναν-
τίον τῆς Βουλγαρίας ἡ Ρουμανία καὶ ἡ Τουρκία...

Μὲ τὸ τέλος τῶν Βαλκανικῶν Πολέμων ἡ Ἑλλάδα διπλασιάζεται ἐδαφικά καὶ ἀποκτᾶ
τὴν Ἠπειρὸ, τὴ Δυτικὴ, Κεντρικὴ καὶ Ἀνατολικὴ Μακεδονία, τὴν Κρήτη, τὰ νησιά τοῦ
Αἰγίου, ἐκτὸς τῆς Δωδεκανήσου, ποὺ τελοῦσε ὑπὸ Ἱταλικὴ κατοχὴ καὶ τῶν μικρῶν νη-
σιῶν Ἰμβρον καὶ Τενέδον. Τὸ 1912 ἡ Ἰμβρος καὶ ἡ Τένεδος ἀπελευθερώθηκαν ἀπὸ τὸν
Ἑλληνικὸ στόλο καὶ δόθηκαν στὴν Ἑλλάδα μὲ τὴ συνθήκη τῶν Σεβρῶν (1920), ὕστερα,

Ἡ πολεμικὴ παρουσία τῆς Ἑλληνικῆς Ἀεροπορίας στοὺς Βαλκανικοὺς Πολέμους 1912 - 13, πού γιὰ ἓνα μακρὸ χρονικὸ διάστημα ἦταν κατατημένη σὲ Στρατιωτικὴ καὶ Ναυτικὴ καὶ δομημένη, ἀντίστοιχα, μὲ βάση τὰ Γαλλικὰ καὶ Ἀγγλικὰ παιδαγωγικὰ πρότυπα, συνίστατο στὴ συλλογὴ πληροφοριῶν σχετικὰ μὲ τὸ ἀνθρώπινο δυναμικὸ, στὸ σχεδιασμὸ κατανομῆς τοῦ ὕλικου, στὶς κινήσεις τοῦ ἀντιπάλου καὶ στὴ δημιουργία κλίματος ψυχολογικοῦ πολέμου γιὰ τὴν καταρράκωση τοῦ ἠθικοῦ τοῦ ἐχθροῦ σὲ μιὰ περίοδο πού ἐλάχιστα κράτη στὴν Εὐρώπη, πρωτοπορούσας τῆς Γαλλίας, ἔκαναν χρῆση τοῦ ἀεροσκάφους, ὡς ὅπλου πολεμικοῦ.

Παράλληλα, ἐπιχειροῦντο μικρῆς ἐμβέλειας βομβαρδισμοί — βομβαρδίστηκαν ὁ Τουρκικὸς ναῦσταθμός, ὁχυρά καὶ σημαίνουσες στρατιωτικὲς θέσεις μὲ πενιχρά, ὅπωςδὴποτε, ἀνάλογα τῆς πειραματικῆς χρήσης τοῦ ἀεροπλάνου, ὡς ὅπλου πολεμικοῦ, ἀποτελέσματα... — ἀπὸ αὐτοσχέδιες βόμβες κατασκευασμένες στὸ ἐργοστάσιο «Μαρτσινιώτης», στὴν Ἀθήνα, μὲ τὴν ἐμπνευση καὶ καθοδήγηση τοῦ ὑπολοχαγοῦ τοῦ Πυροβολικοῦ Δημήτριου Καμπέρου (1883 - 1942), πρώτου πτυχιούχου, στρατιωτικοῦ χειριστῆ, — εἶχε ἐκπαιδευτεῖ στὴ Γαλλία — θεμελιωτὴ καὶ οὐσιαστικοῦ δημιουργοῦ τῆς Ἑλληνικῆς Ἀεροπορίας.

Ἡ κήρυξη τῶν Βαλκανικῶν Πολέμων, ἀναμενόμενη ἀπ' τοὺς Ἕλληνες στρατιωτικοὺς παρατηρητές, βρίσκει τὴν Ἑλλάδα μὲ στοιχειώδη ἀεροπορικὸ στολίσκο — 4 ἀεροπλάνα «Ἀνρί Φαρμάν»³ — συγκροτημένο, διοικητικὰ, σὲ «Λόχο Ἀεροπορίας». Ὁ ἀρτισύστατος λόχος εἶχε ἐδρα τὴ Λάρισα, ὑπῆγετο στὸ Ὁμώνυμο Γενικὸ Στρατηγεῖο, τελοῦσε ὑπὸ τὶς ἄμεσες διαταγὲς τοῦ Ἀρχιστρατήγου, εἶχε διοικητὴ τὸν ταγματάρχη τοῦ Μηχανικοῦ Γ. Σκοῦφο καὶ περιελάμβανε, ἐκτὸς ἀπὸ τὰ 4 ἀεροπλάνα, τοὺς χειριστὲς Δημήτριο Καμπέρο, ὑπολοχαγὸ τοῦ Πυροβολικοῦ, Μιχαὴλ Μουτούση, ὑπολοχαγὸ τοῦ Μηχανικοῦ, Πανοῦτσο Νοταρά, ὑπίλαρχο, Χρῆστο Ἀδαμίδη, ἀνθυπίλαρχο, ἓνα Γάλλο ἀερομηχανικό, λίγους ἀπλοὺς τεχνίτες καὶ 50 στρατιῶτες, ὡς βοηθητικὸ προσωπικό.

ὅμως, ἀπὸ τὴν τραγικὴ ἐκβίαση τῆς Μικρασιατικῆς ἐκστρατείας γιὰ τὴν πατρίδα μας, ἀποδόθηκαν στὴν Τουρκία μὲ τὴν συνθήκη τῆς Λωζάννης (1923), ὡς, δὴθεν, ἀναγκαῖα γιὰ τὴν ἀσφάλεια τοῦ Ἑλλήσποντου.

3. Τέσσερα ἀεροπλάνα, τύπου Henri Farman. Τὰ ἀεροπλάνα τοῦ τύπου αὐτοῦ ἔφεραν, μόνον, χειριστὴ, εἶχαν κινητήρα δύναμης 60 HP, μήκος 8,86m, ὕψος 3,20m, βάρος 385 kgr. (ἄδειο) καὶ 710kgr (μὲ φορτίο). Μέγιστη ταχύτητα: 100 Km/Hz.

Ἐνα ἀεροσκάφος, τὸ προμηθεύτηκε ἡ Ἑλλάδα μὲ τὴν πρόοδο τῶν ἐπιχειρήσεων, τύπου Maurice Farman, Γαλλικῆς κατασκευῆς — ὅπως καὶ τὸ Henri Farman — ἦταν διθέσιο, ἐπομένως μποροῦσε νὰ φέρει καὶ παρατηρητὴ, εἶχε κινητήρα δύναμης 70HP, μήκος 9,48m, ὕψος 3,20m, βάρος 510Kgr (ἄδειο), 810 (μὲ φορτίο) καὶ μέγιστη ταχύτητα 100 Km/Hz. Χρησιμοποιήθηκαν, συνολικά, 7 ἀεροπλάνα αὐτοῦ τοῦ τύπου, ἐνῶ, μόνον, τέσσερα, τοῦ τύπου Henri.

Ὁ πυρήνας τοῦ πρώτου ἔμφυχου καὶ ἀψυχου ἀεροπορικοῦ ὕλικου ὑπήγαγε στὴν Ἀεροπορική Ὑπηρεσία Στρατοῦ.

Α. ΠΟΛΕΜΙΚΕΣ ΕΠΙΧΕΙΡΗΣΕΙΣ ΤΗΣ ΣΤΡΑΤΙΩΤΙΚΗΣ ΑΕΡΟΠΟΡΙΑΣ ΣΤΑ ΜΕΤΩΠΑ ΘΕΣΣΑΛΙΑΣ, ΜΑΚΕΔΟΝΙΑΣ, ΗΠΕΙΡΟΥ

1. Ἀπὸ Λάρισα 5η Ὀκτωβρίου 1912.

Ἡ πρώτη πολεμικὴ ἐπιχείρηση τῆς Ἑλληνικῆς Ἀεροπορίας πραγματοποιεῖται στίς 5 Ὀκτωβρίου 1912, ὅταν μὲ τὸ ὑπ' ἀριθμ. 253 ἐγγραφο⁴ τοῦ τοῦ Γενικοῦ Στρατηγεῖο διέτασσε τὸν Ἑλληνα ἀεροπόρο - ὑπολοχαγὸ Δημήτριο Καμπέρο νὰ ἐκτελέσει ἀναγνώριση τοῦ ἐδάφους μεταξὺ Σκόμειας καὶ Τσαρίτσανης.

Ἡ πρώτη κρίσιμη, πολεμικὴ, πτήση συντελεῖται μὲ ἀπογείωση τοῦ Καμπέρου, τὸ μεσημέρι τῆς 5ης Ὀκτωβρίου, ἀπὸ τὸ ἀεροδρόμιο τῆς Λάρισας, ὅπου ἔκανε, μὲ ἐπιτυχία, κατευθυνόμενος πρὸς τὴν Ἐλασσόνα, ἀναγνώριση ὁλόκληρης τῆς παραμεθόριας περιοχῆς. Μετὰ τὴν ἐπιτυχὴ ἀποστολὴ ὁ Καμπέρος προσγειώνεται στὸν Τύρναβο, ἀπ' ὅπου καὶ ὑποβάλλει ἀναφορά⁵ στὸ Γενικὸ Στρατηγεῖο παρέχοντας πολὺτιμες πληροφορίες, σχετικὰ μὲ τὴν κίνηση τοῦ ἐχθροῦ, στὴ Διοίκηση τοῦ Στρατηγεῖου.

2. 6η Ὀκτωβρίου 1912.

Τῇ δευτέρῃ ἡμέρᾳ τοῦ Πολέμου ὁ ἀεροπόρος Χρήστος Ἀδαμίδης, λόλῳ δυσμενῶν καιρικῶν συνθηκῶν, ἀπέτυχε νὰ πραγματοποιήσῃ ἀναγνωριστικὴ πτήση, γεγονός, τὸ ὁποῖο ἀναφέρει μὲ τὸ ὑπ' ἀριθμ. 280 ἐγγραφο⁶ πρὸς τὴν προϊστάμενὴ ἀρχὴν του...

4. «Ἐγγραφοῦ ὑπ' ἀριθμ. 253 ὑπολοχαγὸν Καμπέρον.

Ἀνάγκη ἐκτελέσῃτε, σήμερον, πτήσιν πρὸς ἐχθρικὸν ἔδαφος ἀναγνωρίζοντες ἔδαφος μεταξὺ Σκόμειας καὶ Τσαριτσάνης».

Δένδρα 5 - Χ - 1912, ὥρα 7 πρωΐας

κ. δ. Δούσμανης

5. «Πρὸς Γενικὸν Στρατηγεῖον, Λάρισα.

Τὸ ἀπὸ τῶν συνόρων μέχρις Ἐλασσόνας τμήμα τῆς ἀρτηρίας εἰσβολῆς ἐφαίνετο λευκὸν καὶ ἀσπίλον, τὸ ἀπὸ Ἐλασσόνας μέχρι Σαρανταπόρου ἐστίξετο ἐπὶ τῆς ἀμαξιτῆς ὁδοῦ, ὑπὸ ἀραιᾷ ἀσυγκροτήτου κινήσεως πρὸς Σαραντάπορον ἀτόμων καὶ ἐνίων ὀχημάτων· ἡ Ἐλασσὼν μᾶλλον ἐφαίνετο κατεχομένη».

Ὑπολοχαγὸς - Ἀεροπόρος Δημ. Καμπέρος

6. «Ἐγγραφοῦ ὑπ' ἀριθμ. 280

Λάρισα 6 - Χ - 1912. Ὦρα 10 : 30 Πρωΐας.

Γενικὸν Στρατηγεῖον

Ἀτμοσφαιρικὴ κατάστασις ἠμπόδισεν ἀναγνώρισιν.

Σταθμὸς ὀπτικὸς ἀπουσιάζει ἐκ τῆς πόλεως Τυρνάβου.»

Ἀεροπόρος Ἀδαμίδης.

Μόλις μιὰ ἡμέρα πρὶν τὴν παρουσία τῆς Στρατιωτικῆς Ἀεροπορίας στὰ ἐναέρια πεδία τῶν πολεμικῶν ἐπιχειρήσεων λαμβάνεται πρόνοια γιὰ τὴν ἐπισήμανση τῶν διακριτικῶν τῶν Ἑλληνικῶν Ἀεροσκαφῶν «πρὸς ἀποφυγὴν ἀπευκταίου»⁸.

3. 7η - 12η Ὀκτωβρίου 1912.

Μὲ τὴ βελτίωση τοῦ καιροῦ ξανάρχισαν καὶ συνεχίστηκαν, μὲ ὅλη τὴν χειριστικὴ δύναμη τοῦ ἀεροπορικοῦ λόχου, οἱ πτητικὲς κατοπτεύσεις ἀπὸ τὸ Σαραντάπορο μέχρι τὰ Σέρβια. Μὲ ἀφετηρίαν τὴ Λάρισα, μὲ τὶς ἀναγνωριστικὲς πτήσεις, ἐπισημάνθηκαν κινήσεις, μέτρα ἄμυνας καὶ τάση ὑποχώρησης τοῦ ἐχθροῦ, ἐνῶ οἱ ἀκολουθοῦντες τὶς ἀναγνωρίσεις βομβαρδισμοὶ εἶχαν, κυρίως, ἀντίκτυπο στὸ ἠθικὸ τοῦ ἐχθροῦ. Ἀξιοσημείωτη εἶναι ἡ ἐναέρια ἀποστολὴ τοῦ ὑπολοχαγοῦ Δημ. Καμπέρου — 11 Ὀκτωβρίου 1912 — ποὺ κατόρθωσε νὰ εἰσέλθει 60 χιλιόμετρα πάνω ἀπὸ τὰ ἐπίγεια μέσα... «ἀντιαεροπορικῆς» ἄμυνας τῶν Τούρκων μὲ σοβαρὲς φθορὲς στὶς πτέρυγες τοῦ ἀεροπλάνου του...

Ἀπὸ Κοζάνη

4. 15η Ὀκτωβρίου 1912.

Ἡ πρόοδος τῶν πολεμικῶν ἐπιχειρήσεων καὶ ἡ προέλαση τοῦ Ἑλληνικοῦ Στρατοῦ ὁδήγησε στὴν μεταστάθμευση τοῦ ἀεροπορικοῦ στολίσκου ἀπὸ τὴ Λάρισα στὴν Ἐλασσόνα καὶ ἀπὸ ἐκεῖ στὴν Κοζάνη. Στις 15 Ὀκτωβρίου 1912 οἱ ὑπολοχαγοὶ Καμπέρος καὶ Μουτούσης ἐπιχειροῦν ἀναγνώριση τῶν περὶ τὸ ἀεροδρόμιο τῆς Κοζάνης χώρων, ἐνῶ ὁ Καμπέρος ἀπογειούμενος, τὴν ἴδια ἡμέρα, ἀπὸ τὸ ἴδιο ἀεροδρόμιο πετᾷ πάνω ἀπὸ τὶς Τουρκικὲς προφυλακὲς, ἀπ' ὅπου καὶ παρατηρεῖ ἄτακτη ὑποχώρηση τῶν ἀντιπάλων. Μετὰ τὴν πετυχημένη ἀποστολὴ —μὲ ἀεροπλάνο Μωρίς Φαρμάν 80 ἵππων—, λόγῳ βλάβης τοῦ κινητήρα, ὁ Καμπέρος ἐπιχειρεῖ ἀναγκαστικὴ προσγείωση, κοντὰ στὸ ἀεροδρόμιο, ποὺ εἶχε ὡς ἀποτέλεσμα τὴ συντριβὴ τοῦ ἀεροπλάνου του καὶ τὸ βαρὺ — στὸ κεφάλι — τραυματισμὸ του. Τὸ ἀτύχημα,

8. «Ἐγγραφοὺν ὑπ' ἀριθμ. 217.

Γενικὴ διαταγὴ. Ἐπιστήσατε τὴν προσοχὴν ἀπάντων τῶν ὑφ' ἡμᾶς ἐπὶ τοῦ ζητήματος τῶν ἀεροπλάνων, πρὸς ἀποφυγὴν ἀπευκταίου. Τὰ Ἑλληνικὰ ἀεροπλάνα θὰ φέρουν, κάτωθεν, κυανὰς καὶ λευκάς ζώνας, ἐπὶ πλέον θὰ εἶναι διπλάνα. Αἱ κυαναὶ ζῶναι εἰς τὰ ὕψη θὰ φαίνονται μᾶλλον σκοῦραι. Θὰ ὑπάρχει ἐν μόνον μονοπλάνον τοῦ Ἀργυροπούλου, φέρον τὰ αὐτὰ χρώματα.

Τὰ Τουρκικὰ ἀεροπλάνα ἔχουν χρῶμα κεραμόχρουν, εἰς τὰ ὕψη ἐκ τῶν κάτωθεν φαίνονται μᾶλλον κεραμόχρσα πρὸς μαῦρα. Εἶναι δὲ μονοπλάνα».

Λάρισα 4 - X - 1912
Κωνσταντῖνος

ὅμως, δὲν ἐπέδρασε, ἀνασταλτικά, πάνω στο ἠθικό τοῦ ἱπτάμενου προσωπικοῦ καὶ οἱ πτήσεις συνεχίστηκαν.

Ἀπὸ Θεσσαλονίκη

5. 19 - 20 Ὀκτωβρίου 1912.

Κατὰ τὴ χρονικὴ αὐτὴ περίοδο ἔχουν σημειωθεῖ δύο σημαντικὰ γεγονότα. Ἡ ἐμφάνιση τῆς Τουρκικῆς Ἀεροπορίας στὴ μάχη τῶν Γιαννιτσῶν, στίς 19 - 20 Ὀκτωβρίου 1912, μὲ ἀεροπλάνο τύπου Ἀνριό 50 ἱππῶν καὶ μὲ χειριστὴ Γάλλο ἔμμισθο τοῦ Τουρκικοῦ Στρατοῦ καὶ ἡ ἐνταξή, μὲ τὸ βαθμὸ τοῦ ἀνθυπολοχαγοῦ, στὴ Στρατιωτικὴ Ἀεροπορία τοῦ Μανόλη Ἀργυρόπουλου⁹. Ἐν τῷ μεταξύ τὸ μέτωπο, τώρα, τῶν ἐπιχειρήσεων ἔχει προωθηθεῖ στὴ Θεσσαλονίκη, ὅπου καὶ διατάσσεται νὰ παρουσιασθεῖ ὁ ἄλλοτε ιδιώτης χειριστής.

Μὲ ὁρμητήριο τὴ Θεσσαλονίκη ὁ Ἀργυρόπουλος ἐπιχειρεῖ, μὲ ἐπιτυχία, καθημερινῶς, ἀναγνωριστικὰς πτήσεις— εἴτε μὲ τὸ προσωπικὸ του ἀεροπλάνο, «Νιοῦπορτ» 50 ἱππῶν, εἴτε μὲ τὸ Τουρκικὸ «Ἀνριό», ποῦ ἦταν, πιά, λάφυρο στὰ χέρια τῶν Ἑλλήνων,— σ' ὅλο τὸ μῆκος τῶν διεξαγόμενων ἐπιχειρήσεων.

6. Μεταστάθμευση καὶ δράση τῆς Στρατιωτικῆς Ἀεροπορίας στὸ Ἡπειρωτικὸ μέτωπο.

Ἡ μεταστάθμευση καὶ ἡ δράση τῆς Στρατιωτικῆς Ἀεροπορίας ἀπὸ τὴν Μακεδονία στὴν Ἡπειρο, μετὰ τὴ πτώση τῆς Θεσσαλονίκης, — 26η Ὀκτωβρίου 1912 — συνδέεται μὲ τὴ διχογνωμία ποὺ ἀνάκυψε ἀνάμεσα στὸν Καμπέρο καὶ στὸ Γάλλο λοχαγὸ - ἀεροπόρο Μπαρρέ, σχετικὰ μὲ τὴ θέση τοῦ ἀεροδρομίου τῆς Ἡπείρου, ποῦ, τελικά, ἐπιλέχθηκε γιὰ τὸ σκοπὸν αὐτὸ μιά τοποθεσία κοντὰ στὴ Νικόλη — 10 χιλ. περίπου, ἀπὸ τὴν Πρέβεζα — ἀλλὰ κατέληξε, ὅμως, καὶ στὴν κρίσιμη ἐκείνη ὥρα τοῦ ἐθνικοῦ ἀγῶνα στὴν παραιτήση τοῦ Καμπέρου ἀπὸ τὴν Ἀεροπορία καὶ στὴν ἐπανενταξή του στὸ Πυροβολικόν. Πάνω στὸ ἐπίμαχο αὐτὸ θέμα διατυπώθηκαν οἱ ἐξῆς ἀπόψεις. Τοῦ Καμπέρου: ὅτι κατάλληλη θέση τοῦ ἀεροδρομίου εἶναι ἡ περιοχὴ «Πέντε Πηγάδια» — 20 χιλ. ἀπὸ τὰ Γιάννενα..., — ἐνῶ τοῦ Μπαρρέ ἕνας χῶρος κοντὰ στὴν Πρέβεζα...

Ἀξιο ἀπορίας εἶναι, γιατί, τελικά, ἐπικράτησε ἡ γνώμη τοῦ Γάλλου Μπαρρέ, ἀφοῦ ἡ ἀπόσταση ἀπὸ τὴν Πρέβεζα στὰ Γιάννενα ξεπερνᾷ τὰ 106 χιλ., ἐνῶ ἡ περιοχὴ «Πέντε Πηγάδια» μόλις τὰ 20 χιλ. καὶ εἶναι γνωστὸ,

9. Νόμος 4116 - 6 - 10 - 1912.

ὅτι κεντρικὸς στόχος τῆς μεταστάθμευσης¹⁰ καὶ δράσης τῆς Στρατιωτικῆς Ἀεροπορίας στὴν Ἑπειρο ἦταν ὁ, κατὰ τὸ δυνατό, πιὸ συστηματικὸς καὶ πιὸ πολυχρόνιος βομβαρδισμὸς τοῦ Μπιζανίου καὶ ἡ πτώση τῆς Ἑπειρωτικῆς πρωτεύουσας.

Στὶς ὥρες αὐτὲς τῆς κρίσιμης πολεμικῆς εὐθύνης ἡ σύνθεση τῆς Στρατιωτικῆς Ἀεροπορίας στὴν Ἑπειρο εἶναι ἡ ἀκόλουθη: Λόχος Ἀεροπορίας Χειριστῆς: Καμπέρος, Νοταράς (ὕπிலάρχος), Μουτούσης, Ἀδαμίδης, Μπαρρέ.

Τεχνικοί: Ὁ Γάλλος ἀερομηχανικὸς Σοβὼ καὶ 57 ὀπλίτες. Ἀεροπλάνοι: 4 τοῦ τύπου «Μωρίς Φαρμάν» 80 ἵππων.

7. 30η Νοεμβρίου 1912.

Ὁ Καμπέρος ἀπογειώνεται ἐπὶ τὸ ἀεροδρόμιο τῆς Νικόπολης, γιὰ νὰ κατοπτεύσει τὰ ὄχυρά τοῦ Μπιζανίου ἔχοντας γιὰ παρατηρητὴ τὸν ὑπολοχαγὸ Μ. Πάσσαρη. Ἡ πτήση ἀποτυγχάνει. Τὸ ἀεροπλάνο πέφτει στὴν περιοχὴ Φιλιππιάδας καὶ τραυματίζεται ὁ Πάσσαρης.

8. 5η Δεκεμβρίου 1912.

Γιὰ ἀσφαλέστερη παροχὴ πτητικοῦ ἔργου, μολονότι μόνιμη βάση τοῦ «ἀεροπορικοῦ λόχου» παραμένει ἡ Πρέβεζα, προκρίνεται, ὡς «προκεχωρημένο» ἀεροδρόμιο χῶρος κοντὰ στὴ θέση Χάνι Ἐμὶν Ἀγᾶ — διαστάσεων μήκους 80 - 100μ. καὶ πλάτους 245μ. — ἀπ' ὅπου, στὶς 5 Δεκεμβρίου 1912, ἀπογειώνεται ὁ ὑπολοχαγὸς Μ. Μουτούσης γιὰ τὴν ἀναγνώριση τῶν ὀχυρῶν τοῦ Μπιζανίου.

10. «Ἐγγραφὸν ὑπ' ἀριθμ. 457. Ἀρχηγόν, Ἄρτα».

«Ἢ Μερραρχία, ἣτις ἐπιβιβάζεται ἤδη δι' Ἑπειρον θέλει λάβει ἐν Πειραιεὶ ἄνδρας.

..... θέλει ἀναχωρήσει ταυτοχρόνως μιὰ Μοῖρα Ἀεροπορίας ἀποτελούμενη ἐκ τεσσάρων ἀεροπλάνων καὶ τοῦ ἀναγκαίου προσωπικοῦ καὶ ὕλικου. Λοχαγὸς Ἀεροπορίας Γάλλος, ἔχων μεγάλην πείραν Ἀεροπορίας, θέλει ἀκολουθήσει τὸ ἀπόσπασμα τοῦτο. Ὑποδεχθῆτε αὐτὸν φιλοφρόνως. Ἐπισπεύδω, ὅσο δύναμαι, τὴν μεταφορὰν τῆς Μερραρχίας ταύτης».

Ἀθῆναι τῇ 14 - XI - 1912

BENIZEΛΟΣ

Τὴν ἄφιξιν τῆς μοῖρας ἀεροπλάνων στὴν Πρέβεζα χαιρετίζει ὁ Διοικητὴς τῆς Στρατιᾶς Ἑπειρου μὲ τὸ ἀκόλουθο τηλεγράφημα.

«Ἐγγραφὸν ὑπ' ἀριθμ. 463γ

Ἀεροπορικὸν Σῶμα Πρεβέζης

Μετὰ μεγάλης χαρᾶς ἐπληροφορήθημεν τὴν ἄφισιν σας. Σᾶς εὐχομαι, ἐκ καρδίας, καλῶς ἤλθατε. Ὑπολογίζων ἐπὶ τῶν καλῶν σας ὑπηρεσιῶν οὕς εὐχαριστῶ, ἐκ τῶν προτέρων, διὰ τὴν ἀναγνώρισιν θέσεων, τὴν ὁποῖαν ὑπόσχεσθε νὰ κάμετε σήμερον. Ἀναμένω τὸ ἀποτέλεσμα.

Ἄρτα, 23 - II - 1912

Ἀντιστράτηγος Σαπουντζάκης»

Ἐπευφημούμενος ἀπὸ τοὺς Ἕλληνες στρατιῶτες καὶ παρακολουθούμενος ἀπὸ τὸ διοικητὴ τῆς Στρατιᾶς καὶ τοὺς ἐπιτελεῖς του ὁ Μουτούσης πετᾷ, σὲ ὕψος 1400μ., ἐνῶ φθάνοντας πάνω ἀπὸ τὸ Μπιζάνι κατεβαίνει στὰ 600μ. (!) καὶ ἐπιχειρεῖ, μὲ ἀπόλυτη ἐπιτυχία, κατόπτευση τῶν ὀχυρῶν. Ὁ ἀεροπόρος Μουτούσης, ποὺ ἐπιτέθηκε μὲ δύο αὐτοσχέδιες βόμβες ἐνάντια σὲ στρατευμένα ἐχθρικά τμήματα —κατὰ μήκος τῆς ὁδοῦ πρὸς τὰ Γιάννενα— σκορπίζοντας τὸ φόβο καὶ τὸν πανικὸ στὸν ἐχθρό, κατόρθωσε νὰ διακρίνει: Τὶς ὀχυρώσεις καὶ τὶς ἐφεδρικές δυνάμεις, ποὺ ἦταν συγκεντρωμένες στὴ χαράδρα ποὺ χώριζε τὸ Μικρὸ ἀπὸ τὸ Μεγάλον Μπιζάνι, ἐνῶ κατὰ τοὺς προλεχθέντες βομβαρδισμούς του, μετὰ τὶς πρῶτες ἐντυπώσεις τοῦ... ἐχθροῦ δέχθηκε τὰ πυρὰ τῆς ἀντίδρασής του... Μὲ τὴν ἱκανοποίηση τοῦ νικητῆ, ὁ Μουτούσης ἀκολουθώντας τὴ δημόσια ὁδὸ Ἰωαννίνων - Φιλιπιάδας προσγειώνεται σὲ προκαθορισμένη θέση κοντὰ στὸ Χάνι Ἑμὶν Ἀγᾶ. Ἡ ὑποδοχὴ ποὺ τοῦ ἐπιφυλάχθηκε ἦταν ἀποθεωτική. Σημειώνεται, ὅτι, κατὰ τοὺς κανόνες ἀσφαλείας, οἱ ἀναγνωριστικὲς πτήσεις ἔπρεπε νὰ πραγματοποιοῦνται σὲ ὕψος τουλάχιστον 1.900μ. Λακωνικότητα, λεκτικὴ ἀκρίβεια, εὐρυθμία καὶ ἀρμονία τῆς φράσης διεκρίνει καὶ ἱστορικὸ κείμενο¹¹ τῶν ἀποτελεσμάτων τῆς πτητικῆς ἀποστολῆς του. Τὸ μεγάλο πολεμικὸ γεγονὸς¹² ἀναφέρει καὶ τὸ Ἀρχηγεῖο Στρατοῦ τῆς Ἠπείρου στὸ Ὑπουργεῖο Στρατιωτικῶν.

9. 9η Δεκεμβρίου 1912.

Ἐχοντας ὡς ἀφετηρία τὴ Νικόπολη ὁ Μουτούσης ἐπιχειρεῖ δεύτερη πετυχημένη πτήση πάνω ἀπὸ τὸ Μπιζάνι, στὶς 9 Δεκεμβρίου 1912, κατὰ τὴν ὁποία διακρίνει τὶς γραμμὰς τῶν ἐχθρικῶν χαρακωμάτων καὶ τὶς ἀποθήκες τοῦ ὕλικου. Οἱ παρατηρήσεις τοῦ Μουτούση ἀποτέλεσαν τὴν προϋπόθεση

11. «Ἐπιστρέψας προσγειώθην καλῶς. Κατὰ τὴν πρὸς Ἰωάννινα ἀναγώρισιν τὸ ἀεροπλάνον διετρήθη παρὰ ἐχθρικῶν σφαιρῶν. Αἱ ριφθεῖσαι βόμβαι ἔσχον καλὰ ἀποτελέσματα.

Χάνι Ἑμὶν Ἀγᾶ 5 - 12 - 1912
Μουτούσης».

12. «Ἐγγραφον ὑπ' ἀριθμ. 567· Φιλιπιάς, 5 - 12 - 1912.

Ὑπουργεῖον Στρατιωτικῶν - Ἀθήνας.

Σήμερον, μετὰ μεσημβρίαν, ἐγένετο, διὰ πρώτην φοράν, ἐπιδεικτικὴ πτήσις ἀεροπλάνου, ἐπιβαίνοντος τοῦ ὑπολοχαγοῦ τοῦ Μηχανικοῦ Μουτούση ἐπὶ ἀεροπλάνου «Maurice Farman» μὲ κινητήρα «Ρενώ». Ἀφετηρία Πρέβεζα, προσγειώσεις Ἑμὶν Ἀγᾶ Χάνι. Πτήσεις ἐγένετο ὑπεράνω Μπιζανίου καὶ πεδιάδος Ἰωαννίνων. Ἀεροπλάνο ἐπυροβολήθη ὑπὸ ἐχθροῦ. Τρεῖς βολίδες ὅπλου προσέκρουσαν ἀνευ βλάβης. Εἰς πεδιάδα Ἰωαννίνων καὶ εἰς μέρος ὅπου ἐπυροβολήθη ἀεροπλάνον Μουτούσης ἔρριψε τέσσαρας χειροβομβίδας.

Ἀντιστράτηγος Σαουντζάκης».

τοῦ σχεδιασμοῦ τῶν θέσεων τῶν πυροβολαρχιῶν, ὅπως προκύπτει καὶ ἀπὸ τὴν ἀνακοίνωση τοῦ γραφείου¹³ τύπου τοῦ Ἀρχηγείου Στρατοῦ τῆς Ἡπείρου.

10. 9η Δεκεμβρίου 1912 - 21 Φεβρουαρίου 1913.

Μετὰ τὶς ἐπιτυχίες του ὁ Μουτούσης ξαναγυρίζει στὴν Ἀθήνα γιὰ νὰ προσφέρει ἀνάλογες ὑπηρεσίες καὶ στὸ Πολεμικὸ Ναυτικόν, ὁ Γάλλος λοχαγὸς ἀεροπόρος Μπαρρὲ διαγράφεται ἀπὸ τὴ δύναμη τῆς μοίρας, λόγῳ ἀεροπορικοῦ ἀτυχήματος, ἐνῶ τὴ διοίκηση τῆς ἀεροπορικῆς μοίρας ἀναλαμβάνει, μέχρι καὶ τὴν πτώση τῶν Ἰωαννίνων, ὁ ἀνθυπὶλαρχος Χρ. Ἀδαμίδης. Στὴ δύναμη τῶν χειριστῶν προστίθεται καὶ ὁ Ἑλληνορωσος Σακῶφ. Νέο ὀρμητήριο τῆς Ἑλληνικῆς Στρατιωτικῆς Ἀεροπορίας εἶναι, τώρα, τὸ ἀεροδρόμιο Σουρουκλή. Ἀπ' αὐτὸ ἀπογειούμενοι οἱ Ἕλληνες χειριστὲς καὶ ὁ Σακῶφ ἐπιτυγχάνουν:

— Ἀναγνωρίσεις τῶν ὀχυρῶν καὶ τῶν κινήσεων τοῦ ἐχθροῦ.

— Βομβαρδισμοὺς, πού, πλὴν τῆς ὑλικῆς φθορᾶς, ἐπιφέρουν πτώση τοῦ ἠθικοῦ τῶν Τούρκων.

— Ρίψεις τροφίμων καὶ ἐφημερίδων στοὺς πολιορκούμενους ἐντὸς τῆς ἀκτίνας δράσεως τοῦ Τουρκικοῦ πυροβολικοῦ!

11. 11 Δεκεμβρίου 1912.

Θριαμβευτικὸς ἐπίλογος τῆς πολεμικῆς δράσης τῆς Στρατιωτικῆς Ἀεροπορίας στὸ Ἡπειρωτικὸ μέτωπο ὑπῆρξεν ἡ προσγείωση στὴν πλατεία

13. «Ἐκ Φιλιππιάδος, Ὑπουργεῖον Ἐξωτερικῶν Ἀθῆνας.

α. Ὁ ὑπολοχαγὸς Μουτούσης ἐξετέλεσε, σήμερον, δευτέραν ἐπιτυχεστάτην πτήσιν. Τὸ ἀπόγευμα κατὰ τὶς δυὶ, περίπου, ἐξεκίνησε πάλιν ἀπὸ τὴν Νικὸπόλιν καὶ ἐπέταξεν εἰς ὕψος 1200 μέτρων ὑπεράνω τοῦ Μπιζανίου καὶ τῆς Σαστρίτσας. Μόλις ἀντελήφθησαν, ὅτι ὁ Μουτούσης πλησιάζει, οἱ Τούρκοι ἄρχισαν κανονιοβολισμοὺς πρὸς τὸ Ἑλληνικὸν ἀεροπλάνον, τοῦ ὁποίου ἡ βάσις ὑπέστη ἐλαφρὰν ἀμυχήν ἀπὸ θραῦσμα ὀβίδος. Εἰς τὰς 4.10' ὁ ὑπολοχαγὸς Μουτούσης προσγειώθηκεν εἰς Φιλιππιάδα ἐπευφημούμενος ὑπὸ τοῦ Στρατοῦ καὶ τοῦ πλήθους...».

β. «Ἐξεκίνησα ἀπὸ τὸ ἀεροδρόμιον τῆς Νικοπόλεως μὲ ἄερα ἀντίθετον, δι' αὐτὸ μὲ εἶδαν βαίνοντα ἡρεμῶν. Ὀλίγον προτοῦ πλησιάσω τὸ Μπιζάνι ἐκρίνα καλὸν νὰ στρέψω δεξιὰ πρὸς τὸ Μέτσοβον, ὁπόθεν κατερχόμενος νὰ εὔρω οὐριον ἄνεμον καὶ συνεπῶς νὰ μὴ μοῦ παρέχονται δυσκολίαι εἰς τὰς κατοπεύσεις μου. Πρὸς τὰ κάτω διέκρινα εὐκρινέστατα τὰς λάμψεις καὶ ἐν γένει ὅλας τὰς κινήσεις τοῦ Πυροβολικοῦ, τὸ ὁποῖον ἐβαλλεν ἐναντίον μου. Εὐτυχῶς ὅλαι αἱ βολαὶ διήλθον μακράν. Μόνον ἐν θραῦσμα ὀβίδος εὗρηκε τὰ πτερὰ, τοῦ ἀεροπλάνου μου, τὰ ὁποῖα καὶ διετρήθησαν. Κατὰ τὴν ἐπιστροφὴν μου, ἐπειδὴ, πλέον, ἤμουν κατακορύφως καὶ εἰς ὕψος 1900 μέτρων ἐβαλλε τὸ Πεζικὸν διὰ πυρῶν ὁμαδόν. Τότε, ἠναγκάσθην νὰ ἀπαντήσω μὲ ὀλίγας βόμβας. Παρατήρησα δὲ ἀμέσως τὴν ταραχὴν, ἡ ὁποία ἐπεκράτησεν εἰς τὸν Τουρκικὸν στρατόπεδον».

Ἀφήγησις ἀεροπόρου Μουτούσης
ἐφ. «Πατρίς» 13ης / 12ου / 1912

Διοικητηρίου τῆς πόλης τῶν Ἰωαννίνων, στίς 21 Φεβρουαρίου 1913, ἡμέρα τῆς ἀπελευθέρωσής της ἀπὸ τὸν Ἑλληνικὸ Στρατό, ἀεροπλάνου, τύπου «Μωρίς Φαρμάν», ἀπὸ τὸν ἀνθυπίαρχο - ἀεροπόρο Χρ. Ἀδαμίδη, ὁ ὁποῖος, ἐν τῷ μεταξύ, στίς 21 - 1 - 1913 πέταξε μαζί με τὸν ἀεροπόρο Π. Νοταρᾶ πάνω ἀπὸ τὸ Μπιζάνι¹⁴ βομβαρδίζοντας, με ἐπιτυχία, ἐχθρικοὺς καταυλισμοὺς καὶ στόχους κινούμενους στρατευμάτων. Στίς 24 - 1 - 1913 οἱ βομβαρδισμοὶ ἐπαναλήφθηκαν με τὴν ἴδια ἐπιτυχία.

Β. ΑΕΡΟΠΟΡΙΑ ΝΑΥΤΙΚΗΣ ΣΥΝΕΡΓΑΣΙΑΣ

Κατόπτευση καὶ βομβαρδισμὸς τοῦ Τουρκικοῦ Ναυστάθμου.

Κλάδος Ναυτικῆς Ἀεροπορίας δὲν ὑπῆρχε, παρὰ τὴ ναυτικὴ συνείδηση τῶν Ἑλλήνων, τὰ Εὐρωπαϊκὰ πρότυπα καὶ τὴν ἀνάγκη περιφρούρησης τῶν ἀπαράγραπτων δικαιωμάτων μας στὸν ὑγρὸ χῶρο τοῦ Αἰγαίου. Μόνο ἡ ἐμμονὴ τοῦ Δημ. Καμπέρου πρὸς τὴν Ἥγεσία, πού ἐνισχύετο ἀπὸ τὴν προτρέχουσα φήμη του ὡς ἱκανοῦ χειριστῇ καὶ ταλαντούχου ἀεροπορικοῦ ἡγήτορα, συνέτεινε στὴ μετασκευὴ τοῦ, γαλλικῆς κατασκευῆς, ἀεροσκάφους τῆς Στρατιωτικῆς Ἀεροπορίας, πού εἶχε μάλιστα καὶ τὸ συμβολικὸ ὄνομα «Δαίδαλος», με τὴν προσθήκη πλωτῆρων, σὲ ὑδροπλάνο!

Ἡ μετασκευὴ —ἐπινόηση καὶ ὑλοποίηση τοῦ Δημ. Καμπέρου με τὴν ἐπικουρίαν τοῦ Γάλλου ἀερομηχανικοῦ Σοβᾶ καὶ ὀλίγων ἀνδρῶν τοῦ Σώματος τοῦ Μηχανικοῦ— ὁδήγησε στὸ πρῶτο πείραμα τοῦ πρώτου ἑλληνικοῦ ὑδροπλάνου στίς 22 Ἰουνίου 1912, στὸ Παλαιὸ Φάληρο. Τὰ πειράματα ἐπαναλήφθηκαν με ἐπιτυχία —στίς 24 Ἰουνίου ἀπὸ τὸ Π. Φάληρο στὴν Ὑδρα, σὲ ὕψος 20 μέτρων, με μέση ταχύτητα 93 χλμ. τὴν ὥρα καὶ συνολικὴ πτήση 43', στίς 25 Ἰουνίου 1912 ἐπιτυχῆς ἐπιστροφή στὸ Π. Φάληρο με μέση ταχύτητα 110 χλμ. τὴν ὥρα κλπ.— μετὰ τὸ τέλος τῶν ὁποίων ὁ Καμπέρος ἐπιστρέ-

14. «Ἐγγραφοὺν ὑπ' ἀριθμ. 1211α.

Φιλιππιάς, 21 - 1 - 1913

Αὐτοῦ Μεγαλειότητα, Θεσσαλονίκην καὶ Ὑπουργὸν Στρατιωτικῶν, Ἀθήνας.

Δυὸ ἀεροπλάνα Νοταρᾶ καὶ Ἀδαμίδη, ἐξετέλεσαν, σήμερον, ἀνωθεν τοῦ Μπιζανίου πτήσιν, ἔβαλον δὲ ἀνὰ ἑξί (6) χειροβομβίδας κατ' ἐχθρικοῦ καταυλισμοῦ, ὡς καὶ κατὰ κινουμένων στόχων στρατευμάτων. Ἀρχιστράτηγος Κωνσταντῖνος, Διάδοχος».

«Ἐγγραφοὺν ὑπ' ἀριθμ. 1211γ

Φιλιππιάς, 25 - 1 - 1913, ὥρα 11η ἑσπέραις.

Α. Μ. Βασιλέα, Ὑπουργοὺς Ἐξωτερικῶν καὶ Στρατιωτικῶν. Τὴν παρελθοῦσαν νύκτα τὸ ἡμέτερον πυροβολικὸν ἔβαλε κατὰ τῶν ἐχθρικῶν θέσεων σφοδρῶς κατὰ ἀκανόνιστα χρονικὰ διαστήματα. Τὸ πῦρ φαίνεται ἀποτελεσματικόν. Χθὲς ἀεροπλάνον Ἀδαμίδη ἀνεγνώρισεν ἐχθρικὰς θέσεις καὶ ἔρριπεν ἐντὸς τῶν κατασκηνώσεων τοῦ ἐχθροῦ βόμβας ἀποτελεσματικῶς.

Ἀρχιστράτηγος Κωνσταντῖνος.»

φει στή Γαλλία για τη συνέχιση της εκπαίδευσής του και μάλιστα για να αποκτήσει εμπειρία στις προσθαλασσώσεις και αποθαλασσώσεις των υδροπλάνων.

Η αξιόλογη, όμως, προσπάθεια αεροπολεμικής οργάνωσης της χώρας, κατά τις εισηγήσεις των Γάλλων εμπειρογνομόνων, διακόπτεται με την έκρηξη των Βαλκανικών πολέμων, για να προωθηθούν επείγουσες επιλογές επιβαλλόμενες από την εμπόλεμη κατάσταση.

Στά πλαίσια της προσπάθειας δημιουργίας Αεροπορίας Ναυτικής Συνεργασίας αποκτά η Ελλάδα το πρώτο υδροπλάνο της, που πήρε το όνομα «Ναυτίλος», ήταν γαλλικής κατασκευής, είχε κινητήρα «Ρενώ» και ανέπτυξε ταχύτητα 150 χλμ. την ώρα. Με το υδροπλάνο αυτό, που είχε χειριστή τον ύπολοχαγό του Μηχανικού Μιχαήλ Μουτούση (1885 - 1956) — απόφοιτο της Σχολής Ευελπίδων, πτυχιούχο αεροπόρο Γαλλικής Αεροπορικής Σχολής, πολεμιστή των Βαλκανικών πολέμων και του Μικρασιατικού αγώνα — και παρατηρητή το Σημαιοφόρο του πολεμικού Ναυτικού Άρυστειδή Μωραϊτίνη (1891 - 1918) — απόφοιτο της Σχολής Ναυτικών Δοκίμων, πτυχιούχο της Σχολής Αεροπορίας του Πολεμικού Ναυτικού, Αρχηγό της Ναυτικής Αεροπορίας, πολεμιστή του Μακεδονικού μετώπου στον Α΄ Παγκόσμιο πόλεμο κλπ. — στις 24 Ιανουαρίου 1913 η Ελλάδα επιχειρεί με επιτυχία την πρώτη στον κόσμο πολεμική αποστολή ναυτικής συνεργασίας κάτω από τις ακόλουθες συνθήκες: ο ναύαρχος Κουντουριώτης, Αρχηγός του ελληνικού στόλου, θέλοντας να συλλέξει πληροφορίες για τη ναυτική δύναμη των Τούρκων και το σχέδιασμό της κατάταξής της, σκέφτηκε να κατοπτρεύσει το στόλου του αντιπάλου από τον αέρα.

Είναι αξιοπαρατήρητο, ότι ο τουρκικός στόλος, μάταια, επιχείρησε, δύο φορές, να βγει στο Αιγαίο, γιατί καταναυμαχήθηκε και γι' αυτόν το λόγο, μετά τη ναυμαχία της Λήμνου — 5 Ιανουαρίου 1913 — αναγκάστηκε να ξανακλειστεί στα στενά των Δαρδανελίων.

Υλοποιώντας την απόφασή του ο Κουντουριώτης διατάσσει, στις 24 Ιανουαρίου 1913, την αποθαλάσωση του υδροπλάνου «Ναυτίλος», από το λιμάνι του Μούδρου της Λήμνου με προορισμό τον Ελλήσποντο. Το υδροπλάνο ήταν εφοδιασμένο με 115 λίτρα καύσιμα, 4 αυτοσχέδιες βόμβες και χειριστή και παρατηρητή, αντίστοιχα, όπως προλέχτηκε, τους Μουτούση και Μωραϊτίνη. Το σχέδιο είχε προνοήσει για τον ανεφοδιασμό του υδροπλάνου στο ακρωτήριο «Κέφαλος», της Ίβρου, ενώ η διακριτική παρουσία του αντιτορπιλικού «Βέλος», στο Αιγαίο, εξασφάλιζε, κατά το δυνατό, βοήθεια, σε περίπτωση ανάγκης.

Η γραμμή πορείας του υδροπλάνου χαρακτηρίστηκε ως κυματοειδής — με σκόπιμες αποκλίσεις — για να αποφύγει τα πυρά των παράκτιων τουρκικών πυροβόλων. Το ύψος πορείας του υδροπλάνου όριστηκε:

— Μοῦδρος - Σαμοθράκη: 600 μέτρα.

— Σαμοθράκη - Ἰμβρος - Κούμ Καλεσσί 1000 μέτρα, ἐνῶ τὸ ἀντιτορπιλικὸ «Βέλος» ἀνέμενε σὲ ἀπόσταση 5 μιλίων ἀπὸ τὰ Στενά.

Ἀκολουθώντας κυματοειδῆ πορεία καὶ πετώντας σὲ ὕψος 1350μ. τὸ «Ναυτίλος» φθάνει πάνω ἀπὸ τὸ Ναύσταθμο «Ναγαρά», ὅπου ὁ Μωραϊτίνης εἶναι πιά σὲ θέση νὰ διακρίνει, μὲ γυμνὸ μάτι, τὸν ἀριθμὸ, τὸ εἶδος καὶ τὴ θέση τῶν Τουρκικῶν πλοίων ἐπιτυγχάνοντας συγχρόνως τὴν ἀποτύπωση τοῦ χώρου καὶ τὴν ἐπισήμανση τῆς διάταξης τῶν πολεμικῶν σκαφῶν μὲ μῆς μορφῆς, ἀπὸ ἀέρος, σχεδιάγραμμα. Ἐπισημαίνεται, ἀκόμη, μὲ τὴν τολμηρὴ κατόπτευση, ἡ παρουσία τοῦ θωρηκτοῦ «Βαρβαρόσα», τριῶν τορπιλοβόλων καὶ ἐπὶ ἀντιτορπιλικῶν, ἀλλὰ καὶ ἡ ἀπουσία πολλῶν σκαφῶν ἀπὸ τὴν τακτικὴ Τουρκικὴ ναυτικὴ δύναμη, ἀνάμεσα στὰ ὁποῖα ἦταν καὶ τὰ σκάφη «Μεσουδιέ» καὶ «Μετζιτιέ». Μετὰ τὴ συλλογὴ τῶν πληροφοριῶν, βομβαρδίζεται μὲ τέσσερις χειροβομβίδες ὁ τουρκικὸς στόλος, μὲ μηδαμινὸ ἀπολογισμὸ σὲ ὑλικὲς φθορές, ἀφοῦ στὰ πλοῖα καὶ στὸ λιμάνι προκλήθηκαν μόνο ἐλάχιστες ζημιές.

Ἐπακολουθεῖ, ὅπως ἦταν φυσικόν, ἡ πτητικὴ πορεία τῆς ἐπιστροφῆς, σὲ ὕψος 1200μ., κάτω ἀπὸ τὰ πυκνὰ πυρὰ τῶν παράκτιων πυροβόλων τῶν Τούρκων, ἀλλὰ χάρις στὴν ψυχραιμία, τὶς χειριστικὲς ικανότητες καὶ τὴν ἐμπύχια τῶν Ἑλλήνων ἀεροπόρων τὸ «Ναυτίλος» κατορθώνει, παρὰ τὴ βλάβη καὶ τοῦ κινητήρα του, ποὺ σημειώθηκε αἰφνίδια, νὰ προσθαλασσωθεῖ κοντὰ στὸ ἀντιτορπιλικὸ μας «Βέλος» καὶ νὰ ρυμουλκηθεῖ στὸ Ναύσταθμο τοῦ Μοῦδρου τῆς Λήμνου.

Αὐτὸ ἦταν τὸ αἴσιο τέλος τῆς, ἀπὸ ἀέρος, ναυταποστολῆς, κατόπτευσης, συλλογῆς πληροφοριῶν καὶ βομβαρδισμοῦ τοῦ πολεμικοῦ ναυστάθμου τῶν Τούρκων, ποὺ κράτησε δύο ὥρες καὶ εἴκοσι λεπτά καὶ χρειάστηκε νὰ διανυθεῖ ἀπόσταση 180 χλμ.

Ἡ πολεμικὴ αὐτὴ ἀνέργεια θεωρήθηκε ἡ δραστικότερη καὶ πλέον ἀποτελεσματικὴ τῆς Ἑλληνικῆς Στρατιωτικῆς Ἀεροπορίας στὴ διάρκεια τῶν Βαλκανικῶν πολέμων καὶ χαρακτηρίστηκε

«...ὥς ἡ πρώτη στὸν κόσμον πολεμικὴ ἀποστολὴ ναυτικῆς συνεργασίας, κατὰ τὴν ὁποία καταστρίστηκε τὸ πρῶτον στὸν κόσμον πολεμικὸ σχεδιάγραμμα ἀπὸ ἀέρα...».

Ἐνθουσιώδη ἦταν καὶ τὰ σχόλια τοῦ διεθνοῦς τύπου γιὰ τὸ ἀεροναυτικὸ ἐγχείρημα, ἀπὸ τὰ ὁποῖα τὸ πιὸ χαρακτηριστικὸ ἦταν τῆς τουρκικῆς ἐφημερίδας «Τσβίρι Ἐσκιάρ»:

«... Ἐν μικρὸν —γράφει— κράτος, οἷον ἡ Ἑλλάς, ἤρχισε νὰ χρησιμοποιοῖ ὑδροπλάνα. Πράγματι, μετὰ τῶν μικρῶν Βαλκανικῶν κρατῶν τὰς μεγαλυτέρας προόδους εἰς τὴν ἀεροναυτικὴν ἔχει ἐπιτελέσει ἡ Ἑλλάς, καθόσον ἡ ἀναδιοργάνωσις τοῦ Ἑλληνικοῦ Στρατοῦ εἶχεν ἀνατεθῇ εἰς Γάλλους

ἀξιωματικούς, οἵτινες πρὸ παντός εἰργάσθησαν πρὸς ἐπίδοσιν τῶν Ἑλλήνων εἰς τὴν τέχνην ταύτην.

Ὁ παρὼν πόλεμος ἀποδεικνύει ὅτι οἱ Γάλλοι ἐπέτυχον εἰς τὰς προσπάθειάς ταύτας. Οἱ Ἕλληνες ἐπὶ τοσοῦτον ἐτελειοποιήθησαν ἐν τῇ ἀεροναυτικῇ, ὥστε, καίτοι εὐρίσκονται πρὸ ἐνὸς μεγάλου περισπασμοῦ μὴ ἐπιδεχόμενου σύγκρισιν πρὸς τὸ μικρὸν ἀνάστημά των, εὖρον καιρὸν νὰ ἐφαρμόσουν τὴν ἀεροναυτικὴν μετὰ τόσης σπουδῆς.

Ἡ ἐν τούτῳ ἐπιτυχία των διαπιστοῦται μὲ τὴν πτήσιν ἐνὸς ὑδροπλάνου των ἀπὸ Λήμνου μέχρι Δαρδανελλίων, τὸ δὲ σπουδαιότερον, ὅτι ἐκ τοῦ ὑδροπλάνου τούτου ἐρρίφθησαν καὶ βόμβαι!...

Οἱ Ἕλληνες ἀπὸ ἀπόψεως ἠθικῆς εἶναι ἐν Ἐθνός... ποταπώτατον. Ἐν τούτοις ἂν καὶ σήμερον οὗτοι εἶναι ἐχθροὶ μας, εἶναι ἀνάγκη νὰ ὁμολογήσωμεν ὅτι ἔδειξαν μεγάλην σπουδὴν καὶ ἐπιδεκτικότητα εἰς τὸ νὰ οἰκειοποιηθοῦν τὰς προόδους τοῦ πολιτισμοῦ.

Ἰδίως ἡ ἐπιτυχία αὕτη τῶν Ἑλλήνων πρέπει νὰ κινήσει πρωτίστως τὸ ἐνδιαφέρον ἡμῶν, καθόσον ἡμεῖς, καίτοι ἀπὸ τεσσάρων ἐτῶν εἰσῆλθομεν εἰς τὴν συνταγματικὴν ζωὴν καὶ ὑπεβλήθημεν εἰς τόσας θυσίας διὰ νὰ γίνωμεν μέτοχοι τῶν ἀγαθῶν τοῦ πολιτισμοῦ, παρημελήσαμεν τελείως τὴν ἐκμάθησιν τῆς ἀεροπλοΐας καὶ τοῦ χειρισμοῦ τῶν ὑποβρυχίων... Τοῦτο πρέπει νὰ ὁμολογήσωμεν εἰλικρινῶς πρὸς βελτίωσιν καὶ σωτηρίαν ἡμῶν.

Δυστυχῶς σήμερον οὔτε ἐν ὑποβρύχιον ἔχομεν... Ὅσον δὲ ἀφορᾷ εἰς τὴν ἀεροπλοΐαν καὶ αὕτη εὐρίσκεται παρ' ἡμῖν εἰς τὰ σπάργανά της. Σήμερον, σχεδόν, δὲν ὑπάρχει παρ' ἡμῖν ἀεροπλοΐα... Εὐτυχῶς, τελευταίως, ἀνεδείχθη εἰς ἀνθυπολοχαγὸς ὁ Ὅσμαν Νουρὴ Βέης, ὅστις ἐντὸς βραχέος χρονικοῦ διαστήματος ἐπετέλεσε μεγάλας προόδους ἐν τῇ ἀεροπλοΐᾳ».

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

α. Douglas Dakin, Ἡ ἐνοποίηση τῆς Ἑλλάδος, 1770 - 1923, μτφ. Α. Ξανθόπουλος, Ἀθήνα, 1982.

β. Μιχ. Σούλη, Βαλκανικοὶ Πόλεμοι, Ἀθήνα, 1978.

γ. Ἀνέκδοτο ὕλικό καὶ ἱστορικὲς ἐκδόσεις δ/σης ἱστορίας τοῦ Γενικοῦ Ἐπιτελείου Ἀεροπορίας.

δ. Ἀνέκδοτο ὕλικό τοῦ ἱστορικοῦ ἀρχείου τῆς Ἑλληνικῆς Πολεμικῆς Ἀεροπορίας.

ε. Βιβλιογραφία τοῦ περιοδικοῦ ἀεροναυτικοῦ τύπου ἀποκείμενου στὴ βιβλιοθήκη τῆς Σχολῆς Ναυτικῶν Δοκίμων.

στ. Σειρὰ Γάλλο - ἐλληνικοῦ ἀεροναυτικοῦ, περιοδικοῦ, τύπου ἀποκείμενου στὴ βιβλιοθήκη τῆς Σχολῆς Ἰκέρων.

ζ. Ἱστορικά - ἀεροπορικὰ δοκίμια τῶν Ἑμμ. Βροντάκη καὶ τῶν πτεράρχων Π. Οἰκονομάκου, Ἑμμ. Κελαϊδῆ καὶ Ἡλ. Καρταλαμάκη.

η. Περιοδικά: Ἀεροπορικὴ Ἐπιθεώρηση, Ναυτικὴ Ἐπιθεώρηση, Ναυτικὴ Ἑλλάς, Πτήση, Ἀεροπορικὰ Νέα, Ἀθηναϊκὲς ἡμερηίδες 1912 - 1913 κλπ.

θ. Μιχ. Β. Κατσάνη, Ἐκπαίδευση Ἑλλήνων ἀεροπόρων μὲ Γαλλικὰ παιδαγωγικὰ πρότυπα. Ἡ ἀεροπορικὴ ἐκπαίδευσις ὑπὸ τὸ πρῖσμα τῶν ἐπιστημῶν τῆς ἀγωγῆς κλπ.

Η ΠΤΩΧΕΥΣΗ ΤΗΣ ΕΙΚΟΣΙΦΟΙΝΙΣΣΗΣ ΜΕΣΑ ΑΠΟ ΑΓΝΩΣΤΑ ΕΓΓΡΑΦΑ ΤΟΥ ΙΣΤΟΡΙΚΟΥ ΑΡΧΕΙΟΥ ΤΟΥ ΥΠΟΥΡΓΕΙΟΥ ΕΞΩΤΕΡΙΚΩΝ

Έρευνώντας στο Άρχειο του ΥΠΕΞ για έγγραφα σχετικά με την κλοπή των χειρογράφων της μονής της Εικοσιφοινίσσης¹ βρήκα, ανάμεσα σε άλλα, και μιάν αναφορά των μοναχών της μονής του τέλους του περασμένου αιώνα², άγνωστη στους μελετητές, ή οποία διαφωτίζει μιάν σχετικά άγνωστη πτυχή της ιστορίας της Εικοσιφοινίσσης, τὸ θέμα της πτώχευσης της μονής· μαζί βρήκα και σχετικά με την αναφορά έγγραφα των προξένων Σερρών και Θεσσαλονίκης.

Ἡ αναφορά, ή οποία υπογράφεται ἀπὸ τὸν ἡγούμενο της μονής Γερμανὸ και τοὺς συναποτελοῦντες τὸ ἡγουμενοσυμβούλιο πατέρες της μονής — ἃς σημειωθεῖ πὼς πρόκειται γιὰ νέο ἡγουμενοσυμβούλιο ποὺ διορίζεται ἀπὸ τὸ Πατριαρχεῖο με μοναδικὸ σκοπὸ τὴν ἀντιμετώπιση της δυσχεροῦς οικονομικῆς κατάστασης της μονής και τὴν περιστολή της «ἠθικῆς» κρίσης — ἀπευθύνεται στὸ γενικὸ πρόξενο της Ἑλλάδος στὴν Θεσσαλονίκη Εὐ. Εὐγενειάδη³. Ὁ Εὐ. Εὐγενειάδης με ἐμπιστευτικὸ του ἔγγραφο (ἀρ. πρωτ. 125/12-

1. Πρβλ. Γ. Κ. Παπάζογλου, Χειρόγραφα Εικοσιφοινίσσης, ἔκθεση ἐρευνῶν, Β' Τοπικὸ Συμπόσιο «Ἡ Καβάλα και ἡ Περιοχή της», Πρακτικά, Θεσσαλονίκη 1987, I, 53 - 66 (ὅπου και σχετικὴ βιβλιογραφία), ἐνῶ σύντομα ἐκδίδω σχετικὴ μετὶ τῆς Βιβλιοθήκης της μονῆς μονογραφία.

2. Εὐχαριστῶ και ἀπὸ τὴ θέση αὐτὴ τὸ φίλο κ. Γ. Τουσίμη, ἐρευνητὴ τοῦ Ἱστορικοῦ Ἀρχείου τοῦ Ὑπουργείου Ἐξωτερικῶν, ὁ ὁποῖος με βοήθησε στὸν ἐντοπισμὸ και φωτοτύπησε γιὰ λογαριασμὸ μου τὰ ἔγγραφα.

3. Ὁ Εὐ. Εὐγενειάδης διετέλεσε γενικὸς πρόξενος Θεσσαλονίκης ἀπὸ τις 22 Μαρτίου 1899 ὡς τὸ Μάιο τοῦ 1904, βλ. Ἰ. Ν. Ο. τ. ἄ. ρ. η, Τὰ γεγονότα της Θεσσαλονίκης τὸν Ἀπρίλιο τοῦ 1903 με βάση ἔγγραφα τοῦ Ἱστορικοῦ Ἀρχείου τοῦ Ἑλληνικοῦ Ὑπουργείου Ἐξωτερικῶν, Μακεδονικά 10 (1970), 36, σημ. 2 (γιὰ τὸν Εὐγενειάδη βλ. και σσ. 35 - 91), ὁ Β. Λ. α. ο. ὑ. ρ. δ. α. ζ, Τὸ Ἑλληνικὸν Γενικὸν Προξενεῖον Θεσσαλονίκης, 1903 - 1908, στὸν τόμ. Μακεδονικά Ἀνάλεκτα, Θεσσαλονίκη 1980 (ΙΜΧΑ 171), 14 - 18 (ἀ' ἐκδ. αὐτοτελῶς 1961), δέχεται ὅτι ὁ Εὐ. Εὐγενειάδης διετέλεσε πρόξενος στὴν Θεσσαλονίκη ἀπὸ τὸ 1897 ὡς τὸ 1904, πρβλ. και Χ. ρ. Α. α. μ. π. ρ. ι. ν. ο. Ὑ, Πότε ἐκτίσθη τὸ Ἑλληνικὸ Γενικὸ Προξενεῖο Θεσσαλονίκης, Μακεδονικά 19 (1979), 401 - 402 (ἀπὸ τις Ἐπετηρίδες τοῦ ἐπὶ τῶν Ἐξωτερικῶν Ὑπουργείου τῶν ἐτῶν 1901, 90 - 91, και 1907, 88, μαθαίνουμε ὅτι ὁ Εὐ. Εὐγενειάδης

1 - 1900) διεβίβασε την αναφορά «ἐπὶ ἐπιστροφῇ» στὸν πρόξενο Σερρῶν Ἰ. Στουρνάρα γιὰ νὰ ἐξετάσει ὁ τελευταῖος τὴν ἀλήθεια τῶν ἀναφερομένων καὶ γιὰ νὰ προβεῖ στὶς ἀπαραίτητες ἐνέργειες⁴. Ὁ πρόξενος Σερρῶν, τέλος, γνώστης, ὅπως φαίνεται, τῆς κατάστασης στὴ μονὴ τῆς Εἰκοσιφοινίσσης, ἐπιστρέφοντας στὸν Εὐ. Εὐγενειάδη τὴν ἀναφορά τῶν μοναχῶν, μὲ ἐγγραφὸν του (ἀρ. πρωτ. 19/1 - 2 - 1900), τὸν ἐνημερώνει πολὺ γενικὰ γιὰ τὴν κατάσταση ἀρνούμενος, ὅπως θὰ δοῦμε, νὰ πάρει ἢ νὰ προτείνει ὁποιαδήποτε μέτρα· στὰ χέρια μας, καὶ ἀπὸ τὸ φάκελο ΥΠΕΞ 1900/Α.α.κ. Α - Β, ἔχουμε ἐκτὸς ἀπὸ τὴν ἀναφορά τῆς μονῆς καὶ αὐτὰ ἀκριβῶς τὰ ἐγγραφα τῶν προξένων Σερρῶν καὶ Θεσσαλονίκης.

Ἡ σχετικὴ κατάσταση, ὅπως ἐμφανίζεται μέσα ἀπὸ τὰ κείμενα, εἶναι ἡ ἐξῆς: Κατὰ τὴ διάρκεια τῆς τελευταίας δεκαετίας τοῦ προηγούμενου αἰῶνα (τοῦ 19ου) ἡ κακὴ διαχείριση («φαύλη καὶ ἰδιοτελής») ὁδήγησε τὴ μονὴ σὲ ὑλικὴ καὶ ἠθικὴ κατὰπτωση. Κύριοι ὑπεύθυνοι θεωροῦνται δύο «τρόφιμοι» τῆς Θεολογικῆς Σχολῆς τῆς Χάλκης στοὺς ὁποίους ἡ ἀδελφότης ἐμπιστεύθηκε τὴν οἰκονομικὴ διαχείρισή της καὶ οἱ ὁποῖοι καταχρέωσαν τελικὰ τὴν Εἰκοσιφοινίσσα (τὸ χρέος ἔφθασε στὶς 3.000 περίπου λίρες). Μετὰ ἀπὸ αὐτὸ ἡ ἀδελφότητα ἀναγκάστηκε νὰ διαγράψει τοὺς ὡς ἄνω «διαχειριστὲς» ἀπὸ τὸ μοναχολόγιο, ἐνῶ τὸ Πατριαρχεῖο ἐπενέβη καὶ διόρισε τὸ Φεβρουάριο τοῦ 1899 ἡγουμενοσυμβούλιο «ἐξ ὁφικίων» (μὲ ἡγούμενον τὸν Γερμανό). Φαίνεται ὥστόσο ὅτι ἡ μονὴ εἶναι ἐξαρτημένη ἀπὸ ἐνέργειες τῶν «διαχειριστῶν» οἱ ὁποῖοι τὸ 1896 νοίκιασαν γιὰ πέντε χρόνια τὰ ἀνά τὴν Ἀνατολικὴ Μακεδονία κτήματα τῆς μονῆς (ἐκτὸς ἀπὸ τὰ μετόχια τῆς Κορμίστης, τῆς Παναγίας τῆς Ἡλιόκαλης Σερρῶν καὶ τῆς Θάσου), πῆραν τὰ μισθώματα καὶ ἄφησαν στὴ μονὴ τὴν καταβολὴ τῶν φόρων. Ὡς μόνη λύση στὸ οἰκονομικὸ ἀδιέξοδο θεωρεῖται ἡ σύναψη δανείου, φαίνεται ὅμως ὅτι «ἐνεκα τῆς κακῆς πίστεως» τῆς μονῆς δὲν προσφέρονται δανειστὲς ἀπὸ τὰ γειτονικὰ χωριά καὶ τίς πόλεις τῆς Δράμας, τῆς Καβάλας καὶ τῶν Σερρῶν. Μόνο ὁ ἀπὸ τὴν Ἀλυστράτῃ «ἐλκων τὸ γένος» καὶ «ἐν Βελιγραδίῳ τῆς Σερ-

μετατέθηκε στὴν Θεσσαλονίκη στὶς 23 Μαρτίου 1899 καὶ ἀπὸ ἐκεῖ στὴν Σμύρνη στὶς 9 Σεπτεμβρίου 1904), γιὰ τὸν Εὐ. Εὐγενειάδη ἐνδεικτικὰ βλ. καὶ Κ. Ἀ. Βακαλοπούλου, Τὸ πολιτικὸν καθεστῶς τοῦ Ἑλληνισμοῦ στὶς παραμονὲς τοῦ Μακεδονικοῦ Ἀγῶνα, Συμπόσιο «Ὁ Μακεδονικὸς Ἀγῶνας», Θεσσαλονίκη 1987 (ΙΜΧΑ 211), 49, Κ. Σβολοπούλου, Ἡ ἀπόφαση γιὰ τὴν ὀργάνωση τοῦ ἐνοπλοῦ ἀγῶνα, Συμπόσιο..., 53, 56, 57, 58.

4. Ὁ Ἰ. Στουρνάρας μετατέθηκε στὶς Σέρρες στὶς 29 Σεπτεμβρίου 1895 (εἰσῆλθε στὴν ὑπηρεσία ὡς «γραμματεὺς ἐν Λάρνακι» στὶς 21 Μαΐου 1880) καὶ παρέμεινε ἐκεῖ μὲ διακοπὲς ὡς τὸ 1905 (βλ. Ἐπετηρὶς τοῦ ἐπὶ τῶν Ἐξωτερικῶν Ὑπουργείου τοῦ ἔτους 1901, 91), ἐνδεικτικὰ ἐπίσης γιὰ τὸν Ἰ. Στουρνάρα βλ. Κ. Ἀ. Βακαλοπούλου, ὁ.π., Π. Πέννα, Ἡ ὀργάνωση τοῦ Μακεδονικοῦ Ἀγῶνα στὴν περιοχὴ τῶν Σερρῶν, Συμπόσιο..., 434, σημ. 4, 436.

βίας διαμένων ὁμογενῆς» Εὐαγγέλος Θωμᾶ προσφέρθηκε νὰ δανείσει χρήματα με τόκο 6 % καὶ ὑποθήκη τοῦ μετοχίου τῆς Κορμίστας· τὸ τελευταῖο, ἢ ὑποθήκη τῆς Κορμίστας, φαίνεται ὅτι θορυβεῖ τοὺς μοναχοὺς, οἱ ὁποῖοι θεωροῦν τὸ πράγμα ἐπικίνδυνον. Ἔτσι ἀναγκάζονται νὰ στείλουν τὸν ταμία τῆς μονῆς Γερμανὸ καὶ τὸν ἀρχιμανδρίτη προηγούμενο Χρύσανθο στὴν Θεσσαλονίκη, στὸ γενικὸ πρόξενο, μετὰ τὴ σχετικὴ ἀναφορά, γιὰ νὰ ζητήσουν τὴ βοήθεια τοῦ τελευταίου στὴ σύναψη δανείου.

Ἡ ἀπελπισμένη προσπάθεια τῶν μοναχῶν νὰ συνάψουν δάνειο χωρὶς νὰ ὑποταχθοῦν στοὺς ἐπαχθεῖς ὅρους τοῦ δανείου τοῦ Εὐαγγέλου Θωμᾶ δὲν φαίνεται νὰ εὐδωθήκε· ὁ γενικὸς πρόξενος Εὐ. Εὐγενειάδης παρέπεμψε τὴν ὑπόθεση, ὅπως εἰπώθηκε, στὸν πρόξενο Σερρῶν, ὁ ὁποῖος περιορίζεται «ὑπηρεσιακὰ» νὰ δηλώσει ὅτι γνωρίζει τὴν ὑπόθεση καὶ ὅτι τὸ Πατριαρχεῖο ἔστειλε ἀπὸ τὴν Κωνσταντινούπολιν νέο ἡγούμενο γιὰ τὴν ἀνασύνταξη τῆς μονῆς. Προφανῶς ὁ πρόξενος Σερρῶν γνωρίζει τὴν ἀπόφαση τοῦ Πατριαρχείου, στὶς ἀρχὲς Ἰανουαρίου τοῦ 1900, νὰ ἀπαλλάξει ἀπὸ τὰ καθήκοντά του τὸ ὑπὸ τὸν Γερμανὸ ἡγουμενοσυμβούλιον — ἀπόφαση ἢ ὁποία ἔρχεται, ὅπως θὰ δοῦμε, νὰ ξεπεράσει τὰ συγκεκριμένα γεγονότα καὶ τὴν ὁποία πιθανότατα στὴ συγκεκριμένη στιγμή ἀγνοοῦσε καὶ ὁ ἴδιος ὁ Γερμανός.

Στὴν ἀναφορά τῶν μοναχῶν καὶ στὰ σχετικὰ ἔγγραφα τοῦ Ἰ. Στουρνάρα, προξένου Σερρῶν, καὶ Εὐ. Εὐγενειάδου, γενικοῦ προξένου Θεσσαλονίκης, κράτησα τὴν ὀρθογραφίαν καὶ προέταξα σύντομες περιλήψεις· τὰ λεπτομερειακὰ ζητήματα τὰ ἐξετάζω στὰ Σχόλια.

Α. ΑΝΑΦΟΡΑ - ΕΚΚΛΗΣΗ ΤΩΝ ΜΟΝΑΧΩΝ ΤΗΣ ΕΙΚΟΣΙΦΟΙΝΙΣΣΗΣ ΠΡΟΣ ΤΟ ΓΕΝΙΚΟ ΠΡΟΞΕΝΟ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ

1899

Δεκεμβρίου 20

Εἰκοσιφοίνισσα

Περίληψη: Οἱ μοναχοὶ τῆς μονῆς τῆς Εἰκοσιφοινίσσης, διὰ τοῦ ἡγουμενοσυμβουλίου τῆς μονῆς, ἀπευθύνονται στὸ γενικὸ πρόξενο Θεσσαλονίκης καὶ ζητοῦν τὴ βοήθειά του στὴν προσπάθειά τους νὰ πετύχουν τὴ διάσωση τῆς μονῆς ἀπὸ τὴν ὀλοκληρωτικὴ πτώχευση καὶ τὴ διάλυση.

Χαρτί ὑποκίτρινο ριγωτό, δίφυλλο, 20,6X26 ἐκ. περίπου, τὸ κείμενον καλύπτει 4 σελίδες, μελάνι μαῦρο, στὸ ἄνω ἀριστερὸ τῆς πρώτης σελίδας ἔχει ἀποτυπωθεῖ ἡ σφραγίδα τῆς μονῆς, στρογγύλη, στὸ κέντρο τῆς σφραγίδας ἔχουμε ἀπεικόνιση τοῦ καθολικοῦ τῆς μονῆς καὶ τῆς ἀχειροποιήτου εἰκόνας, ἐνῶ ὀλόγυρα διαβάζουμε: «† ΣΦΡΑΓΙΣ ΤΗΣ ΘΕΟΤΟΚΟΥ ΚΑΙ

ΑΧΕΙΡΟΠΟΙΕΙΤΟΥ (sic) ΕΙΚΩΝ ΤΗΣ ΙΕΡΑΣ ΜΟΝΗΣ ΤΗΣ ΕΙΚΟΣΙ-
ΦΟΙΝΙΣΣΗΣ 1865» — πρωτότυπο.

Ἐξοχώτατε,

Ἐπιτρέψατε ἡμῖν τοὺς ταπεινῶς ὑποφαινομένους διπῶς καθυποβάλωμεν
ὑπὸ τὴν μελέτην τῆς Ὑμετέρας Ἐξοχότητος τὴν καθ' ἡμᾶς κατάστασιν.

Ἡ ἱστορικὴ κα πανάρχαιος μονὴ τῆς Εἰκοσιφοινίσσης, ἰδρυθεῖσα κατὰ
5 τὰς πιθανωτέρας γνώμας τὸν Δ' ἢ Ε' μ.Χ. αἰῶνα, πιστῶς ἐξεπλήρωσε τὴν
θρησκευτικὴ αὐτῆς ἀποστολὴν διασωθεῖσα ὥς ἐκ θαύματος ἀπὸ πολλῶν και-
ρικῶν περιστάσεων. Καὶ ἀπὸ τῶν μέσων δὲ τοῦ λήγοντος αἰῶνος, ὅτε ἀνε-
φύει τὸ φυλετικὸν ζήτημα, εὐδοκίμως ἐξυπηρέτησε τὰ ἔθνικα συμφέροντα
ἐπὶ πολλὰς δεκαετηρίδας συντηροῦσα τὴν ἐν Ἀλυστρᾷ περιίπυστον τέως
10 Ἑλληνικὴν Κεντρικὴν Σχολὴν Ζίχνης, ἣτις διέδωκε τὰ ἑλληνικὰ φῶτα καὶ
γράμματα εἰς τοὺς πέριξ πληθυσμούς, τὸ πλεῖστον βουλγαροφώνους. Ἀλλὰ
κατὰ τὴν τελευταίαν ταύτην δεκαετηρίδα διαχειρίσις τῆς μονῆς ἀπρονόητος,
φαύλη καὶ ἰδιοτελής περιήγαγεν αὐτὴν εἰς ὕλικὴν καὶ ἠθικὴν κατὰπτωσιν.
Καὶ οἱ μὲν δύο δράσται τῆς συμφορᾶς ταύτης, τρόφιμοι ἀμφοτέροι τῆς ἐν
15 Χάλκῃ Θεολογικῆς Σχολῆς καὶ ἀρκούντως ἀνεπτυγμένοι, εἰς οὓς μετὰ φαι-
δρῶν ἐλπίδων ἢ ἀδελφότης ἐνεπιστεύθη τὴν διαχειρίσιν τῆς μονῆς, διαγρα-
φέντες τοῦ μοναχολογίου ἀπεπέμφθησαν, ἡ δὲ Μεγάλῃ τοῦ Χριστοῦ Ἐκ-
κλησίᾳ κατὰ Φεβρουάριον ἀνέθετο ἡμῖν τὴν διακυβέρνησιν αὐτῆς. Καὶ τὰ
μὲν χρέη τῆς μονῆς ἀνέρχονται εἰς τρισχιλίας περίπου λίρας, ἡ δὲ κτηματικὴ
20 αὐτῆς περιουσία, ἀρκούντως σπουδαία, οὐδὲν σχεδὸν ἀπέφερε κακῶς καὶ
ἀδεξιῶς διακυβερωμένη. Πρώτῃ ἡμῶν σκέψις καὶ μέλημα ἦν τὰ δάνεια,
συμπεφωνημένα ἐπὶ τόκῳ ποικίλοισι ἀπὸ 6 μέχρις 24 τοῖς ἑκατόν, νὰ ἐνο-
ποιήσωμεν διὰ τῆς συνομολογήσεως μεγάλου δανείου ἐπὶ μετρίῳ τόκῳ,
τακτικῶς δὲ καταβαλλομένῳ, τὰ δὲ μετόχια νὰ καταστήσωμεν προσοδο-
φόρα δι' ἐκμισθώσεως ἐπὶ ἀσφαλεῖ ἐγγυήσει. Οὕτω δὲ τὸ μὲν σπουδαί-
25 τερον τούτων, τὸ τῆς Κρομμίστης, ἐξεμισθώσαμεν ἐπὶ πενταετίαν ἀντὶ
ἐτησίου καθαροῦ μισθώματος 100 λιρῶν, τὸ τῆς Ἡλιοκάλεως Σερρῶν ἀντὶ
53 καὶ τὸ τῆς Θάσου ἀντὶ 60. Τὰ δ' ὑπολειπόμενα 4 ἢ 5 τοιαῦτα ἀδυνατοῦ-
μεν νὰ θίξωμεν ἐπὶ τοῦ παρόντος, καθόσον ταῦτα πρὸ τριῶν ἐτῶν ἐπὶ πεν-
ταετίαν ἐνοικιεύσθησαν, ἅπαν δὲ τὸ μίσθωμα τῆς πενταετίας ὑπὸ τῶν προ-
30 κατόχων προεισεπράχθη, ἡμῖν δὲ ἐναπελιφθῇ ἢ καταβολὴ τῶν κτηματι-
κῶν φόρων ἐκ 40 περίπου λιρῶν ἐτησίως. Τὸ προῖον λοιπὸν τῶν ὑφ' ἡμῖν
ἐνοικιασθέντων μετοχίων προορίζομεν εἰς τὴν ὑπηρεσίαν τοῦ μελετωμένου
μεγάλου δανείου, εἰς δὲ τὴν διατροφὴν τῶν ἐν τῇ μονῇ ἐνασκουμένων 30
ἀδελφῶν κληρικῶν καὶ ἰσαριθμῶν λαϊκῶν ἐλπίζομεν δι' αὐστηράς φειδοῦς
35 νὰ ἐπαρκέσωμεν διὰ τῶν ἐν ταῖς πέριξ κοινότησι φωτισμάτων, διὰ τῶν ἐτη-
σίων πανηγύρεων καὶ διὰ τῶν λοιπῶν / προσφορῶν τῶν εὐλαβῶν χριστια-

νών. Ἀτυχῶς ὅμως μεθ' ὅλας τὰς καταβληθείσας προσπάθειάς ἐν ταῖς περὶ
 ἡμᾶς πόλεσιν οὐδεὶς ἀπεφάσισε νὰ δανείσῃ ἡμῖν ὀβολὸν κυρίως ἕνεκα τῆς
 κακῆς πίστεως, ἣν ἐκληροδότησεν ἡμῖν ἡ προκάτοχος διαχείρισις, μόνον
 40 δ' ὁ ἐν Βελιγραδίῳ τῆς Σερβίας διαμένων ὁμογενὴς κ. Βαγγέλης Θωμᾶ ἐξ
 Ἀληοτράτης ἔλκων τὸ γένος συνήνεσε νὰ παράσχω ἡμῖν δάνειον ἐκ χιλίων
 λιρῶν ἐπὶ τόκῳ 6 τοῖς ἑκατὸν καὶ ὑποθήκῃ τοῦ μετοχίου Κρομμίστης. Ἡ
 ὑποθήκη (μπέη - μπεφά) ὅμως αὕτη θορυβεῖ ἡμᾶς καὶ ὡς πολυδάπανος
 καὶ ὡς ἐπικίνδυνος. Ἀλλὰ καὶ ἂν κατορθωθῇ τὸ δάνειον τοῦτο, ὅπερ ὑπὸ
 45 τῆς Μεγάλης Ἐκκλησίας κατενεμήθη εἰς ὠρισμένα χρήη, θέλουσιν ἐπανα-
 στη καθ' ἡμῶν οἱ λοιποὶ τῶν δανειστῶν, οἵτινες καὶ ἤδη ἀπειλοῦσιν ἡμᾶς
 διὰ κατασχέσεων καὶ νομικῶν καταδιώξεων. Ἐκτὸς δὲ τούτων καὶ οἱ περι-
 στοιχοῦντες ἡμᾶς πυκνοὶ ἀντίπαλοι ἐπωφελοῦμενοι τῆς ἀμηχανίας ἡμῶν
 ἤρξαντο ἤδη ἀποπειροῦμενοι διὰ πλαγίων εἰσηγήσεων καὶ εὐφροσύνων ὑπο-
 50 σχέσεων ὅπως παρεισθύσωσι καὶ ἐν τῇ ἡμετέρᾳ κοινότητι, ὡς καὶ ἀλλαχοῦ.
 Καὶ βεβαίως μὲν ἡμεῖς στεγρῶς ἀντεχόμεθα τῶν πατρίων περιφρονοῦντες
 τὰς δελεαστικὰς αὐτῶν προτάσεις, ἀλλὰ τὸ μέλλον εἶνε ἄδηλον καὶ μία προ-
 σωπικὴ μεταβολὴ ἐνδέχεται νὰ προκαλέσῃ ἀνεπανόρθωτον συμφορὰν.

Ἐνώπιον λοιπὸν τοῦ ἐπικερ[εμ]άμενου τούτου σοβαροῦ κινδύνου / ὑφο-
 55 μεν δι' Ὑμῶν, Ἐξοχώτατε, χεῖρας ἐκέτιδας πρὸς τοὺς ἀπανταχοῦ ὁμοφύ-
 λους ἡμῶν ἀδελφοὺς ἐκλιπαροῦντες αὐτοὺς ὅπως μὴ ἀνεχθῶσι τὴν ἀπώλειαν
 ἢ τὴν ἀποσύνησιν μονῆς, ἐν οὕτως ἐπικαίρῳ θέσει ἰδρυμένης, ἀλλ' ἀνορθώ-
 σωσιν αὐτὴν διὰ τῆς παροχῆς τοῦ ἀπαιτουμένου δανείου, οὗτινος ἄλλωστε
 οἱ τόκοι θαυσιλῶς ἐξασφαλίζονται ἐκ τῶν ἐνοικίων τῶν κτημάτων αὐτῆς.

60 Διακατῇ ἔτρεφε πόθον ὁ Ἡγούμενος ἡμῶν ὅπως αὐτοπροσώπως ὑποβάλῃ
 τὰ σέβη αὐτοῦ τῇ Ὑμ(ετέρᾳ) Ἐξοχότητι καὶ συνδιαλεχθῇ μετ' αὐτῆς περὶ
 τοῦ ζητήματος, ἀλλ' ἡ προκεχωρηκυῖα αὐτοῦ ἡλικία, ἡ δοιμότης τῆς ὥρας
 καὶ ἡ βασανίζουσα αὐτῶν ποδαλγία ὑποχρεοῦσιν αὐτὸν νὰ πράξῃ τοῦτο διὰ
 τῶν ἀποστελλομένων αὐτοῦ ἀντιπροσώπων ἀδελφῶν Γερμανοῦ, ταμίου τῆς
 65 μονῆς, καὶ Χρυσάνθου ἀρχιμανδρίτου προηγνομένου, οἵτινες καὶ προφορι-
 κῶς θέλουσιν ἐν λεπτομερεῖᾳ ἐκθέσει τὰ καθ' ἡμᾶς.

Ταῦτα ἐκ πατριωτικοῦ καθήκοντος ὑποβάλλοντες ὑπὸ τὴν ἐμβριθῇ μελέ-
 την τῆς Ὑμ(ετέρας) Ἐξοχότητος καὶ ἀπεκδεχόμενοι ἐναγωνίως εὐφρό-
 συνον ἀπάντησιν διατελοῦμεν μετὰ βαθυτάτης ὑπολήψεως τῆς Ὑμετέρας
 70 Ἐξοχότητος πιστοὶ καὶ ἀφοσιωμένοι θεράποντες.

Ἐν Εἰκοσιφοινίσῃ 20 Δεκεμβρίου 1899

Καθηγούμενος Γερμανός

Ταμίας Γερμανός

Δαμασκηνὸς ἱεροδιάκονος Βαφειδῆς

75 Κωνστάντιος ἱερομόναχος

Δανιήλ ἱερομόναχος

ΣΧΟΛΙΑ

4-7: *ιδρυθείσα... κατά τὸν Δ' ἢ Ε' μ.Χ. αἰῶνα... καιριζῶν περιστάσεων*. — Γιά τὴ μονὴ καὶ τὴν ἱστορία τῆς μονῆς βλ. Ν. Φιλίππιδου, *Περιήγησις τῶν ἐν Μακεδονίᾳ ἐπαρχιῶν Δράμας, Ζίχνης καὶ Ἐλευθερουπόλεως, Παρνασσός 1* (1877), 123, 131, 133-134, Στ. Μερτζίδου, *Αἱ χῶραι τοῦ παρελθόντος καὶ αἱ ἐσφαλμέναι τοποθετήσεις τῶν. Ἐρευναι καὶ μελέται τοπογραφικαὶ ὑπὸ ἀρχαιολογικο-γεωγραφικο-ιστορικῆν ἔκδοσιν συνταχθεῖσαι ἐπὶ τῇ βάσει τῶν ἀρχαίων καὶ τῶν νεωτέρων βοηθημάτων μετὰ τινος νεωτέρας...*, Ἀθήνα 1885, 69, 81-86 (τοῦ Ἰδίου, Οἱ Φίλιπποι. Ἐρευναι καὶ μελέται χωρογραφικαὶ ὑπὸ ἀρχαιολογικῆν, γεωγραφικῆν, ἱστορικῆν, θρησκευτικῆν καὶ ἐθνολογικῆν ἔκδοσιν...), Κωνσταντινούπολη 1897, 212), Ἀ. Παπαδοπούλου-Κεραμέως, *Ἐκθεσις παλαιογραφικῶν καὶ φιλολογικῶν ἐρευνῶν ἐν Θράκῃ καὶ Μακεδονίᾳ γενομένων κατὰ τὸ ἔτος 1885 διὰ τὴν Μαυρογορδάτειον Βιβλιοθήκην, ΕΦΣΚ ΙΖ* (1886), Παράρτημα, 13-24, Δαμασκηνοῦ Μοσχόπουλου, ἀρχιμ., *Ἡ ἱερὰ μονὴ τῆς Εἰκοσιφοινίσεως μετὰ τῶν σχετικῶν πρὸς τὰ περὶ αὐτῆς πόλεων καὶ χωρῶν. Μελέτη τοπογραφικὴ καὶ ἱστορικὴ, Κωνσταντινούπολη 1896*, Π. Χαρисиᾶδου, *Ἡ ἐν τῇ ἐπαρχίᾳ Δράμας ἱερὰ μονὴ τῆς Εἰκοσιφοινίσεως, Μακεδονικὸ Ἡμερολόγιον 4* (1911), 225-229, Ἀγαθαγγέλου Μάγνητος, μητροπ. Δράμας, *Εἰκοσιφοινίσα Παγγαίου Ἀνατολικῆς Μακεδονίας, ἥτοι συνοπτικὴ ἱστορία καὶ περιγραφή τῆς ἱερᾶς σταυροπηγιακῆς μονῆς τῆς ὑπεραγίας Θεοτόκου τῆς ἐπιλεγομένης Εἰκοσιφοινίσεως ἰδρυθείσης τὸ 450 μ.Χ. καὶ ἀριθμοῦσης βίον πολυκύμαντον καὶ ἐθνωφελῆ δέκα καὶ πέντε αἰῶνων, ἥτινι συνάπτονται κατάλογος...*, Δράμα 1916 (πρβλ. καὶ βιβλιοκρισίᾳ τοῦ πρ. Λεοντουδόλεως Σωφρονίου Εὐστρατιάδου στὸν Γρηγόριο Παλαμᾶ 3 (1919), 92-100, καὶ ἀπάντησις τῆς Δράμας Ἀγαθαγγέλου, ὁ.π., 191-196), Εὐ. Δράκου, *Ἱστορία τῆς Εἰκοσιφοινίσεως μονῆς ἐπὶ τοῦ Παγγαίου καὶ ἀγιολογία τῆς Λέσβου, Δράμα 1928*, 1-13, Γ. Ἀγαπητοῦ, *Ἡ ἱστορικὴ μονὴ τῆς Κοσινιτζίης, Μακεδονικὸ καὶ Θρακικὸ Ἡμερολόγιον 1* (1938), 49-52, Ἀνωμόμου, *Εἰκοσιφοινίσεως μονή, Θρησκευτικὴ καὶ Χριστιανικὴ Ἐγκυκλοπαίδεια 3* (1940), 61-65, Κυρ. Βαφεΐδου, *Τὸ μοναστήρι τῆς Εἰκοσιφοινίσεως Παγγαίου, Ἐρευνα ἀρ. φύλ. 2* (Δεκέμβριος 1951), 19-20, Κ. Θεοχάρη, *Ἡ μονὴ τῆς Εἰκοσιφοινίσεως καὶ ὁ οἰκουμενικὸς πατριάρχης Διονύσιος Α', Μακεδονικὸ Ἡμερολόγιον 21* (1951), 193-199, Κ. Τσιᾶκα, *Ἱστορία τῆς ἱερᾶς μονῆς Εἰκοσιφοινίσεως Παγγαίου, μετὰ παρακλητικῶν κανόνος τῆς ἀχειροποιήτου...*, Δράμα 1958, V. Laurent, *Εἰκοσιφοινίσεως μονή, ΘΗΕ 5* (1964), 407-408, Δ. Παναγοπούλου, *Ἱερὰ μονὴ Εἰκοσιφοινίσεως Παγγαίου, Ἀθήνα 1973, Διονύσιον Κιζάτσον, μητροπ. Δράμας. Ἡ ἱερὰ μονὴ Εἰκοσιφοινίσεως, Δράμα 1979, ἄλλη σχετικὴ βιβλιογραφία βλ. Ἀ. Γλαβίνα, Ἐγκύκλιος τῆς μητροπόλεως Θεσσαλονίκης ὑπὲρ βοηθείας τῆς ἱερᾶς μονῆς Εἰκοσιφοινίσεως, Μακεδονικὰ 21* (1981), 351-372, τοῦ Ἰδίου, *Σημειώματα περὶ τῆς ἱερᾶς μονῆς Εἰκοσιφοινίσεως, Μνήμη μητροπολίτου Ἰκονίου Ἰακώβου, Ἀθήνα 1984*, 97-115, καὶ Γ. Κ. Παπάζογλου, *Χειρόγραφα Εἰκοσιφοινίσεως, ἔκθεσις ἐρευνῶν, Β' Τοπικὸ Συμπόσιον «Ἡ Καβάλα καὶ ἡ Περιοχὴ τῆς», Πρακτικά, Θεσσαλονίκη 1987*, 1, 71-84· ἡ ἀπὸ παράδοσις βέβαια τοποθέτησις τῆς ἱδρύσεως τῆς μονῆς στὸν 4ο ἢ 5ο μ.Χ. αἰῶνα εἶναι λανθασμένη, αὐτὴ θὰ πρέπει νὰ τοποθετηθεῖ σὲ μεταγενέστερους αἰῶνες.

9-10: *συντηροῦσα τὴν ἐν Ἀλυστράτῃ περίπυστον τέως Ἑλληνικὴν Κεντρικὴν Σχολὴν Ζίχνης*. — Στὴν Ἀλυστράτῃ (γνωστὴ καὶ ὡς Ἀρχιστράτῃ, Αἰστράτῃ, Ἀλεστράτῃ καὶ Ἀλέστριον) ἡ Κεντρικὴ Ἑλληνικὴ Σχολὴ λειτούργησε ἀπὸ τὸ 1841 μετὰ πρῶτον σχολάρχην τὸν Δ. Καλαμπάκιδην, ἀπὸ τὸ 1870 λειτούργησαν ἐπίσης Παρθεναγωγεῖο καὶ δύο Νηπιαγωγεῖα, ἐνδὲ ἀπὸ τὸ 1874 συστήθηκε καὶ ἡ «Συντηρητικὴ Ἀδελφότης ἢ Ἀμφοίπολις», βλ. σχετικὰ Γ. Χατζηκυριακοῦ, Σκέψεις καὶ ἐντυπώσεις ἐκ περιόδους μετὰ τοπο-

γραφικῶν, ἱστορικῶν καὶ ἀρχαιολογικῶν σημειώσεων, Ἀθήνα 1906, 114, 126 - 131, Τ ο ὺ Ἰ δ ι ο υ, Ἱστορικαὶ σημειώσεις περὶ Δράμας, Ἀλιστράτης καὶ Ἀμφιπόλεως, Ἡμερολόγιον Θεσσαλονίκης 1929, 49 - 56, πρβλ. καὶ Τιμητικὸ Τόμο ἐπὶ τῷ Ἰωβηλαίῳ τοῦ σεβασμιωτάτου μητροπολίτου Φιλίππων - Νεαπόλεως - Θάσου Χρυσόστομου, Καβάλα 1960, 401 - 402, 415 (ὅπου καὶ τὰ σχετικὰ μὲ τὶς πρῶτες δημοσιεύσεις τῶν ἐπιγραφῶν τῆς Κεντρικῆς Σχολῆς καὶ τοῦ Παρθενωγαγείου), Ἀ. Γ ι ο μ π λ ά κ η, Ἡ Κεντρικὴ Σχολὴ Ἀλιστράτης, Μακεδονικὸ 4 (1955 - 1960), 383 - 390, ἐνῶ γενικὰ βλ. καὶ Σ τ. Παπαδοπούλου, Ἐκπαιδευτικὴ καὶ κοινωνικὴ δραστηριότητα τοῦ Ἑλληνισμοῦ τῆς Μακεδονίας κατὰ τὸν τελευταῖο αἰῶνα τῆς Τουρκοκρατίας, Θεσσαλονίκη 1970, 40 - 44. Σχετικὴ ἔκθεσις γιὰ τὴν ἐκπαιδευτικὴ κατάστασις στὴν ἐπαρχία Δράμας (ἀναφέρεται βέβαια καὶ στὴν Ἀλιστράτη) συντάξε καὶ ἀπέστειλε στοὺς «ἐν Ἀθήναις Πανελλήνιον ἐκπαιδευτικὸν συνέδριον» τὸ 1903 ὁ ἀρχιεπίσκοπος τότε τῆς μητροπόλεως Δράμας Θεμιστοκλῆς Χατζησταύρου (κατοπινὸς μητροπολίτης Καβάλας καὶ ἀρχιεπίσκοπος Ἀθηνῶν Χρυσόστομος), βλ. Τιμητικὸ Τόμο ἐπὶ τῷ Ἰωβηλαίῳ..., 362 (τὴν ἔκθεσις ἐνετόπισε καὶ ἐκδίδει σύντομα ὁ καθηγητὴς κ. Κ. Μανάφης). Στὴν Εἰκοσιφοινίσις, ἃς προστεθεῖ, λειτουργοῦσε περίφημη Ἑλληνικὴ Σχολὴ τὴν ὁποία κατήγγησε τὸ 1843 ὁ πατριάρχης Γερμανὸς Δ' (βλ. πρόχειρα Κ. Τσιάκα, ὅ.π., 30, Διογυσίου Κυράτσου, μητροπ. Δράμας, ὅ.π., 29 - 30, Φ. Τριάρχη, Ἡ παιδεία στὸν νομὸ Δράμας, 1840 - 1899, Δραμινὰ Χρονικά 1 (1980), 94 - 95, καὶ Ἀ. Γλαβίνα, Ἐγκύκλιος..., 367), ὁπότε καὶ οἱ μαθητὲς τῆς Σχολῆς μετέβησαν στὴν Κεντρικὴ Σχολὴ Ἀλιστράτης, τὴν ὁποία πράγματι ἐνίσχυε οἰκονομικὰ ἡ μονὴ· λίγο ἀργότερα ἡ Σχολὴ τῆς Εἰκοσιφοινίσεως ἐπανιδρύθηκε, ὅπως ἐπίσης ἰδρύθηκε καὶ Γεωργικὴ Σχολὴ Εἰκοσιφοινίσεως, πρβλ. Πρόγραμμα καὶ κανονισμὸς τῆς Γεωργικῆς Σχολῆς Εἰκοσιφοινίσεως Παγγαίου τῆς ἱεράς μητροπόλεως Δράμας, Κωνσταντινούπολ. 1909 (ἰδρύεται στὸ μετόχι τῆς Κορμίστας).

11: τὸ πλεῖστον βουλγαροφώνους. — Ἡ ἐκτίμησις εἶναι ὑπερβολικὴ (καὶ αὐτὸ γίνεται γιὰ εὐνόητους λόγους), στὸν κατὰ τῆς Ζίχνης λ.χ. τὸν περασμένο αἰῶνα λειτουργοῦσαν 41 ἑλληνικὰ σχολεῖα, μὲ 1.800 περίπου μαθητὲς καὶ 59 δασκάλους, καὶ μόνο 2 βουλγαρικά (στὴν Χοροβίστα καὶ στὴν Κλεπούσνα), βλ. Σ τ. Παπαδοπούλου, ὅ.π., 45 - 46, ὁ D. B r a n c o f f, La Macédoine et sa population chrétienne, Παρίσι 1905, 66, 202 - 203, ὁμῶς γιὰ 3 σχολεῖα βουλγαρικά μὲ 4 δασκάλους καὶ 213 μαθητὲς, ἐνῶ δέχεται τὴν ὑπαρξὴ 39 σχολείων ἑλληνικῶν μὲ 49 δασκάλους καὶ 1850 μαθητὲς. Ἡ σχέση ἐπίσης Ἑλλήνων κατοίκων μὲ ἐξαρχικούς ἦταν 10 πρὸς 1, βλ. Ν. Β λ ά χ ο υ, Ἡ ἐθνολογικὴ σύνθεσις τῶν ἀνηκόντων εἰς τὴν Ἑλλάδα τμημάτων τῆς Μακεδονίας καὶ τῆς Δυτικῆς Θράκης, Ἀθήνα 1945, 27, πρβλ. καὶ Στατιστικὸς πίνακες νομῶν Σερρών καὶ Δράμας, 2, 6. Θὰ πρέπει ὥστόσο νὰ εἰπωθεῖ ὅτι σὲ μερικὰ χωριὰ τῆς περιοχῆς ὑπῆρχαν πράγματι συμπαγεῖς βουλγαρόφωνες κοινότητες, στὴν Προσοτσάνη λ.χ. (γνωστὴ γιὰ τοὺς ἐθνικούς της ἀγῶνες) στοὺς 1.300 Ἕλληνες ἀντιστοιχοῦσαν 1.000 βουλγαρόφωνοι (Σ τ. Παπαδοπούλου, ὅ.π., 22, πρβλ. καὶ Γ. Χ α τ ζ η κ υ ρ ι α κ ο ὺ, ὅ.π., 123), οἱ κοινότητες ὅμως αὐτὲς ἔτειναν νὰ ἐκλείψουν· σὲ ἐφημερίδα τῆς Σόφιας, ἀρκετὰ χρόνια μετὰ, διαβάζουμε: «Τὸ χωρίον Προσοτσάνη... εἶναι ἴσως τὸ δεῦτερον εἰς μέγεθος χωρίον τῆς ἀπελευθερωθείσης πατρίδος ἡμῶν... εὐρίσκετο εἰς ὑψηλότεραν μοῖραν ἀπὸ τὴν πόλιν Δράμας... Μέγα μέρος τοῦ ἐργατικοῦ ἐντοπίου βουλγαρικοῦ πληθυσμοῦ διωχθέν ἀντικατεστάθη ὑπὸ ἡμαγρίων ἐξ Ἀσίας Ἑλλήνων... Σήμερον τὸ χωρίον ἀναζωογονεῖται ἐκ νέου...», βλ. Ἀ. Χ ρ υ σ ο χ ὅ ο υ, Ἡ κατοχὴ ἐν Μακεδονίᾳ, 4. Οἱ Βούλγαροι ἐν Ἀνατολικῇ Μακεδονίᾳ καὶ Θράκῃ, Θεσσαλονικὴ 1952, τεύχ. 2, 90.

12 - 14: κατὰ τὴν τελευταίαν ταύτην δεκαετηρίδα διαχείριστις τῆς μονῆς ἀπροσόντος, φραγὴ καὶ ἰδιοτελεὲς περιήγαγεν αὐτὴν εἰς ὀλικὴν καὶ ἠθικὴν κατὰπτωσιν. — Τὰ οἰκονομικὰ προβλήματα καὶ τὰ προβλήματα στὶς σχέσεις τῶν πατέρων τῆς μονῆς ὑπάρχουν ὅξυμ-

μένα πράγματι σέ όλη τή διάρκεια τής τελευταίας δεκαετίας τοῦ αἰώνα. Ἔτσι μέ συνοδική ἀπόφαση τῆς 6 Δεκεμβρίου τοῦ 1895 στέλνεται ὁ μητροπολίτης Ἐλευθερουπόλεως Διονύσιος γιά σχετικές ἐνέργειες στήν Εἰκοσιφοίνισσα: διαβάζουμε στή στήλη τῶν Ἐκκλησιαστικῶν Χρονικῶν τῆς Ἐκκλησιαστικῆς Ἀληθείας (15 (1895 - 96), 325, ἀρ. φύλ. 41 - 8 Δεκεμβρίου 1895): «Ἀποφάσει τῆς ἁγίας καί ἱερᾶς Συνόδου, ληφθεῖση κατὰ τήν συνεδρίαν τῆς χθές, ὁ ἐκ τῶν συνοδικῶν σεβασμιώτατος μητροπολίτης Ἐλευθερουπόλεως κ. Διονύσιος ἀπέρχεται κατ' αὐτάς εἰς τήν ἐν τῇ Θεοσώστῳ αὐτοῦ ἐπαρχίᾳ κειμένην καί ὑπό τήν ἐποπτείαν αὐτοῦ διατελοῦσαν ἱεράν Πατριαρχικήν καί Σταυροπηγιακὴν Μονήν τῆς Ὑπεραγίας Θεοτόκου τῆς ἐπιλεγομένης Εἰκοσιφοίνισσης ἐντολὴν ἔχων ὅπως ἐξελέγῃ τοὺς λογαριασμοὺς τοῦ εὐαγοῦς τούτου σκηνώματος. Ἐπὶ τῇ εὐκαιρίᾳ ταύτῃ ἡ Α. Σεβασμιότης μεταβήσεται καί εἰς Πράβιον...». Τὸ ἀποτέλεσμα τῶν ἐνεργειῶν τοῦ μητροπολίτη Διονυσιου τὸ πληροφοροῦμαστε ἀπὸ τὴν ἴδια στήλῃ: «Τῇ παρελθούσῃ Κυριακῇ ἀφίκετο εἰς Βασιλεῦσαν ὁ ἐκ τῶν συνοδικῶν σεβασμιώτατος μητροπολίτης Ἐλευθερουπόλεως κ. Διονύσιος. Ἡ Α. Σεβασμιότης καθ' ἣν εἶχε παρὰ τῆς Ἐκκλησίας ἐξαρχικὴν ἐντολὴν, τὸ μὲν ἐξήλεγε κατὰ τήν ἐν τῇ Θεοσώστῳ αὐτῆς ἐπαρχίαν βραχείαν διατριβὴν τοὺς λογαριασμοὺς τῆς ὑπὸ τήν ἐποπτείαν αὐτῆς διατελούσης ἱερᾶς Πατριαρχικῆς καί Σταυροπηγιακῆς Μονῆς τῆς Εἰκοσιφοίνισσης, οὓς εὗρεν ἐν πλήρει τάξει, τὸ δὲ ἐπήνεγκε μετὰ τῶν αὐτόθι πατέρων τὴν εἰρήνην καί ἡσυχίαν» (δ.π., 403, ἀρ. φύλ. 51—17 Φεβρουαρίου 1896). Ἡ ἀπόφαση γιά τὴν ὑπαγωγή τῆς Εἰκοσιφοίνισσης στὴ μητρόπολη Ἐλευθερουπόλεως (ἀπὸ τῇ μητρόπολιν Δράμας στὴν ὁποία ὡς τότε ὑπαγόταν) πάρθηκε ἀπὸ τὸ Πατριαρχεῖο τὸν Ὀκτώβριον τοῦ 1894 (: «... ὑπάγεται τὸντέθεν εἰς τὴν ἐπαρχίαν Ἐλευθερουπόλεως ἅτε ἐν αὐτῇ κειμένη...») (δ.π., 14 (1894-95), 258, ἀρ. φύλ. 33—22 Ὀκτωβρίου 1894): ἡ ὑπαγωγή αὐτῇ δὲν φαίνεται νὰ εἶναι ἀσχετὴ μετὰ τὴν ὑπαρξὴ στὴ μητρόπολιν Ἐλευθερουπόλεως τοῦ Διονυσιου — ὅταν ἡ μητρόπολη Ἐλευθερουπόλεως θὰ χρεώσῃ «ἐνεκα... προαγωγῆς τοῦ μητροπολίτου αὐτῆς εἰς τὴν ἐπαρχίαν Σηλυβρίας», ἀμέσως ἡ ἐποπτεία τῆς Εἰκοσιφοίνισσης θὰ ἐπανέλθῃ στὸν Δράμας Φιλόθεο (δ.π., 24 (1900), 449, ἀρ. φύλ. 41—13 Ὀκτωβρίου 1900, 457, ἀρ. φύλ. 42—20 Ὀκτωβρίου 1900). Τὴν ἴδια χρονιά, αὐτὴ πού στέλνεται ὁ Ἐλευθερουπόλεως Διονύσιος στὴν Εἰκοσιφοίνισσα, βρίσκεται ἤδη στὴν Ρωσία μοναχὸς τῆς μονῆς γιά συλλογὴ ἐράνων: ὁ πρῶν πατριάρχης Νεόφυτος Η', γερμανομαθὴς ἀπὸ τὸ Ροδολεῖβος, σὲ ἐπιστολὴν τοῦ πρὸς τὸν ἡγούμενον τῆς μονῆς ἀναφέρει ὅτι θὰ «εἴπῃ τὰ δέοντα» στὸν πρεσβευτὴ τῆς Ρωσίας «Ἰωάννη Νελιδωφ» γιά νὰ παραταθῇ ἡ παραμονὴ τοῦ μοναχοῦ στὴν τσαρικήν Ρωσία, βλ. Εὐ. Δράκου, δ.π., 6, Ἀ. Γλαβίνα, δ.π., 369 (ὁ Α. Ι. Nelidon ὑπηρέτησε ὡς σύμβουλος πρεσβείας καί ὡς πρεσβευτὴς στὴν Κωνσταντινούπολιν ἀπὸ τὸ 1882 ὡς τὸ 1897, ὑπῆρξε ἐνα ἀπὸ τὰ κύρια πρόσωπα τῆς συνθήκης τοῦ Ἁγίου Στεφάνου, ἐνῶ εἶναι καί γνωστός συλλέκτης ἀρχαιοτήτων, βλ. Κ. Παπουλίδου, Τὸ ρωσικὸ ἀρχαιολογικὸ Ἰνστιτοῦτο Κωνσταντινουπόλεως (1894 - 1914), Θεσσαλονίκη 1987 (ΙΜΧΑ 209), 37), ὁ μητροπ. Δράμας Διονύσιος Κυρᾶτος, δ.π., 33, ὑποθέτει ὅτι ἡ μονὴ «τελικῶς ἀπηλλάγη ἀπὸ τὰ χρέη διὰ τῆς βοήθειας τοῦ Οἰκουμενικοῦ Πατριάρχου Νεοφύτου Η' (1891 - 1894)». Ἀπὸ τῇ στήλῃ ὁμοῦ τῶν Ἐκκλησιαστικῶν Χρονικῶν (Ἐκκλησιαστικὴ Ἀλήθεια 16 (1896 - 97), 154, ἀρ. φύλ. 19—5 Ἰουλίου 1896), καί πάλι, μαθαίνουμε πῶς ἡ μονὴ γιά τὴν περαιτέρω παραμονὴ τοῦ ἀπεσταλμένου τῆς στὴν Ρωσία, ἐκτὸς ἀπὸ τὴν συνδρομὴν τοῦ Νεοφύτου, ζήτησε καί τὴ βοήθειαν τοῦ ἰδιοῦ τοῦ Πατριαρχείου: ἀπὸ τὴν ἴδια στήλῃ μαθαίνουμε καί τὸ ὄνομα τοῦ μοναχοῦ πού στάλθηκε στὴν Ρωσία—πρόκειται γιά τὸν ἀρχιμανδρίτη Χρυσάνθο Ἀκριβό, διαβάζουμε: «Γενομένων ἀρμοδῶς διαβημάτων παρὰ τῇ Αὐτοκρατορικῇ ρωσικῇ Κυβερνήσει, ἐχορηγήθη τῷ ἀντιπροσώπῳ τῆς ἱερᾶς Πατριαρχικῆς καί Σταυροπηγιακῆς Μονῆς τῆς Εἰκοσιφοίνισσης πανοσιολ. ἀρχιμανδρίτῃ κ. Χρυσάνθῳ Ἀκριβῷ ἡ γενομισμένη ἄδεια ὅπως ἐπὶ ἐν ἐτι ἐτος διαμείνῃ ἐν Ρωσίᾳ πρὸς συλλογὴν συνδρομῶν ὑπὲρ τῆς εἰρημένης Μονῆς». Οἱ ἐνερ-

γίες τῶν μοναχῶν τῆς Εἰκοσιφοινίσσης γιά νά εξασφαλίσουν «αὐτοκρατορικήν ἀδειαν... ἐπιτροπύσης εἰς εἰδικήν τῆς ἱερᾶς μονῆς Ἐπιτροπήν ἵνα μεταβῇ εἰς Ῥωσίαν καί ποιήσῃται ἐράνους» χρονολογούνται πιθανότατα ἀπό τὸ καλοκαίρι τοῦ 1893. Τότε, τὸν Ἰούνιο, βρίσκεται στὴν Κωνσταντινούπολη γιά ὑποθέσεις τῆς μονῆς ὁ ἡγούμενος (δὲν εἶναι ἄλλος ἀπὸ τὸν παραπάνω Χρῦσανθο Ἀκριβό), ὁ ὁποῖος μάλιστα, ὅπως μαθαίνουμε, προχειρίζεται μὲ τὴν εὐκαιρία «εἰς ἀρχιμανδρίτην» (στήλη Ἐκκλησιαστικῶν Χρονικῶν, ὅ.π., 13 (1893 - 94), 170, ἀρ. φύλ. 22—30 Ἰουνίου 1893). Τὸν Ὀκτώβριο τοῦ ἰδίου χρόνου, καί ἔπειτα ἀπὸ τὰ «ἀδεόντα» τῆς Μεγάλης Ἐκκλησίας, ἔχει ἤδη ἐκδοθεῖ ἡ «νενομισμένη... ἀδεια ἐκ μέρους τῆς Ῥωσικῆς κυβερνήσεως ἐπιτροπύσης...» (ὅ.π., 265 - 266, ἀρ. φύλ. 34—22 Ὀκτωβρίου 1893). Τρεῖς μῆνες ἀργότερα, στίς ἀρχές Φεβρουαρίου τοῦ 1894, βρίσκεται καί πάλι στὴν Κωνσταντινούπολη ὁ «πανοσιολογιώτατος ἀρχιμανδρίτης καί ἡγούμενος... κ. Χρῦσανθος Ἀκριβός, μετὰ τῶν ἐκ τῆς μονῆς ὁσίων πατέρων κ. Κωνσταντίνου καί Βασσιανοῦ, προτιθέμενος ὅπως μεταβῇ ἐκδοθείσης ἤδη... εἰς Ῥωσίαν... ἀναχωρεῖ ἐντεῦθεν μετὰ τινος ἡμέρας... διὰ τῶν προσηκόντων συστατηρίων τῆς Μεγάλης Ἐκκλησίας γραμμάτων» (ὅ.π., 395, ἀρ. φύλ. 50—11 Φεβρουαρίου 1894). Ὁ «ἀρχιμανδρίτης Χρῦσανθος», ὁ ὁποῖος μαζί μὲ τὸν ταμία τῆς μονῆς Γερμανό, λίγο ἀργότερα, τὸ 1899, στέλνεται στὴν Θεσσαλονίκη (πρβλ. στ. 64 - 66) γιά νά ἐκθέσει καί προφορικὰ στό γενικὸ πρόξενο τὴν κατάστασι τῆς μονῆς, δὲν εἶναι ἄλλος ἀπὸ τὸν Χρῦσανθο Ἀκριβό. Ἀν δεχθῶμε τοὺς πίνακες τῶν ἡγουμένων τῆς Εἰκοσιφοινίσσης τοῦ Ἀγαθαγγέλου Μάγνητος, μητροπ. Δράμας, ὅ.π., 106, ὁ Χρῦσανθος διετέλεσε ἡγούμενος ἀπὸ τὸ 1887 ὡς τὸ 1894. Ὁ μοναχὸς Βασσιανός, ἐπίσης, ὁ ὁποῖος συνοδεύει τὸν Χρῦσανθο στὴν Ῥωσία, ἀν ταυτίζεται μὲ τὸν ὁμώνυμο μοναχὸ ποὺ βρίσκουμε ἀκόμη στὴ μονὴ τὸ 1915, καταγόταν ἀπὸ τὸ Ῥοδόλειβος καί θὰ διατελέσει λίγο ἀργότερα ἡγούμενος στὴ μονή, ἀπὸ τὸ 1900 ὡς τὸ 1902 (θὰ διατελέσει ἀκόμη ἡγούμενος τοῦ ἐν Ἀλυστράτῃ μετοχίου τῆς μονῆς)· τὸ 1915 ἦταν 55 χρονῶν καί μετροῦσε στὴν Εἰκοσιφοινίσσα 22 χρόνια. Ἡ ἐπιλογή του νά συνοδεύει στὴν Ῥωσία τὸν Χρῦσανθο δὲν ἦταν τυχαία, φαίνεται πὼς γνώριζε καλὰ τὴ ρωσικὴ γλῶσσα «ἦν ἐν Ἀγίῳ Ὅρει ἐξέμαθεν» (ὅ.π., 144, 149 - 150). Μὲ τὴν εὐκαιρία ὥστόσο ὡς εἰπωθεῖ ὅτι τὰ οἰκονομικὰ προβλήματα τῆς Εἰκοσιφοινίσσης ὑφίστανται ἀπὸ τὴ δεκαετία 1880 - 1890, ἴσως ὄχι μὲ τὴν ὀξυγῆτα μὲ τὴν ὁποία ἐμφανίζονται ἀργότερα· ἤδη σὲ ἐκθεσι τοῦ γενικοῦ προξένου Θεσσαλονίκης (ἀρ. πρωτ. 787/8 - 11 - 1886) Γ. Δοκοῦ, τὴν ὁποία ὁ τελευταῖος συντάσσει στὴν Καβάλα χρησιμοποιώντας ἔγγραφο τοῦ ἐκεῖ Ὑποπροξενίου καί ἀπευθύνει στό Ὑπουργεῖο Ἐξωτερικῶν (φάκελος ΥΠΕΞ 1886/φ. Ι, ἡ ἐκθεσι κατωλαμβάνει 30 χειρόγραφες σελίδες καί φωτοτυπίες τῆς μου προμήθευσε εὐγενικὰ ὁ φίλος κ. Γ. Ἀστεριάδης — πρόκειται γιά τὴν ἴδια ἐκθεσι ποὺ γνωρίζει καί ἐν μέρει χρησιμοποιεῖ στὴν ἐργασία του ὁ Ἱ. Παπαγγέλου. Ἡ ρωσικὴ πολιτικὴ τὸ Ἅγιον Ὅρος κατὰ τὸν 19ο αἰῶνα καί ἡ δραστηριότης τῶν Ἀγιορειτῶν. Α' Τοπικὸ Συμπόσιο «Ἡ Καβάλα καί ἡ Περιοχὴ τῆς», Θεσσαλονίκη 1980 (ΙΜΧΑ 189), Πρακτικά, 405 - 418), διαβάζουμε: «... Μοὶ ὡμολόγησεν ὡσαύτως, ὅτι εἶναι ἀληθεῖς αἱ ὑπὸ τοῦ κ. Τσιμπουράκη μεταδοθεῖσαι τῷ Σ. Ὑπουργεῖῳ, ὡς ἀνωτέρω εἴρηται, πληροφορίες περὶ σπυτάλου διαχειρίσεως τῶν ἀρκούντως προσοδοφόρων κτημάτων τῆς Μονῆς, ἅτινα αὐτοὶ οἱ μοναχοὶ ἐνοικιάζουσι εἰς εὐτελεῖς τιμὰς, ἐπισκευάζοντες δὲ καί βελτιοῦντες δὴθεν αὐτὰ δαπάνη τῆς Μονῆς ἐβάρυναν αὐτὴν μὲ σπουδαῖα χρεὴ ἀυξάνοντα καθ' ἑκάστην» (σελ. 27 - 28), «... τὰ μετόχια ἢ ἀκίνητα κτήματα τῆς μονῆς ἐνοικιάζουσι καί καλλιεργοῦσιν οἱ ἴδιοι οἱ μοναχοί, εἰς τὸ δέκατον, ὡς λέγουσι, τῆς ἀξίας αὐτῶν, ἐπισκευάζοντες δὲ ταῦτα διὰ χρημάτων τῆς Μονῆς καταχρεοῦσιν αὐτὴν» (σελ. 12, ὁ ἀναφερόμενος στὴν ἐκθεσι «Τσιμπουράκης» δὲν εἶναι ἄλλος ἀπὸ τὸν ὑποπρόξενο Καβάλας, βλ. Ἱ. Παπαγγέλου, ὅ.π., 412).

14 - 17: οἱ μὲν δύο δοῦσαι τῆς συμφορᾶς ταύτης, τῶφρμιαι ἀμφότεροι τῆς ἐν Χάλκῃ Θεολογικῆς Σχολῆς... διαγραφέντες τοῦ μοναχολογίου ἀπεπέμφθησαν. — Δὲν κατονομά-

ζονται οί δύο «δράσταις τῆς συμφορᾶς» στοὺς ὁποίους «μετὰ φαιδρῶν ἐλπίδων ἐνεπιστεύθη» ἡ μονὴ τῇ διαχείρισι τῶν οἰκονομικῶν τῆς καὶ οἱ ὅποιοι, ὅπως φαίνεται ἀπὸ τὸ κείμενο, νοίκιασαν «πρὸ τριῶν ἐτῶν», δηλ. τὸ 1896, τὰ κτήματα τῆς μονῆς γιὰ πέντε χρόνια προεισπράττοντας τὰ μισθώματα ἐρευνώντας ὥστόσο τὴ στήλη τῶν Ἐκκλησιαστικῶν Χρονικῶν τῆς Ἐκκλησιαστικῆς Ἀληθείας τῶν ἐτῶν 1896 - 1899 διαπιστώνουμε ὅτι πιθανότατα πρόκειται γιὰ τοὺς Προκόπιο καὶ Δαμασκηνό. Διαβάζουμε σχετικὰ: «Ὁ ἐκ τῶν λογίων πατέρων τῆς ἐν τῇ Θεοσώτῳ ἐπαρχίᾳ Ἐλευθερουπόλεως ἱερεὺς Πατριαρχικῆς καὶ Σταυροπηγιακῆς Μονῆς τῆς Ὑπεραγίας Θεοτόκου τῆς Εἰκοσιφοινίσσης ἱερομόναχος Προκόπιος Γεωργιάδης, γραμματεὺς καὶ μέλος τῆς Διευθυνούσης τῆς Μονῆς Ἐπιτροπῆς προσεκληθὴ πρὸ τινῶν ἡμερῶν ὑπὸ τῆς Ἐκκλησίας ὅπως δώσῃ πληροφορίας τινὰς περὶ τοῦ εὐαγθοῦς σκηνώματος. Χθὲς δὲ ἐμφανισθεὶς ἐνώπιον τῆς ἀγίας καὶ ἱερᾶς Συνόδου καὶ τὰς προσηκουσὰς παρασχὼν πληροφορίας ἐπανεκάμψε καὶ αὖθις εἰς τὴν ἱερὰν αὐτοῦ μετόναιον» (Ἐκκλησιαστικὴ Ἀλήθεια 16 (1896 - 1897), 90, ἀρ. φύλ. 11 — 10 Μαΐου 1896), «Συνοδικὴ ἀποφάσει ἐπαύθη ὁ τέως ἡγούμενος τῆς ἐν τῇ ἐπαρχίᾳ Ἐλευθερουπόλεως ἱερᾶς Μονῆς τῆς Εἰκοσιφοινίσσης Προκόπιος ἐνεκα καταχρήσεων περὶ τὴν διαχείρισιν αὐτῆς. Ἐνετάλη δὲ ἡ Α. Πανιερότης ὁ μητροπολίτης Ἐλευθερουπόλεως ὅπως ἀπελθὼν ἐκεῖσε καταγράψῃ μὲν καὶ ἐξασφαλίσῃ τὴν περιουσίαν τῆς Μονῆς, ἀποστείλῃ δὲ ἐνταῦθα τὸν παυθέντα ἡγούμενον πρὸς ἐξέλεξιν τῶν λογαριασμῶν ὑπὸ τοῦ Δ. Ε. Μ. Συμβουλίου» (δ.π., 18 (1898), 325, ἀρ. φύλ. 40 — 11 Σεπτεμβρίου 1898), «Τοῦ παυθέντος ἡγουμένου τῆς ἱερᾶς μονῆς τῆς Εἰκοσιφοινίσσης Προκοπίου ὑποβαλόντος τῇ ἱερᾷ Συνόδῳ ἀπολογίαν καὶ ἐξαιτησάμενον τὴν ἀποστολὴν ἐξάρχου πρὸς ἐπιτόπιον ἐξέτασιν καὶ ἐλεγχον τῶν καταγγελλομένων ἢ ἱερὰ Σύνοδος ἐγκρίνασα τὴν αἴτησιν αὐτοῦ διώρισεν ὡς ἐξαρχον τὸν θεοφίλ. ἐπίσκοπον Ἀμιγυπόλεως Προκόπιον» (δ.π., 365, ἀρ. φύλ. 44 — 9 Ὀκτωβρίου 1898), «Συνοδικὴ ἀποφάσει προσεκληθῆσαν ἐνταῦθα ἵνα δώσωσι λόγον τῶν πράξεων αὐτῶν οἱ ἐκ τῶν πατέρων τῆς ἱερᾶς μονῆς Εἰκοσιφοινίσσης ὃ τε τέως ἡγούμενος Προκόπιος καὶ ὁ εἰς διαδοχὴν αὐτοῦ ἐκλεχθεὶς καὶ μὴ ὑπὸ τῆς Ἐκκλησίας ἀναγνωρισθεὶς Δαμασκηνός» (δ.π., 445, ἀρ. φύλ. 54 — 4 Δεκεμβρίου 1898). Μετὰ καὶ ἀπὸ τὴν τελευταία συνοδικὴ ἀπόφασι καὶ τὶς σχετικὰς ἐνέργειες, πιθανότατα σ' αὐτὸν τὸ Δεκέμβριον τοῦ 1898 ἢ στὶς πρῶτες ἡμέρας τοῦ ἐπόμενου χρόνου, φαίνεται ὅτι οἱ παραπάνω Προκόπιος καὶ Δαμασκηνός τιμωρήθηκαν ἀπὸ τὸ Πατριαρχεῖο (διαγράφηκαν ἀπὸ τὸ μοναχολόγιον καὶ ἀποπέμφθηκαν ἀπὸ τὴν μονήν). Ἀπὸ τὰ παραπάνω, καὶ ἀπὸ τοὺς πίνακες ἡγουμένων τοῦ Ἀ γ α θ α γ γ ἔ λ ο υ Μ ἄ γ ν η τ ο ς μ η τ ρ ο π. Δ ρ ἄ μ α ς, δ.π., 106, φαίνεται ὅτι ὁ Προκόπιος διετέλεσε ἡγούμενος ἀπὸ τὸ 1896 ὥς τὸ 1898. Εὐνόητο εἶναι ἀκόμη πῶς ὁ Δαμασκηνός ὁ «μὴ ὑπὸ τῆς Ἐκκλησίας ἀναγνωρισθεὶς» ἡγούμενος τῆς Εἰκοσιφοινίσσης δὲν ἔχει καμιά σχέση μὲ τὸν ὁμώνυμον μοναχὸ ἀπὸ τὴν Νικήσιαν τὸν ὁποῖον βρίσκουμε ἡγούμενον τῆς μονῆς ἀπὸ τὸ 1902 ὥς τὸ 1904 καὶ ἀπὸ τὸ 1908 ὥς τὸ 1909 καὶ ὁ ὁποῖος γνωρίζουμε ὅτι διετέλεσε καὶ «ἡγούμενος τοῦ μετοχίου Ἠλίουκάλεως» Σερρών) — τὸ 1915 ἦταν ἤδη 66 χρονῶν καὶ μετροῦσε στὴ μονὴ 47 χρόνια (δ.π., 106, 144, 146 - 147). Ὁ τελευταῖος πιθανότατα δὲν εἶναι ἄλλος ἀπὸ τὸν Δαμασκηνὸ Βαφειδῆ, τὸν ἱεροδιάκονον ὁ ὁποῖος διορίζεται ἀπὸ τὸ Πατριαρχεῖο στὸ ἡγουμενοσυμβούλιον τῆς μονῆς στὶς ἀρχὰς τοῦ 1899 (πρβλ. στ. 74), βλ. καὶ Γ. Χ α τ ζ η κ ο υ ρ ε α κ ο ὦ, δ.π., 101, 104, 105 (δ Κ. Τ σ ι ἄ κ α ς, δ.π., 63, τὸν Δαμασκηνό, ἡγούμενον τὴν Εἰκοσιφοινίσσαν τὸ 1903, τὸν θέλει νῦ ὀνομάζεται «Τζιμπάκης» — πρόκειται γιὰ τὸ ἴδιον πρόσωπο;).

17 - 18: ἡ δὲ μεγάλη τοῦ Χριστοῦ Ἐκκλησία κατὰ Φεβρουάριον ἀνέθετο ἡμῖν τὴν διακονήσασα αὐτῆς. — Ἡ ἀπόφασις τῆς Συνόδου γιὰ τὴν ἀνάθεσι τῆς ἡγουμενίας στὸν Γερμανὸ χρονολογεῖται ἤδη ἀπὸ τὸν Ἰανουάριον τοῦ 1899 (δημοσιεύεται, ὅπως θὰ δοῦμε παρακάτω, στὴ στήλῃ τῶν Ἐκκλησιαστικῶν Χρονικῶν τῆς Ἐκκλησιαστικῆς Ἀληθείας

19 (1899), 5, ἀρ. φύλ. 2 — 15 Ἰανουαρίου 1899), τὸ Φεβρουάριο θὰ πρέπει πιθανότατα νὰ ἔγινε ἡ ἀνάλυσις τῶν καθηκόντων τοῦ νέου ἡγουμένουσυμβουλίου.

20 - 21: ἡ δὲ κτηματικὴ αἰτῆς περιοσίαι ἀρχοῦντος σπουδαία. — Μὲ βάση σιγίλλια πατριαρχικά (τῶν πατριαρχῶν Συμεὼν Α', Μητροφάνους Γ', Ἰερεμίου Β', Κυρίλλου Α' τοῦ Λουκάρεως, Παρθενίου Δ' τοῦ Μογιλάζου, Καλλινίκου Β', Γαβριὴλ Γ', Ἀθανασίου Ε', Σαμουὴλ Α' τοῦ Χαντζερῆ) ἡ μονὴ φαίνεται κατὰ καιροὺς νὰ κατεῖχε μετόχια, οἰκήματα καὶ γενικά κτήματα, στὸ Παλαιοχώρι ('Ἅγιο Γεώργιο Διασωρίτη), Σέρρες (Παναγία 'Ηλιόκαλη), Ροδολεῖβος ('Ἅγιο Γεώργιο «εἰς Βόρισκον»), Θάσο (10.000 ἐλαιόδενδρα, ἀμπελῶνες καὶ κτήματα), Κορμίστα, Κιοῦπ - κιοῖ, Πρόβιστα, Ἀλιστράτη, Ταχινό, Πλεῦνα, Πιλοτίντζα, Βροντοῦ, Νικήσιανη, Βιτάστα κ.ά., βλ. ἐνδεικτικά 'Α. Παπαδοπούλου - Κεραμέως, ὅ.π., 16 - 24, Εὐ. Δράκου, ὅ.π., 5, καὶ Κ. Τσιάκα, ὅ.π., 29 (σήμερα ἀνήκει ἀκόμη στὴ μονὴ ἡ Παναγία ἡ 'Ηλιόκαλη στὶς Σέρρες, μόνο ὁ χώρος τοῦ μονυδρίου), πρβλ. καὶ L. Heuzey, Mission archéologique de Mécédoine, Παρίσι 1876, 28, Ν. Φιλίππιδου, ὅ.π., 131, καὶ Ν. Ζήκου, Προανασκαφικὲς ἐρευνες στὸ Ροδολεῖβος καὶ στὴν περιοχὴ του, Ὁρφεὺς 8 - 9 (1983), 28.

25: τὸ τῆς Κορμίστης ἐξεμισθώσαμεν... ἀντί... 100 λιγῶν. — Ἡ Κορμίστα, Χουρμίστα, Χωρεμίστα (σημ. Κορμίστα) μνημονεύεται ὡς μετόχι τῆς Εἰκοσιφοινίσσης ἤδη ἀπὸ τὸ 1544 (1567 κ.ά.), βλ. Σ. π. Λάμπρου, Γράμμα σιγίλλιαδες τῆς ἱερᾶς μονῆς Κοσινίτζης, Νέος Ἑλληνομνήμων 10 (1913), 135 - 137, ὅπως καὶ 'Α. Παπαδοπούλου - Κεραμέως, ὅ.π., 21, πρβλ. καὶ Ν. Φιλίππιδου, ὅ.π., 131 (καὶ J. Lefort, Paysages de Macédoine leurs caractères, leur évolution à travers les documents et les récits des voyageurs, Παρίσι 1986, 180), Κ. Τσιάκα, ὅ.π., τὸ μετόχι στὰ χρόνια στὰ ὁποῖα ἀναφερόμαστε πρέπει νὰ τὸ συναποτελοῦν «Γαῖαι καλλιεργήσιμοι ὑπὲρ τὰ 1500 στρέμματα, κατάλληλοι διὰ καπνοφυτεῖαν, διὰ σιτηρὰ, διὰ βιομηχανικά φυτὰ... Λυμῶνες φυσικοὶ καὶ τεχνικοὶ ὑπεράρκετοι διὰ τὴν ἀνάπτυξιν τῆς κτηνοτροφίας, ὀρνιθοτροφίας... Κήποι διὰ τὴν ἐπίδοσιν εἰς τὴν κηπουρικὴν, σιροτροφίαν, δένδροκομίαν... Δάση διὰ τὸν κατάρτισμόν... ἄφθονα... Ποταμός, λίμνη καὶ νησίς ἐπ' αὐτῆς διὰ τὴν ἐν αὐτοῖς ἀνάπτυξιν τῆς ἰχθυοτροφίας...», βλ. Πρόγραμμα καὶ κανονισμός..., 4.

27: τὸ τῆς 'Ηλιοκάλειος Σερρών ἀντί 53 καὶ τὸ τῆς Θάσον ἀντί 60. — Τὸ μετόχι τῆς Παναγίας τῆς 'Ηλιοκάλης τῶν Σερρῶν μαρτυρεῖται ἤδη ἀπὸ τὸ 1477, βλ. 'Α. Παπαδοπούλου - Κεραμέως, ὅ.π., 19, ἐνδεικτικά πρβλ. καὶ Εὐ. Δράκου, ὅ.π., 5, Κ. Τσιάκα, ὅ.π., 29 (εἰδικὰ γιὰ τὸ συγκεκριμένο μετόχι βλ. 'Α. Γκισδαβίδου, Τὸ μετόχι τῆς μονῆς Εἰκοσιφοινίσσης — Ἡ ἐν Σέρραις Παναγία ἡ Λιόκαλη, Ἐρευνα ἀρ. φύλ. 37 (Μάρτιος - Ἀπρίλιος 1955), 17 - 18, ἀρ. φύλ. 38 (Μάιος 1955), 21 - 23).

33 - 34: εἰς δὲ τὴν διατροφὴν τῶν ἐν τῇ μοιῇ ἐνασκουμένων 30 ἀδελφῶν κληρικῶν καὶ ἱσαριθμῶν λαϊκῶν. — Ἀπὸ τὸν Ν. Φιλίππιδου, ὅ.π., 133 - 134, ἔχουμε τὴν πληροφορίαν ὅτι ἡ μονὴ (γύρω στὸ 1877) εἶχε περίπου 85 μοναχοὺς, δέκα χρόνια ἀργότερα, τὸ 1885, ἡ μονὴ ἔχει 70 μοναχοὺς ('Α. Παπαδοπούλου - Κεραμέως, ὅ.π., 13), ὁ Vasil Ivanov Κ'νσον (γύρω στὸ 1890) κατεβάζει τὸν ἀριθμὸ τῶν μοναχῶν σέ... 10 περίπου (V. I. K'ncov, Izbrani proizvedenija, Σόφια 1970, II, 588), γύρω στὸ 1900 ὁ Α. Χαρισιάδης, ὅ.π., 229, ἀναφέρειται σὲ 35 μοναχοὺς καὶ 30 λαϊκοὺς, στὸ 1906 ἡ μονὴ ἔχει 32 μοναχοὺς καὶ 28 λαϊκοὺς (Γ. Χατζηκυριακοῦ, ὅ.π., 160). Ὡστόσο πολὺ περισσότεροι πρέπει νὰ ἦταν οἱ μοναχοὶ σὲ περασμένους αἰῶνες, τὸ 1576 λ.χ., ὅταν γράφει ὁ Θεοδόσιος Ζυγομαλάς στὸν Stephan Gerlach, ἡ μονὴ εἶχε περίπου 200 μοναχοὺς (βλ. Κ. Δουβοῦνιῶτου, Θεοδόσιος Ζυγομαλάς, Θεολογία 1 (1923), 159), πρβλ. καὶ 'Α. Γλαβίνα, ὅ.π., 368.

40 - 41: μόνον δ' ὁ ἐν Βελιγραδίᾳ τῆς Σερβίας διαμένων ὁμογενὴς κ. Βαγγέλης Θωμᾶ ἐξ Ἀλιστράτης ἔλκων τὸ γένος συνήρесе. — Ὁ «κ. Βαγγέλης Θωμᾶ» πιθανότατα ταυτί-

ζεται με τὸν «εὐεργέτη» τῆς κοινότητος τῆς Ἀλυστράτης «Εὐαγγέλου», ὁ ὁποῖος στὶς ἀρχὲς τοῦ αἰῶνα πεθαίνει στὸ Βελιγράδι. Ἀπὸ ἀρκετὲς πλευρὰς ἔχουμε τὴν πληροφορία ὅτι ὁ τελευταῖος διέθεσε 750 χρυσὲς λίρες στὴν κοινότητα «χάριν τῶν Σχολείων καὶ τῶν Ἐκκλησιῶν», βλ. Α. Βαλσαμίδου, Ἀλυστράτη, Μακεδονικὸ Ἡμερολόγιο Παμμακεδονικοῦ Συλλόγου Ἀθηνῶν 1911, 181 (πρβλ. καὶ Στ. Παπαδοπούλου, δ.π., 43), Ἀ.π. Γκιςδαβίδου, Σελίδες τοῦ Μακεδονικοῦ Ἑλληνισμοῦ — Τὸ Μελένικον ὡς φωτοδότρια πηγὴ πολιτισμοῦ (Μελέτη λαογραφικὴ καὶ ἱστορικὴ), Θεσσαλονίκη 1959, 148-149. Ὁ Ἀ.π. Γκιςδαβίδης (δ.π., 149) σχετικὰ μετὰ τὴν παραπάνω δωρεὰ προσθέτει: «Δὲν γνωρίζουμε γιὰ ποίους λόγους ἡ Κοινότης τὰ κατέθεσεν εἰς τὴν Μονὴν τῆς Εἰκοσιφοίνισης τῆς». Ὑπάρχει πράγματι σχετικὴ σύγχυση γύρω ἀπὸ τὸ παραπάνω θέμα καὶ γύρω ἀπὸ τὸ ὄνομα τοῦ «δωρητῆ», «Εὐάγγελος Θωμᾶ» καὶ ὄχι «Εὐαγγέλου», ὅπως καὶ γύρω ἀπὸ τὸ πῶς βρέθηκε τὸ οἰκοτροφεῖο νὰ συντηρεῖται ἀπὸ τοὺς τόκους ἐνὸς ποσοῦ ποὺ κατετέθη στὴν... Εἰκοσιφοίνισσα: τίς πληροφορίες γιὰ τὸ θέμα, τὸ ὁποῖο ἔχει ἄμεση σχέση μετὰ τὴ σύναψη τοῦ συγκεκριμένου δανείου ἀνάμεσα στὴ μονὴ καὶ στὸν Εὐάγγελο Θωμᾶ, τίς ἔχουμε ἀπὸ τὴ στήλῃ τῶν Ἐκκλησιαστικῶν Χρονικῶν τῆς Ἐκκλησιαστικῆς Ἀληθείας (στὰ τεύχη τῶν λίγων μηνῶν ποὺ ἀκολούθησαν τὴν παρούσα ἐκκλήση τῶν μοναχῶν καὶ ἀφοῦ στὸ μεταξύ τὸ ὑπὸ τὸν Γερμανὸ ἡγουμενοσυμβούλιο ἀπηλλάγη ἀπὸ τὰ καθήκοντά του), διαβάζουμε: «Ἦδη πάνυ εὐαρέστως ἀγγέλλομεν ὅτι ὁ ἐξ Ἀλυστράτης, κωμοπόλεως τῆς ἐπαρχίας Δράμας ὀρῳόμενος, ἐν Βελιγραδίῳ δὲ τῆς Σερβίας ἀπὸ ἐτῶν ἐγκατεστημένος εὐσεβῆς ὁμογενὴς Εὐάγγελος Θωμᾶ, ἐκ πόθου ἱεροῦ τοῦ συντελέσαι εἰς τὴν ἀνδρόθωσιν τῆς οἰκουμενικῆς καταστάσεως τοῦ σκηνώματος κινούμενος ἀνεκοίνωσεν ἐσχάτως τῇ Α.Θ.Π. τῷ Οἰκουμενικῷ Πατριάρχῃ ὅτι προσφέρεται ἵνα διὰ δανείου ἐπ' ἐλαχίστῳ τόκῳ ἐξοφλήσῃ πάντα τὰ χρεὴ τῆς Μονῆς καταβάλλων ἐπὶ μὲν τοῦ παρόντος χιλίας ὀθωμανικὰς λίρας, μετ' οὐ πολὺ δὲ καὶ ἐτέρας χιλίας πρὸς ἐντελὴ ἀπαλλαγὴν αὐτῆς ἀπὸ πάσης ὀφειλῆς. Ἡ Ἐκκλησία πάνυ εὐαρέστως...» (δ.π., 24 (1900), 164, ἀρ. φύλ. 15—15 Ἀπριλίου 1900). Οἱ ἐπαφῆς τοῦ Εὐαγγέλου Θωμᾶ μετὰ τὸ Πατριαρχεῖο συνεχίσθησαν ὡς τὸν Ἰούλιο, ὅποτε συνήφθη φαίνεται τὸ σχετικὸ δάνειο, στὸ μεταξύ ὁ Θωμᾶ εἶχε ἐπισκεφθεῖ ὁ ἴδιος τὴν Εἰκοσιφοίνισσα γιὰ ἐπιτόκιο ἐξέταση· διαβάζουμε καὶ πάλι στὰ Ἐκκλησιαστικά Χρονικά: «Ἐν τῇ συνοδικῇ συνεδρίᾳ τῆς προπαρελθούσης Τρίτης ἐλήφθησαν ὑπ' ὄψιν οἰκονομικαὶ τινες παρατηρήσεις καὶ σκέψεις τοῦ ἐν Σερβίᾳ μὲν ἐγκατεστημένου, ἐξ Ἀλυστράτης δέ... Ἦδη ὁ φιλογενὴς ἀνὴρ μεταβὰς αὐτοπροσώπως πρὸ τινος εἰς τὴν ἱερὰν Μονὴν καὶ ἐκ τοῦ σύνεγγυς τὴν οἰκονομικὴν κατάστασιν αὐτῆς μελετήσας διὰ νέου γράμματος αὐτοῦ ἐδήλωσε τῇ Α.Θ. Παναγιότητι ὅτι χορηγεῖ τὸ πρὸς ἀπαλλαγὴν τοῦ εἰρημένου σκηνώματος ἀπὸ τῶν μῦλλον κατεπειγουσῶν ὀφειλῶν δάνειον ἐκ χιλίων ὀθωμανικῶν λιρῶν καὶ τριακοσίων εἰκοσαφράγκων ἐπὶ ἐπιτοκίῳ 6%, καὶ διατίθῃσιν τοὺς τόκους αὐτοῦ ὑπὲρ τῶν σχολῶν τῆς κωμοπόλεως Ἀλυστράτης, ἰδιαίτερας αὐτοῦ πατρίδος, ζητήσας ἅμα ὅπως οἱ προταθέντες οὗτοι ὅροι ὀχυρωθῶσι διὰ τοῦ προσήκοντος Πατριαρχικοῦ Σιγιλλιώδους γράμματος. Ἡ ἁγία καὶ ἱερὰ Σύνοδος ἀποδεξαμένη τὰ ὑποβληθέντα ὡς καὶ τινες ἄλλας οἰκονομικὰς παρατηρήσεις τοῦ εὐσεβοῦς τέκνου, ἐξέδωκε τὴ αὐτῇθεν Πατριαρχικὸν Σιγιλλιῶδες γράμμα...» (δ.π., 330, ἀρ. φύλ. 30 — 28 Ἰουλίου 1900).

43 - 47: *Ἡ ἐποθήκη... ὅμως αὕτη θορυβεῖ ἡμᾶς καὶ ὡς πολυδάπανος καὶ ὡς ἐπιζήμιος. Ἀλλὰ καὶ ἂν κατορθωθῇ τὸ δάνειον τοῦτο... θέλοισιν ἐπαναστῇ καθ' ἡμῶν οἱ λοιποὶ τῶν δανειστῶν.* — Εὐνόητο εἶναι ὅτι τὸ συγκεκριμένο ὑπὸ τὸν Γερμανὸ ἡγουμενοσυμβούλιο δὲν ἐπιθυμεῖ τὴ σύναψη τοῦ δανείου, καταγράφοντας καὶ τοὺς λόγους. Πιθανότατα δὲν εἶναι ἄσχετο μετὰ τὴν ἄρνηση αὕτη τὸ γεγονὸς ὅτι τὸ Πατριαρχεῖο θὰ ἀπαλλάξει ἀπὸ τὰ καθήκοντά του τὸ ἡγουμενοσυμβούλιο, λίγες ἡμέρες ἐπειτα ἀπὸ τὴ σύνταξη τῆς παρουσίης

ἀναφορὰς (βλ. Β, Σχ. 11 - 14), καὶ θὰ προχωρήσει τὸ ἴδιο στὴ σύνταξη τοῦ δανείου (βλ. παραπάνω Σχ. 40 - 41).

48 - 53: *πικροὶ ἀντίπαλοι ἐπαμφελοῦμενοι... ἡμεῖς στεροῶς ἀντεχόμεθα τῶν πατρῶν περιφρονοῦντες...* — Ὑπονοοῦνται πιθανότατα δελεαστικὲς προτάσεις σχισματικῶν, καὶ πράγματι ἔχουμε πολλὰς προσπάθειες ἐξαρχικῶν στὴν περιοχὴ νὰ ἀλώσουν τὸ χριστιανικὸ στοιχεῖο· γνωστός εἶναι ὁ τρόπος μὲ τὸν ὁποῖον ξαναλειτούργησε ὁ ναὸς τῆς Βησοτσάνης (ἄρκετοὶ κάτοικοι τῆς ὁποίας εἶχαν προσχωρήσει στὸ Βουλγαρικὸ Κομιτάτο), βλ. Τιμητικὸ Τόμο ἐπὶ τῷ Ἰωβηλαίῳ..., 399 - 400, ἐνθ. πρβλ. καὶ σχετικὲς ἀποφάσεις τῆς ἱερᾶς Συνόδου τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος ποὺ ἀφοροῦν ἱερεῖς οἱ ὅποιοι, πρὶν ἀπὸ τὴν ἀπελευθέρωση τῆς περιοχῆς, εἶχαν γίνει ἐξαρχικοί. Θ. Σ τ ρ ά γ κ α, Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος ἱστορία ἐκ πηγῶν ἀψευδῶν (1817 - 1967), Ἀθήνα 1970, II, 820 - 821 κ.ά., ἐνδεικτικὰ ἐπίσης ἀπὸ τὸ Ἡμερολόγιο τοῦ μητροπ. Δράμας Ἀγαθαγγέλου σημειώνουμε τοὺς βίαιους ἐκβουλγαρισμοὺς τῆς Ἀλυστράτης (16 Ἰουλίου 1913), τοὺς διωγμοὺς τῶν ἱερέων τῶν χωριῶν «Βησοτσάνης, Βουβλιτισίου, Γρατσάνης, Καρλικόβης» ποὺ δὲν ἔσπεραν νὰ ὑπογράψουν ὅτι εἶναι Βούλγαροι, βλ. Ἀ γ α θ α γ γ έ λ ο υ Μ ά γ ν η τ ο ς, μ η τ ρ ο π. Δ ρ ά μ α ς, Αἱ δραματικαὶ περιπέτειαι Δράμας μέχρι τῆς ἀπελευθερώσεως αὐτῆς, ἥτοι ἀπὸ τῆς 1 Ἰουνίου μέχρι τῆς 1 Ἰουλίου 1913, Καβάλα 1913, 20, 23, στὴν ἐπιστολὴ - ἀναφορὰ τοῦ ἴδιου μητροπολίτη πρὸς τὸν πατριάρχη Γερμανὸ (19 Μαΐου 1913) καταγράφονται καὶ οἱ ἐκκλησίες τῆς περιοχῆς τίς ὁποῖες βίαια κατέλαβαν οἱ Βούλγαροι (ὅ.π., 143 - 149), πρβλ. καὶ Π. Π έ ν α, Ἡ ὀργάνωσις τοῦ Μακεδονικοῦ Ἀγῶνα στὴν περιοχὴ τοῦ σαντζακίου Σερρών, Συμπόσιο «Ὁ Μακεδονικὸς Ἀγῶνας», Θεσσαλονίκη 1987 (IMXA 211), 433 - 443 (καὶ γενικὰ σχετικὲς ἀναφορὲς τοῦ Χ ρ υ σ ο σ τ ό μ ο υ Κ α λ α φ ά τ η, μ η τ ρ ο π. Δ ρ ά μ α ς, Ἐκθέσεις περὶ τοῦ Μακεδονικοῦ Ἀγῶνος, 1903 - 1907 (ἐπιμ. Β. Λαοῦρδας), Θεσσαλονίκη 1960 (IMXA 38). Στὴ συγκεκριμένη ὥστόσο μονὴ τὸ πρόβλημα τοῦ ἐκσλαβισμοῦ εἶναι ὑπαρκτὸ ἤδη ἀπὸ τὴ δεκαετία τοῦ 1880 τουλάχιστον. Ἀμοῖροι τοῦ προβλήματος δὲν φαίνεται νὰ εἶναι οἱ Ρῶσοι τοῦ μετοχίου Νουζλά, τοῦ κόλπου τῶν Ἐλευθερῶν, οἱ ὅποιοι ἐπιχειροῦν, βρίσκοντας ἴσως καὶ σχετικὸ πρόσφορο ἔδαφος στὴν Εἰκοσιφοινίσα, νὰ προχωρήσουν «μεσογειότερον»· τίς πληροφορίες τίς ἔχουμε ἀπὸ τὴν ἐκθεσὴ τοῦ γενικοῦ προξένου Θεσσαλονίκης Γ. Δοκοῦ, τὴν ὁποία σημειώσαμε παραπάνω (βλ. Σχ. 12 - 14), διαβάζουμε: «Εἰς ἐξάωρον σχεδὸν ἀπὸ τοῦ λιμένος Ἐλευθερῶν ἀπόστασιν κεῖται ἐπὶ τοῦ Παγγαίου ἀρχαία σταυροπηγιακὴ ιδιόρρυθμος Μονὴ προσπαγορευομένη Εἰκοσιφοινίσα δλωὴ ἀνεξάρτητος ἀπὸ τῶν ἐν Ἀγίῳ Ὁρει, ὑπαγομένη δὲ ὑπὸ τὸ Οἰκουμενικὸν Πατριαρχεῖον... μὲ ἐβεβαίωσε δὲ ὅτι οὐδεὶς κίνδυνος ἐκρωστισμοῦ τῆς μνησθείσης Μονῆς, ἥς οἱ Πατέρες ἀδίκως, ὡς φρονῶ, κατηγοροῦνται ἐπὶ φιλορρωσισμῷ διότι φιλοξενοῦσι καὶ περιποιοῦνται τοὺς Ρώσους συναδέλφους τῶν μόνον ἵνα πορίζωνται παρ' αὐτῶν χρήματα καὶ ἄλλας ὠφελείας. Μοὶ προσέθηκε δ' ὅτι τὸ Οἰκουμενικὸν Πατριαρχεῖον διέταξεν αὐτὸν νὰ ἐπιβλέπῃ ἀγρύπνως τὴν ἐν λόγῳ Μονὴν καὶ τὰς ἐνεργείας τῶν ἐποφθαλμιούντων αὐτὴν Ρώσων, νὰ μὴν ἐπιτρέψῃ δὲ νὰ ἐκποιήσωσιν εἰς τούτους ἐκ τῶν ἐκτεταμένων καὶ εὐφώρων κτημάτων τῆς» σελ. 3 - 4). Ἡδὴ ὅμως στὴ μονὴ ὑπάρχει πληροφορία πὺς ἐγκαταβιοῦν Ρῶσοι πράκτορες, διαβάζουμε σχετικὰ: «... ἡ Μονὴ τῆς Εἰκοσιφοινίσεως ἐποφθαλμιεῖται ὑπὸ τῶν ἐν Ἐλευθεραῖς ἐγκατεστημένων Ρώσων Μοναχῶν, ἐπιδιωκόντων τὴν κατάληψιν αὐτῆς, ὅπως προχωρήσωσιν οὕτω μεσογειότερον, καὶ ὅτι πρὸς τὸν σκοπὸν τούτον λανθάνουσιν ἐγκαταβιοῦντες ἐν αὐτῇ ὡς Ρῶσοι Πράκτορες δύο μοναχοὶ Ἑλληνοβούλγαροι μὲν, ἀλλὰ ἀγαθὰ ὑπὲρ τῶν Ρώσων φρονούντες. Ὑποδεικνύει δὲ τὴν ἀνάγκην ἐνασκήσεως ὑπὸ τε τοῦ Οἰκουμενικοῦ Πατριαρχείου τῆς δεούσης ἐποπτείας ἐπὶ τῶν Μοναχῶν τῆς Εἰκοσιφοινίσεως ἐπιτοκίως δὲ καὶ ὑπὸ τοῦ Μητροπολίτου Φιλίππων καὶ Δράμας πρὸς ἐξασφάλισιν αὐτῆς ὑπὸ ἐκσλαβίσεως» (σελ. 9, ὡς προστεθεῖ πὺς εἶναι ἀπίθανον νὰ ἔχουν κάποια σχέση οἱ παρόντες «δύο μοναχοὶ Ἑλληνοβούλγαροι» μὲ τοὺς «δύο δράστες τῆς συμφορᾶς», βλ.

Σχ. 14 - 17), «... ὁ Μητροπολίτης Δράμας καὶ Καβάλας μοὶ εἶπεν, ὅτι οἱ ἐν αὐτῇ πατέρες φίλα ἡμῖν φρονοῦσι, καὶ ὅτι δὲν ὑπάρχει κίνδυνος καταλήψεως αὐτῆς ὑπὸ τῶν Ρώσων. Ἀλλὰ μοὶ προσέθηκεν οὗτος ὅτι ὁ Βούλγαρος Δικαῖος (διαχειριστὴς τῶν προσόδων) αὐτῆς ἀρέσκεται νὰ ψάλλῃ ἐν τῇ ἐκκλησίᾳ εἰς τὴν μητρικὴν τοῦ γλώσσαν, τὴν Βουλγαρικὴν, καὶ νὰ ἐπιδαψιλεύῃ τὰς περιποιήσεις τοῦ εἰς τοὺς συνεχῶς ἐπισκεπτομένους αὐτὴν Ρώσους μοναχοὺς, λέγων ὅτι πράττει τοῦτο ὅπως προσπορίζῃ τῇ Μονῇ τὰ παρ' αὐτῶν προσφερόμενα πλούσια δῶρα» (σελ. 27, γιὰ τὸν τίτλο τοῦ «δικαίου» βλ. Γ. Κ. Παπάζογλου, Ἰωσήφ Φιλάγγρης ἢ Φιλάγγριος, Θεσσαλονίκη 1978, 73 - 74). Ὁ ἴδιος ὁ Γ. Δοκός ὡς λύση τοῦ δημιουργηθέντος προβλήματος προτείνει «Νὰ ἐγκατασταθῶσιν Ἕλληνες Ἀγιορίται Μοναχοὶ ἐν τοῖς κτήμασι τῆς μνησθείσης μονῆς. Δὲν εἶναι νομίζω δύσκολον νὰ ἐπιτευχθῇ διὰ τοῦ Οἰκουμενικοῦ Πατριαρχείου συνεννόησις μεταξὺ τῆς Μονῆς ταύτης καὶ τινῶν τῶν ἐν Ἀγίῳ Ὁρει ὥστε αὐταὶ νὰ ἐνοικιάζωσι κτήματα τῆς Εἰκοσιφοινίσσης καὶ νὰ ἀποστέλλωσιν ὡς ἐπιστάτας καὶ καλλιεργητὰς αὐτῶν ἀνδρας δυναμένους νὰ ἐργασθῶσιν ἐθνικῶς» (σελ. 28).

72 - 76: *Καθηγούμενος Γερμανός... Δανιὴλ ἱερομόναχος*. — Εἶναι τὸ ἡγουμενοσυμβούλιο ποῦ «ἐξ ὀφικίων» διώρισε ἡ ἱερὰ Σύνοδος τοῦ Πατριαρχείου, διορισμὸς ποῦ πληροφοροῦμασθε καὶ ἀπὸ τῆς στήλης τῶν Ἐκκλησιαστικῶν Χρονικῶν τῆς Ἐκκλησιαστικῆς Ἀληθείας (19 (1899), 5, ἀρ. φύλ. 2 — 15 Ἰανουαρίου 1899): «Ἡ ἱερὰ Σύνοδος, ὡς ἤδη γνωστόν, ἀκυρώσασα τὴν ὑπὸ τῶν πατέρων τῆς ἐν τῇ ἐπαρχίᾳ Ἐλευθερουπόλεως κειμένης ἱερᾶς Σταυροπηγιακῆς Μονῆς τῆς Εἰκοσιφοινίσσης γενομένην ἐκλογὴν, προέβη νῦν εἰς τὸν ἐξ ὀφικίων διορισμὸν ἡγουμενοσυμβουλίου. Καὶ ἡγούμενον μὲν διώρισε τὸν ὁσιώτατον προηγούμενον Γερμανόν, μέλη δὲ τοῦ ἡγουμενοσυμβουλίου τοὺς ἐκ τῶν ὁσιωτάτων αὐτῆς πατέρων Γερμανὸν ἱεροδιάκονον, ταμίαν, Δανιὴλ ἱερομόναχον, σκευοφύλακα, προηγούμενον Μακάριον, οἰκονόμον, προηγούμενον Κωνστάντιον καὶ Δανιὴλ ἱεροδιάκονον», πρβλ. καὶ ὁ.π., 19, ἀρ. φύλ. 3 — 22 Ἰανουαρίου 1899 (: «Παρόραμα: Ἐν τῇ περὶ διορισμῷ ἡγουμενοσυμβουλίου τῆς ἱερᾶς Μονῆς Εἰκοσιφοινίσσης χρονικῇ τοῦ προηγούμενου τεύχους ἐσημειώθη κατὰ λάθος τὸ τελευταῖον ὄνομα, ὅπερ ἀναγνωστέον: Δαμασκηνὸν ἱερομόναχον»). Ἀπὸ τοὺς πίνακες ἡγουμένων τῆς Εἰκοσιφοινίσσης τοῦ Ἀγαθαγγέλου Μάγνητος, μητροπ. Δράμας, Εἰκοσιφοίνισσα Παγγαίου..., 106, μαθαίνουμε πῶς ὁ διορισμένος ἀπὸ τὸ Πατριαρχεῖο ὡς ἡγούμενος τῆς μονῆς «προηγούμενος Γερμανός» τὸ πρῶτον εἶχε διατελέσει ἡγούμενος τῆς Εἰκοσιφοινίσσης τὸ 1882 (καὶ ὡς τὸ 1886, ἡγούμενος Κωνσταντῖος δὲν μᾶς παραδίδεται). Τὸν ταμία Γερμανό, πάλι, τὸ 1915 τὸν βρίσκουμε ἀκόμη στὴ μονή, εἶναι 63 χρονῶν καί, ὅπως μαθαίνουμε, μετρᾷ στὴν Εἰκοσιφοίνισσα 52 χρόνια — ἄφησε τὴν πατρίδα τοῦ τὴν Νικησιανὴν σὲ ἡλικία 11 χρονῶν (ὁ.π., 144, 147). Ἀξίζει νὰ προσεχθῇ ὅτι ἤδη ἀπὸ τὸ 1884 ὁ ὑποπρόξενος Καβάλας μὲ ἀναφορά τοῦ στοῦ Ὑπουργεῖο Ἐξωτερικῶν (ἀρ. πρωτ. 347/9 - 11 - 1884) εἶχε προτείνει τὴν ἐπέμβαση τοῦ Πατριαρχείου στὴν Εἰκοσιφοίνισσα: διαβάζουμε σχετικὰ στὴν ἐκθεση τοῦ γενικοῦ προξένου Θεσσαλονίκης Γ. Δοκοῦ, ἀπὸ ὅπου ἔχουμε τὴν πληροφορία (βλ. γι' αὐτὴν Σχ. 12 - 14): «... τὰ κατὰ τὴν Μονὴν Εἰκοσιφοινίσσης χρήζουσι ῥιζικῆς ἐπανορθώσεως, ὅτι ὁ Δικαῖος, ἥτοι ὁ διοικῶν τὰ οἰκονομικά αὐτῆς, εἶναι βουλγαρόφωνος καὶ βουλγαρόφων... ὅτι ἀπὸ ἡθικῆν ἐποψιν εἶναι ἐπίμεμπτος ἡ διαγωγὴ τῶν ἐκεῖ Μοναχῶν. Φρονεῖ ὅτι μόνον τὸ Πατριαρχεῖον εἰς ὃ αὐτὴ ὑπάγεται δύναται νὰ θεραπεύσῃ τὰ κατ' αὐτὴν, μεταπεμπομένου παρ' αὐτῆς τὸν ἡγούμενον» (σελ. 12 - 13).

Β. ΕΠΙΣΤΟΛΗ ΤΟΥ ΓΕΝΙΚΟΥ ΠΡΟΞΕΝΟΥ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ
ΠΡΟΣ ΤΟΝ ΠΡΟΞΕΝΟ ΣΕΡΡΩΝ ΣΧΕΤΙΚΗ ΜΕ ΤΗΝ ΑΝΑΦΟΡΑ
ΤΩΝ ΜΟΝΑΧΩΝ ΤΗΣ ΕΙΚΟΣΙΦΟΙΝΙΣΣΗΣ

Θεσσαλονίκη

1900

Ἰανουαρίον 12

Περίληψη: Ὁ γενικὸς πρόξενος Θεσσαλονίκης ἀπευθύνεται στὸν πρόξενον Σερρῶν, στέλνοντάς του τὴν ἀναφορά τῶν μοναχῶν τῆς Εἰκοσιφοινίσσης, καὶ τοῦ ζητᾷ νὰ ἐξετάσῃ τὰ σχετικὰ μὲ τὴ μονή καὶ νὰ φροντίσῃ «διὰ τὴν ἐξεύρεσιν αὐτόθι τοῦ αἰτουμένου δανείου».

Χαρτί ὑποκίτρινο, δίφυλλο, 20, 5×29,6 ἐκ. περίπου, γράφεται ἡ πρώτη σελίδα, μελάνι μαῦρο — ἀντίγραφο ἀρχείου (σχέδιο μὲ πολλὰς διορθώσεις).

Ἰ. Αρ. 125 ἐμπ(ιστευτικόν) Ἐν Θεσσαλονίκῃ τῇ 12 Ἰανουαρίον 1900

Πρὸς τὸν ἐν Σέρραις Πρόξενον
τῆς Ἑ(λληνικῆς) Κ(υβερνήσεως)
Κύριε Πρόξενε,

- 5 Ἐπόμενος τῷ ταῦταριθμῷ καὶ ἀπὸ 7 Ὀκτωβρίου π.῔. ἐγγράφον μου περὶ τῶν χρηματικῶν ἀναγκῶν τῆς παρὰ τὴν Δράμαν Μονῆς τῆς Εἰκοσιφοινίσσης, διαβιβάζω ὑμῖν ἐπὶ ἐπιστροφῇ τὴν συνημμένην ἀναφορὰν τοῦ ἡγουμενο-συμβουλίου τῆς εἰρημένης Μονῆς ἐν ᾗ τοῦτο ἀναφέρει ἐν λεπτομερεῖα τὴν οἰκονομικὴν κατάστασιν αὐτῆς καὶ ἐξαιτεῖται τὴν συνδρομὴν μου πρὸς πα-
10 ροχὴν ταύτῃ παρὰ τινος ὁμογενοῦς δανείου πρὸς κάλυψιν τῶν ὑπαρχόντων ἐλλειμμάτων. Ἡ εὐρεσις τοιοῦτου δανείου εἶναι βεβαίως εὐχερεστέρα ἐν τῇ περιφερείᾳ ὑμῶν καὶ διὰ ταῦτα παρακαλῶ ὑμᾶς ὅπως, ἀφ' οὗ προηγουμένως εὐαρεστηθεῖτε νὰ ἐξετάσῃτε τὰ τῆς μονῆς ταύτης, προσπαθήσῃτε, εἰ δυνα-
15 ῶν, νὰ βοηθήσῃτε αὐτὴν εἰς τὴν ἐξεύρεσιν αὐτόθι τοῦ αἰτουμένου δανείου, ἢ ἐν ᾗ περιπτώσει ἠθέλατε πεισθῇ ὅτι ἡ κατάστασις τῆς Μονῆς εἶναι οἷα περιγράφεται ἐν τῇ εἰρημένῃ ἀναφορᾷ.

Σχόλια

Ἡ ἐπιστολὴ τοῦ γενικοῦ προξένου Θεσσαλονίκης διεκπεραιώθηκε στὶς 16 Ἰανουαρίου μὲ ἀρ. 13, ὅπως πληροφοροῦμαστε ἀπὸ σφραγίδα καὶ σχετικὰς χειρόγραφας σημειώσεις· ὅπως εἰπώθηκε πρόκειται γιὰ σχέδιο, γράφθηκε πιθανότατα ἀπὸ τὴ γραμματεία τοῦ Προξενείου καὶ διορθώθηκε στὴ συνέχεια ἀπὸ δεύτερο χέρι (αὐτὸ τοῦ γενικοῦ προξένου).

5: Ἐπόμενος τῷ ταῦταριθμῷ καὶ ἀπὸ 7 Ὀκτωβρίου π.῔. ἐγγράφον μου. — Ὑποδηλώνεται ἡ ἐνεργὸς ἀνάμιξις τοῦ γενικοῦ προξένου στὰ πράγματα τῆς μονῆς ἀπὸ τὸν Ὀκτώβριον ἤδη τοῦ 1899.

10 - 12: παρὰ τινος ὁμογενοῦς δανείου... Ἡ εὐρεσις τοιοῦτου δανείου εἶναι εὐχερεστέρα ἐν τῇ περιφερείᾳ ὑμῶν. — Ὁ Εὐδ. Εὐγενιάδης φαίνεται πὺς δέχεται τελικὰ τὶς ἀπόψεις τῶν μοναχῶν σχετικὰ μὲ τὴ σύναψη δανείου, πρβλ. Α, Σχ. 40· 41, 43· 47.

Α. ΑΠΑΝΤΗΣΗ ΤΟΥ ΠΡΟΞΕΝΟΥ ΣΕΡΡΩΝ ΣΤΟ ΓΕΝΙΚΟ ΠΡΟΞΕΝΟ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ ΣΧΕΤΙΚΗ ΜΕ ΤΗΝ ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΗ ΚΑΤΑΣΤΑΣΗ ΤΗΣ ΕΙΚΟΣΙΦΟΙΝΙΣΣΗΣ

Σέρρες

1900

Φεβρουαρίου 1

Περίληψη: Ὁ πρόξενος Σερρῶν ἀπευθύνεται στὸν πρόξενο Θεσσαλονίκης, ἐπιστρέφοντας τὴν ἀναφορὰ τῶν μοναχῶν τῆς Εἰκοσιφοινίσσης ποὺ τοῦ ἔστειλε ὁ τελευταῖος, ἀναφέρει πῶς γνωρίζει καλὰ τὴν οἰκτρὴ πράγματι κατάσταση τῆς μονῆς καὶ ὅτι τὸ Πατριαρχεῖο γιὰ τὴν ἀνόρθωση τῶν οἰκονομικῶν τῆς ἔστειλε ἡγούμενο ἀπὸ τὴν Κωνσταντινούπολη.

Χαρτί ὑποκίτρινο, δίφυλλο, 20,5×29,6 ἐκ. περίπου, τὸ κεῖμενο καλύπτει τὶς δύο πρῶτες σελίδες, μελάνι μπλέ, στὴν κάτω ὡς διαβάζουμε τὸ ὄνομα τοῦ ἀποδέκτη: «Πρὸς τὸν Κύριον Εὐγ. Εὐγενειάδην Γενικὸν Πρόξενον τῆς Ἑλλάδος κτλ. κτλ. κτλ.» — πρωτότυπο.

Β(ασιλικὸν) Ἑλλ(ικὸν) Προξενεῖον

Ἐν Σέρραις

Ἐν Σέρραις τῇ 1ῃ Φεβρουαρίου 1900

Ἀριθ. Πρωτ. 19 - Συνημ(ένα) 1

Κύριε Γεν(ικέ) Πρόξενε,

- 5 *Ἐπιστρέφων ὑμῖν τὴν διὰ τοῦ ὑπ' ἀριθ. 125 ἐμπ(ιστευτικοῦ) ὑμετέρου ἐγγράφου πεμφθεῖσαν μοι ἀναφορὰν τῶν πατέρων τῆς μονῆς Εἰκοσιφοινίσσης, λαμβάνω τὴν τιμὴν νὰ φέρω εἰς γνῶσιν ὑμῶν ὅτι τὰ τῆς μονῆς ταύτης γνωρίζω ἐπακριβῶς, ἅτε λαβὼν ἀφορμὴν νὰ ἀναμιχθῶ πολλάκις εἰς τὰς ὑποθέσεις αὐτῆς. Καὶ εἶνε μὲν ἀληθὲς ὅτι ἡ μόνη αὕτη κέκτηται πόρους ἱκανοὺς ὅπως τῇ ἀσφαλίσωσιν εὐημερίαν καὶ συγχρόνως καταστήσωσιν αὐτὴν*
- 10 *ἐθνωφελῇ παράγοντα ἐν τῷ κύκλῳ τῆς δράσεώς της, ἀλλ' ἀτυχῶς ἡ κακὴ διαχείρισις τῆς περιουσίας τῆς μονῆς περιήγαγεν αὐτὴν εἰς οἰκονομικὸν βάραθρον, ἀπειλοῦν τὴν διάλυσίν της. Ἐν τούτοις τὸ Πατριαρχεῖον, πεισθὲν ὅτι τιμία καὶ χρηστὴ διαχείρισις τῆς μονῆς δύναται νὰ συντελέσῃ εἰς τὴν*
- 15 *βελτίωσιν τῶν οἰκονομικῶν καὶ τὴν εὐεξίαν αὐτῆς, ἔγνω νὰ πέμψῃ ἐκ Κωνσταντινουπόλεως ἡγούμενον, εἰς δὲ ἀνετέθη τὸ ἔργον τοῦτο.*

Δέξασθε τὴν διαβεβαίωσιν τῆς ἐξαιρέτου πρὸς ὑμᾶς ὑπολήψεώς μου.

Ὁ Πρόξενος

Ἰ. Στουρνάρας

Σχόλια

Τὸ ἔγγραφο τοῦ προξένου Σερρῶν πρωτοκολλήθηκε στὸ Γενικὸ Προξενεῖο Θεσσαλονίκης μὲ ἀρ. 33 καὶ ἐλήφθη στίς 7 Φεβρουαρίου 1900, ὅπως μαθαίνουμε ἀπὸ σχετικὴ σφραγίδα καὶ χειρόγραφες σημειώσεις (ἐπὶ τῆς πρώτης σελίδας τοῦ ἐγγράφου).

11 - 12: *ἀλλ' ἀτυχῶς ἡ κακὴ διαχείρισις τῆς περιουσίας τῆς μονῆς περιήγαγεν αὐτὴν εἰς οἰκονομικὸν βάραθρον.* — Ὑπονοοῦνται βέβαια οἱ «δύο δράσται τῆς συμφορᾶς ταύ-

της, τρόφιμοι ἀμφότεροι τῆς ἐν Χάλκῃ Θεολογικῆς Σχολῆς» (βλ. Α, Σχ. 14 - 15).

13 - 16: ἐν τούτοις τὸ Πατριαρχεῖον... ἐγνω νὰ πέμψῃ ἐκ Κωνσταντινουπόλεως ἡγούμενον. — Προφανῶς ὁ πρόξενος δὲν ἐννοεῖ τὸν ἡγούμενον Γερμανό, ὅπως θὰ μπορούσαμε νὰ υποθέσουμε (ὁ τελευταῖος ἄλλωστε εἶναι μοναχὸς τῆς μονῆς καὶ ὄχι Κωνσταντινοπολίτης). Τίς πρώτες ἡμέρες τοῦ Ἰανουαρίου τοῦ 1900, ὅπως πληροφορούμαστε ἀπὸ τὴν Ἐκκλησιαστικὴ Ἀλήθεια, 24 (1900), 18, ἀρ. φύλ. 3 — 21 Ἰανουαρίου 1900 (Ἐκκλησιαστικά Χρονικά), ἡ κατάσταση στὴ μονὴ εἶναι ἐκρυθμῇ, τὸ Πατριαρχεῖο θεωρεῖ ἀναγκαῖο νὰ ἀπαλλάξῃ ἀπὸ τὰ καθήκοντά του τὸν ἡγούμενο Γερμανό καὶ νὰ στείλῃ ἀπὸ τὴν Κωνσταντινούπολιν ὡς ἡγούμενο τὸν ἀρχιμανδρίτη Μακάριο Σκλαβίδη, προϊστάμενο τοῦ ναοῦ τῆς Ἀγίας Ἐλπίδος στὸ Κοντοσκάλι (ὁ ναὸς αὐτὸς πιθανότατα δὲν εἶναι ἄλλος ἀπὸ τὸ ναὸ τῆς «Θεοτόκου τῆς ἐλπίδος τῶν ἀηλιπισμένων», γνωστός ἤδη ἀπὸ τὸ 1401, βλ. Μ. Ι. Γεδεών, Ἐκκλησιαστικὴ βυζαντινὰ ἐξακριβωμένοι κυρίως δὲ ἡ Θεοτόκος τῶν Κύρου, Ἐκκλησιαστικὴ Ἀλήθεια 24 (1900), 58 - 59). Ὁ τελευταῖος ἀποφασίζεται νὰ πλαισιωθεῖ ἀπὸ δύο λαϊκοὺς, διορισμένους, ἀπὸ τίς ἐπαρχίες τῆς Δράμας καὶ τῆς Ἐλευθερουπόλεως. Παράλληλα τὸ Πατριαρχεῖο διορίζει καὶ στέλνει στὴν Εἰκοσιφοίνισσα ὡς εἰδικὸ γραμματέα τὸν παλαιὸ ἀπόφοιτο τῆς Θεολογικῆς Σχολῆς Χάλκης Ἀναστάσιο Παναγιωτίδη. Σαφές εἶναι πῶς τὰ συγκεκριμένα μέτρα στὴν πράξιν δὲν σημαίνουν ἄλλο παρὰ τὴν κήρυξιν τῆς μονῆς σὲ πτώχευση (γιά πτώχευση τῆς μονῆς τὸ 1900 ὀμιλεῖ, χωρὶς νὰ δίνει ὅποιεσδήποτε πληροφορίες, ὁ Κ. Τσιτάκας, ὁ.π., 30) διαβάζουμε: «Ἡ ἁγία καὶ ἱερὰ Σύνοδος ἔχουσα ὑπ' ὄψιν τὴν ἐκρυθμὸν οἰκονομικὴν κατάστασιν, ἐν ἣ ἀπὸ τινος διατελεῖ ἡ ἐν τῇ ἐπαρχίᾳ Δράμας ἱερὰ Πατριαρχικὴ καὶ Σταυροπηγιακὴ Μονὴ τῆς Εἰκοσιφοίνισσης, ἐν τινι τῶν συνεδρίων αὐτῆς τῆς παρελθούσης ἐβδομάδος προέβη εἰς λήψιν συντονωτέρων μέτρων ὑπὲρ βελτιώσεως τῆς καταστάσεως ταύτης. Οὕτω κρίνασα ἀναγκαῖον τὸν διορισμὸν ἡγουμένου τῆς Μονῆς ἐξώθεν, διώρισεν ἐξ ὀφφικίου τοιοῦτον τὸν τέως προϊστάμενον τῆς ἐν Κοντοσκαλίῳ ἁγίας Ἐλπίδος πανοσ. ἀρχιμανδρίτην Μακάριον Σκλαβίδην, ἀπῆλλαξε δὲ τῶν καθηκόντων αὐτοῦ τὸν τέως ἐξ ὀφφικίου ὡσαύτως καὶ προσωρινῶς τοιοῦτον Γερμανόν. Πρὸς τούτοις θεωρήσασα συντελεστικὸν τὸν διορισμὸν δύο λαϊκῶν μελῶν, ἐκλεγομένων τοῦ ἐνός ἐκ τῆς ἐπαρχίας Δράμας καὶ τοῦ ἑτέρου ἐκ τῆς ἐπαρχίας Ἐλευθερουπόλεως, μελλόντων δὲ ἵνα σὺν τῷ ἡγουμένῳ ἐποπτεύωσι τὰ τῆς ὕλικης διαχειρίσεως τῆς εἰρημένης Μονῆς, διεβίβασε τὴν ἀπόφασιν αὐτῆς ταύτην τοῖς οἰκείοις μητροπολίταις διὰ τὰ περαιτέρω. Συγχρόνως δὲ προέβη εἰς διορισμὸν εἰδικοῦ γραμματέως τῆς Μονῆς ἐκλέξασα τοιοῦτον τὸν ἐκ τῶν ἀρχαίων ἀποφοίτων τῆς ἐν Χάλκῃ Θεολογικῆς Σχολῆς Ἀναστάσιον Παναγιωτίδην». Στὶς ἀρχὲς Μαρτίου τοῦ ἰδίου χρόνου ὁ παραπάνω ἡγούμενος τηλεγραφεῖ ὅτι ἔφθασε αἰσίως στὴ μονὴ καὶ «ἐγκαρδίας ἔτυχεν ὑποδοχῆς ἐκ μέρους τῶν ὀσιωτάτων πατέρων» (ὁ.π., 106, ἀρ. φύλ. 10 — 10 Μαρτίου 1900). Ὡστόσο καὶ ὁ Μακάριος δὲν θὰ παραμείνῃ γιὰ πολὺ στὴ θέση του· ἀφοῦ στὸ μεταξύ τὸ Πατριαρχεῖο θὰ προχωρήσῃ στὴ σύναψιν δανείου μὲ τὸν «ἐξ Ἀλιστράτης» ὁμογενὴ τοῦ Βελιγραδίου Εὐάγγελο Θωμᾶ (βλ. Α, Σχ. 40 - 41), θὰ ἀπαλλάξῃ ἀπὸ τὰ καθήκοντά του καὶ τὸν Μακάριο καὶ θὰ διορίσῃ ὡς ἡγούμενο τὸ μοναχὸ τῆς μονῆς Βασιανό (ἦταν ὁ διορισμὸς αὐτὸς μέρος τῶν ὄρων ποὺ ὑπέβαλε ὁ Εὐάγγελος Θωμᾶ καὶ ποὺ ἀπεδέχθη τὸ Πατριαρχεῖο). Διαβάζουμε σχετικὰ: «Ἡ ἁγία καὶ ἱερὰ Σύνοδος ἀποδεξαμένη τὰ υποβληθέντα ὡς καὶ τινὰς ἄλλας οἰκονομικὰς παρατηρήσεις τοῦ εὐσεβοῦς τέκνου... ἅμα δὲ ἀπολύσασα τὸν καθηκόντων αὐτοῦ τὸν τέως ἡγούμενον τῆς Μονῆς ἀρχιμανδρίτην Μακάριον Σκλαβίδην τὸ μὲν διώρισεν τοιοῦτον τὸν ἐκ τῶν πατέρων αὐτῆς ἀρχιμανδρίτην Βασιανόν, τὸ δὲ κατήρτησε τετραμελὴ ἐπιτροπὴν ἀπαρτιζομένην ἐκ τῶν ἐγκρίτων ἐπαρχιωτῶν Β. Βογιατζῆ, Δ. Μουζᾶ, Μερκουρίου Κωνσταντινίδου καὶ Γεωργίου Στυλιανοῦ, ἥτις ἀπὸ κοινοῦ μετὰ τοῦ ἐπόπτου τῆς Μονῆς καὶ τοῦ ἡγουμένου θέλει ἐργάζεσθαι ὑπὲρ τῆς οἰκονομικῆς καταστάσεως τοῦ εὐαγοῦς σκηνώματος» (ὁ.π., 330, ἀρ. φύλ. 30 — 28 Ἰουλίου 1900)· γιὰ τὸν Βασιανό βλ. Α, Σχ. 12 - 14.

ΗΡΑΚΛΗ ΕΜΜ. ΚΑΛΛΕΡΓΗ

ΓΙΑ ΤΗΝ ΕΛΛΗΝΙΚΟΤΗΤΑ ΣΤΗΝ ΠΑΙΔΙΚΗ ΜΑΣ ΛΟΓΟΤΕΧΝΙΑ

‘Ο ἐξελληνισμός¹ τῆς παιδικῆς μας λογοτεχνίας ἀποτελεῖ πάγιο αἶτημα τῆς Γυναικείας Λογοτεχνικῆς Συντροφιάς² πού ἐπαναλαμβάνεται κάθε χρόνο στίς προκηρύξεις τῶν λογοτεχνικῶν της βραβείων. Πρόκειται γιά ἓνα θέμα πού παρουσιάζει ἐξαιρετικό ἐνδιαφέρον, ὥστε ἀξίζει τὸν κόπο νὰ τὸ ἐξετάσουμε προσεκτικά, ἐφόσον μάλιστα, ὅπως θὰ φανεῖ παρακάτω, ἡ ἐννοια τῆς ἐλληνικότητος εἶναι ἓνα «σημεῖο ἀντιλεγόμενο» τῆς νεοελληνικῆς διανόησης³ καὶ ἐλλοχεύει πάντα ὁ κίνδυνος παρερμηνειῶν.

Ἐξαρχῆς πρέπει νὰ λεχθεῖ ὅτι τὸ πρόβλημα τῆς ἐλληνικότητος στὴν παιδική μας λογοτεχνία δὲν μπορεῖ νὰ ἐξεταστεῖ χωρὶς τὴν ἀναγωγή του στὸ γενικότερο προβληματισμὸ πού ἔχει ἀναπτυχθεῖ γιά τὴν ἐλληνικότητα στὴ νεοελληνικὴ τέχνη. Ἐξάλλου, ἡ παιδικὴ λογοτεχνία, παρὰ τίς ἰδιαιτερότητες πού τὴ διακρίνουν, ὑπακούει στοὺς νόμους πού διέπουν τὴ γενικότερη λογοτεχνικὴ παραγωγή κάθε χώρας⁴. Παράδειγμα εἶναι τὸ ἔργο τῆς «μεγαλύτερης μορφῆς τῆς ἐλληνικῆς παιδικῆς λογοτεχνίας»⁵, δηλ. τῆς

1. Χρησιμοποιῶ τὸν ὅρο αὐτὸν ἀντὶ τοῦ λιγότερο ὀρθοῦ «ἐλληνοποίηση», πού συναντᾶται στὰ κείμενα τῆς Γυναικείας Λογοτεχνικῆς Συντροφιάς καὶ σὲ μελετήματα γιά τὴν παιδικὴ λογοτεχνία.

2. Γιά τὸ λογοτεχνικὸ αὐτὸ σωματεῖο, πού τόσα ἔχει προσφέρει στὴν παιδικὴ μας λογοτεχνία, βλ. ἰδίως: Ἀντώνης Δελώνης, *Ἑλληνικὴ Παιδικὴ Λογοτεχνία*, ἐκδόσεις Ἡράκλειτος, Ἀθήνα 1986, σσ. 21 - 22.

3. Ὁ εὐρύτατος προβληματισμός, πού ἔχει ἀναπτυχθεῖ γύρω ἀπὸ τὸ θέμα τῆς ἐλληνικότητος, φαίνεται, προπάντων, στοὺς συλλογικοὺς τόμους: 1. *Ἑλληνισμός - Ἑλληνικότητα*, Ἐπιμέλεια Δ. Γ. Τσαούση, Βιβλιοπωλεῖον τῆς Ἑστίας. Ἑλληνικὴ Κοινωνία 1 (ἐφεξῆς: Ἑλληνισμός - Ἑλληνικότητα). 2. *Ἑλληνικὴ Παράδοση*, Εὐθύνη - Κείμενα τῆς Μεθορίου 2 (ἐφεξῆς: *Ἑλληνικὴ Παράδοση*).

4. Ὅρισμένοι ξένοι μελετητές οὐσιαστικά ἀρνοῦνται τὴν αὐτοτέλεια τῆς παιδικῆς λογοτεχνίας, παρὰ τὸ ὅτι στὴν πράξη ἔχει ἤδη ἐξελιχθεῖ σὲ αὐτόνομη μορφή λογοτεχνίας. Βλ. σχετικὰ Α. C. Baumgärtner, *Jugendbuch und Literatur*, «Kinder - und Jugendliteratur», Wilhelm Fink Verlag, München 1979, σσ. 9 - 19. Εἶναι χαρακτηριστικὸς ὁ ὑπότιτλος τῆς μελέτης: «Σκέψεις γιά ἓνα ἀμφισβητούμενο λογοτεχνικὸ φαινόμενο».

5. Μαν. Γιαλουράκης, *Πηρελόπη Δέλτα*, «Μεγάλῃ Ἑγκυκλοπαιδεῖα Νεοελληνικῆς Λογοτεχνίας», τόμ. Στ', σ. 173.

Πηνελόπης Δέλτα, που το έντονα «έλληνοπρεπές» του περιεχόμενο⁶ οφείλεται στο ιδεολογικό περιβάλλον των δύο πρώτων δεκαετιών του αιώνα, περιβάλλον που επηρέασε ένα μεγάλο μέρος της λογοτεχνίας εκείνης της εποχής⁷.

Η ελληνικότητα απασχόλησε και εξακολουθεί να απασχολεί ένα ευρύ φάσμα της ελληνικής διανόησης: φιλολόγους, ιστορικούς, κριτικούς του θεάτρου και της λογοτεχνίας, φιλοσόφους, λογογράφους, κοινωνιολόγους, θεολόγους, μουσικούς, εκπροσώπους των εικαστικών τεχνών⁸.

Πρέπει, ακόμη, να παρατηρηθεί ότι η αναζήτηση της ελληνικότητας συνδέεται άρρηκτα με την «κρίση ταυτότητας», ένα από τα θεμελιώδη προβλήματα της νεοελληνικής κοινωνίας⁹, που γίνεται δεύτερο κάθε φορά που ξένα ιδεολογικά ρεύματα ή ξένα ήθη εισβάλλουν όρμητικά στη χώρα μας και επηρεάζουν τον τρόπο της σκέψης μας και της ζωής μας¹⁰. Φυσικά, το αίτημα της ελληνικότητας, που, σε τελευταία ανάλυση, σημαίνει αναζήτηση των στοιχείων εκείνων που ανήκουν αποκλειστικά στην ελληνική παράδοση ή που αποτελούν μόνιμα γνωρίσματα του ελληνισμού, γίνεται έν-

6. Κατά τα τελευταία χρόνια έχει επικριθεί ζωηρά ο έλληνοκεντρικός χαρακτήρας των έργων της Π. Δέλτα. Για τις επικρίσεις αυτές, άδικες κατά τη γνώμη μου, επειδή στηρίζονται σε θεώρηση των έργων της Δέλτα με βάση ιδεολογικά και πολιτικά κριτήρια της εποχής μας, βλ. κυρίως Χάρης Σακελλαρίου, *Ιστορία της Παιδικής Λογοτεχνίας*, Έκδόσεις Φιλιππότη, Αθήνα 1987, σ. 188.

7. Έννοούμε την εθνικιστική και έλληνοκεντρική τάση, που ξεκίνησε με τον Περικλή Γιαννόπουλο και επηρέασε πολλούς, ιδιαίτερα όμως τον Ίωνα Δραγούμη και την Π. Δέλτα. Βλ. σχετικά Λίνου Πολίτη, *Ιστορία της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας*, Μορφωτικό Ίδρυμα Έθνικής Τραπέζης, Αθήνα 1979², σσ. 154 - 55.

8. Όλοι αυτοί οι εκπρόσωποι της επιστήμης και της τέχνης έλαβαν μέρος με εισηγήσεις σε δημόσια συζήτηση, που οργανώθηκε στην Πάντειο (11 - 15 Μαΐου 1981). Τα κείμενα αυτών των εισηγήσεων περιέχονται στον τόμο *Ελληνισμός - Ελληνικότητα*, που ήδη έχει αναφερθεί στη σημ. 3.

9. Κατά τον Δ. Γ. Τσουόση (*Ελληνισμός - Ελληνικότητα*, σ. 17), «η κρίση ταυτότητας αποτελεί το κεντρικό πρόβλημα της νεοελληνικής κοινωνίας, το συστατικό στοιχείο του σύγχρονου ελληνισμού και τον άξονα γύρω από τον οποίο στρέφεται η νεότερη ιστορία μας», άποψη που τη βρίσκω υπερβολική.

10. Αυτό παρατηρείται στις ημέρες μας με την υιοθέτηση ξενόφερτων τρόπων ζωής, που είναι αποτέλεσμα όχι μόνο του μεγάλου συγχρωτισμού της ελληνικής κοινωνίας με το πλήθος των ξένων τουριστών, αλλά και των επιδράσεων που ασκούνται από τα μέσα μαζικής ενημέρωσης. Η αλλοίωση που παρατηρείται ιδιαίτερα στη συμπεριφορά των νέων γεννιά την άνησυχία των συντηρητικότερων, και το σάλπισμα της «επιστροφής στις ρίζες», ως μοναδικού τρόπου σωτηρίας, ακούεται συχνά. Επίσης, η ένταξή μας στην ΕΟΚ αποτελεί άφετηρία προβληματισμών. Όρισμένοι πιστεύουν ότι υπάρχει ένδεχομενο εθνικού μας αφανισμού, εάν δεν καλλιεργήσουμε τον ελληνικό τρόπο ζωής και τις εθνικές μας αξίες.

τονότερο σὲ περιόδους πολεμικῶν περιπετειῶν καὶ ἐθνικῶν κρίσεων¹¹.

Στὴν ἱστορία τῆς ἑλληνικῆς διανόησης τὸ ζήτημα αὐτὸ τέθηκε μὲ ἰδιαίτερη ἔμφαση ἀπὸ τῆς γενιᾶς τοῦ τριάντα. Στὴν ἐκτενῆ συζήτηση μεταξύ Κ. Τσάτσου καὶ Γ. Σεφέρη, ποὺ σήμερα περιέχεται στὸν τόμο «Ἕνας διάλογος γιὰ τὴν ποίηση»¹², διακρίνει κανεὶς τὶς ἀπόψεις ἐνὸς ἰδεοκρατικοῦ φιλοσόφου καὶ ἐνὸς ποιητῆ διαποτισμένου μὲ τὶς ἰδέες τοῦ Richards¹³. Ὁ πρῶτος πιστεύει στὴ δυνατότητα νὰ βρεθεῖ «ἓνα σύνολο ἀπὸ ἀντικειμενικὰ στοιχεῖα, ποὺ προσιδιάζουν στὸ ἑλληνικὸ πνεῦμα καὶ ποὺ ἀποκλείουν αὐτόματα ἄλλα διάφορα στοιχεῖα καὶ εἶναι γι' αὐτὸ ὅρια καὶ κανόνες, ποὺ δίνουν ἓνα σταθερὸ πλαίσιο σὲ αὐτὸ ποὺ λέμε ἑλληνικότητα»¹⁴. Ὁ Σεφέρης, ἀντίθετα, δὲν παραδέχεται τὴν ὑπαρξὴ κανόνων στὴν ποίηση, ποὺ νὰ καθορίζουν *a priori* τὴν ἑλληνικότητά της¹⁵. Γράφει χαρακτηριστικά: «Εἶναι μεγάλος λόγος νὰ μιλάει κανεὶς γιὰ τὴν "ἑλληνικότητα" ἐνὸς ἔργου. Μεγάλος καὶ ὀραῖος. Ὅταν θελήσουμε ὅμως νὰ καθορίσουμε τί πράγμα εἶναι αὐτὴ ἡ "ἑλληνικότητα", θὰ δοῦμε πὼς εἶναι καὶ δύσκολος καὶ ἐπικίνδυνος. Οἱ καθαρευουσιᾶνοι δὲ γύρευαν τίποτε ἄλλο· "ἑλληνικότητα" ζητοῦσαν. Μὲ ἐπιμονή, μὲ τὸ πάθος, μὲ τὸν κόπο καὶ τὸ μόχθο, προσπαθοῦσαν νὰ καθαρίσουν τὸ ἔθνος ἀπὸ τὰ στίγματα τοῦ βαρβαρισμοῦ καὶ ἐλπίζανε πὼς σιγὰ - σιγὰ θὰ φτάσουμε

11. Δὲν εἶναι, πιστεύω, συμπτωματικὸ τὸ ὅτι ἡ ἑλληνοκεντρικὴ γραμμὴ τοῦ Π. Γιαννόπουλου, τοῦ Ἰωάννα Δραγοῦμη κ.ἀ., ἐκδηλώθηκε λίγα χρόνια μετὰ τὴν ἐθνικὴ ταπεινώση τοῦ 1897 — ἐξαιτίας τῆς ὁποίας γράφτηκε καὶ ὁ «Δωδεκάλογος τοῦ Γύφτου» τοῦ Κ. Παλαμᾶ — οὔτε τὸ ὅτι ἡ στροφή τῆς Π. Δέλτα πρὸς τὴν βυζαντινὴν ἱστορίαν — καὶ μάλιστα τὴν περίοδο τῶν ἐνδοξῶν πολέμων ἐναντίον τῶν Βουλγάρων — ἀπ' ὅπου ἔχουν ἀντληθεῖ τὰ θέματα τῶν μυθιστορημάτων τῆς *Γιὰ τὴν πατρίδα καὶ τὸν καιρὸ τοῦ Βουλγαροκτονίου*, ἐγίνε σὲ μιὰν ἐποχὴ κατὰ τὴν ὁποία ὁ ἑλληνισμὸς τῆς Μακεδονίας κινδύνευε ἀπὸ τοὺς Βουλγάρους κομιτατζήδες. Ἐξάλλου, εἶναι χαρακτηριστικὸ ὅτι σὲ περιόδους δικτατοριῶν, ὅπως τοῦ Ἰ. Μεταξᾶ καὶ τῶν συνταγματαρχῶν, παρατηρήθηκε ἀναζωπύρωση τῶν ἐθνικιστικῶν ἐξάρσεων καὶ τῶν συνθημάτων ἐπιστροφῆς στὶς ἀξίες τοῦ ἑλληνοχριστιανικοῦ πολιτισμοῦ.

12. Τὰ κείμενα τοῦ τόμου αὐτοῦ ἀρχικὰ εἶχαν δημοσιευτεῖ στὰ περιοδικὰ *Προπέλαρα* καὶ *Τὰ Νέα Γράμματα* (κατὰ τὰ ἔτη 1938 καὶ 1939). Στὴ συνέχεια, τὸ μέρος τοῦ Σεφέρη στὸν διάλογο δημοσιεύθηκε αὐτοτελῶς τὸ 1939 καὶ ἀναδημοσιεύθηκε σὲ ὅλες τὶς ἐκδόσεις τῶν *Δοκιμῶν* (1944, 1962, 1974), ἐνῶ τὸ μέρος τοῦ Τσάτσου στὸν διάλογο δημοσιεύθηκε γιὰ δευτέρη φορὰ στὰ *Δοκίμια Αἰσθητικῆς καὶ Παιδείας* τὸ 1960.

13. Πβ. Mario Vitti, *Ἡ γενιὰ τοῦ Τριάντα. Ἱδεολογία καὶ μορφὴ*, Ἑρμῆς, Ἀθῆνα 1982, σ. 202.

14. Γ. Σεφέρης - Κ. Τσάτσος, *Ἕνας διάλογος γιὰ τὴν ποίηση*. Ἐπιμέλεια Λ. Κουσουλάς, Νέα Ἑλληνικὴ Βιβλιοθήκη 1975, σ. 61.

15. Τὸ πόσο διαφορετικὴ ἀπὸ τοῦ Τσάτσου εἶναι ἡ θέση αὐτὴ τοῦ Σεφέρη φαίνεται, προπάντων, στὴ ρήση τοῦ πρώτου: «Δὲν θέλω τὴ γνησιότητα γιὰ νὰ εἶναι τὸ ἔργον ἑλληνικόν· θέλω τὴν ἑλληνικότητα γιὰ νὰ εἶναι τὸ ἔργον γνήσιον». (Γ. Σεφέρης - Κ. Τσάτσος, ὁ.π., σ. 62).

στή γλώσσα καὶ στὴν τέχνη τοῦ Σοφοκλῆ καὶ τοῦ Πλάτωνα. Ἀξίος ὁ μισθός τους. Χαλάσανε καὶ στερέψανε τὶς καλύτερες πηγές τοῦ ἐλληνισμοῦ. Σταματῶ σὲ τοῦτο τὸ παράδειγμα, γιὰ νὰ μὴν ἀναφέρω τὰ ἀπειρα ἄλλα, τὶς ἀπειρες καὶ πολὺ βλαβερὲς ἀκρισίες ποὺ εἰπώθηκαν γιὰ χάρη τῆς "ἐλληνικότητας". Γι' αὐτὸ λέω: ἐπικίνδυνος· γιατί μπορεῖ νὰ μᾶς συμβεῖ, ὅπως τὸ δείχνει ἡ περίπτωση τῶν λογιώτατων, νὰ καταστρέψουμε ἀξίες καθαρὰ ἐλληνικές, πιστεύοντας ὅτι ὑποστηρίζουμε τὴν ἐλληνικὴ τέχνη. Ἀλλὰ μπορεῖ νὰ μᾶς συμβεῖ καὶ τὸ ἀντίθετο, γι' αὐτὸ χρησιμοποίησα τὴ λέξη δύσκολος: νὰ ὑποταχθοῦμε δηλ. σὲ ἀξίες διόλου ἢ ἐλάχιστα ἐλληνικές, θαρρώντας πὼς ἐλληνίζουμε»¹⁶.

Παραλείποντας τὶς ἀπόψεις ἄλλων διανοητῶν τῆς γενιᾶς τοῦ '30¹⁷ καὶ μεταγενέστερών τους, ἐπισημαίνουμε τὸ γεγονὸς ὅτι στίς ἡμέρες μας ἡ στάση ἀρκετῶν πνευματικῶν ἀνθρώπων ἀπέναντι στοῦ ἐπίμαχο θέματος διαμορφώνεται ὄχι μόνο ἀπὸ τὴν κοσμοθεωρία καὶ τὸ πολιτικὸ πιστεύω τους, ἀλλὰ καὶ ἀπὸ τὴ φθορὰ καὶ τὴν ἐκπτώση ποὺ ὑπέστησαν, κατὰ τὴ διάρκεια τῆς ἐφτάχρονης τυραννίας, πολλὰς ἀξίες σχετικὲς μὲ τὸν ἐλληνισμό. Ὁ καθηγ. Ν. Μ. Παναγιωτάκης γράφει χαρακτηριστικὰ¹⁸: «Τὸ 1974 ὑπῆρξε, ἀπὸ πολλὰς ἀπόψεις, ἓνα ὁρόσημο. Ἀπὸ τὴν ἀποψη ποὺ μᾶς ἐνδιαφέρει, ὑπῆρξε ὁρόσημο, γιατί τὴ χρονιά ἐκείνη κλονίστηκε συθέμελα, γιὰ πρώτη φορά, ἓνας ἐθνικὸς μύθος, ἡ ἰδεολογία τοῦ ἐλληνοχριστιανικοῦ πολιτισμοῦ, ποὺ ἄλλοτε μὲ πανηγυρικοὺς ὀρυμαγδούς καὶ ἄλλοτε διακριτικότερα εἶχε γαλουχήσει καὶ εἶχε βαυκαλίσει γενιὲς Νεοελλήνων. Κραυγαλέα συμπύκνωση τῆς ἰδεολογίας αὐτῆς ἦταν τὸ περιβόητο καὶ ὀλέθριο ἐκεῖνο «Ἑλλάς Ἑλλήνων Χριστιανῶν», ποὺ εἶχε ἀποτελέσει τὸ ἐπιγραμματικὸ σύνθημα τῆς ἐπτάχρονης δικτατορίας, καὶ ἦταν πολὺ φυσικὸ νὰ χαραχθεῖ στὴν ἐπιτύμβια πλάκα της».

Οἱ περισσότεροι ἀπὸ τοὺς στοχαστὲς μας, ἐνῶ καταφάσκουν τὴν ἐννοια τοῦ ἐλληνισμοῦ, θεωροῦν ὅτι ἡ ἐλληνικότητα, ἐκτὸς τοῦ ὅτι εἶναι μεταβλητὴ, πολυσήμαντη καὶ πολυδιάστατη¹⁹, ἀποτελεῖ «θεωρητικὴ ταυτότητα»²⁰, «ἰδεολογικὴ κατασκευή», ποὺ «δηλώνει μιὰ κεντρομόλο τάση πρὸς ἓναν ἄφανη παντοδύναμο ὑποβόλεια: τὸν ἐλληνοκεντρισμό»²¹.

16. Γ. Σεφέρης - Κ. Τσάντος, *δ.π.*, σσ. 127 - 28.

17. Βλ. Mario Vitti, *δ.π.*, σ. 206, σημ. 47.6, ὅπου καὶ ἡ βιβλιογραφία.

18. *Περιπέτειες τῆς ἐθνικῆς μας ταυτότητας*, «Παλίμψηστον», τεύχ. 4 (1987), σ. 205.

19. Πβ. Ἄ. Ἀργυρίου, *Τὸ θέμα τῆς ἐλληνικότητας στὴν πεζογραφία μας*, «Ἑλληνισμός - Ἑλληνικότητα», σ. 199.

20. Κ. Γεωργουσόπουλος, *Ἑλληνικότητα καὶ θέατρο*, «Ἑλληνισμός - Ἑλληνικότητα», σ. 206.

21. Γ. Βέλτσος, *Ἡ σημειωτικὴ τῆς ἐλληνικότητας*, «Ἑλληνισμός - Ἑλληνικότητα», σ. 225.

Οἱ παραπάνω ἀπόψεις εἶναι σαφῶς ἐπηρεασμένες ὄχι μόνο ἀπὸ τὴν ἀνίερη καπηλεία τῆς «προγραμματικῆς ἐλληνικότητος»²² κατὰ τὴ διάρκεια τῆς δικτατορίας τῶν συνταγματαρχῶν, ἀλλὰ καὶ ἀπὸ τὸ ἀνάλογο προηγούμενο τῆς δικτατορίας τοῦ Ἰ. Μεταξῆ, πού ἐκμεταλλεύτηκε τὸ «δόγμα» τῆς ἐλληνικότητος, γιὰ τὴν ὑλοποίηση τοῦ ὁράματος πού ὁ ἴδιος εἶχε ὀνομάσει «Τρίτο Ἑλληνικὸ Πολιτισμό»²³. Ἀπὸ τοὺς μελετητὲς τῆς ἱστορίας δὲν διαφεύγει τὸ γεγονὸς ὅτι ἡ ἀπομόνωση καὶ ὁ ὑπερτονισμὸς τῶν φυλετικῶν ἀρετῶν καὶ τῶν ἐθνικῶν ἀξιών παρατηρήθηκε κατὰ τὴ δεκαετία 1930 - 1940 στὴν Ἰταλία καὶ Γερμανία, ὅπου ἀκριβῶς οἱ ἐθνικοὶ σοσιαλισμοὶ μετασχηματίστηκαν, ἀντίστοιχα, σὲ φασιστικὸ καὶ ναζιστικὸ αὐταρχισμό²⁴.

Δὲν εἶναι, ἐπομένως, ἀναιτιολόγητες οἱ ἐπιφυλάξεις πού ἔχουν ἐκφραστεῖ γιὰ τὴν «προγραμματικὴ ἐλληνικότητα», πού στοχεύει στὴν ἀπομόνωση καὶ στὸν ὑπερτονισμό διακριτικῶν φυλετικῶν χαρακτήρων. Ἡ ἐλληνικότητα αὕτη, πού «συχνὰ ἀποτελεῖ ἰδεολογικὴ παραμόρφωση τοῦ ἐλληνισμοῦ», ἐνδέχεται νὰ ὀδηγήσει σὲ «ἐθνικὴ αὐταρέσκεια καὶ πνευματικὸ σωβινισμό»²⁵.

Ἀλλὰ ἐπιφυλάξεις γιὰ τὴν ἐλληνικότητα ἐκφράζονται καὶ ἀπὸ τοὺς θεολόγους, πού συνήθως εἶναι πιὸ συντηρητικοί. Ὁ καθηγ. λ.χ. Χ. Γιανναρᾶς διαπιστώνει²⁶ ὅτι στὸ δημόσιο βίο μας παρατηρεῖται οὐσιαστικὴ ἔκπτωση τόσο τῆς ἐλληνικότητος, ὅσο καὶ τῆς «ἐλληνικῆς ἐκδοχῆς τῆς θρησκείας». Συγκεκριμένα, γράφει: «Σήμερα τόσο ἡ λέξη Ἑλληνισμός ὅσο καὶ ἡ ἐλληνικὴ ἐκδοχὴ τῆς θρησκείας — ἡ ἐκκλησιαστικὴ ὀρθοδοξία — ἐμφανίζονται, στὰ πλαίσια τοῦ δημόσιου βίου, σὰν κενὰ καὶ ἀφηρημένα ἰδεολογήματα, ἀνίκανα νὰ ἐμπνεύσουν καὶ θεμελιώσουν τὴν πολιτιστικὴ διαφοροποίηση πού ἀντιδιέστελλε πάντοτε τὴν Ἑλλάδα ἀπὸ τὴ Δύση. Ἡ ἐλληνικότητα λειτουργεῖ μὲ τὶς φοβίες καὶ τοὺς μηχανισμοὺς ἀμυνας κάθε ἐθνικισμοῦ καὶ ἡ Ὀρθοδοξία μὲ τὶς ἀκόμα μεγαλύτερες φοβίες κάθε ὁμολογιακῆς μειοψηφίας».

Ὡστόσο, παρὰ τὴν ἐκδηλῆ ἀπαισιοδοξία τῶν στοχαστῶν μας γιὰ τὴ δυνατότητα ἐπιβίωσης ὀρισμένων κανόνων, πού θὰ μπορούσαν νὰ καθορίζουν ὅ,τι καλοῦμε «ἐλληνικότητα»²⁷, στὴν οὐσία κανεὶς δὲν ἀρνεῖται τὴν

22. Ἡ ἐκφραση εἶναι τοῦ Δ. Ν. Μαρωνίτη. Βλ. παρακάτω.

23. Πβ. Mario Vitti, *ὁ.π.*, σ. 197.

24. Mario Vitti, *ὁ.π.*, σ. 200.

25. Δ. Ν. Μαρωνίτης, *Ἡ ἐλληνικότητα στὴν τέχνη: Ὁ ἑμμετρος λόγος*, «Ἑλληνισμός - Ἑλληνικότητα», σ. 188.

26. *Θρησκεία καὶ Ἑλληνικότητα*, «Ἑλληνισμός - Ἑλληνικότητα», σ. 247.

27. Ἐνδεικτικὴ τῆς ἀπαισιοδοξίας αὐτῆς εἶναι ἡ διαπίστωση τοῦ Δ. Φιλιππίδη (*Σύγχρονη ἐλληνικὴ ἀρχιτεκτονική*, «Ἑλληνισμός - Ἑλληνικότητα», σσ. 220 - 21): «...Ἐπί-

ύπαρξη βασικῶν γνωρισμάτων πού διακρίνουν τόν ἑλληνισμό στή διαχρονική πορεία του²⁸ καί τή σπουδαιότητα τῆς ἑλληνικῆς παράδοσης. Αὐτό πού τονίζεται ἀπό ὅλους εἶναι ὅτι ὁ ἑλληνισμός δέν εἶναι κάτι τὸ στατικό καί ἀποκρυσταλλωμένο, ἀλλὰ τὸ συνεχῶς ἐξελισσόμενο²⁹, ὅπως συμβαίνει μὲ ὅλους τοὺς ζωντανούς ὀργανισμούς. Ὁ ἑλληνισμός ὑπῆρξε πάντοτε πρωτεϊκός στὶς ἐκφάνσεις του. Καί γι' αὐτὸ δέν ἀνταποκρίνεται στὴν οὐσία του τὸ γεγονός ὅτι ὀρισμένα στοιχειώδη γνωρίσματά του μετασχηματίστηκαν σὲ κάποια φάση τῆς μετεπαναστατικῆς ἱστορίας μας σὲ αἰώνια σύμβολα τῆς ἑλληνικότητας, σύμφωνα μὲ τὰ ὁποῖα κρινόταν κάθε ἐκδήλωση τοῦ ἔθνους καί γινόταν ἀποδεκτὴ ἢ ἀπορριπτόταν ὡς ξένη καί, κατὰ συνέπεια, ὡς ἀνελλήνιστη³⁰. Ἡ ἑλληνικότητα μὲ τὴν ἔννοια αὐτὴ ἀπὸ πολὺ λίγους πλέον γίνεται ἀποδεκτὴ. Καί νομίζω πῶς ἔχει δίκιο ὁ Ἀ. Ἀργυρίου, ὅταν γράφει³¹: «Φαντάζομαι ὅτι μιλώντας γιὰ ἑλληνικότητα ζητᾶμε, μέσα στὴν ἰδιαιτερότητα, νὰ ἐντοπίσουμε τὰ στοιχεῖα πού ἀνήκουν ἀποκλειστικά στὴν ἑλληνικὴ παράδοση καί νὰ ἀπορρίψουμε τὰ νόθα, τὰ δάνεια στοιχεῖα. Ἀλλὰ τότε πρέπει νὰ ἐφεύρουμε μιὰ πραγματικότητα πού νὰ εἶναι ἀπολύτως «καθαρή», ὅπως βρίσκεται σὲ δοκιμαστικὸ σωλήνα».

Ὅλες αὐτὲς οἱ ἀπόψεις, πού παραθέσαμε ὡς τώρα, ὁδηγοῦν στὸ συμπέρασμα ὅτι ἡ ἑλληνικότητα εἶναι θέμα ἐξαιρετικὰ λεπτό, πού πρέπει νὰ τὸ προσεγγίζουμε χωρὶς ἐθνικιστικὲς ἐξάρσεις καί αὐτάπατες, χωρὶς αὐτοσχεδισμούς καί προχειρότητες, ἀλλὰ μὲ σκέψη κριτικὴ καί, φυσικά, μὲ τὴν ἀνάλογη θεωρητικὴ ὑποδομή.

Νομίζω, ἀκόμη, ὅτι μὲ βάση τὶς διευκρινίσεις πού προηγήθηκαν μποροῦμε νὰ διερευνήσουμε τὸ θέμα τῆς ἑλληνικότητας σὲ σχέση μὲ τὴν παιδική μας λογοτεχνία, ὄχι ἀναζητώντας τὴ διατύπωση κανόνων, ἀλλὰ προ-

σης διαπιστώνεται ὅτι ἀκόμα καί οἱ ἀφηρημένες ἔννοιες, πού προβάλλονταν ἀπὸ τοὺς θεωρητικούς σάν συνιστώσες τῆς ἑλληνικότητας — ὅπως τὸ μέτρο, ἡ λιτότητα, ἡ ἀπλότητα καί ἡ ἀλήθεια — δέν ἦταν παρὰ λεκτικὰ σχήματα, χωρὶς οὐσιαστικὸ περιεχόμενο, κενὲς ταυτολογίες».

28. Ἐξαιρετικὰ διεισδυτικὲς καί πάντοτε ἐπίκαιρες παρατηρήσεις γιὰ τὰ βασικότερα γνωρίσματα τοῦ ἑλληνικοῦ πνεύματος βλ. στὸ βιβλίο: Albert et Maurice Croiset, *Ἱστορία τῆς Ἀρχαίας Ἑλληνικῆς Λογοτεχνίας*, μετάφρ. Ἀνδρέου Ἰ. Πουρνάρα, τόμ. 1, Πάπυρος, ἐν Ἀθῆναις 1938, σσ. 25 - 29. Ἀναλυτικὴ καί διαχρονικὴ θεώρηση τοῦ θέματος αὐτοῦ ἐπιχειρεῖ ὁ καθηγ. Ἀπόστ. Ἐ. Βακαλόπουλος στὸ ὁγκώδες σύγγραμμά του: *Ὁ χαρακτήρας τῶν Ἑλλήνων: ἀνεχνεῖντος τῆς ἐθνικῆς μας ταυτότητας* — *Ἐρευνα, πορίσματα, διδάγματα*, Θεσσαλονίκη 1983.

29. Βλ. παρακάτω τὴ σχετικὴ γνώμη τοῦ Γ. Θεοδοκά.

30. Πβ. Κ. Γεωργουσόπουλος, *Ἑλληνικότητα καὶ θέατρο*, ὁ.π., σ. 206.

31. *Τὸ θέμα τῆς ἑλληνικότητας στὴν πεζογραφία*, ὁ.π., σ. 200.

σπαθώντας νὰ προσεγγίσουμε ὀρισμένες πλευρές του, πού ἀναμφίβολα ἀνήκουν σὲ μιὰ γενικότερα ἀποδεκτὴ προβληματική.

Πρῶτο δείγμα τῆς ἐλληνικότητας ἑνὸς ὁποιουδήποτε βιβλίου, ἐπομένως καὶ τοῦ παιδικοῦ, εἶναι ἡ γλῶσσα του. Ἡ ἐλληνικὴ γλῶσσα ἀποτελεῖ «θησαυρὸ καὶ τεκμήριο τῆς ἐθνικῆς μας ταυτότητας»³², ἀλλὰ, ταυτόχρονα, καὶ ἀποφασιστικότατο παράγοντα διαμόρφωσής της³³, πράγμα πού δικαιολογεῖ τὸ γεγονός ὅτι καμιά ἴσως ἐποχὴ τῆς νεότερης ἱστορίας μας δὲν ἐνδιαφέρθηκε περισσότερο ἀπὸ τὴ σημερινὴ γιὰ τὴ γλῶσσα ὡς ἔκφραση τοῦ ἐλληνισμοῦ καὶ στυλοβάτι τῆς ἰδιαιτερότητάς μας.³⁴

Ἡ γλῶσσα μας δὲν εἶναι μόνο φορέας νοημάτων καὶ ὄργανο ἐπικοινωνίας, «εἶναι, κυρίως, οὐσία πνευματικὴ, ἄθλος ἀνθρώπινος»³⁵. «Μὲ τὴ γλῶσσα αὐτὴ ἀποκαλύφθηκε καὶ τὸ μυστήριον τοῦ κόσμου, καὶ τὸ ὕψος καὶ τὸ κάλλος τῶν ἰδεῶν, καὶ ὁ τραγικὸς παλμὸς τῆς ποίησης, ὅπου μεταμοσχεύθηκε τὸ πεπρωμένο τοῦ ἀνθρώπου. Εἶναι, λοιπόν, ὄργανο ἀποκαλυπτικὸ καὶ πολυτιμότερο γιὰ τὴν ἱστορίαν τῆς ἀνθρωπότητας»³⁶.

Ἡ ἐλληνικὴ γλῶσσα στὴν ἐποχὴ τῆς ἀκμῆς της εἶχε ταυτιστεῖ ἀπόλυτα μὲ τὰ πράγματα, τὸ «σημαῖνον» καὶ τὸ «σημαινόμενον» τῶν στωϊκῶν καὶ τῶν σημερινῶν γλωσσολόγων³⁷ ἀποτελοῦσαν μιὰ συμπαγὴ καὶ ἀδιάσπαστη ἐνότητα, καὶ αὐτὸ εἶναι τὸ μεγαλύτερο ἐπίτευγμα στὸ ὁποῖο μπορεῖ νὰ φτάσει μιὰ γλῶσσα³⁸. Στὴ νεότερη ἐποχὴ μόνο στὸν Β. Κορνάρου, στὸν Σολωμό, στὸν Παλαμᾶ, στὸν Σικελιανό, στὸν Σεφέρη, στὸν Ἑλύτη καὶ ὀρισμένους ἄλλους λογοτέχνες παρατηροῦμε αὐτὴ τὴ χρῆση τῆς γλώσσας, πού πάλλεται ἀπὸ ζωὴ καὶ ἀνταποκρίνεται στὴ μυστικὴ οὐσία τῶν πραγμάτων.

Ἡ γλῶσσα, γιὰ τὴν ὁποία μιλοῦμε, εἶναι ἐλληνικὴ, ὄχι μόνο γιατί στηρίζεται στὴν ἀνεξάντλητη γλωσσικὴ μας παράδοση, ἀλλὰ καὶ γιατί ἀφομοιώνει ἀπόλυτα κάθε ξενικὸ στοιχεῖο καί, προπάντων, γίνεται ἓνα ἐξαιρετικὰ εὐαίσθητο ὄργανο, ἱκανὸ νὰ ἐκφράσει ὅλες τὶς ἀποχρώσεις τοῦ ἀνθρώ-

32. Ἀπὸ τὴν εἰσήγηση τοῦ Ἑ. Π. Παπανούτσου γιὰ τὴ γλῶσσα στὸν τόμο *Ἡ Ἑλληνικὴ Παράδοση*, σ. 223.

33. Πβ. Ν. Μ. Παναγιωτάκη, *Περίπετιες τῆς ἐθνικῆς μας ταυτότητας*, ὁ.π., σ. 211.

34. Πβ. Α. Μ. Μουσοῦρου, *Τὸ ἐλληνικὸ κράτος καὶ ὁ ἐλληνισμὸς τοῦ ἐξωτερικοῦ*, «Ἑλληνισμὸς - Ἑλληνικότητα», σ. 176.

35. Κ. Ε. Τσιρόπουλος, *Ἡ Ἑλλάδα ὡς πρόβλημα*, ἐκδ. οἶκος «Ἀστὴρ», Ἀθῆναι 1965, σ. 15.

36. Κ. Ε. Τσιρόπουλος, ὁ.π.

37. Γιὰ τὴ διάκριση «σημαινόντος» καὶ «σημαινόμενου», δηλ. τῆς ὀπτικῆς ἢ ἀκουστικῆς μορφῆς τῆς λέξης καὶ τοῦ νοήματος βλ. Γ. Μπαμπινιώτη, *Θεωρητικὴ Γλωσσολογία*, Ἀθῆναι 1980, σ. 97 κ.ε.

38. Πβ. Στ. Ἀλεξίου, *Κρητικὴ Ἀρθρολογία* (15' - 15' αἰώνας), Ἡράκλειον Κρήτης 1980² (ἐκδόση τῆς Ἑταιρείας Κρητικῶν Ἱστορικῶν Μελετῶν), σ. 152.

πινου στοχασμού. Ἡ γλώσσα αὐτὴ δὲν εἶναι ἓνας ὀργανισμὸς νεκρὸς, ἀποστεωμένος, ἀλλὰ πολυδύναμη οὐσία, ποὺ μορφοποιεῖται συνεχῶς³⁹. Εἶναι ἡ παραδομένη γλώσσα, ἡ γλώσσα τοῦ λαοῦ, ἐπάνω στὴν ὁποία στηρίζεται κανεὶς, ἀλλὰ καὶ «ὕψώνεται κατακόρυφα», γιὰ νὰ ἐκφράσει «τὸ θησαυρὸ τῆς δικῆς του διάνοιας, τῆς ἀτομικῆς, ντυμένον ἐθνικά», κατὰ τὴ σολωμικὴ φρασσεολογία⁴⁰.

Ὅταν, λοιπόν, μιλοῦμε γιὰ ἐλληνικότητα στὴν παιδική μας λογοτεχνία, ἐννοοῦμε, πρῶτιστα, κείμενα λογοτεχνικὰ γραμμένα σὲ γλώσσα ἐλληνική, ὅπως τὴν προσδιορίσαμε καὶ ὅπως τὴν ἀξιοποίησαν οἱ μεγάλοι τεχνίτες τοῦ λόγου⁴¹: μὲ τρόπο ποὺ νὰ ὑπακούει στοὺς βαθύτερους νόμους τῆς καλλιτεχνικῆς δημιουργίας, νὰ ἀποτελεῖ δηλ. ἀμάλαμα ἀλήθειας καὶ ὁμορφίᾳς. Ἔτσι, ὅπως εἶναι γνωστὸ, χρησιμοποίησαν τὴ γλώσσα οἱ ἀρχαῖοι Ἑλληνες συγγραφεῖς. Ἀκόμη καὶ σὲ εἶδη συγγραφῆς, ὅπως ἡ ἱστορία, ὅπου τὸ λογοτεχνικὸ ὕφος δὲν θεωρεῖται, σήμερα, ἀπόλυτα ἀπαραίτητο, ἡ νοηματικὴ διαφάνεια καὶ ὁ σεβασμὸς τῆς ἀλήθειας συνταιριάστηκαν ἰσορροπημένα μὲ τὴ γλαφυρότητα καὶ τὴν ποιητικὴ πνοή. Παράδειγμα ὁ Θουκυδίδης, στὸν ὁποῖο ἡ ἄκρα ἀντικειμενικότητα καὶ ἡ θαυμαστὴ ὀξύνοια συναγωνίζονται μὲ ἓνα σπάνιο τρόπο ἀφήγησης: πυκνότητα καὶ βραχυλογία, ἐπιδίωξη ζωηρότητας στὴν ἐκφραση σὲ βάρος τῆς αὐστηρῆς γραμματικῆς⁴², γνωρίσματα ποὺ, σὲ τελευταία ἀνάλυση, προσιδιάζουν στὴν ποιητικὴ γλώσσα⁴³.

Ὁ σεβασμὸς πρὸς τὴ γλώσσα μας⁴⁴ εἶναι τὸ γνησιότερο δείγμα ἐλληνι-

39. Αὐτὸ σημαίνει συνεχὴ ἀξιοποίηση καὶ ἐξέλιξη τῆς παραδομένης γλώσσας καὶ ὄχι στατικὴ καὶ μηχανικὴ χρῆση τῆς.

40. Πβ. Αἰνίου Πολίτη, *Γίνω στὸ Σολωμό*, Μορφωτικὸ Ἰδρυμα Ἑθνικῆς Τραπεζῆς, Ἀθῆνα 1985, σ. 372.

41. Εἶναι ἀνάγκη νὰ τονίζουμε πάντοτε ὅτι στὰ παιδικὰ λογοτεχνήματα ἡ ἐκφραστικὴ λιτότητα δὲν ἔχει τὸ νόημα τῆς γλωσσικῆς ἐκπτώσης. Ἡ γλώσσα καὶ ἐδῶ πρέπει νὰ διατηρεῖ ὅλη τὴ δύναμη καὶ τὴν ὁμορφίᾳ τῆς, ἀλλὰ καὶ νὰ εἶναι προσαρμοσμένη στὴ γλωσσικὴ καὶ ἀντιληπτικὴ ἱκανότητα κάθε παιδικῆς ἡλικίας. Γενικότερα, γιὰ τὸ πρόβλημα τῆς μορφῆς τῶν παιδικῶν λογοτεχνημάτων βλ. Ἡρακλῆ Ἑμμ. Καλλέργη, *Σκέψεις γιὰ τὴ φύση καὶ τὸ ρόλο τῆς παιδικῆς λογοτεχνίας*, «Ἡ παιδικὴ λογοτεχνία καὶ τὸ μικρὸ παιδί: Εἰσηγήσεις στὸ Β' Σεμινάριο τοῦ Κύκλου τοῦ Ἑλληνικοῦ Παιδικοῦ Βιβλίου», ἐκδόσεις Καστανιώτη, Ἀθῆνα 1988, σσ. 19 - 23.

42. Βλ. Θουκυδίδου *Συγγραφῆς τόμος πρῶτος (βιβλίον I καὶ II)* ἐπὶ Ἰω. Σταματάκου ἐκδόσεις, ἐκδ. οἴκος Δημ. Δημητράκου (1939), σ. 23.

43. Γιὰ τὴ λεγόμενη «ποιητικὴ γραμματικὴ» (ὅρος ποὺ εἰσήγαγε ὁ Jakobson) βλ. Γ. Μπαμπινιώτης, *Γλωσσολογία καὶ Λογοτεχνία*, Ἀθῆνα 1984, σ. 107 κ.ε.

44. Βλ. τὴν ἐπιφυλλίδα «Ὁ σεβασμὸς πρὸς τὴ λέξη» στὸ βιβλίο τοῦ Μ. Γ. Παρλαμά, *Οἱ Ἐπιφυλλίδες τοῦ Σαββάτου*, Ἡράκλειο Κρήτης 1973, σ. 11, ὅπου ὠραίες παρατηρήσεις γιὰ τὸν τρόπο μὲ τὸν ὁποῖο πρέπει νὰ ἀντιμετωπίζουν οἱ συγγραφεῖς τὸ ὕλικό τῆς

κότητας, ἂν ληφθεῖ ὑπόψη τὸ πάθος γιὰ τὴν τελειότητα, μὲ τὸ ὅποιο χρησιμοποιήθηκε κατὰ τὴν κλασικὴ ἀρχαιότητα. Γι' αὐτὸ ἡ παιδική μας λογοτεχνία ὀφείλει, πρῶτ' ἅπ' ὅλα, νὰ δίνει κείμενα ποὺ διακρίνονται γιὰ τὴ γλωσσικὴ τους ἀριότητα⁴⁵, ἔστω κι ἂν ἡ λογοτεχνικὴ τους ποιότητα δὲν ἐντυπωσιάζει. Ὁ λόγος ὁ σωστὰ διατυπωμένος δὲν ἀνταποκρίνεται πάντῃ στίς ἀπαιτήσεις τῆς ὑψηλῆς λογοτεχνίας. Ὡστόσο, τὰ κείμενα τοῦ εἶδους αὐτοῦ εἶναι προτιμότερα —ἐπειδὴ, τουλάχιστο, δὲν βλάπτουν τὸ γλωσσικὸ αἰσθητήριο τοῦ παιδιοῦ— ἀπὸ τὰ «λογοτεχνικά» ἐκεῖνα κείμενα, ποὺ βρίθουν ἀπὸ βαρβαρισμοὺς καὶ σολοικισμοὺς καί, ἐπομένως, ἀποτελοῦν ἀληθινὴ συμφορὰ γιὰ τὴ γλωσσικὴ ἀγωγή τῶν ἀνήλικων ἀναγνωστῶν, ἰδιαίτερα μάλιστα ὅταν πρόκειται γιὰ παιδιὰ τῆς προσχολικῆς καὶ τῆς πρώτης σχολικῆς ἡλικίας. Σὲ κείμενα γιὰ παιδιὰ τῆς ἡλικίας αὐτῆς παρατηρεῖται τὸ θλιβερὸ φαινόμενο τῆς βάνανυσης κακοποίησης τῶν λέξεων, σὲ σημείον ποὺ ὁ λόγος νὰ μᾶς θυμίζει ἀποκριάτικη μασκαράτα ἢ σχετλιαστικὴ φρασσεολογία ἀθλητικῶν ἐφημερίδων⁴⁶.

Στὸ σημεῖον αὐτὸ πρέπει νὰ ἐπισημανθεῖ καὶ ἡ περίπτωση τῶν κόμικς⁴⁷, ποὺ ἀναμφίβολα ἔχουν ἐξελιχθεῖ, ἀπὸ ἄποψη γλωσσικῆ, σὲ μέγα πρόβλημα, γιὰ τὴν Πρωτοβάθμια καὶ Δευτεροβάθμια Ἑκπαίδευσή μας, ἀλλὰ δὲν μπο-

καθημερινῆς ὁμιλίας καὶ τοῦ ἐντεχνου λόγου, τίς λέξεις. Μὲ τὴν εὐκαιρία παραθέτω τὴ «χρήσιμη διδαχὴ» —ὅπως τὴ χαρακτηρίζει ὁ Μ. Παρλαμᾶς— τοῦ Γιάννη Ἀποστολάκη (σ. 13 τῶν *Ἐπιφελίδων τοῦ Σαββάτου*): «Ἄς λένε ὅσο θέν οἱ ποιητὲς τὰ λόγια φτερωτά, στὸ τέλος εἶναι τὸ μόνο βέβαιο κτήμα τοῦ ἀνθρώπου. Στὴ βουβαμάρα καὶ τὸ σκοτάδι, ὅπου ἀγρυπνᾷ ἡ ψυχὴ μας, βλέπει ἀστραπὲς νὰ κινιόνται καί, σὰ λαμπερὸ μετέωρον φωτίζοντας τὸν κόσμον, νὰ προβάλλει ἡ λέξη. Θαῦμα εἶναι ἡ γέννησή της καὶ θαῦμα ἡ δύναμή της. Στὸ γέννημα τῆς λέξης ξανακούεται ἡ ὑψηλὴ διαταγὴ: γεννηθήτω φῶς!».

45. «Ἡ γλώσσα τοῦ παιδικοῦ βιβλίου πρέπει νὰ ἀνταποκρίνεται στὸ παιδί, στὸ πρῶγμα καὶ στὴ γλωσσικὴ τάξη». (B. Weisgerber, *Die Sprache im Kinderbuch*, «Welt des Kindes» 49 (1971), σ. 212).

46. Β. Δ. Ἀναγνωστόπουλος - Ἄντ. Δελώνης, *Παιδικὴ λογοτεχνία καὶ Σχολεῖο*, ἐκδ. Πατάκη, σ. 31.

47. Ἡ διεθνὴς βιβλιογραφία γιὰ τὰ κόμικς εἶναι πλουσιότατη, ὅπως φαίνεται στὴν ἐντυπωσιακὴ καταγραφή τῶν σχετικῶν ἐργασιῶν, ποὺ ἐπιχείρησε ὁ W. Kemkes, *Bibliographie der internationalen Literatur über Comics*, München 1974², πού, φυσικά, δὲν καλύπτει τὴ μετὰ τὸ 1974 περίοδο, γιὰ τὴν ὁποία δὲν ὑπάρχει, μέχρι στιγμῆς, ἀνάλυση ἐργασίας. Ὡς πρὸς τὴν ἐλληνικὴ βιβλιογραφία, περιορίζομαι νὰ παραπέμψω στὸ κεφάλαιον ποὺ διαθέτει γιὰ τὸ θέμα αὐτὸ στὸ τελευταῖον βιβλίον τοῦ Β. Δ. Ἀναγνωστόπουλος, *Θεῖατα Παιδικῆς Λογοτεχνίας: Α'* Ἀντιρροήσεις, ἐκδ. Καστανιώτη, Ἀθήνα 1987, σσ. 155-164. Γραμμένο μὲ ἀντικειμενικότητα καὶ κριτικὴ σκέψη εἶναι τὸ μελέτημα τῆς Μ. Παντελίδου - Μαλούτα, *Ἡ συμβολὴ τῶν κόμικς στὴν πολιτικὴ κοινωνικοποίηση τῶν παιδιῶν*, «Διαβάζω» 94 (16-5-84), σσ. 41-47.

ροῦμε νὰ τὰ ἐξετάσουμε ἐδῶ, ἐφόσον, οὐσιαστικά, ἀνήκουν στὸν εὐρύτερο ὥρο τοῦ παιδικοῦ βιβλίου καὶ ὄχι τῆς παιδικῆς λογοτεχνίας⁴⁸.

Θὰ ἤθελα, ἀκόμη, νὰ σημειώσω ὅτι δὲν ἔχει μεγάλη σημασία ἂν κάποτε στὰ παιδικὰ λογοτεχνήματα, καὶ γενικότερα στὰ λογοτεχνικά μας κείμενα, χρησιμοποιοῦνται καὶ μερικὲς ξένες λέξεις, ἀρκεῖ αὐτὲς νὰ ἀφομοιώνονται ἀπὸ τὸ ὅλο γλωσσικὸ περιβάλλον. Πάντως, σταθερὴ ἐπιδίωξη τῶν λογοτεχνῶν πρέπει νὰ εἶναι ἡ πλήρης ἀξιοποίηση τοῦ λεξιλογικοῦ θησαυροῦ τῆς ἐλληνικῆς γλώσσας⁴⁹, ὥστε νὰ ἐλαχιστοποιηθεῖ ἡ χρῆση ξένων λέξεων, πού, ὅπωςδὴποτε, δὲν εἶναι πάντοτε εὐκόλο νὰ ἀποφευχθεῖ⁵⁰. Δὲν συμμερίζομαι ἀπόλυτα τοὺς φόβους, πού, κατὰ διαστήματα, ἐκφράζονται γιὰ ἐπαπειλούμενο ἀφελληνισμό τῆς γλώσσας μας λόγῳ τῆς εἰσροῆς σ' αὐτὴν πληθώρας ξένων λέξεων⁵¹, μὲ προβληματίζει ὁμως ἡ διαπιστωμένη λεξιπενία μεγάλης

48. Ὁ Β. Δ. Ἀναγνωστόπουλος (δ.π., σ. 41 - 42) κάνει τὴν—σωστὴ—διάκριση ἀνάμεσα στὸ «παιδικὸ βιβλίον» καὶ στὸ «λογοτεχνικὸ παιδικὸ βιβλίον». Τὰ κόμικς ἀνήκουν στὴν πρώτη κατηγορία, ἐφόσον σ' αὐτὰ κυρίαρχο ρόλο ἔχει ἡ εἰκόνα, ἐνῶ τὸ κείμενο εἶναι ὑποτυπώδες.

49. Φυσικά, ἐννοοῦμε τὴν ἐνιαῖα ἐλληνικὴ γλῶσσα, καθαρεύουσα καὶ δημοτικὴ. Τὸ νὰ ἀποκλείουμε λέξεις καὶ φράσεις ἀπὸ τὸ γραπτὸ μας λόγο, ἐπεὶδὴ ἀνήκουν στὴν καθαρεύουσα, εἶναι, τουλάχιστο, ἄσκοπο. ἐφόσον εἶναι στὰ χεῖλη τοῦ λαοῦ καθημερινά, ὅπως λ.χ. ἡ φράση «φέρ' εἰπεῖν».

50. Βρίσκω πολὺ λογικά ὅσα λέει γιὰ τὸ θέμα αὐτὸ ὁ Πέτρος Ἀμπατζόγλου στὸν Τάσο Γουδέλη στὴ συζήτησή τους γιὰ τὴ γλῶσσα: «Σήμερα πού δεκάδες ἐξωγενεῖς λέξεις μᾶς κατακλύζουν καὶ καθιερώνονται παρὰ τὴ θέλησή μας, θὰ 'ταν μᾶλλον ἄσκοπο νὰ χρησιμοποιήσω σ' ἓνα μυθιστόρημά μου τὴ λέξη ὑπεραγορά ἀντὶ σοῦπερ - μάρκετ, ὅπως συνηθίζεται, γιατί θέλω νὰ μεταφέρω (ὅπως ὅλοι οἱ συγγραφεῖς, φαντάζομαι) τὸ πῶς σκέπτεται καὶ μιλάει ὁ κόσμος γύρω μου. Δὲν θέλω νὰ μεταφέρω ἓνα πλαστὸ κλίμα, μέσα ἀπὸ ἓνα σχολαστικισμό, τὸ ὁποῖο δὲν συμμερίζεται ὁ ἀναγνώστης, διότι ὁ τελευταῖος χρησιμοποιοῖ τὴν ἐκφραση σοῦπερ - μάρκετ» (*Τὸ Λέντρο*, Χριστούγεννα 1986, σ. 8).

51. Ὁ Εὐβούλος π.χ., σὲ ἐπιφυλλίδα τοῦ στὸ *Βῆμα* (14 - 2 - 88), μὲ τίτλο «Ἡ γλωσσικὴ συνθηκολόγησις», ἐκφράζει ἐντονα τοὺς φόβους αὐτοῦς γράφοντας μεταξὺ ἄλλων: «Ἡ ἀντίσταση τῆς ἐλληνικῆς γλώσσας στὴν εἰσβολὴ ξένου λεξιλογίου τείνει νὰ καμφθεῖ, ἡ ἀφομοιωτικὴ τῆς ἱκανότητά ἐξασθενεῖ, ἡ γλωσσοπλαστικὴ μήτρα ἀδρανεῖ [...] ἔτσι πού νὰ περιορίζεται ἐπικίνδυνα ἡ ἀναπαραγωγικὴ τῆς ἱκανότητάς». Παρὰ τὸ ὅτι οἱ ἴδιοι φόβοι ἔχουν ἐκφραστεῖ καὶ παλαιότερα ἀπὸ ἀνθρώπους πολὺ ἀρμοδιότερους (βλ. π.χ. Γιάννη Μ. Καλιόρη, *Παρεμβάσεις II - Γλωσσικά*, Ἐξάντας 1986, σ. 207 κ.έ. («Ὁ γλωσσικὸς ἀφελληνισμός») καὶ Σαράντος Ἱ. Καργάκος, *Ἀλαλία ἦτοι τὸ σίγχορο γλωσσικό μας πανόραμα*, ἐκδ. Gutenberg, Ἀθήνα 1985, σ. 103 κ.έ. («Ξενοκρατία ἢ γλωσσικὴ ὑποτέλειαν»)), πιστεύω ὅτι τὰ ἀποτελέσματα τοῦ φαινομένου μόνο ἐπεὶτα ἀπὸ πολλὰ χρόνια μποροῦν νὰ ἐκτιμηθοῦν. Ὅπως λέει καὶ ὁ Σπύρος Τσακνιάς (*Τὸ Λέντρο*, δ.π., σ. 203), «Ἡ ζωντάνια μᾶς γλώσσας καὶ ἡ δυνατότητά της γιὰ ἐπιβίωση δὲν κρίνεται ἀπὸ τὴν πρόσκαιρὴ ἀποδοχὴ κάποιων ξένων λέξεων... Ὑπῆρχαν πολλὰς ξενικὲς ἐκφράσεις στὴ γλῶσσα μας, πρὶν μερικὲς δεκαετίες, οἱ ὁποῖες κυριαρχοῦσαν, ἀλλὰ τώρα ἔχουν ξεχαστεῖ». Δὲν πρέπει, λοιπόν, νὰ δημιουργοῦμε ἀτμόσφαιρα πανικοῦ. Συμφωνῶ μὲ τὴν Καίη Τσικέλη (*Τὸ Λέντρο*, δ.π.,

μερίδας τῆς νεολαίας μας, πού —ὅπως χαρακτηριστικά ἔχει λεχθεῖ— «τὸ λεξιλόγιό της ἀποτελεῖται ἀπὸ ἓνα στοιχειώδη κώδικα, μὲ ἰδιωματικές ἐλληνικές ἐκφράσεις καὶ στοιχεῖα ἀναφομοιωτῶν ἀγγλικῶν ὄρων ἢ φράσεων»⁵².

Εἶναι, γι' αὐτό, ἐπιτακτικὴ ἀνάγκη νὰ ἀγωνιστεῖ ἡ παιδικὴ μας λογοτεχνία γιὰ μιὰ, κατὰ τὸ δυνατόν, ἀμιγέστερη χρῆση τῆς ἐλληνικῆς, πράγμα πού θὰ βοηθήσει τὴ νέα γενιὰ νὰ δημιουργήσει ὑγιέστερο γλωσσικὸ ὄργανο καὶ νὰ ἀποκτήσει ἔτσι τὴ βασικότερη προϋπόθεση γιὰ μιὰ δυναμικότερη συμμετοχὴ στὴ διαδικασία τοῦ πολιτισμικοῦ φαινομένου⁵³.

Ἄς μὴν ἔχουμε, ὅμως, τὴν αὐταπάτη ὅτι ἡ γλῶσσα μας θὰ προστατευτεῖ μόνο μὲ τὴν ἀπόκρουση τῆς εἰσβολῆς ξενικῶν στοιχείων, ἐὰν ἡμεῖς δὲν ἔχουμε τὴν ἱκανότητα ἢ τὴν προθυμία νὰ τὴ μελετοῦμε σὲ βάθος καὶ νὰ τὴ χρησιμοποιοῦμε μὲ τρόπο πού νὰ ἀναδεικνύει τὴν ἀπαράμιλλη πλαστικότητα καὶ ἐκφραστικὴ τῆς δύναμη. Ἡ γλῶσσα μας κινδυνεύει κυρίως «ἐκ τῶν ἑσῶ», ὅπως ἐπισημαίνει ὁ Γιάννης Καλιόρης⁵⁴: «Ἄν μιλάμε σήμερα εὐρο - ἀγγλοελληνικά, εἶναι γιατί σκεφτόμαστε καὶ ἔτσι, καὶ σκεφτόμαστε ἔτσι, γιατί θέτουμε καὶ ἀνάλογους σκοποὺς καὶ διαμορφώνουμε καὶ ἀντίστοιχη βιοτροπία, πού πλήττουν τὴ γλῶσσα στὴν ἐσωτερικὴ τῆς διάσταση. Καθὼς ἡ ζωὴ μᾶς παραδίνεται σὲ βίαιους ρυθμούς, πού τὴ διαρρηγνύουν μέρα μὲ τὴ μέρα, καὶ τὸ βαθύτερο ἦθος καὶ ἡ φυσιογνωμία τῆς ὑποτάσσονται ἄνευ ὄρων στὸν ἰσοπεδωτικὸ πολιτισμὸ τῶν προηγμένων βιομηχανικά καταναλωτικῶν κοινωνιῶν, ὁλόκληρη ἡ ἐθνικὴ μας ἰδιοπροσωπία ὑποστέλλεται μπροστὰ στὰ ξένα πρότυπα καὶ γίνεται ἑτεροσήμαντη».

Ἰδιαίτερα πρέπει νὰ προσεχθεῖ ἡ παρατήρηση τοῦ Ἀ. Ἀργυρίου⁵⁵ ὅτι ἡ ἰθαγένεια ἐνὸς ἔργου δὲν κατοχυρώνεται μόνο μὲ τὴ γλῶσσα⁵⁶, ὅπως δὲν ἐπιβεβαιώθηκε ἡ καταγωγὴ μας ἀπὸ τοὺς ἀρχαίους μὲ τὴν υἱοθέτηση, στὸ

σσ. 97 - 98), πού βλέπει τὰ πράγματα πιὸ αἰσιόδοξα: «Οἱ ἀντιστάσεις δημιουργοῦνται μέσα ἀπὸ τὰ γραπτὰ τῆς λογοτεχνίας μας. Ἐχουμε πολλοὺς καὶ καλοὺς συγγραφεῖς, οἱ ὁποῖοι βοηθοῦν τὴ γλῶσσα νὰ ἀντέξει... Τὸ γεγονός αὐτὸ εἶναι καθησυχαστικὸ. Ὅσο ὑπάρχει καλὴ λογοτεχνία, σημαίνει ὅτι ἡ γλῶσσα εἶναι ζωντανή, λειτουργεῖ».

52. *Τὸ Δέντρο*, ὅ.π., σ. 12.

53. Γιὰ τὴ στενὴ σχέση τῆς γλώσσας μὲ τὴ σκέψη καὶ —κατὰ συνέπεια— μὲ τὸν πολιτισμὸ βλ. τὴν ὀγκώδη μονογραφία τοῦ Λέβ Βυγκότσκι, *Σκέψη καὶ Γλῶσσα*, μετάφρ. Ἀντζελίνας Ρόδη, ἐκδ. «Γνώση», Ἀθήνα 1988. Τὴ σχέση αὐτὴ ἐκφράζει, νομίζω, ἐπιγραμματικὰ ἡ γνωστὴ ρῆση τοῦ Wittgenstein: «Τὰ ὅρια τῆς γλώσσας μου σημαίνουν — ὁρίζουν τὰ ὅρια τοῦ κόσμου μου». Πβ. Θ. Βέικου, *Σύγχρονη φιλοσοφία*, Ἰωάννινα 1974, σ. 36.

54. *Διδάγματα τοῦ ἀδιεξόδοι*, «Ἐποπτεῖα» 42 (1980), σ. 47.

55. *Τὸ θέμα τῆς ἐλληνικότητος στὴν πεζογραφία μας*, ὅ.π., σ. 193.

56. Κατὰ τὸν Ἀργυρίου (ὅ.π.), «Θεωρητικὰ δὲν ἀποκλείεται ἓνας Γάλλος ἢ ἓνας Ἀγγλος νὰ γράψουν ἐλληνικά, ἢ ἓνας Ἕλληνας (ἂς τοῦ δώσουμε ἓνα ὄνομα: Ἰωάννης Παπαδιαμαντόπουλος; Ζὰν Μορεὰς) νὰ γράψει στὰ γαλλικά».

παρελθόν, τῆς ἀττικῆς. Ἡ ἐλληνικότητα πρέπει νὰ εἶναι ἐμφανὴς καὶ στὸ περιεχόμενο, ποὺ ἀποτελεῖ τὸ δεύτερο σκέλος τοῦ λογοτεχνήματος⁵⁷. Καὶ μολονότι στὸ λογοτεχνικὸ κείμενο τὸ περιεχόμενο δὲν χωρίζεται ἀπὸ τὴ μορφή⁵⁸, γιὰ λόγους μεθοδολογικοὺς εἶναι ἀνάγκη νὰ τὸ ἐξετάσουμε χωριστά.

Περιεχόμενο ἐλληνικὸ στὴ λογοτεχνία εἶναι ὅ,τι ἔχει σχέση μὲ τὴν ἐλληνικὴ πραγματικότητα: τὸν ἐλληνικὸ γεωγραφικὸ χῶρο, δηλ. τὴν ἐλληνικὴ φύση, τὴν ἐλληνικὴ ἱστορία (πολιτικὴ καὶ πνευματικὴ), τὸν ἐλληνικὸ λαὸ μὲ τὶς ἰδιαιτερότητές του καὶ τὶς ποικίλες ἐκφάνσεις τῆς δραστηριότητάς του στὸ παρόν. Μὲ ἄλλα λόγια, ἐλληνικὴ πραγματικότητα εἶναι ἡ Ἑλλάδα στὴ χωρικὴ καὶ χρονικὴ τῆς διάστασις⁵⁹, ποὺ περιλαμβάνουν ἓνα σύνολο ἀπὸ ἐνδείξεις αἰσθητὲς καὶ νοητές.

Ἡ φύση εἶναι τὸ ἀγαπημένο θέμα ὅχι μόνο τῆς παιδικῆς, ἀλλὰ καὶ γενικότερα τῆς ἐλληνικῆς λογοτεχνίας. Καὶ ἡ ποίηση καὶ ἡ πεζογραφία ἀντλοῦσαν καὶ ἀντλοῦν ἐμπνεύσεις ἀπὸ τὸν ἐλληνικὸ χῶρο, τὸ γεμάτο φῶς, ποὺ «ἔφερε σὲ γόνιμη φρικίαση τὸ πνεῦμα τοῦ ἀνθρώπου καὶ τοῦ γνώρισε τὰ αἰσθητὰ καὶ τὰ υπεραισθητὰ»⁶⁰. Κατὰ τὸν Κ. Τσάτσο⁶¹, ὑπάρχει ἀπόλυτη ἀλληλεξάρτηση ἐλληνικῆς φύσης καὶ ἐλληνικῆς πνευματικῆς παράδοσης, ἀλληλεξάρτηση ποὺ «κατ' ἀνάγκην προσδίδει στὴν ἐλληνικὴ πνευματικὴ δημιουργία καὶ στὴν ἠθικὴ ἐλληνικὴ ζωὴ μιὰ βαθειὰ ἐνότητα τόνου, ἐνότητα ὅμως ποὺ συνεχίζεται διὰ μέσου πολλῶν αἰώνων, διότι τὸ ἀναλλοίωτο στοιχεῖο τῆς ἐλληνικῆς φύσεως προσδιορίζει πάντα τὴ μοίρα τοῦ ἐλληνικοῦ πνεύματος... Καὶ καμμία φύση τῆς οἰκουμένης δὲν εἶναι τόσο μεστή ἀπὸ πνευματικότητα, ἀπὸ μεταφυσικότητα, ὅσο ἡ ἐλληνικὴ». Ἄν καὶ στὴν ἄποψη αὐτῇ τοῦ Κ. Τσάτσου διακρίνεται ἓνας τόνος ὑπερβολῆς καὶ ἀποφθεγματικότητας, πρέπει νὰ λεχθεῖ ὅτι καὶ ἄλλοι ἀξιόλογοι πνευματικοὶ μας

57. Γιὰ τὸ θέμα αὐτὸ βλ. τὸ ἐκτενὲς μελέτημα τοῦ Γιώργου Ἀράγγη, *Γιὰ τὸ περιεχόμενο τῶν λογοτεχνικῶν ἔργων*, «Ἐκτενὲς», τεύχη 16 - 17, Ἀθήνα, Φθινόπωρο 1987, σσ. 1753 - 1803.

58. «Περιεχόμενο καὶ μορφή συνανήκουν στὴν ἴδια πρωταρχικὴ καὶ ἀδιαίρετη δημιουργικὴ πράξη. Ἡ μορφή δὲν περιβάλλει τὸ περιεχόμενο σὺν ἁπλῷ φόρεμα, ἀλλὰ τὸ ἀποτελεῖ καὶ αὐτὴ κατὰ κάποιον τρόπο, εἶναι ὀργανικὸ συστατικὸ τοῦ στοιχείου» (Ε. Π. Παπανούτσου, *Αἰσθητική*, Ἀθήνα 1956³, σ. 115).

59. Ὁ Ε. Π. Παπανούτσος, τονίζοντας τὸ γεγονὸς ὅτι ὁ «Δωδεκάλογος τοῦ Γύφτου» εἶναι τὸ ποίημα ποὺ ἀγκαλιάζει τὸν ἐλληνισμό στὸ σύνολό του, γράφει χαρακτηριστικὰ ὅτι «ὁ ποιητὴς θέλησε ν' ἀναστήσει ποιητικὰ τὸ χῶρο καὶ τὸ χρόνο τοῦ Ἑλληνισμοῦ, τὴν ἐλληνικὴ φύση καὶ τὴν ἐλληνικὴ ἱστορία» (Ε. Π. Παπανούτσου, *Παλαμῆς - Καβάφης - Σικελιανός*, Ἰκαρος, σ. 118).

60. Κ. Ε. Τσιρόπουλος, *Ἡ Ἑλλάδα ὡς πρόβλημα*, ὁ.π., σ. 17.

61. Ὁ μύθος τῆς νέας Ἑλλάδας, «Ἡ Ἑλληνικὴ Παράδοση», σ. 12.

ἄνθρωποι θεωροῦν τὴν ἑλληνικὴ φύση στοιχεῖο κατεξοχὴν προσδιοριστικὸ τῆς ἑλληνικότητος. Ὁ Σεφέρης λ.χ. πιστεύει ὅτι ἀπαραίτητη προϋπόθεση γιὰ νὰ ἀποκτήσει ὁ ἑλληνισμὸς ἑλληνικὴ φυσιογνωμία εἶναι ἡ αὐτογνωσία τοῦ Ἑλληνα, ποὺ θὰ ἐπιτευχθεῖ καὶ μὲ τὴ βαθιὰ ἐνατένιση τῆς γύρω του φύσης, ἀπὸ τὴν ὁποία δὲν χωρίζεται ἡ φύση του⁶². «Ὅλο τὸ ζήτημα —γράφει— εἶναι πόσο βαθιὰ ὁ Ἑλληνας θὰ ἀτενίσει τὸν ἑαυτὸ του καὶ τὴ φύση του, ποὺ δὲν μπορεῖ νὰ μὴν εἶναι μέσα στὴ μεγάλη φύση, τὴν ἑλληνικὴν»⁶³. Τὸ ἑλληνικὸ τοπίο παίζει θεμελιακὸ ρόλο στὴ σκέψη τοῦ Σεφέρη, σύμφωνα μὲ ὅσα ὁ ἴδιος ἐξομολογεῖται⁶⁴: «Ἐχὼ ἓνα πολὺ ὀργανικὸ συναίσθημα, ποὺ ταυτίζει τὴν ἀνθρωπιά μὲ τὴν ἑλληνικὴ φύση... Πιστεύω πὼς ὑπάρχει μιὰ λειτουργία ἐνανθρωπισμοῦ στὸ ἑλληνικὸ φῶς».

Θὰ ἦταν, ἴσως, κοινοτυπία ἡ ἐξαρση τοῦ φυσιολατρικοῦ στοιχείου στὴν ποίηση τοῦ Ἑλύτη, ἀπόλυτα συνδεδεμένου μὲ τὴν ἑλληνολατρία του⁶⁵. Πρέπει, ὅμως, νὰ τονιστεῖ ὅτι ὁ Ἑλύτης — ὅπως οἱ ἀρχαῖοι Ἕλληνες, ποὺ ὕμνησαν, ὅσο κανένας ἄλλος λαός, τὴ φύση καὶ ταυτόχρονα τὴν εἶδαν γεμάτη πνεύματα, δαίμονες καὶ θεοὺς⁶⁶ — πάλλεται ἀπὸ ἄρρητη εὐδαιμονία στὸ πλησίασμα τῆς φύσης, ἀλλὰ καὶ ἀνακαλύπτει πίσω ἀπὸ τὰ φυσικὰ φαινόμενα ὀρισμένες ἠθικὲς ἀναλογίες⁶⁷. Ἐξάλλου, ὅπως παρατηρεῖ ὁ καθηγ.

62. Πβ. Π. Κολακλίδης, *Ἡ ἀρχαία κληρονομιά στὴ νεοελληνικὴ ποίηση*, «Ἐκθεβόλος», τευχ. 11, Ἀθήνα, Ἀνοιξή 1982, σ. 871.

63. Γ. Σεφέρης - Κ. Τσάτσος, *Ἦρας διάλογος γιὰ τὴν ποίηση*, σ. 30.

64. *Δοκιμές*, Β', σσ. 54 - 55.

65. Βλ. σχετικὰ Ἀντρέας Καραντώνης, *Γιὰ τὸν Ὀδυσσεά Ἑλύτη*, ἐκδ. Παπαδήμα, Ἀθήνα 1983², σ. 147 κ.έ. Σημειώων ἰδιαίτερα τὴν παρατήρηση τοῦ συγγραφέα (σ. 158) ὅτι περιεχόμενο τῆς ποίησης τοῦ Ἑλύτη εἶναι «ἡ ποιητικὴ σύλληψη καὶ ἀπόδοση τοῦ χώρου ποὺ μέσα του ζοῦμε καὶ μαζί ἡ ἔκφραση μιᾶς εὐδαιμονίας, ποὺ φτάνει ὡς τὸ προαῖσθημα τοῦ θανάτου».

66. Βλ. σχετικὰ Martin P. Nilsson, *Ἱστορία τῆς Ἀρχαίας Ἑλληνικῆς Θεολογίας*, μετάφρ. Αἰκ. Παπαθωμοπούλου, ἐκδ. Δημ. Ν. Παπαδήμα, Ἀθήναι (χ.χ.), σ. 117 κ.έ. (κεφ. «Θεοὶ τῆς φύσεως καὶ τῆς ἀνθρωπίνης ζωῆς»). Πβ. π. Γεωργίου Μεταλληνού, *Ὁρθοδοξία καὶ Ἑλληνικότητα*, ἐκδ. Μήνυμα, Ἀθήναι 1987, σσ. 34 - 35.

67. Ὁ ἴδιος ὁ Ἑλύτης σὲ συνέντευξή του στὰ *Νέα* (10 - 12 - 79) ἔχει πει: «Βρίσκω τὶς ἀναλογίες στὸν ἠθικὸ κόσμο. Φορτίζω τὰ στοιχεῖα τὰ φυσικὰ μὲ ἠθικὲς δυνάμεις. Καὶ ἐπομένως ἡ φύση γίνεται ἓνα ἀλφαβητάρι στὰ χέρια μου, γιὰ νὰ πῶ πράγματα μέχρι μεταφυσικά, ὑπερβατικά». Προπάντων, αὐτὸ ἰσχύει γιὰ τὸ φῶς τοῦ ἡλίου, ποὺ κυριαρχεῖ, δυναστικά θὰ ἔλεγα, σ' ὅλη τὴν ποίηση τοῦ Ἑλύτη. Ὅρισμένοι ὅμως ὑπερτονίζουν τὴν πλευρὰ αὐτῆ τοῦ ποιητικοῦ του ἔργου, καὶ γι' αὐτὸ εἶναι χρήσιμο νὰ ἐπαναλάβουμε τὶς συνετέες παρατηρήσεις τοῦ καθηγ. Μ. Γ. Μερακλή (*Δεκαπέντε ἐρμηνευτικὲς δοκιμὲς στὸν Ὀδυσσεά Ἑλύτη*, Πατάκης, σ. 9): «...Ὁ Ἑλύτης ἀγάπησε — ἦ, ὡς ἐπαναλάβουμε, λάτρεψε — τὸ φῶς ἔτσι ὅπως ὑπάρχει καὶ τὸ χαίρεται ὁ κόσμος, δίχως μυστήριο, ὡς ἓνα μέγιστο δῶρο καὶ ἀγαθὸ τῆς ζωῆς. Ἀπὸ κεῖ καὶ πέρα φυσικὸ ἦταν νὰ ταυτίζει μὲ τὸ φῶς καὶ τὴν ἠθικὴ διάσταση τῆς ζωῆς». Σὲ ἄλλο σημεῖο τῆς ἴδιας ἐργασίας (σσ. 11 - 12) σημειώνει γιὰ τὴ

Μ. Γ. Μερακλῆς⁶⁸, ὁ τρόπος ποὺ ὁ μεγάλος μας ποιητὴς θεᾶται καὶ αἰσθάνεται τὰ πράγματα «ἐναρμονίζεται ὡς ἓνα βαθμὸ μὲ τὴν ἐπιθυμία του νὰ τιμήσει ἓνα λαό, ἓνα ἔθνος: τὸ ἔθνος του». Στὸ βάθος, ἡ φυσιολατρία του ἀποτελεῖ ἓναν ὕμνο στὴν ἀφθαρσία τοῦ ἐλληνικοῦ χώρου καὶ τῆς ἐλληνικῆς φυλῆς. «Ἔτσι — συνεχίζει ὁ ἴδιος μελετητὴς⁶⁹ — ἡ ὑπερρεαλιστικὴ ὁμίχλη ἀραιώνει περισσότερο. Καὶ ἡ ἔμφυτη κατάφασή του στὴ ζωὴ, ἐνισχυμένη ἀπὸ μιὰ συλλογικὴ, ἱστορικὴ θέαση, μεταβάλλεται σὲ μιὰ πατριδολατρικὴ αἰσιοδοξία: δείχνει πὺς ὁ ἥλιος ὁ ἐλληνικὸς, ἡ ἐλληνικὴ θάλασσα, ὁ ἱστορικὸς ἀνθρώπινος τύπος τοῦ "Ἑλλήνα [...] δὲν φθείρεται ἀπὸ τὸ χρόνο καὶ τὸν πόνο».

Αὐτὴ, λοιπόν, ἡ ἐλληνικὴ φύση, ὅπως τὴν ἐνίωσαν οἱ μεγάλοι τῆς λογοτεχνίας μας, βρῆκε στὴν παιδικὴ λογοτεχνία τοὺς κατάλληλους ὑμνητές της: Πιστεύω ὅτι δὲν θὰ εἴμασταν μακριὰ ἀπὸ τὴν ἀλήθεια, ἂν ἀπαντούσαμε καταφατικά. Φυσικά, δὲν ὑπῆρξαν, ἀκόμη, τεχνίτες τοῦ λόγου μὲ τὴν πνοὴ καὶ τὴ βαθιὰ εὐαισθησία μπροστὰ στὴ φύση — γνώρισμα κατεξοχὴν ἐλληνικὸ⁷⁰ — ἐνὸς Σικελιανοῦ⁷¹ λ.χ. ἢ ἐνὸς Μυριβήλη⁷² — δὲν τολμῶ ἐδῶ νὰ ἀναφέρω

μεταφυσικὴ διάσταση τῆς ποίησης τοῦ Ἑλύτη: «Ὅμως τὸ "μεταφυσικὸ" αὐτὸ δὲν τὸ ἐννοεῖ ὁ ποιητὴς ἀφρημένα μεταφυσικὸ, ἀλλὰ, πρὶν πολὺ, ὡς μία ἐξιδανικευμένη μορφή τοῦ ἔργου καὶ τοῦ προϊόντος τῶν αἰσθήσεων».

68. *Σύγχρονη Ἑλληνικὴ Λογοτεχνία (1945-1980). Μέρος: πρῶτο: Ποίηση*, ἐκδ. Πατάκη, Ἀθήνα (1987), σ. 40.

69. Ὁ.π.

70. Εἶναι χαρακτηριστικὰ ὅσα γράφουν γιὰ τὸ θέμα αὐτὸ οἱ Alfred καὶ Maurice Croiset (ὁ.π., σ. 27): «Ἡ φύσις ὁμιλεῖ εἰς αὐτοὺς (δηλ. τοὺς Ἑλλήνες) γλῶσσαν ἀπειρώς ποικιλότροπον, πάντοτε ἀξιοπρόσεκτον καὶ πάντοτε νέαν. Ἐνδιαφέρονται ὄχι μόνον διὰ τὰ μεγάλα προβλήματα τῆς, ἀλλὰ καὶ διὰ τὰς εὐμεταβόλους ὄψεις τῆς, διὰ τὰς λεπτὰς καὶ φευγαλέας ἀποχρώσεις τῆς αἰωνίας ζωῆς... Ἡ κραυγὴ τῶν διαβατικῶν πτηνῶν, τὸ συριστικὸ τραγούδι τοῦ τζίτζικα, ὅλα αὐτὰ τὰ μικροπράγματα τοὺς συγκινοῦν... Ἡ ἐξωτερικὴ ζωὴ ἦλθεν εἰς αὐτοὺς γεμάτη ἀπὸ εἰκόνας καὶ συναισθήματα, ἐξήρχετο δὲ καὶ ἐπανήρχετο εἰς τὰ πράγματα γεμάτη ἀπὸ θεοῦ».

71. Ὅπως ἀποκλύπεται προπάντων στὸν «Ἀλαφροῖσκιωτο». Γιὰ τὴ σχέση τοῦ Σικελιανοῦ μὲ τὴ φύση στὸ ποίημά αὐτὸ βλ. ὅσα γράφει ὁ καθηγ. Κ. Μητσάκης στὸ βιβλίο του *Πορεία μέσα στὸ χρόνο*, Ἀθήνα 1982, σσ. 220-21, ὅπου παρατίθενται ἄκρως διαφωτιστικὰ ἀποσπάσματα ἀπὸ τὸν «Πρόλογο» τοῦ ἴδιου τοῦ ποιητῆ στὸν «Ἀλαφροῖσκιωτο». Παρὰ τὸ ὅτι αὐτὸ ποὺ μᾶς καθελάνει περισσότερο στὸ παραπάνω ἔργο εἶναι ἡ εὐδαιμονικὴ συνταύτιση τοῦ ποιητῆ μὲ τὴ φύση, δὲν πρέπει νὰ τὸ θεωρήσουμε μονοσήμαντα φυσιολατρικὸ. Ὅπως παρατηρεῖ ὁ Κ. Μητσάκης (*Σημεῖα ἀναφορᾶς*, Ἀθήνα 1987, σ. 79), «ὁ ποιητὴς διαρκῶς κινεῖται σὲ δύο ἐπίπεδα, τὸ φυσικὸ καὶ τὸ μεταφυσικὸ».

72. Ἡ θαυμαστὴ οἰκειότης του μὲ τὴν ἐλληνικὴ φύση καὶ ἡ ἱκανότητά του νὰ μετατρέπει σὲ ἐξάισιο δοξαστικὸ τοὺς συναισθηματικοὺς κραδασμοὺς ποὺ τοῦ προκαλεῖ, φαίνονται σὲ ὅλα τὰ ἔργα του, ἀλλὰ προπάντων στὸ «Τραγούδι τῆς Γῆς», ποὺ ἀποτελεῖ βέβαια ἓναν «ἀμιγῆ» φυσιολατρικὸ ὕμνο καὶ — γιὰ μένα τουλάχιστο — ἓνα ἀπὸ τὰ ἀξιο-

τὸν Σολωμό, ἀπλησίαστο, ἴσως γιὰ πάντα, πρότυπο—ἀλλὰ, ὅπωςδήποτε, στὴν ὄχι μακρόχρονη ἱστορία τῆς ἐλληνικῆς παιδικῆς λογοτεχνίας συναντοῦμε καὶ ποιητὲς καὶ πεζογράφους ἱκανοὺς νὰ ἀφουγκραστοῦν τὸν παλμὸ τοῦ γύρω τους κόσμου⁷³ καὶ μὲ τὴ δύναμη τῆς τέχνης τους νὰ δώσουν τὴ γεμάτη ψυχὴ μεταμορφωμένη φυσικὴ πραγματικότητα, ποὺ τόσο ἐναρμονίζεται μὲ τὸν ἀνιμισμὸ τῆς παιδικῆς ἡλικίας.

Ὅμως ἡ φυσιολατρικοῦ περιεχομένου ποίηση καὶ πεζογραφία τῆς παιδικῆς μας λογοτεχνίας δὲν ἐξάντλησαν ὅλες τὶς δυνατότητές τους, ἐπειδὴ οἱ περισσότεροί ἀπὸ τοὺς ταλαντούχους συγγραφεῖς ἀναγκάστηκαν ἀπὸ τὰ πράγματα νὰ στρατευτοῦν στὴν ὑπόθεση τῆς σωτηρίας τοῦ οἰκολογικοῦ μας συστήματος ἀπὸ τὶς παρενέργειες τῆς τεχνολογίας καὶ τὶς ὀλέθριες ἐπεμβάσεις τοῦ ἀνθρώπινου παράγοντα⁷⁴. Εἶναι χαρακτηριστικὰ ὅσα γράφει ἡ συγγραφέας - ποιήτρια Ντίνα Χατζηνικολάου⁷⁵: «Τὴ Φύση λοιπὸν τραγουδοῦμε περισσότερο ἀπὸ καθετὶ ἄλλο ἐμεῖς ποὺ ἐνταχθήκαμε στὸ χῶρο τῆς παιδικῆς ποίησης. Τὴ Φύση! Ποὺ ἀπλώνει τὰ χέρια ν' ἀγκαλιάσει μὲ στοργὴ τὰ παιδιά. Αὐτὰ τὰ χέρια ποὺ τόσο φριχτὰ ἀκρωτηριάσαμε ἐμεῖς οἱ μεγάλοι. Σήμερα τὸ παιδί πληγώνεται, ὑποφέρει. Ἐχει χάσει τὴ χαρὰ τοῦ παιχνιδιοῦ. Ἐδῶ μιὰ μπουλντόζα γκρεμίζει τὶς ἀγαπημένες του χειλιδονοφωλιές. Πιὸ πέρα καίγεται ἓνα δάσος. Εἶναι ἡ τραγικὴ πραγματικότητα, ποὺ δὲ γίνεται νὰ τὴν ἀγνοήσεις. Ἐτσι ἡ Φύση δὲν ξεπηδᾷ πάντα γελαστὴ μέσα ἀπὸ τοὺς στίχους μας. Συχνὰ εἶναι λυπημένη κι ἄλλοτε πάλι σπαραχτικὴ».

Ἡ παιδικὴ μας λογοτεχνία, χαμηλώνοντας τὸν τόνο τῶν ρομαντικῶν ἐνατενίσεων τοῦ φυσικοῦ περιβάλλοντος, προσπαθεῖ νὰ ἀφυπνίσει τὶς συνειδήσεις τῶν παιδιῶν μπροστὰ στοὺς κινδύνους ποὺ τὸ ἀπειλοῦν ἐξαιτίας τῶν ἀλόγιστων ἐνεργειῶν μας. Πρόκειται γιὰ μιὰ νέα μορφή φυσιολατρίας—ἐπομένως γιὰ μιὰ νέα μορφή ἐλληνικότητας— ποὺ ἐντάσσεται στὴ γενι-

λογότερα νεοελληνικὰ κείμενα. Ἀναλυτικὲς παρατηρήσεις γιὰ τὸ ἔργο αὐτὸ βλ. στο μελῆμα τοῦ Ε. Ν. Μόσχου, *Ἡ ποίηση τοῦ Στράτη Μουριβίλη*, Τετράδια «Εὐθύνης», ἀρ. 27, σσ. 173 - 80.

73. Σκέφτομαι π.χ. τὶς γεμάτες ἐλληνικὴ διαύγεια εἰκόνες ἀπὸ τὴ γύρω φύση τοῦ Ζ. Παπαντωνίου στὰ *Ψηλὰ βουνά*, τὴ νοσταλγία γιὰ τὴν ἐλληνικὴ ζωὴ καὶ φύση τοῦ Γιώργη Κρόκου στὰ *ῥαῖα δημοτικοφανῆ ποιήματα* τῆς συλλογῆς *Τὰ Τραγοῦδια τοῦ ἥλιου*, τὸν παιχνιδιάρικο καὶ χυμώδη λόγο στὶς περιγραφὲς τῶν τοπίων, ποὺ μᾶς δίνει ἡ Ἀγγελικὴ Βαρελλὰ στὸ χρονικὸ *Καλοκαίρι στὴ Μονεμβασιά*. Καὶ αὐτὰ εἶναι μόνο μερικὰ ὀνόματα ἀπὸ τὰ πολλὰ ποὺ θὰ μπορούσαμε νὰ παραθέσουμε.

74. Γιὰ τὴ συμβολὴ τῆς ἐλληνικῆς παιδικῆς λογοτεχνίας στὴν προστασία τοῦ περιβάλλοντος βλ. τὸ περιοδικὸ *Διαδρομὲς στὴ λογοτεχνία γιὰ παιδιά καὶ νέους*, τευχ. 8 (1987), σσ. 256 - 58.

75. *Διαδρομὲς*, δ.π., σσ. 269 - 70.

κότερη, πανανθρώπινη σταυροφορία για την οικολογική προστασία του πλανήτη μας, δηλ. για την προστασία και την επιβίωση του ίδιου του ανθρώπου.

Όταν όμως μιλούμε για εξελληνισμό της παιδικής μας λογοτεχνίας, έννοούμε, κυρίως, ότι αυτή πρέπει να φανερώσει με πιστότητα τη φυσιογνωμία του έθνους μας. Ο ελληνισμός είναι, προπάντων, τρόπος ζωής⁷⁶. Αυτό, λοιπόν, που προέχει είναι, μέσα στα κείμενα της παιδικής λογοτεχνίας να αποκαλύπτεται το αληθινό μας πρόσωπο, το αληθινό μας παρελθόν και παρόν, χωρίς δηλ. εξιδανικεύσεις αλλά και χωρίς σκόπιμες στρεβλώσεις⁷⁷. Με μέσα πάντοτε λογοτεχνικά, δηλ. σε σύζευξη με την όμορφιά του λόγου, την αληθοφάνεια των χαρακτήρων και τους οικείους και προσιτούς ήρωες, θα φέρνουμε κάθε φορά το παιδί σε έπαφή με την πολιτισμική δραστηριότητα και με τα προτερήματα και έλαττώματα του λαού μας, είτε άναφερόμαστε στο παρόν είτε κάνουμε λόγο για το παρελθόν — άπωτερο και πρόσφατο. Η δημιουργία υγιούς ελληνικής συνείδησης στο παιδί δεν μπορεί να στηριχθεί σε ιδεαλιστικές θεωρήσεις της ιστορίας μας, πράγμα που συνέβαινε παλαιότερα. ή σε μονοσήμαντη έξαρση των μελανών της σημείων.

Το τελευταίο παρατηρείται στις ημέρες μας. Έν δνόματι ενός κακώς έννοούμενου ρεαλισμού, άπομυθοποιούνται άξιες και πρόσωπα και προβάλλονται — και μάλιστα με ιδιαίτερη άγαλλίαση — μόνο οί σκοτεινές πλευρές της ιστορίας μας⁷⁸. Το έπισημαίνω όχι ως φαινόμενο της παιδικής μας λογοτεχνίας, αλλά ως γενική τάση των τελευταίων έτών, που, όπωσδήποτε, έχει τις επιπτώσεις της στον τρόπο με τον όποιο οί λογοτέχνες παρουσιάζουν ιδιαίτερα το άπωτερο παρελθόν μας. Η «προγονοπληξία» των Έλλήνων

76. R. W. Liwingsstone, *Έλληνικά ιδανικά και σύγχρονη ζωή*, μετάφρ. Δ. Χόνδρου. σ. 64.

77. Στο σημείο αυτό άγγίζουμε, βέβαια, το πολύ σοβαρό και άμφιλεγόμενο θέμα του ρεαλισμού στην παιδική λογοτεχνία (βλ. πρόχειρα Β. Δ. Άναγνωστόπουλος, *Τάσεις και εξελίξεις της παιδικής λογοτεχνίας στη δεκαετία 1970 - 1980*, έκδ. των Φίλων, Άθήνα 1987⁶, σσ. 84 - 86), που δεν άφορά μόνο στη σύγχρονη ζωή, αλλά και στη ζωή του παρελθόντος, δηλ. στην ιστορία.

78. Η στάση αυτή άπέναντι στο ιστορικό μας παρελθόν είναι ιδιαίτερα έμφανής κατά τον έορτασμό των έθνικών μας επετείων, όπως της 25ης Μαρτίου, που οργανώνονται από νεολαιίστικες παρατάξεις. Νομίζει κανείς ότι σκοπός των συνάξεων αυτών δεν είναι ή άπόδοση φόρου τιμής σε όσους όφείλουμε την έθνική μας ύπαρξη και έλευθερία, αλλά ή μικροσκοπική και μικρόψυχη άνάλυση λεπτομερειών, που —άσχετα από την αλήθεια τους— δεν άγγίζουν την ούσία της ελληνικής ιστορίας και των μεγάλων γεγονότων, μέσα στα όποια φανερώναται ή ύπέρβαση των άδυναμιών του λαού μας, όπως με όξύνοια είχε διαπιστώσει ό Κάλβος: «Ω Έλληνες, ώ θεΐαι / ψυχαί, που εις τούς μεγάλους / κινδύνους φανερώνατε / άκάματον ένέργειαν / και ύψηλὴν φύσιν.» (*Τά Ήφαίστεια*, στρ. κε').

εἶναι σίγουρα ἓνας μῦθος, πού μπορεί νά ἀφορᾷ παλαιότερες ἐποχές, ὅχι ὁμῶς τῇ δικῇ μας. Οἱ Νεοέλληνες τοῦ καιροῦ μας χορταίνουμε μέ τὸ παρὸν καί μέ τὸν ἑαυτό μας καί ἀγνοοῦμε αὐτάρεσκα κάθε παραδοσιακὸ στοιχεῖο⁷⁹. "Όταν ἀποφασίζουμε τὴν ἐπιστροφή στοῦ παρελθόν, συνήθως τὸ μεταβάλλουμε σὲ ἐντυπωσιακὸ φολκλόρ, εἶδος ἐμπορεύσιμο καί μέσο τουριστικῆς προβολῆς. Σπάνια ἡ ἱστορία εἶναι γιὰ μᾶς βίωμα καί οὐσιαστικὴ διδασχὴ, ὁδηγὸς γιὰ τὸ μέλλον. Τὸ παρελθόν — πού ἀσφαλῶς ὑφίσταται ἀντικειμενικά — ἐφόσον δὲν τὸ συνειδητοποιοῦμε, οὐσιαστικά τὸ σβήνουμε. Καί, ὅπως εἶπε ὁ Σαφέρης, «σβήνοντας ἓνα κομμάτι ἀπὸ τὸ παρελθόν σβήνει κανεὶς κι ἓνα ἀντίστοιχο κομμάτι ἀπὸ τὸ μέλλον»⁸⁰.

Μὲ ὅλα ὅσα εἶπα παραπάνω δὲν θέλω νά ὑποστηρίξω ὅτι ἡ παιδικὴ μας λογοτεχνία ἀγνοεῖ τὸ παρελθόν. Ἀντίθετα, εἶναι ἐντυπωσιακὴ ἢ παραγωγὴ ἔργων τῶν ὁποίων τὸ περιεχόμενο σχετίζεται ἄμεσα μέ τὴν ἱστορία μας, καί, προπάντων, μέ τὸ διάστημα ἀπὸ τὴν Ἑθνεγερσία καί ἐξῆς. "Όμως ἓνας ἀντικειμενικὸς μελετητὴς δὲν μπορεί παρὰ νά διαπιστώσει ὅτι στὰ παιδικὰ λογοτεχνήματα τῶν τελευταίων ἐτῶν ἡ ἐλληνικὴ ἀρχαιότητα — προϊστορία καί ἱστορία — εἶναι, στὴν οὐσία, ἓνας κόσμος ὅχι πολὺ γνωστός⁸¹. "Αν ἐξαιρέσουμε τὴ συχνὴ ἀναφορὰ στὴν ἀρχαιοελληνικὴ μυθολογία, οἱ ἄλλες προσπάθειες πού στοχεύουν στὴν ἀποδέσμευση στοιχείων ἀπὸ τὴν ἐνδοξη αὐτὴ περίοδο τῆς πολιτιστικῆς μας πορείας ἐμφανίζονται ὅπωςδῆποτε εὐάριθμες⁸². Τὸ γεγονὸς αὐτὸ πρέπει νά προβληματίσει τοὺς συγγραφεῖς βιβλίων γιὰ παιδιά, λαμβανομένου ὑπόψιν ὅτι σὲ ἄλλα εὐρωπαϊκὰ κράτη τόσο ἡ ἐλληνικὴ ὅσο καί ἡ ρωμαϊκὴ ἀρχαιότητα ἀποτελοῦν τίς σταθερὲς πηγές, ἀπὸ τίς ὁποῖες ἀντλοῦν ἐμπνεύσεις ὅσοι μέ τὸ λογοτεχνικὸ βιβλίον προσπαθοῦν

79. Ὁ Β. Ν. Τατάκης παρατηρεῖ σχετικὰ: «Δὲν μποροῦμε, νομίζω, ἐμεῖς οἱ Νεοέλληνες νά εἴμαστε υπερῆφανοι γιὰ τὴν ἱστορικὴ μας μνήμη. Παρουσιάζει σημαντικὰ χάσματα καί τρωτὰ ἀπέναντι τοῦ ἔργου τῶν πατέρων μας» (*Ἡ Ἑλληνικὴ Παράδοση*, σσ. 143 - 44).

80. *Δοκιμές*, Β', σ. 72.

81. Σημειῶνῶ μέ ἱκανοποίησι τὴν προσπάθεια πού γίνεται, κατὰ τὰ τελευταῖα χρόνια, ἀπὸ τὴν Κίρα Σίνου νά ἀξιοποιήσει λογοτεχνικά τὴν ἐλληνικὴ προϊστορία. Τὸ πρῶτο τῆς σχετικὸ ἔργο εἶναι τὸ μυθιστόρημα «Στὴ χώρα τῶν μαμουθ» (1977). τοῦ ὁποίου ἡ ὑπόθεση ἐξελλίσσεται στὴν περιοχὴ μεταξύ Χαλκιδικῆς καί Θεσσαλίας, 35.000 χρόνια π.Χ., δηλ. κατὰ τὴν Παλαιολιθικὴ ἐποχὴ. Τὸ δεύτερο κείμενο ἔχει τίτλο «Τὰ Διαμάντια τῆς μαίμου» (1983) καί ἀναφέρεται στὰ εὐρήματα τοῦ Πικερμιοῦ, πού ἐγιναν γνωστὰ μετὰ τὸ 1835 καί ἀποτελοῦν ἀπολιθώματα, πού πρέπει νά σχηματίστηκαν πρὶν ἀπὸ 6,5 - 9 ἑκατομμύρια χρόνια, δηλ. στὴν ἐποχὴ τοῦ Νεότερου Μειόκαινου. Καί τὰ δυὸ λογοτεχνήματα εἶναι ἀπὸ κάθε ἄποψη ἐνδιαφέροντα, καί ἀνοίγουν μιὰ νέα περίοδο στοῦ ἐλληνικοῦ παιδικοῦ βιβλίου κάνοντας προσιτὰ τὰ πορίσματα τῆς ἐπιστήμης τῆς Παλαιοντολογίας.

82. Ἡ διαπίστωση αὕτη ἰσχύει κυρίως γιὰ τὴν ἐλληνιστικὴ ἐποχὴ. Ὅπως παρατηρεῖ καί ὁ Β. Δ. Ἀναγνωστόπουλος (*Τάσεις καί ἐξελίξεις*, δ.π., σ. 119), «ὁ θυελλώδης κόσμος τῶν ἐλληνιστικῶν χρόνων παραμένει ἀνεκμετάλλετος ἀπὸ τοὺς λογοτέχνες μας».

νά ψυχαγωγήσουν τὸ παιδί καὶ νά τοῦ μεταδώσουν ὁρισμένες ἀξίες καὶ πρότυπα⁸³.

Δὲν ὑποστηρίζω ὅτι ὁ ἀρχαιοελληνικὸς κόσμος — καὶ γενικότερα τὸ ἀπώτερο παρελθόν μας — πρέπει νά ἀποτελεῖ τὸ κέντρο βάρους τῆς παιδείας ἢ τῆς παιδικῆς λογοτεχνίας μας. Πιστεύω, ἀντίθετα, μαζί με τὸ Χ. Μαλεβίτση⁸⁴, ὅτι «ἐκεῖνο ποῦ ἔχει ἀποφασιστικὴ σημασία στὴν ἱστορία εἶναι τὸ ἐκάστοτε παρόν. Στὸ παρόν κρίνεται τὸ παρελθόν καὶ τὸ μέλλον. Αὐτὸ φέρνει τὴν ὑψίστη εὐθύνη. Ἄρα αὐτὸ τελικῶς ἀξιολογεῖ». Εἶναι ἀνάγκη νά ζήσουμε πρῶτα τὴ δική μας ζωὴ καὶ ἔπειτα νά συναντήσουμε τοὺς ἀρχαίους προγόνους μας με αὐτοπεποίθηση καὶ ὄχι περιδεεῖς καὶ κομπλεξικοὶ μπροστὰ στὸ δικό τους μεγαλεῖο. Ἀλλὰ πρέπει κάποτε νά τοὺς συναντήσουμε καὶ νά τοὺς μελετήσουμε ὑπεύθυνα φωτίζοντας κάθε πλευρὰ τῆς ζωῆς τοὺς⁸⁵, ὥστε νά εἴμαστε σὲ θέση νά μετουσιώσουμε σὲ λογοτεχνία πληροφορίες καὶ γνώσεις, ὅσο τὸ δυνατόν, ἐλεγμένες. Δὲν ἀποτελεῖ, πιστεύω, μυστικὸ ὅτι ἂν ἡ ἐλληνικὴ ἀρχαιότητα δὲν ἀντιπροσωπεύεται ἐπαρκῶς στὰ παιδικὰ μας λογοτεχνήματα, αὐτὸ δὲν ὀφείλεται σὲ κάποια συγκεκριμένη ἰδεολογία, ἢ παιδαγωγικὴ σκοπιμότητα, ἀλλὰ στὸ ὅτι οἱ περισσότεροι συγγραφεῖς ἔχουν ἄγνοια τοῦ ἀρχαιοελληνικοῦ κόσμου ἢ νιώθουν γι' αὐτόν, ὑποσυνείδητα, ἀντιπάθεια, ποῦ ὀφείλεται σὲ παιδικὰ βιώματα, ἀπότοκα τοῦ ἀποτυχημένου τρόπου με τὸν ὁποῖο στὸ σχολεῖο ἤλθαν σὲ ἐπαφὴ με τὴν ἐλληνικὴ ἀρχαιότητα καὶ τὰ σχετικὰ γλωσσικὰ μνημεῖα.

Ἐνα ἄλλο φαινόμενο, ποῦ νομίζω πὼς ἀξίζει νά μᾶς ἀπασχολήσῃ, εἶναι ὅτι ἡ ἐλληνικὴ παιδικὴ λογοτεχνία με θρησκευτικὸ περιεχόμενο ἀποτελεῖ εἶδος σπάνιο στὶς ἡμέρες μας. Ἡ αἰτία πρέπει νά ἀναζητηθεῖ στὸ ὅτι καὶ οἱ συγγραφεῖς παιδικῶν βιβλίων ἔχουν ἐπηρεαστεῖ ἀπὸ ἀντιθρησκευτικὲς θεωρίες καὶ θέσεις, ὅπως — σὲ ἀντίθεση με τὶς πλατιεῖς λαϊκὲς μάζες — συμβαίνει με τὴν πλειονότητα τῶν διανοουμένων μας γιὰ λόγους ποὺ δὲν εἶναι εὐκόλο νά ἐκτεθοῦν ἐδῶ. Πάντως, εἶναι ἀποκαλυπτικὰ γιὰ τὸ φαινόμενο ποῦ ἐπισημαίνουμε ἐδῶ ὅσα γράφει ἓνας ἀπὸ τοὺς μελετητὲς καὶ ἱστορικοὺς τῆς παιδικῆς μας λογοτεχνίας, ὁ Ἄ. Δελώνης⁸⁶: «Ἡ θρησκεία ἐλάχιστα ἀπασχολεῖ — καὶ πάντως ἔμμεσα — τοὺς σύγχρονους συγγραφεῖς, ἀπασχο-

83. Βλ. τίς σχετικὲς διαπιστώσεις τοῦ Kurt Smolak., *Der verbannte Dichter*, «Wiener Studien» 14 (1980), σσ. 175 - 76.

84. *Προοπτικές*, Ἀθήνα 1965, σ. 72.

85. Δὲν ἀναφέρομαι, φυσικὰ, στὸ καθῆκον τῶν ἐπιστημόνων ποὺ ἀσχολοῦνται γενικὰ με τοὺς ἀρχαίους, ἀλλὰ στὴν ὑποχρέωση τῶν ὑπολοίπων νά ἀξιοποιήσουν με συστηματικὴ σπουδὴ τὰ πορίσματα τῶν ἐπιμέρους ἀρχαιολογικῶν ἐπιστημῶν, ὅπου ἡ ἐρευνα εἶναι, σὲ ὅλους τοὺς τομεῖς, ἀρκετὰ προωθημένη.

86. *Ἑλληνικὴ Παιδικὴ Λογοτεχνία*, ἐκδ. Ἡράκλειτος 1986, σ. 32.

λεῖ ὅμως καὶ ποδηγετεῖ ὁμάδα χριστιανῶν συγγραφέων, ποὺ δροῦν σὲ κλειστά κυκλώματα (παραεκκλησιαστικὲς ὁργανώσεις) καὶ δίνουν πολλὰ καὶ σημαντικὰ βιβλία». "Ὅμως οἱ συγγραφεῖς αὐτοὶ τῶν «κλειστῶν κυκλωμάτων»⁸⁷ εἶναι ἐλάχιστα γνωστοὶ στὸ εὐρύτερο ἀναγνωστικὸ κοινό, μὲ ἀποτέλεσμα ἡ παιδικὴ θρησκευτικὴ λογοτεχνία νὰ διαδραματίζει πολὺ μικρὸ ρόλο στὴν αἰσθητικὴ καὶ ἠθικὴ καλλιέργεια τῶν νέων μας.

Δὲν θὰ ἐπαναλάβω τοὺς κοινοὺς τόπους γιὰ τὴν ἀνάγκη τῆς θρησκευτικῆς ἀγωγῆς τῶν Ἑλληνοπαίδων σὲ μιὰ ἐποχὴ πού, παρὰ τὴν ἐξωστρέφεια καὶ τὸν τεχνολογικὸ χαρακτήρα της, ἐμφανίζει ἔντονες θρησκευτικὲς ἀναζητήσεις, οἱ ὁποῖες συχνὰ καταλήγουν στὴ διαμόρφωση νέων φιλοσοφικο-θρησκευτικῶν συστημάτων μὲ ἀποκρυφιστικὸ καὶ μαγικὸ περιεχόμενο⁸⁸. Αὐτὸ πού θὰ ἤθελα νὰ τονίσω εἶναι ὅτι ἡ θρησκευτικὴ ἀγωγή ἐπιβάλλεται νὰ ἀποκτήσῃ ἓνα συγκεκριμένο χρῶμα, νὰ εἶναι δηλ. μιὰ ἀγωγή στὴν ὀρθόδοξο λατρεία μας καὶ νὰ μὴν περιορίζεται σὲ ἄχρωμους καὶ οὐδέτερους προβληματισμοὺς τοῦ τύπου: «ὕπάρχει κάποια ἀνώτερη δύναμη», «ἡ συνείδηση εἶναι στὸν καθένα ἡ φωνὴ τοῦ Θεοῦ» κ.ἄ. Σὺζητοῦμε, λοιπόν, γιὰ μιὰ θρησκευτικὴ παιδικὴ λογοτεχνία πού, ἐνῶ θὰ ἀποδεσμεύει τίς γενικὲς ἀξίες πού εἰσήγαγε ὁ χριστιανισμὸς στὸν κόσμον (ἀγάπη, ἰσότητά, πνευματικὴ ἐλευθερία κλπ.), ταυτόχρονα θὰ ἐντοπίζει καὶ θὰ προβάλλει ὅλες ἐκεῖνες τίς ἰδιαιτερότητες πού χαρακτηρίζουν τὴ θρησκευτικότητα τοῦ ἐλληνικοῦ λαοῦ. Δὲν πρόκειται γιὰ παιδικὴ λογοτεχνία πού θὰ ἀποτελέσει μιὰν ἄλλη μορφή ἡθογραφίας μὲ νοσταλγικὲς ἀναδρομὲς σὲ «παλιὲς καλὲς ἐποχές», ἀλλὰ πού θὰ στηρίζεται στὴ σημερινὴ πραγματικότητα, πραγματικότητα πού δείχνει ὅτι, στὸ σύνολό του, ὁ ἐλληνικὸς λαὸς εἶναι βαθιὰ θρησκευόμενος. Αὐτὴ τὴν ὄψη τῆς ζωῆς τοῦ λαϊκοῦ ἀνθρώπου ἡ παιδικὴ λογοτεχνία ἔχει χρέος νὰ τὴν ἀποκαλύψει, ἐφόσον ἀποτελεῖ οὐσιώδες γνώρισμα τῆς νεοελληνικῆς πραγματικότητος. Στὸ σημεῖο αὐτὸ εἶναι χρήσιμο νὰ ἀναφέρουμε τὴν ἀπόψη τοῦ καθηγ. Ν. Μ. Παναγιωτάκη⁸⁹. «Εἶναι, ἀλήθεια, περίεργο ὅτι ἡ λεγόμενη προοδευτικὴ διανόηση δὲν κατανοεῖ πόσο τεράστια σημασία εἶχε καὶ ἐξακολουθεῖ νὰ ἔχει ἡ θρησκεία γιὰ τὸν ἄνθρωπον τοῦ λαοῦ. Ἡ θρησκευτικὴ εἶναι λειτουργικὸ στοιχεῖο τῆς καθημερινῆς ζωῆς τοῦ λαϊκοῦ ἀνθρώπου, τοῦ μεσαιωνικοῦ περισσότερο, καταλυτικὸς παράγοντας

87. Ὁ Β. Δ. Ἀναγνωστόπουλος ἔχει τὴ γνώμη ὅτι τὰ βιβλία πού ἐκδίδονται ἀπὸ τίς διάφορες θρησκευτικὲς ὁργανώσεις («Ζωή», «Σωτήρ» κ.ἄ.) δὲν συγκαταλέγονται στὰ λογοτεχνικά, ἐφόσον γράφονται, συνήθως, ἀπὸ ἀνώνυμους συγγραφεῖς, πού σκοπεύουν μόνον στὴν ἠθικὴ καὶ ἔθνικη διαπαιδαγώγηση (*Θέματα Παιδικῆς Λογοτεχνίας*, δ.π., σ. 48).

88. Γιὰ τὴν ἐρμηνεία τοῦ φαινομένου βλ. τίς παρατηρήσεις τοῦ καθηγ. Μ. Γ. Μερακλή, *Ἑλληνικὴ Λογογραφία: Κοινωνικὴ συγκρότηση*, Ὁδυσσεύς 1984, σ. 121, σημ. 11.

89. *Παλίμψηστον*, δ.π., σ. 210.

της διαμόρφωσης της κοινωνικότητας και του ψυχισμού του, μιὰ δεύτερη φύση του, που δὲν ἔχουμε δικαίωμα νὰ τὴν ἀγνοοῦμε». Θὰ προσθέσω σ' αὐτὰ ὅτι ἡ ὀρθοδοξία ἀνήκει στὰ κύρια γνωρίσματα τῆς ἐθνικῆς μας ταυτότητας⁹⁰, πού μέσα στὴ μεγάλη εὐρωπαϊκὴ οἰκογένεια, ὅπου ἐφεξῆς καλοῦμαστε νὰ ζήσουμε, θὰ ἀποτελέσει καὶ τὴν «εἰδοποιὸ διαφορά» ἀνάμεσα στὸ λαὸ μας καὶ στοὺς λοιποὺς λαούς, δεδομένου ὅτι τὰ λοιπὰ πολιτισμικὰ στοιχεία μας μεταβάλλονται ραγδαῖα, ἐνῶ ἡ ὀρθοδοξία, ἐπειδὴ συνδέεται καὶ μὲ τὴ λόγια παράδοση τοῦ Βυζαντίου, παραμένει ἀμετάβλητη.

Οἱ παρατηρήσεις πού προηγήθηκαν εἶχαν σκοπὸ νὰ ἀπομονώσουν ὀρισμένα κρίσιμα, κατὰ τὴ γνώμη μας, σημεία, πού σχετίζονται μὲ τὸ συζητούμενο θέμα. Σὲ γενικὲς, πάντως, γραμμὲς ἡ σύγχρονη παιδικὴ μας λογοτεχνία ὑπηρετεῖ τὴν ἰδέα τῆς ἐλληνικότητας μὲ τρόπους νέους⁹¹, πού δὲν δημιουργοῦν ἀντιρρήσεις, ὅπως συμβαίνει μὲ τὴν παλαιότερη λογοτεχνικὴ παραγωγή τῆς ἐποχῆς τῆς Πηνελόπης Δέλτα καὶ τῆς Ἀντιγόνης Μεταξῆ⁹².

Ἄς μὴ λησμονοῦμε, ὅμως, ὅτι ἡ ἰδέα τῆς ἐλληνικότητας, ὅπως συνήθως τὴν ἀντιλαμβανόμαστε, δὲν εἶναι εὐκόλο νὰ ὑλοποιηθεῖ σὲ καμιὰ μορφή τῆς τέχνης μας, ἐφόσον, ἄλλωστε, ὅλες οἱ ἐκφάνσεις τοῦ ἐλληνικοῦ πολιτισμοῦ ποτὲ δὲν ὑπῆρξαν στατικές καὶ ἀνεξέλικτες, ἀλλὰ παρουσίαζαν τάσεις γιὰ ἕναν ἀδιάκοπο μεταπλασμοῦ⁹³ καί, ἐπομένως, ἡ ἀνάπτυξη σταθερῶν ἐθνικῶν γνωρισμάτων ἦταν πάντοτε δυσχερὴς. Στὴν ἐποχὴ μας, ἰδιαίτερα, τὸ αἶτημα τῆς ἐλληνικότητας στὴν τέχνη καταντᾷ σχεδὸν οὐτοπικό, δεδο-

90. Ὁ καθηγ. Γ. Θ. Κακριδῆς τονίζει ὅτι «ἡ ὀρθόδοξη πίστη, πού συντρόφεψε καὶ στήριξε τὴν ψυχὴ τοῦ Βυζαντινοῦ πρῶτα, τοῦ ὑπόδουλου Ἑλλήνα ὕστερα, ἔχει βάλει ἀπαραχάραχτη τὴ σφραγίδα τῆς πάνω στὸν νέον Ἑλληνα, εἴτε τὸ ξέρει εἴτε δὲν τὸ ξέρει» (Φῶς Ἑλληνικό, Ἀθήνα 1963, σ. 77). Ἐνδεικτικὸ τῆς εὐρύτερης ἀποδοχῆς τοῦ ρόλου πού διαδραματίζει ἡ ὀρθοδοξία στὴ νεοελληνικὴ κοινωνία εἶναι τὸ γεγονός ὅτι θρησκευτικοὶ προβληματισμοὶ ἀναπτύσσονται πρόσφατα καὶ στοὺς κύκλους τῆς ἀριστερῆς διανόησης. Βλ. π.χ. τὴν εἰσήγηση τοῦ Κωστή Μοσκόφ, Ὁ σαράφης; Ἁγιος καὶ ὁ ἐπαναστάτης Ποιητής: παραδομένη καὶ ἐπαναστατικὴ ἰδεολογία, στὰ Πρακτικά τοῦ Τέταρτου Συμποσίου Ποίησης, Πανεπιστήμιο Πατρῶν (6-8 Ἰουλίου 1984), σσ. 397-405.

91. Βλ. τὸ κεφάλαιο «Γιὰ ἕνα ἐλληνικὸ παιδικὸ βιβλίον» καὶ εἰδικότερα τὶς σελ. 79-80 στὸ βιβλίο τῶν Β. Δ. Ἀναγνωστόπουλου καὶ Ἀντ. Δελώνη, Παιδικὴ Λογοτεχνία καὶ Σχολεῖο.

92. Ἡ παιδικὴ λογοτεχνία ἐκείνης τῆς περιόδου ἔχει κατηγορηθεῖ ὅτι ἐκπροσωπεῖ τὴ νοσησιάρχια καὶ τὸ εἶδος τῆς σωφροσύνης «πού ἀπέκλειε τοὺς κοινωνικοὺς προβληματισμοὺς καὶ τὴν ἐνταξη τοῦ παιδιοῦ σ' ἕνα χῶρο πού περικεῖ σύγχρονους προβληματισμοὺς καὶ αἰσθησι ἀνθρώπινος εὐθύνης» (Χρ. Φράγκος, Ὁ ψυχικὸς κόσμος τοῦ παιδιοῦ καὶ τὸ παιδικὸ βιβλίο, «Διαβάζω», ἀρ. 94 (16-5-84), σσ. 49-50).

93. Αὐτὸ ὀφείλεται, κυρίως, στὸ ὅτι τὸ ἐλληνικὸ πνεῦμα ἦταν πάντοτε εὐαίσθητο στὶς ξένες ἐπιδράσεις, «ἢ σκοπιὰ του πρὸς τὴν οἰκουμένην ἔμεινεν πάντοτε ἀνοικτὴ... Ἡ ἐλληνικὴ αὐτάρκεια δὲν ὠδήγησε ποτὲ εἰς τὴν ἀπομόνωσιν» (Γ. Ν. Θεοδωρακόπουλος, Ἑλλάς καὶ Οἰκουμένη, «Ἡ Συνάντησις τῶν Ἀθηνῶν» (1964), Βασιλικὸν Ἑθνικὸν Ἰδρυμα, σ. 199).

μένου ὅτι σὲ ὅλους τοὺς τομεῖς τῆς ἐθνικῆς μας ζωῆς καὶ σὲ ὅλες τὶς μορφές τῆς τέχνης παρατηροῦνται εὐρύτατες ξενικὲς ἐπιδράσεις, φαινόμενο πού μὲ τὴ βοήθεια τῶν μέσων μαζικῆς ἐνημέρωσης καθημερινὰ ἐνισχύεται. Ἡ τεχνικὴ ἔχει ἐνώσει τόσο πολὺ τὴν ἀνθρωπότητα, ὥστε, οὐσιαστικά, γιὰ πρώτη φορὰ σήμερα μποροῦμε νὰ μιλοῦμε γιὰ κοινὴ μοίρα τῶν ἀνθρώπων ὅλης τῆς γῆς καὶ γιὰ παγκόσμια ἱστορία⁹⁴. Μέσα στὴ χοάνη τῶν πολιτιστικῶν, ἐμπορικῶν, τουριστικῶν καὶ ἄλλων σχέσεων τῶν λαῶν ἡ ἐννοια τῆς ἐθνικῆς τέχνης γίνεται ὁλοένα πιδ ἄσαφής, ἐνῶ συνεχῶς στερεώνεται ἡ πεποίθηση ὅτι αὐτὸ πού ἔχει σημασία δὲν εἶναι τὸ ἐθνικὸ χρῶμα ἐνὸς ἔργου τέχνης, ἀλλὰ ἡ ἐμπνευση καὶ τὸ ταλέντο πού κρύβονται σ' αὐτό⁹⁵.

Ὡστόσο, νομίζω ὅτι ἡ ἱκανοποίηση τοῦ δικαιολογημένου — γιὰ μιὰ χώρα μικρὴ, ὅπως ἡ Ἑλλάδα — αἰτήματος τῆς ἐλληνικότητας στὴν τέχνη δὲν ἐνέχει κινδύνους γιὰ τὴν ποιότητα τῶν ἔργων — κινδύνους πού συνοδεύουν κάθε «προγραμματικὴ» μορφή τέχνης — μὲ τὴν προϋπόθεση ὅτι δὲν ἀκολουθεῖται ἄκαμπτη «ἐλληνοκεντρικὴ» γραμμὴ. Καὶ γιὰ νὰ ἐπανέλθουμε στὸ ὅριο τῆς λογοτεχνίας, ἡ πείρα μᾶς ἔχει διδάξει ὅτι ἡ ἐπίμονη ἀναζήτησις καὶ ἐπεξεργασία στὰ κείμενα γνωρισμάτων πού ἀνήκουν ἀποκλειστικά στὴν ἐλληνικὴ παράδοση συχνὰ ὀδηγοῦν σὲ ἀποτυχίες⁹⁶.

94. Πβ. Ι. Ν. Θεοδωρακόπουλος, *Φιλοσοφία καὶ Ζωή*, Ἀθήνα 1967, σσ. 202 - 203.

95. Βρίσκω πολὺ λογικὰ ὅσα γράφει ὁ Φ. Μ. Δραγοῦνης ἀναφερόμενος στὴν ἐλληνικότητα σὲ σχέση μὲ τὴ μουσικὴ (*Ἑλληνισμός - Ἑλληνικότητα*, σ. 204): «Ἀραγε χρειάζεται νὰ πιέζει ὁ δημιουργὸς τὸν ἑαυτό του, ὥστε νὰ γράφει, ἂν εἶναι Ἕλληνας, κάτι τὸ ἐλληνικόν, ἂν Ἑσθονός, κάτι τὸ ἐσθονικόν, ἂν Μεξικανός, κάτι τὸ μεξικάνικο, κ.ο.κ. Μήπως αὐτὸ ἔρχεται ἀπὸ μόνον τοῦ χωρὶς συνειδητὴ προσπάθεια ἀπὸ μέρους τοῦ δημιουργοῦ, σάν κάτι τὸ σχεδὸν ἀναπόφευκτο, ὅποτε ὀδηγεῖ καὶ σὲ καλύτερα ἀποτελέσματα; Καὶ τί σημασία ἔχει ἂν ἀπὸ ἰδιοσυγκρασία ὁ συνθέτης ἐκφράζεται μὲ τρόπο πού δὲν ἔχει ἢ ἔχει ἐλάχιστη σχέση μὲ τὸ ἰδίωμα τοῦ τόπου του; Π.χ. τὸ ἔργο ἐνὸς Ρώσου δημιουργοῦ χωρὶς ρωσικὰ στοιχεῖα, ὅταν εἶναι μεγαλοφυῆς, δὲν εἶναι χίλιες φορές προτιμότερο ἀπὸ τὸ ἔργο ἐνὸς ἐπίσης Ρώσου, ἀλλὰ χωρὶς ἐμπνευση;... Κάτι ἤξερε ὁ μεγάλος Βέρντι, ὅταν ἔγραφε πῶς «ὅταν ἔρθει ἡ μέρα πού ὁ κόσμος δὲν θὰ μιλάει πιά γιὰ τὴ γερμανικὴ ἢ τὴν ἰταλικὴ σχολή, τὸ παρὸν ἢ τὸ μέλλον κλπ., τότε μόνον θὰ μπορέσει ἴσως ἡ τέχνη νὰ μπεῖ σ' ἓνα σωστὸ δρόμο». Ἄς τοποθετήσουμε λοιπὸν πάνω ἀπ' ὅλα τὴν ἐμπνευση καὶ τὸ ταλέντο, ιδιότητες πού εὐτυχῶς δὲν ἔχουνε πατρίδα, ὅπως δὲν ὑπάρχουν λαοὶ περιούσιοι καὶ μὴ περιούσιοι, ἢ φυλὲς μολυσμένες καὶ καθαρές». Εἶναι φανερό ὅτι οἱ παραπάνω ἀπόψεις θὰ μποροῦσαν νὰ υποστηριχθοῦν γιὰ ὅλες τὶς μορφές τῆς τέχνης καὶ ὄχι μόνον γιὰ τὴ μουσικὴ.

96. Ὡς παράδειγμα θὰ μπορούσαν νὰ ἀναφερθοῦν ὀρισμένες περιπτώσεις πού ἐπισημαίνει ὁ Κ. Γεωργουσόπουλος (*Ἑλληνικότητα καὶ θέατρο*, ὁ.π., σ. 208): «...Ἡ ἀποτυχία ἦταν κραυγαλέα στὶς θεατρικὲς δοκιμές, πού ξεκίνησαν μὲ κριτήριον τὴν ἐλληνικότητα, π.χ. οἱ τραγωδίαι τοῦ Ποριώτη, τοῦ Καζαντζάκη καὶ τοῦ Σικελιανοῦ. Τὸ συμπέρασμα εἶναι τρομακτικὸ καὶ ἀποφασιστικόν. Τὸ ζολαδικὸ *Φυντανάκι* καὶ ὁ ναπολιτάνος *Χάσης* ἔλαβαν τὴν ἐλληνικὴ ἰθαγένεια, ἐνῶ ἀπορρίφθηκαν ὡς ξένα καὶ ἀνοίκεια ὁ *Καποδίστριας* τοῦ Καζαντζάκη καὶ ἡ *Σιβύλλα* τοῦ Σικελιανοῦ».

Φυσικά, οί κίνδυνοι νά καταλήξουμε σέ άνούσιες ήθικολογικές κατασκευές ή σέ ρηχά ήθογραφικά άναγνώσματα εΐναι πολύ μεγαλύτεροι στο χώρο τής παιδικής λογοτεχνίας, ή όποία έχει και παιδαγωγικούς σκοπούς και, έπομένως, έδω εΐναι εύκολο ό παιδαγωγός νά υποτάξει τό λογοτέχνη⁹⁷.

Έξάλλου, ή έννοια τοῦ έλληνισμού εΐναι εύρύτατη και περιλαμβάνει κάθε ιδεώδες πού έναρμονίζεται μέ τήν οὐσία του. Κατά τόν Ίσοκράτη, "Έλληνες δέν εΐναι τόσο όσοι ανήκουν στο έλληνικό έθνος, όσο εκείνοι πού έχουν ελληνική παιδεία — ανεξάρτητα από τήν έθνικότητά του"⁹⁸. "Ο άφορισμός, λοιπόν, «πᾶς μή Έλλην βάρβαρος» δέν πρέπει νά θεωρηθεΐ σωβινιστική διακήρυξη, αλλά φράση άπορριπτική ένός τρόπου ζωής πού δέν εΐναι ελληνικός. Βάρβαροι δηλ. εΐναι όσοι δέν ασπάζονται τά ιδεώδη τής ελληνικής παιδείας και δέν έχουν οικειωθεΐ τόν ελληνικό τρόπο ζωής. "Όπως λέει ό Νίκος Έγγονόπουλος"⁹⁹ — επηρεασμένος από τή ρήση τοῦ Ίσοκράτη, άν και ό ίδιος κάνει λόγο (προφανώς από στιγμιαία σύγχυση) για «σωκράτειο όρισμό» — «νά εΐσαι Έλληνας δέν εΐναι ζήτημα καταγωγής αλλά άγωγής».

Η έννοια, συνεπώς, τοῦ έλληνισμού έμπεριέχει τήν παγκοσμιότητα¹⁰⁰, πράγμα πού μᾶς δημιουργεΐ τήν υποχρέωση νά καλλιεργήσουμε στά παιδιά, μέ τή βοήθεια τής παιδικής λογοτεχνίας, οίκουμενική συνείδηση. Τά Έλληνόπουλα πρέπει από πολύ ένωρίς νά πληροφορηθοῦν ότι καθετί μεγάλο ή αληθινό, άσχετα από τήν προέλευσή του, εΐναι ελληνικό, έθνικό, όπως μᾶς δίδαξε ό Σολωμός: «Τό έθνος πρέπει νά μάθει νά θεωρεΐ έθνικόν ό,τι εΐναι αληθές»¹⁰¹.

Νομίζω ότι ό Γιώργος Θεοτοκάς εΐναι αυτός πού συνέλαβε μέ μεγαλύτερη άμεσότητα από τούς σύγχρονούς του διανοητές τό νόημα τής ελληνικότητας. Η γνώμη του έναρμονίζεται πλήρως μέ όσα έχουν υποστηριχθεΐ

97. Για τόν «προγραμματικό» χαρακτήρα τής παιδικής λογοτεχνίας και τή σχέση παιδαγωγού και λογοτέχνη στη διαδικασία συγγραφής παιδικών λογοτεχνημάτων βλ. Ήρακλή Έμμ. Καλλέργη, *Σκέψεις για τή φύση και τό ρόλο τής παιδικής λογοτεχνίας*, ό.π., σ. 18 και 22 - 23.

98. Ίσοκράτους, *Πατριστικῆς* 50: «...και τό τῶν Έλλήνων όνομα πεποιήκεν μηκέτι τοῦ γένους, αλλά τής διανοίας δοκεῖν εΐναι, και μᾶλλον Έλληνας καλεΐσθαι τοῦς τής παιδεύσεως τής ήμετέρας ή τοῦς τής κοινῆς φύσεως μετέχοντας».

99. Βλ. τό ποίημα *Μπολιβάδ*, Ίκαρος 1983⁴, σ. 49, όπου σχολιάζεται ό στίχος: «Μπολιβάρ, εΐσαι ώραῖος σάν Έλληνας!».

100. Ο R. W. Liwingsstone (*Έλληνικά ιδανικά και σύγχρονη ζωή*, σ. 54) γράφει: «Η ιστορία τής Ελλάδος εΐναι κάτι πολύ μεγαλύτερο από τήν ιστορία πολέμων και πολιτικών και οικονομικών πειραμάτων και λογοτεχνικών έργων. Εΐναι ή ιστορία τοῦ ιδανικοῦ τοῦ ανθρώπου για τόν άνθρωπο».

101. Π.β. Λίνου Πολίτη, *Γέρω στην Σολωμά*, ό.π., σ. 375.

ὥς τώρα, καὶ πιστεύω ὅτι ἀποτελεῖ ἐπιτυχημένη σύννοσή τους: «...Μὰ κι ὅστερα ἀπ' ὅλην αὐτὴν τὴ διαδρομὴ πού κάμαμε μὲ λιγοστὲς φράσεις στὸ χῶρο καὶ στὸ χρόνο, μεγάλη θὰ ἦταν ἡ ἀφέλειά μας, ἂν νομίζαμε ὅτι χαράξαμε τὰ τελειωτικὰ ὅρια τῆς ἑλληνικότητος, ὅτι βρήκαμε τάχα τὸ βασικὸ δόγμα, πού δὲν μπορεῖ νὰ τὸ παραβεῖ ἡ πνευματικὴ ζωὴ τῆς Ἑλλάδας, δίχως ν' ἀναιρέσει τὸν ἑαυτό της. Γιατὶ ὁ Ἑλληνισμὸς ζεῖ, ἄρα ἀλλάζει ὁλοένα σύσταση καὶ μορφή, ἀνανεώνεται, ἀναπροσαρμόζεται σὲ καινούριες περιστάσεις, ἀφομοιώνει καινούριες ἐπιδράσεις, ἀνακαλύπτει δρόμους πού δὲν περίμενε, φτιάχνει ἔργα πρωτότυπα, διαμορφώνει ἀντιπροσωπευτικοὺς τύπους ἀλλιώτικους ἀπὸ κείνους πού ἤξερε. Δὲν ὑπάρχει, λοιπόν, οὔτε θὰ ὑπάρξει, ὅσο ὁ Ἑλληνισμὸς εἶναι ζωντανός, σύστημα κανόνων πού νὰ ρυθμίζει ὀριστικά πότε ἓνα ἔργο εἶναι ἑλληνικὸ καὶ πότε δὲν εἶναι. Ὁ μόνος κανόνας τῆς ἑλληνικότητος, πού σηκώνει ἡ δική μου τουλάχιστο συνείδηση, εἶναι τοῦτος: Ἑλληνικὸ εἶναι κάθε ἔργο πού βγαίνει μὲ εἰλικρίνεια ἀπὸ τὴ ζωὴ, τὴν καρδιά καὶ τὴ σκέψη τῶν ἀνθρώπων τοῦ ἔθνους»¹⁰².

Τὸ αἶτημα, λοιπόν, γιὰ ἑλληνικότητα στὴν παιδική μας λογοτεχνία τότε μόνον εἶναι ἀποδεκτό, ὅταν δὲν περιορίζει μὲ συγκεκριμένους κανόνες τοὺς συγγραφεῖς. Καὶ νομίζω ὅτι ἡ ἀπαίτηση τῆς Γυναικείας Λογοτεχνικῆς Συντροφιάς —πού ἐπαναλαμβάνεται σὲ κάθε προκήρυξη λογοτεχνικῶν βραβείων— τὰ παιδικὰ λογοτεχνικὰ βιβλία νὰ κινῶνται μέσα στὴν ἑλληνικὴ πραγματικότητα, δὲν δημιουργεῖ προβλήματα στοὺς συγγραφεῖς, ἐφόσον —σύμφωνα μὲ τὶς διευκρινίσεις πού περιέχονται στὸν τόμο «Τὰ Βραβεῖα», 1958 - 73 (Ἀθῆναι 1974)¹⁰³—τὸ πλαίσιο μέσα στὸ ὁποῖο μποροῦν νὰ κινηθοῦν εἶναι πολὺ εὐρύ. Αὐτὸ πού προέχει εἶναι νὰ ξεκαθαρίσει ὁ καθένας

102. Γιώργου Θεοτοκά, *Πνευματικὴ Πορεία*, Βιβλιοπωλεῖο τῆς Ἑστίας (χ.χ.), σσ. 50 - 51.

103. Παραθέτω ἐδῶ τὸ σχετικὸ μὲ τὶς διευκρινίσεις κείμενο ἀπὸ τὴ σελ. 21 τοῦ τόμου αὐτοῦ: «Πολλοὶ θὰ πρόσεξαν καὶ σίγουρα πολλοὶ μῆτε θὰ τὴν παρατήρησαν μιὰ φράση, πού ἐπαναλαμβάνεται μόνιμα στὴν κάθε προκήρυξή μας: Τὰ ἔργα νὰ κινῶνται μέσα στὴν ἑλληνικὴ πραγματικότητα. Αὐτὸς ὁ προσδιορισμὸς θὰ πρέπει νὰ διευκρινίσουμε ὅτι δὲν ἐκφράζει διόλου πνεῦμα ἀντίθεσης πρὸς καμιὰ ξένη πραγματικότητα, μῆτε κανένα αἶσθημα στενοῦ τοπικισμοῦ. Ἄν ζητοῦμε τὴν ἑλληνικὴ μας ζωὴ νὰ ἐκφράσουμε, τὰ δικά μας ἰδιώματα, τὰ ἦθη, τὸ τοπίο, δὲν θὰ πεῖ πὼς θέλουμε νὰ ἀγνοήσουμε τὰ ξένα. Πάντοτε θὰ μᾶς μαγεύει τὸ «Θαυμαστὸ Ταξίδι» τῆς Λάγκερλεφ. Πάντοτε θὰ μᾶς συγκινοῦν οἱ περιπέτειες τοῦ Ροβινσώνα καὶ τὸ «Ἄνευ Οἰκογενείας» τοῦ Ἑκτορ Μαλό. Καὶ τὰ παραμῦθια τοῦ Ἀντερσεν δὲν θὰ τὰ ἐκτοπίσει κανεὶς. Τὴν ἐλληνοποίηση τοῦ παιδικοῦ βιβλίου πού ζητοῦμε δὲν τὴν περιορίζουμε σὲ ἐξωτερικὰ σχήματα. Θὰ ἐπιθυμοῦσαμε νὰ μὴν τρέφονται τὰ Ἑλληνόπουλα μονάχα μὲ ξένες τροφές. Νάχουν παράλληλα καὶ τὶς ἐγχώριες. Νὰ ὑπάρχουμε κι ἐμεῖς μέσα στὸ παραμῦθι, τὸ τραγούδι, σὺν λαός, σὺν ἔθνος, σὺν ἱστορία, μὲ τὶς παραδόσεις μας, τὸ χρῶμα, τὴν ψυχὴ μας».

μέσα του τί εἶναι ἑλληνικό καί νά δώσει κάτι ἀπό τήν ψυχή του αὐθόρμητα καί ἀδέσμευτα, κάτι πού θά ἐκφράζει τή βιωματική μέθεξή του στή ζωή καί στήν ἱστορία τοῦ ἔθνους καί, ταυτόχρονα, θά ἀπηγεῖ τοὺς προβληματισμοὺς τοῦ σύγχρονου "Ἑλληνα, πού ζεῖ τίς κοσμογονικὲς μεταβολές τοῦ αἰώνα μας.

Τὸ ζητούμενο εἶναι, μὲ τὰ ἔργα τῆς παιδικῆς λογοτεχνίας νά βοηθήσουμε τὰ παιδιά στή διαμόρφωση ἐθνικῆς καί οἰκουμενικῆς συνείδησης. "Ὅπως εἶπαμε παραπάνω, ἡ οἰκουμενικότητα ἐμπεριέχεται στήν ἐννοια τοῦ ἑλληνισμοῦ, ὥστε, καί ἂν ἀκόμη δὲν ἦταν δυνατό νά ἀναζητήσουμε τὸ νόημα τῆς στήν ξένη διανόηση, θά ἀρκοῦσε ἡ μελέτη τῶν ἔργων τῆς βαθιά οὑμανιστικῆς γραμματείας μας, ἀρχαίας καί νεότερης, γιὰ νά ἀποδεσμεύτουν ὅλες ἐκεῖνες οἱ ἀλήθειες πού εἶναι ἱκανές, ἐφόσον τίς ἐμφυσήσουμε στήν παιδική μας λογοτεχνία, νά μεταβάλουν τὸ "Ελληνόπουλο σὲ πολίτη τοῦ κόσμου — χωρὶς νά πάψει νά εἶναι πολίτης τῆς χώρας του. "Ὅπως μᾶς ἔχει διδάξει ἡ περίπτωση τοῦ Σολωμοῦ, ἡ σὲ βάθος μελέτη τῆς ἑλληνικῆς σκέψης μπορεῖ νά ὁδηγήσει στήν παραγωγή ἔργων μὲ ὑπερεθνικὸ χαρακτήρα. «Ὁ Σολωμὸς μέσα ἀπὸ τὴν ὑπόθεση τὴν ἐθνικὴ φτάνει στήν ὑπόθεση τὴν ὑπερεθνική, τὴν εὐρωπαϊκή, τὴν παγκόσμια, φτάνει ὅμως ἀκριβῶς ἐπειδὴ βάθυνε τόσο πολὺ στήν ἐθνική»¹⁰⁴.

Τέλος, ἀπὸ τὴν ἀποψη τῆς ἀπήχησης τῶν ἔργων μὲ ἐθνικὸ χαρακτήρα, ἀξιοσημείωτα εἶναι ὅσα ἔγραψε κάποτε ἓνας ἀπὸ τοὺς πιὸ βαθεῖς Γάλλους στοχαστές, ὁ André Gide: «Ὅπως δὲν εἶναι μὲ τὴν ἰσοπέδωση, παρὰ μὲ τὴν ἐξατομίκευση, πού τὸ ἄτομο γίνεται χρήσιμο στήν πολιτεία, ἔτσι καὶ μιὰ λογοτεχνία γινόμενη περισσότερη ἐθνικὴ παίρνει τὴ θέση τῆς μέσα στήν ἀνθρωπότητα καὶ τὴ σημασία τῆς μέσα στήν κοινὴ συμβολή»¹⁰⁵.

104. Λίνου Πολίτη, *Γέφυρα ἀπὸ Σολωμό*, σ. 375.

105. Λίνου Πολίτη, *Ὡ.π.*

ΔΙΚΑΙΩΜΑΤΑ ΚΑΙ ΥΠΟΧΡΕΩΣΕΙΣ

Ὁ στωϊκὸς Λόγος ὁρίζει τὴν ἔννοιαν τοῦ καθήκοντος ὡς κατὰ λόγον πρᾶξιν, ἡ ὁποία καὶ καταλήγει εἰς τὸ γνῶριμον διὰ τὴν στωϊκὴν θεώρησιν «κατόρθωμα», τὸ ὅποσον ἀποτελεῖ τὴν βάσιν πάσης ἠθικῆς. Ἐπομένως ἡ ἔννοια τοῦ καθήκοντος ἔλλογος κατ' αὐτοὺς πρῶξις δύναται νὰ ἀποβῇ ἠθικὴ ἐντολὴ καὶ νὰ ἐπιτάσῃ τὸν ἄνθρωπον τί ὀφείλει νὰ πράττῃ καὶ τί νὰ ἀποφεύγῃ ἔναντι τοῦ ἑαυτοῦ του καὶ τῆς κοινωνίας γενικώτερον.

Ὅλα τὰ ἠθικὰ ἀξιώματα ἀποτελοῦν συνεπῶς ἀντικείμενον τῆς ἐννοίας τοῦ καθήκοντος καὶ ἀποβαίνουν διὰ μὲν τὸν πράττοντα «χρέος» πρὸς πρᾶξιν, τὰ δὲ πραχθησόμενα περιβάλλονται δι' ἠθικῆς ἢ νομικῆς ἐξουσίας καὶ ἐνέχουν ἐν ἑαυτοῖς τὴν ἔννοιαν τοῦ «δικαιώματος» δηλ. ἐπιζητοῦν ταῦτα τὸν ὀφειλόμενον εἰς αὐτὰ σεβασμὸν καὶ προβάλλονται εἰς τοὺς ἕξ ὡς κανόνες καὶ φορεῖς τοῦ τε ἠθικοῦ καὶ «νομικοῦ» δικαίου, οἱ ὅποιοι κατοχυρῶνουν ἐξουσιαστικῶς ἐκεῖνα, τὰ ὁποῖα ἀπορρέουν ἐκ τινος καθήκοντος.

Ἐκ τῶν λεχθέντων διαφαίνεται ὅτι αἱ ἔννοιαι «χρέος» καὶ «δικαίωμα» ἀποτελοῦν ἀναπόσπαστον ἔννοιαν διὰ τῆς ὁποίας αὕτη παρέχει τὸ «ὀφείλει» καὶ τὸ «ἀπαιτεῖν».

Ἡ διάκρισις καὶ ἡ διαστολὴ τῶν ὡς ἄνω ἐννοιῶν εἰς ἠθικὰς καὶ νομικὰς εἶναι καταφανής, ἔστω καὶ ἐὰν πολλάκις «Δίκαιον» καὶ «Ἠθικὴ» ταυτίζονται.

Τὸ ἠθικὸν «χρέος» ὑπάρχει ἔσωθεν, ἄνευ οὐδεμιᾶς ἐξωτερικῆς ἀνάγκης ἢ βίας τεθείσης ὑπὸ τινὸς αὐθεντίας πολιτικῆς καὶ νόμου καλουμένου διατάσσοντος τὴν ἔννοιαν τοῦ «χρέους» νὰ τεθῇ εἰς «κίνησιν», τὸ δὲ ἐξ αὐτῆς προκύπτει ποτε «δικαίωμα» ἀποτελεῖ βεβαίως «ἐξουσίαν» διὰ τὴν ἔννοιαν τοῦ «χρέους» ἐξ ἐπόψεως ἰσχύοντος δικαίου, οὐχὶ ὁμως καὶ ἐξ ἐπόψεως ἠθικῆς.

Ἡ ἔννοια τοῦ «Χρέους» καὶ τὸ ἐξ αὐτῆς ἀπορρέον «δικαίωμα» ἀποβαίνουν ἀντικείμενον ἠθικῆς μόνον, ὅταν ἡ μνημονευθεῖσα τοῦ «Χρέους» ἔννοια δὲν εἶναι ἄλλο τι, ἢ ἡ πλήρης ὁμολογία τῆς ἡμετέρας βουλήσεως πρὸς τὸν ἠθικὸν νόμον, ὅστις κατὰ Κάντιον ὁρίζει, τὶ ὁ ἄνθρωπος τῶν πραγμάτων πρέπει νὰ ἐπιδώκῃ ἐν τῷ βίῳ αὐτοῦ καὶ τί νὰ φεύγῃ· ἀλλὰ πάντα ταῦτα δέον

νὰ ἐπιτελοῦνται ἄνευ ἐξωτερικῆς τινος πιέσεως καὶ μόνον ἐξ ἀγαθῆς προαιρέσεως, τοὔτέστιν ἐξ ἐσωτερικῆς ὑποχρεώσεως, δηλ. ἐκ καθήκοντος.

Θὰ ἠδύνατο νὰ προσθέσῃ τις, ὅτι ἡ ἔννοια τοῦ ἠθικοῦ καθήκοντος, τοῦ ὁποίου ἡ ἔκφρασις ἐνέχει ἄριστα τὴν ἔννοιαν πάσης ἠθικότητος, δύναται νὰ ἀποτελέσῃ τὴν «κατηγορικὴν προστακτικὴν» τοῦ Καντίου, (*Kategorischer Imperativ*), κατὰ τὴν ὁποίαν «Πράττε κατὰ τρόπον, ὥστε αἱ ἀρχαὶ τῆς ἡμέτερας πράξεως νὰ εἶναι παράδειγμα καθολικῆς νομοθεσίας».

Ἐν πάσῃ περιπτώσει, εἴτε ἡ ἔννοια τοῦ «χρέους» εἶναι ἠθικὴ, εἴτε εἶναι νομικὴ δὲν θὰ ἔδει νὰ προβαίνῃ αὐτὴ καθ' ἑαυτὴν εἰς τὴν γένεσιν τοῦ «δικαιώματος»· ἐν ἄλλοις λόγοις νὰ παραμείνῃ αὐτὴ ἐν τῷ πρώτῳ αὐτῆς σταδίῳ, τοὔτέστιν, ἐν τῷ τοῦ «χρέους» καὶ ὅπως μὴ ἐπιχειρήσῃ εἰς τὸ ἐξῆς ἢ ἰδίᾳ εἰς τὴν ὁλοκλήρωσιν τῶν φάσεων αὐτῆς· ἡ πολιτεία οὕσα φύλαξ καὶ φρουρὸς τῆς ἔννοιᾳς τοῦ «χρέους» ὥς κρατήσῃ δι' ἑαυτὴν τὴν ἔννοιαν τοῦ δικαιώματος, τὴν ὁποίαν καὶ θὰ ἐπιδίδῃ τοῦ λοιποῦ εἰς τοὺς ἐκάστοτε ἐκτελεστώς τοῦ «χρέους»· τὸ «χρέος» ὑπάρχει ἔσθ' ὅθεν καὶ ἐν τῇ συνειδήσει, τὸ «δικαίωμα» κυρίως ἀπονέμεται ἔξ' ὅθεν· τὸ «χρέος» ἐκτελεῖ, τὸ «δικαίωμα» βραβεύει.

Ἡ ἀπ' εὐθείας, οὕτως εἰπεῖν, γένεσις τοῦ «δικαιώματος» ἐκ τοῦ «χρέους» ἐπιφέρει πολλάκις ἀναστατώσεις καὶ βιαίας καταστάσεις, ἀναπτύσσει δὲ προσωπικοὺς καὶ κοινωνικοὺς ἐγωϊσμοὺς καὶ καταστρέφει ἐν γένει τὴν οὐσίαν πάσης τάξεως καὶ ἠθικῆς.

ΓΙΩΡΓΟΥ ΚΕΝΤΡΩΤΗ

ΣΥΝΕΙΔΗΣΗ ΚΑΙ ΑΠΟΚΑΛΥΨΗ ΤΗΣ ΠΛΑΣΤΙΚΗΣ ΠΡΑΓΜΑΤΙΚΟΤΗΤΑΣ

ΜΟΝΤΕΡΝΙΣΜΟΣ ΤΟΥ ΑΝΑΣΤΑΣΙΟΥ ΔΡΙΒΑ

I

Ὁ Ἀναστάσιος Δρίβας, ἂν καὶ συγκαταλέγεται μεταξύ τῶν ὑπερρεαλιστῶν ποιητῶν¹, θὰ μπορούσε νὰ θεωρηθεῖ δικαίως ὡς ὁ εἰσηγητὴς τοῦ Μοντερνισμού στὴν Ἑλλάδα, ἂν ὡς *Μοντερνισμὸς* ἐκληφθεῖ ἐκεῖνη ἡ ἱστορικὴ διαδικασία² ποὺ ἀποδέσμευσε τίς Τέχνες ἀπὸ τίς γνωστὲς εἰδολογικὲς δογματικὲς προϋποθέσεις τοῦ 19ου αἰῶνα. Ἡ τέχνη τῆς ἀντιγραφῆς στὴν ζωγραφικὴ ἢ ἡ μεταφορὰ ἀτόφιων τῶν φυσικῶν δεδομένων στὴν ποίηση ἀποτελοῦσαν νεκρὲς συμβατικότητες, μὲ πρῶτο ἀποτέλεσμα: οἱ ἰδέες γιὰ τὴν τέχνη καὶ τὸν πολιτισμὸ νὰ γίνουν βαθμηδὸν ἀντιφατικὲς, νὰ συγκρούονται μεταξύ τους· καὶ τελικὸ: νὰ καταρρεῦσουν οἱ κρατοῦσες καλλιτεχνικὲς, ἠθικὲς καὶ κοινωνικὲς ἀξίες. Στὴν ποίηση εἰδικότερα καθαγιαζεται ὁ ὑποκειμενισμὸς τοῦ ποιητῆ - πομποῦ, καθ' ὅσον τὸ διωκόμενον εἶναι ἡ ποικιλία, ὄχι τόσο τοῦ ἐκπεμπομένου μηνύματος, ὅσο τῆς ἀτομικῆς ἀνταπόκρισης τοῦ ἀναγνώστη - λήπτη πρὸς τὸ μήνυμα ποῦ, ὅπως θὰ δοῦμε παρακάτω, εἶναι αἶνιγμα καὶ σκοτάδι. Στὸ *μοντέρνο ποίημα* προβάλλεται μιὰ κεντρικὴ εἰκόνα· ἡ ποικιλία τῶν ἀτομικῶν ἀνταποκρίσεων πρὸς αὐτὴ τὴν εἰκόνα συντελεῖ στὴν ἐπίτευξη ἐνότητας τῆς ὀργανικῆς μορφῆς τοῦ ποιήματος. Ὁ Γουίλλιαμ Μπάτλερ Γέητς λ.χ. πιστεύει³ πὺς ἡ ποίηση πρέπει νὰ ἀποτελεῖ μιὰν *ὀλοκληρωμένη τέχνη*, ἔκφραση τῆς ὅλης προσωπικότητας: νὰ εἶναι *φαντασία* (κατὰ τὰ αἰτήματα τῶν Ρομαντικῶν καὶ τῶν Συμβολιστῶν), *νόηση* (κατὰ τὰς γραφὰς τῶν Βικτωριανῶν) καὶ πρωτίστως *αἷμα*⁴ καὶ τὰ τρία μαζί, ἐν ἐνώ-

1. Πρβλ. περιοδικὸ *ΗΡΑΚΛΕΙΟΣ*, τ.4: «Ἀφιέρωμα στὸν Ἀνδρέα Ἑμπερικό καὶ στὸν Ἑλληνικὸ Ὑπερρεαλισμό», Ἀθήνα 1976· ὁμοίως Φραγκίσκη Ἀμπατζοπούλου: «...ὅθεν ἄνθισαν ματαίως», *Ἀνθολογία ὑπερρεαλισμοῦ*, Νεφέλη, Ἀθήνα 1980, σελ. 414.

2. Βλ. Peter Faulkner: *Μοντερνισμός*, μτφ. Ἰουλιέττα Ράλλη καὶ Καίτη Χατζηδμήμου, Ἑρμῆς, Ἀθήνα, 1982, σελ. 13.

3. Βλ. W. B. Yeats: *Essays and Introductions*, London and New York, 1961, σελ. 122.

σει· καὶ ἄσχετα ἀπὸ τὸ ὣν τίκεται ἀπὸ τὴν συναρμογὴ τους κατὰ κανόνα ἀσάφεια.

Ἐγγενὲς χαρακτηριστικὸ τοῦ Δυτικοῦ Πολιτισμοῦ εἶναι τὸ ὅτι — ἀπὸ τῇ στιγμῇ ποῦ ἡ σχετικότητα καὶ ἡ ὑποκειμενικότητα ἀποτελοῦν (προ)υποθέσεις τοῦ καθ' ἡμέραν βίου—[αὐτὸς] εἶναι λιγότερο βέβαιος γιὰ τὸ σύστημα τῶν ἀξιών του σὲ σύγκριση μὲ ἄλλους πολιτισμούς. Ἐδῶ μάλιστα κυοφορεῖται τὸ *Περίπλοκον*, ἡ ἐπίγνωση τοῦ ὁποῖου ἀναφαίνεται στὸν ἐρμητισμὸ τῆς μοντέρνας ποιήσης, στὴ σχέση ποιητῆ καὶ ποιήσης καὶ στὴ συνειδητοποίηση τοῦ γεγονότος ὅτι ὁ ἴδιος ὁ ποιητικὸς λόγος δὲν εἶναι λύση, ἀλλὰ δεδομένο τῶν προβλημάτων ποῦ θέτει ἡ πραγματικότητα. Ὁ Ἐριχ Ἀουερμπαχ σημειώνει⁴ τὸ ἄμετρο, τὸ ἄπειρο καὶ τὸ ἀέναο τῶν θεμάτων, τῆς ἀνθρώπινης ἐμπειρίας καὶ τῶν νοητικῶν συνειρμῶν. Μὲ βάση αὐτὴ τὴν παρατήρηση οἱ παραδοσιακὲς ρεαλιστικὲς μέθοδοι κρίνονται ἀτελέσφορες γιὰ νὰ ἀποδώσουν αὐτὴ τὴν πολυπλοκότητα καὶ νὰ στοιχειοθετήσουν τὴν ἐπιθυμητὴ συνοχὴ τῶν μερῶν. Γι' αὐτὸ ὁ μοντέρνος ποιητής, προκειμένου νὰ συμπυκνώσει τὴν ἐμπειρία του, ὀφείλει νὰ ἀνακαλύπτει τὸν συνέχοντα εἰρμό τῶν ἐπὶ μέρους.

Στὸ ἔργο τοῦ Δρίβα τὴ συνοχὴ τῇ χαρίζει ὁ μῦθος, καθὼς ἡ Μούσα τοῦ ποιητῆ δρέπει καρποὺς ἀπὸ τὸ δέντρο τῶν γενικῶν ἐννοιῶν: «ἀπ' τὸν θάνατο καὶ τὴν ἀναγέννηση, τὸ κύκλωμα τῆς φύσης, τὴ σειρὰ τῶν ἐποχῶν»⁵.

*Κι ἂν ἐλπίζουμε σὲ κάτι (ἄνθρωπε)
εἶναι ποῦ θὰ ῥθει ἡ Ἀνοιξη⁶.*

*Οὐσία νὰ πύλλεται σὲ χορδὴ ἀχτίδας
φτασμένης ὕστερα ἀπὸ χιλιάδες χρόνα⁷.*

Ἄν μάλιστα θεωρηθεῖ ὀρθὸ ὅτι ἡ σὲ βάθος γνώση τῶν προβλημάτων τῆς Τέχνης, αὐτὴ ἡ ἀδιάλειπτη αὐτοεπίγνωση, εἶναι χαρακτηριστικὸς βατήρας ἐκκινήσεως τοῦ Μοντερνισμοῦ ποῦ δωρίζει στὸν ποιητὴ τὸ διάδρομο συμμετοχῆς, τὴ ζητούμενη ὀργανικὴ μορφή δηλαδὴ, αὐτὸ στὴν περίπτωση τοῦ Δρίβα ταιριάζει ἀπόλυτα, ἀφοῦ ὁ ἴδιος ὑπῆρξε ποιητής, δοκιμιογράφος τέχνης καὶ ὀξύτατος κριτικὸς νοῦς: ἕνας οἶονε *poeta doctus*.

4. Βλ. Erich Auerbach: *Mimesis: Dargestellte Wirklichkeit in der abendländischen Literatur*, Francke Verlag, Bern und München, 1946, σελ. 510 - 511.

5. Βλ. Peter Faulkner: *ὁ.π.*, σελ. 41.

6. Βλ. Ἀναστάσιος Δρίβας: *Μιά Δέσμη Ἀχτίδες στὸ Νερό*, Πρόσπερος, Ἀθήνα, 1978, σελ. 9.

7. *ὁ.π.*, σελ. 23.

II

*"Ένα σπήλαιο εἶν' ἡ σκέψη μας
τυφλὰ ζῶα κοιμοῦνται μέσα⁸*

Οἱ στίχοι αὐτοὶ εἶναι μιὰ θαυμάσια λυρική ἐκδοχὴ αὐτοῦ ποῦ ἔγραψε ὁ Χουγγκο Φρήντριχ: ὅτι ἡ ποίηση τῶν ἀρχῶν τοῦ 20οῦ αἰῶνα μιλάει μὲ αἰνίγματα, μὲ σκοτάδια, ποῦ γητεύουν καὶ μπερδεύουν τὸν ἀναγνώστη⁹. Αὐτὰ τὰ σκοτάδια εἶναι προμελετημένα, ἀνασύρθηκαν ἀπὸ τὸ βαθὺ σπήλαιο τῆς σκέψης τῶν ποιητῶν· μὲ τὴν ἐξοδὸ τους, τὴν καταγραφὴ τους δηλαδή, μνημειώνουν τὸ Ἀκατανόητον, τὴν νέα γλώσσα ποῦ ὁμιλεῖ τὰ νέα πράγματα, καὶ ταυτόχρονα — μέσω τοῦ λεκτικοῦ τους θησαυροῦ καὶ τῆς μυστηριακότητάς τους — στερεώνουν μιὰ Γοητεία ἀνεπανάληπτη στὴν ἱστορία τῆς Τέχνης, καίτοι αὐτὸ τὸ συναπάντημα Ἀκατανοήτου καὶ Γοητείας οὐσιοῦται σὲ μιὰ *Παραφωνία*: οὐσιαστικὸ αἶτημα τῆς μοντέρνας τέχνης, ἀφοῦ συσσωρευόταν ἐπὶ ἕναν καὶ πλέον αἰῶνα γιὰ νὰ δημιουργήσῃ ὕφος, στὴν «πλοκὴ» τοῦ ὁποῖου θὰ εἶναι αὐτόνομη, αὐτάρκης.

*Στὴν ἐρημικὴ ξεφάντωση τοῦ μυαλοῦ μου
σὰν πουλιῶν αἰφνίδια ἐωθινὰ δρόδροσα περάσματα
σὰν ὑποφίες ἀπ' ἀρώματα¹⁰.*

Πρέπει νὰ συνηθίσουμε τὰ μάτια μας στὰ σκότη ποῦ ἔριξε ἡ μοντέρνα ποίηση στὸν κόσμον· στὰ σκότη ποῦ εἶναι Ποίηση: ἄρση, μὲ ἄλλα λόγια, τῶν σημαίνοντων πραγμάτων στὴ γλώσσα τοῦ Ἀκατανοήτου· καί, γιὰ νὰ παραφράσω τὸν Γκότφρητ Μπέν, ἀφοσίωσή τους σὲ ἤδη ἀκατανόητα πράγματα, ποῦ δὲν χρησιμοποιοῦνται πλέον γιὰ νὰ πείσουν κανέναν. Αὐτὸ κρίνεται ἀναγκαῖο νὰ γίνεται (καὶ τότε μόνο μποροῦμε νὰ μιᾶμε γιὰ Ποίηση, ἄλλως γιὰ Ρητορική), γιατί ὡσάκις τὸ μοντέρνο ποίημα μετέρχεται πραγματικότητες — εἴτε τῶν Ἀνθρώπων εἴτε τῶν Πραγμάτων—, δὲν τίς διαπραγματεύεται περιγραφικά· ἀρνεῖται τὴν «ψυχρὴ» θέρμη ἐνὸς ἐμπεπιστευμένου Ὁράν ἢ, ἐν γένει, Αἰσθάνεσθαι. Ἀντίθετα, μέσω τῶν αἰνιγμάτων ποῦ θέτει καὶ τῶν σκοταδιῶν ποῦ ἐκλύει, τὸ μοντέρνο ποίημα γίνεται ἄγωγὸς πρὸς τὸ μὴ ἐμπεπιστευμένο, ἀποξενώνοντας ἔτσι καὶ παραμορφώνοντας ἐν τέλει τίς πραγματικότητες. Μέσα σὲ αὐτὸ τὸ κλίμα ἐλευθερίας ποῦ στοιχειώναι

8. Ὡ.π., σελ. 9.

9. Βλ. Hugo Friedrich: *Die Struktur der modernen Lyrik*, Rowohlt Verlag, München, 1956, σελ. 10.

10. Βλ. Ἀναστάσιος Δρίβας: Ὡ.π., σελ. 24.

ἡ μοντέρνα ποίηση, ἡ πραγματικότητα αἶρεται ὑπεράνω χωροχρονικῶν, ἀντικειμενικῶν καὶ ψυχικῶν τάξεων·

*κι ὅ,τι οἰγεῖ σπαράζει ἐδῶ σβολάδα καὶ θά σβήσει
σὲ χροῶμα φῶς μετάξινο· τῇ μνήμῃ νὰ σφαλίσαι.¹¹*

ἔχει ξεκόψει ἀπὸ τὶς διαφορὰς ποὺ ὑποτίθεται ὅτι εἶναι νομοτελειακὰ ἀναγκαῖες γιὰ τὸν «κανονικὸν» προσανατολισμὸ τοῦ Κόσμου: ἀπὸ τὸ Ὁραῖο καὶ τὸ Ἀσχημο, τὴν Νύχτα καὶ τὴν Ἡμέρα, τὴν Ζωὴ καὶ τὸν Θάνατο, τὴν Χαρὰ καὶ τὸ Ἄλγος, τὸ Ἐνθάδε καὶ τὸ Ἐπέκεινα:

*κι ὅπως τὸ πένθος σέρνει τὸ χορὸ
βρῆκα κι ἐγὼ χαρὰ κοντά σου.¹²*

Στὴν ποίηση τοῦ Δρίβα μποροῦμε νὰ μιλήσουμε γιὰ μιὰν ἐπιθετικὴ δραματικότητα, ἡ ὁποία ἀφ' ἑνὸς μὲν κρατεῖ στὴ σχέση μεταξὺ τῶν ποικίλων θεματικῶν μοτίβων, ποὺ ἔχουν μᾶλλον διαταχθεῖ ἐναντίον παρὰ συνταχθεῖ.

*Σ' ἐρημογιάλι
στήσανε χορὸ ναυαγισμένοι ναῦτες.¹³*

καὶ ἀφ' ἑτέρου στὴ σχέση τῶν προηγουμένων ἐναντίως πρὸς ἄλληλα διατεταγμένων μοτίβων, πρὸς τὴν ποιητικὴ μορφή, ποὺ ὠθεῖ τὸ ποίημα νὰ διασκεδάσει τὰ σημεῖα τοῦ στοῦ ἄπειρο.

*Τὸ σεληνόφωτο ἀσβολερό ναυαγισμένο βράδυ
ἄς ξαναπάρει τὴν ἄφεγγη δραματικὴ ψυχὴ μου.¹⁴*

III

Ὁ Δρίβας εἶναι «poeta doctus»: δοκιμογράφος μαζὶ καὶ ποιητής, ἀναλυτικὸς, ἐμπειρὸς ἐρευνητὴς καὶ ἐμπυρὸς ἐρμηνευτής. Ὅπως ὁ κύριος Τέστ, τοῦ Πῶλ Βαλερύ, ἔτσι κι αὐτὸς ἔχει στὴν κυριότητά του ἓνα ἐργαστήριον - στρατόπεδο, ἀπὸ ὅπου ἐκστρατεύει στὸν Χρόνον γιὰ νὰ κατασκοπεύσει, νὰ ἐρευνήσῃ τὰ βάθη τοῦ Ἑγῶ. Ἡ μοντέρνα ποίηση — εἶπα πρὶν πάντων — ἐκλύ-

11. δ.π., σελ. 27.

12. δ.π., σελ. 21.

13. δ.π., σελ. 32.

14. δ.π., σελ. 16.

ει ἐρέβη τοῦ ἀσυνειδήτου· ὁ Δρίβας ἀναλαμβάνει συνειδητὰ τὴν ἐπιχείρησιν τοῦ ἀναλυτικοῦ φωτισμοῦ τους: νὰ ἀρθοῦν τὰ σκοτάδια καὶ οἱ καταστάσεις λυκόφωτος στὸ ἐπίπεδο τοῦ φωτός, ἀκόμα κι ὅταν τὸ φῶς εἶναι συνώνυμο τοῦ Ἀκατανοήτου.

*κορυθαλοὶ π' ἀνεμοφέρουν
φωνές ἀπ' τὴν ἄβυσσο*¹⁵

*ἀλαφροστοίχειωτο πικρὸ παιδί
μὲ τὴ στολὴ τῆς ἁγίας νύχτας.*¹⁶

Ὁ Δρίβας, μολονότι εἶναι *μοντέρνος* ποιητής, δὲν χάνει ποτὲ ἀπὸ τὰ μάτια του τὴ *ρομαντικὴ* θέση μιᾶς ἡλεκτρικὰ ἐναλλασσόμενης διείσδυσης Σκέψεως καὶ Φαντασίας, Ἀγρυπνίας καὶ Ὀνειροπολήσεως, Ἐπιστήμης καὶ Μύθου στὸ πλαστικὸ *corpus* τῆς ποιήσεώς του. Ἡ *nomenclatura* τῶν στίχων του μᾶς λύνει τὰ χέρια, μᾶς βγάζει «ᾧξω ἀπ' τὶς λέξεις, δίχως πουκάμισα, στοὺς μεγάλους ἀγῶνες τῆς ὁρατότητος»¹⁷: *βρέφος, θάνατος, μαστός, σταύρωση, χρῶμα, μεσάνυχτα, νερό, χῶμα, ἀχτίδες, ἥλιος, σκοτάδι, ἕπνος, ἀνέπνιση*. Δανεῖζομαι τὰ λόγια τοῦ Βάλτερ Γένς: Ὁ σκοπὸς εἶναι πάντα ὁ ἴδιος: νὰ ἀναζητηθεῖ ὁ ἄνθρωπος στὴν μεθοριακὴ γραμμὴ τῆς φρουρούμενης συνειδητότητας καὶ τῆς δραπετεύσης ἀπ' αὐτή, τῆς διάβασης τῆς μεθορίου¹⁸. Νὰ ἀναζητηθεῖ ἐκεῖ, δηλαδή, ὅπου διαφεύγει τὸ ἐμπεπιστευμένο καὶ τὸ Ἄτομο, δρώντας καθαρῶς ὑποβατικά, βρίσκεται καθ' ὁδὸν ἀπὸ τὸ Γίγνεσθαι στὸ Εἶναι, ἀπὸ τὸν κόσμον τῆς ἀπάτης στὴν Ἀλήθεια.

IV

Ἡ ποίηση τοῦ Δρίβα, ὅπως καὶ τοῦ Ἀπόστολου Μελαχρινοῦ, οὐσιώνεται μὲ τὴ μεταφορὰ σὲ λόγο τῶν πλαστικῶν τεχνῶν. Ἀριστος γνώστης, ὁ ποιητής, τῆς δυτικοευρωπαϊκῆς ζωγραφικῆς καὶ διδασκόμενος ἀπὸ τὰ μοντέρνα καλλιτεχνικὰ ρεύματα σπάζει τὴν μορφικὴ μονοτονία τῆς μέχρι τῶν ἡμερῶν τοῦ ποιήσεως (αὐτὸς καὶ ὁ Τάκης Κ. Παπατσώνης, δυὸ δεκαετίες σχεδὸν πρὶν τὸν Σεφέρη ὁ δεῦτερος — γιὰ νὰ μὴ συνεργοῦμε σὲ ἀδικίες!), συμπαραλιάζει τὴν παραδεδομένη τεχνικὴ, μπολιάζει τὸ περιεχόμενο μὲ τὸ

15. *δ.π.*, σελ. 45.

16. *δ.π.*, σελ. 53.

17. Βλ. Νίκος Καρούζος: *Ὁ Ζήλος τοῦ Μῆ - Σχετικοὶ μὲ Παροράματα*, ΠΟΛΥΠΛΑΝΟ, Ἀθήνα, 1980, σελ. 37.

18. Βλ. Walter Jens: *Statt einer Literaturgeschichte*, Neske Verlag, Pfullingen, 1957, σελ. 17.

απόσταγμα τῶν μοντέρνων κατακτίσεων τῆς ἐπιστήμης. «Εἴμεθα μιὰ προβολή ἀπάνω στά πράγματα πού βλέπουμε: εἰκόνα, πού φαίνεται κάθε φορά ἀλλιώςτικη, πού ἀλλάζει ἀδιάκοπα μέ τόν καιρό καί στο τέλος χάνεται. Μή μοῦ πεῖτε γιά τήν οὐσία της. Δέν ὑπάρχει παρά ὁ φωσφορισμός της, ἀλλιώςτικος ἀπό στιγμή σέ στιγμή, ἀπό σημεῖο σέ σημεῖο, ἀπό ἡλικία σέ ἡλικία, ἀπό γενεά σέ γενεά, ἀπό αἰῶνα σέ αἰῶνα—ἱστορία»¹⁹. Μάχεται στο πεδίο τῆς γνώσης τοῦ *ἐναιῶν ἰδιτισμοῦ* πού κατάγεται ἀπό τόν Ἀναξαγόρα²⁰: ὅ,τι ἀπομένει εἶναι «ἡ λάμψη, παρανάλωμα ἀπό ἀναρίθμητες ἐντυπώσεις, ζῶες πού ὑπῆρξαν μιὰ φορά, δέσμη ἀπό ἡλιακές ἀχτίδες στο νερό».²¹

Πόθεν προέρχονται αὐτά; Θά χρησιμοποιήσω τήν ἐκφραση τοῦ Χάνς Βάιγκερτ: ἀπό *τὴν ἐκπόρθηση ὅλης τῆς φύσης*²², πού πέτυχε βαθμηδόν ἡ δυτικοευρωπαϊκὴ ζωγραφικὴ ἀπὸ τὸν 14ο αἰῶνα ὡς τὸν 19ο. Αὐτὴ ἡ ἐκπόρθηση (πού συνυφάνθηκε ἱστορικὰ μέ τὸν Τζὼν Κόνσταμπλ, τὴν Σχολὴ τοῦ Φονταινεμπλώ καὶ τοὺς Γερμανοὺς Ρεαλιστὲς) ἀνακάλυψε αἰσθητικὰ καὶ κατέδειξε στὸν ποιητὴ τοὺς δρόμους καὶ τὶς ἀτραποὺς γιά τὴν μετα-βίωση τῆς φύσης, γιά τὴν πανηδονικὴ συν-αἰσθησὴ της. Ὁ Δρίβας, ἐγκυρος λήπτης αὐτῶν τῶν μηνυμάτων, διασκευάζει στὴν ποίησή του τὴ συμφωνία τῆς διαλυμένης ζωγραφικῆς *maniére* τῶν ἐμπρεσιονιστῶν,

*Οἱ δειλινὲς ἀχτίδες θὰ ματώσουν
σὲ βουνοκορφές τὰ δάχτυλά τους*²³

τὴν τήξη τῶν πραγμάτων στο ριγοῦν φῶς τοῦ ἡλίου,

*Ποθολυμένο σκίσησε τὸ γλυπτικὸ της σῶμα*²⁴

τὴ μαρμαρυγὴ τοῦ Ἀῶλου.

*τὸ σῶμα τὸ δικό της
ξάφνιασμα καὶ ὄργος
ᾄρωμα διαβατικό.*²⁵

19. Βλ. Στρατῆς Δούκας: *Ἐνθουσιάζματα ἀπὸ Λέζα Φίλων μου*, Κέδρος, Ἀθήνα, 1976, σελ. 79-80.

20. Πρβλ. Ἔτερον οὐδὲν ὅμοιον οὐδενὶ ἑτέρῳ, ἀπείρων ἐόντων.

21. Βλ. Στρατῆς Δούκας, ὁ.π., σελ. 80.

22. Βλ. Hans Weigert: *Die Kunst am Ende der Neuzeit*, Rainer Wunderlich Verlag Hermann Leins, Tübingen, 1956, σελ. 23.

23. Βλ. Ἀναστάσιος Δρίβας, ὁ.π., σελ. 34.

24. ὁ.π., σελ. 17.

25. ὁ.π., σελ. 26.

και άλλα πλαστικά μοτίβα.

Και ποιος ό πορθητής; Ό Σεζάν. Από τη στιγμή που Φύση και Πνεύμα, μετά την λόγω καταχρήσεως έξάντληση της πρώτης, γίνονται αντίθετα, τό Πνεύμα αποστρέφεται αυτόν τόν απογοητευτικό κόσμο, ή εϋθυμία και ή έρωτική μεγαλοπρέπεια του Ρενουάρ είναι «αφύσικες» πλέον. Η ζωγραφική του Σεζάν, σύμφωνα και με τό σκοπό της, είναι ή παράσταση αυτού, «που προλαμβάνει στόν όρατό κόσμο τό καθαρώς *όραν*, αποκαθαρμένο διανοητικών ή αισθητιστικών προσμίξεων»²⁶. Τη ζωγραφική του Πώλ Σεζάν, πιστεύω ότι μεταφέρει ό Δρίβας στην ποίηση: αυτή την άνυπαρξία εϋτυχίας στην Τέχνη, έπειδή ό καλλιτέχνης ποιητής δέν είναι πιά ούτε μάγος ούτε γόης, αλλά ένας πονεμένος, βασανισμένος άνθρωπος — άκόμα κι όταν μέσα στη γενική Παραφωνία τό άφτι ή τό μάτι έντοπίζει άκκόρυτα ή ρυθμούς χαρᾶς.

*Όμορφιά δίχως μήμη
μονάχα φῶς έέργεια σιωπή
όμορφιά παρούσα
όμορφιά έφήμερη
σάν τη σκιά.²⁷*

Διαβάζοντας τόν Δρίβα, πέρα από την εικονοπλασία, διαπιστώνουμε ότι μαζί με την καταστροφή του φυσικού αισθήματος που διδάχθηκε από τόν Σεζάν, ή λύρα του μέλπει — με μέλος πρωτόγνωρο και συγκλονιστικό — την αποσύνθεση της μορφής και του ανθρώπινου προσώπου, καταργώντας έτσι — ή μήπως είναι τολμηρό νά τό πώ; — τό βιβλικό κατ' εικόνα και όμοίωσιν, άσχέτως και πέραν του μεταφυσικού προσανατολισμού της τέχνης του.

*... Τά μυαλά μου χυμένα τά βλέπω
βγαλμένα τά μάτια σχισμένα τά πόδια
και τό στήθος μου τρύπιο σάν άμπέχοιο ζητιάνου.
Κάποια μέρα στόν ήλιο θά φθάσω.
Φλογερό βασίλειο! Λιώσε τούς πόνους
κάνε την καρδιά μου κρύα
σάν τό φεγγάρι κρύα²⁸*

26. Βλ. Hans Sedlmayr: *Verlust der Mitte*, Otto Müller Verlag, Salzburg, 1948, σελ. 124-125.

27. Βλ. Άναστάσιος Δρίβας, *δ.π.*, σελ. 25.

28. *δ.π.*, σελ. 49.

Ίσως δέ, στο δρόμο αὐτῆς τῆς διάλυσης ἀνιχνεύεται ὁ ὑπερρεαλισμὸς τοῦ Δρίβα — ἴσως...

Κι ἂν Φύση πλέον γιὰ τὸν καλλιτέχνη εἶναι ὁ ἀποκαθαρμένος κόσμος, Πνεῦμα εἶναι «ἡ σημειογλώσσα τῶν πραγμάτων»²⁹. Ὁ poeta doctus δουλεύει ἐπάνω στὴν ὅλη σωματικότητα τοῦ κόσμου, ὁ ὅποιος ἔπαυσε πιά νὰ ἀποτελεῖ θέμα, ἀλλὰ ἐγινε Ὑλῃ: ὑλικὸ πάνω στοῦ ὁποῖο διανοεῖται, καὶ καταλήγει ὅτι ἀκόμα καὶ τὰ δράματά του καὶ τὸ ποιητικὸ του στυλ εἶναι πραγματικά.

*Τὸ σῶμα κυριεύει τὴν ὑπαρξή μας.*³⁰

Στὴν ἐνάργεια τῶν εἰκόνων, στὴν ἀλήθεια τῶν σημείων καὶ τῶν μορφῶν, στὴν ὑλικότητα τῆς λέξης ἀποκαλύπτεται στὸν ποιητὴ ὁ Λόγος τοῦ εἶναι. Καὶ μέσα ἀπὸ αὐτὸ τὸ Ἀποκαλυπτικὸ Λεξιλόγιο ἡ λέξη δὲν εἶναι πιά ποιητικὸ ἐργαλεῖο, ἀλλὰ ἤχος οὐσιωμένος, ἐναρθρη ὕλη, φορέας τῆς ἀνθρώπινης μνήμης.

V

Ὁ Δρίβας χρησιμοποιοῖ τὴ μεταφορὰ — τὸ ἀρχαιότερο ποιητικὸ μέσο — μὲ ἐντελῶς καινούργιο τρόπο: τὸ φυσικὸ τῆς μέλος περικυκλώνει τὴ μεταφερόμενη ἰδέα, ἀπὸ τὴν ὁποία ἀποσπᾶ μὲ τὴ βία, καὶ ὄχι ἀπλῶς ἐπιλέγει, πάντα μιὰ μὴ πραγματικὴ ἔνωση τῶν πραγματικὰ καὶ λογικὰ μὴ δυναμένων νὰ ἐνωθοῦν:

*μὲ τὴν εὐγένεια τῆς αἰχμηρῆς σιωπῆς του
σημαδεύει [τὸ ξίφος] σκληρὰ τὸ πεπερωμένο σου
χωρὶς προσωπεῖο.*³¹

Στὴ ζωγραφικὴ ἡ αὐτόνομη συναρμογὴ χρωμάτων καὶ μορφῶν, προκειμένου νὰ ἐκπληρώσει ἀφ' ἐαυτῆς τὴν αὐτάρκειά της, εἴτε μετακινεῖ — ὅρα μεταφέρει — ὅλα τὰ ἀντικειμενικὰ πράγματα εἴτε τὰ ἀντιπαρέρχεται, καθ' ὅσον δὲν εἶναι πιά γραμμικὴ τέχνη (ἀπὸ τὴ στιγμή ποὺ διαπιστώθηκε καὶ ἐπιστημονικὰ ὅτι τὸ μάτι μας βλέπει μόνο χρώματα ἢ χρωματικὰ ἔχνη διαφόρων μεγεθῶν, μορφῆς καὶ φωτεινότητας καὶ ὄχι φόρμες ἢ περιγράμματα³²). Τὸ αὐτὸ συμβαίνει καὶ στὴν ποίηση, ὅπου ἡ αὐτόνομη συναρμογὴ

29. Βλ. Günter Blöcker: *Die neuen Wirklichkeiten*, Argon Verlag, Berlin, 1957, σελ. 10.

30. Βλ. Ἀναστάσιος Δρίβας, *δ.π.*, σελ. 56.

31. *δ.π.*, σελ. 14.

32. Βλ. Theodor Hetzer: *Vom Plastischen in der Malerei*, στὴν Festschrift für Wilhelm Pinder, 1938, σελ. 28 - 64.

γλωσσικῶν (συγ)κινήσεων ἐπιτρέπει συνηχήσεις ἔξω — δηλαδή ἐλεύθερες — ἀπὸ τὶς αἰσθήσεις, καὶ μὲ τέτοια ποικιλία ἐντάσεως, ὥστε τὸ ποίημα, ὄντας στὴν ἐπικράτεια τοῦ Ἀκατανοήτου, δὲν προσεγγίζεται ἐρμηνευτικὰ μόνο μὲ τὴ λεκτικὴ μαρτυρία ποῦ μᾶς παρέχει, δεδομένου ὅτι ἡ οὐσία τοῦ ποιητικοῦ του στοιχείου ἐντοπίζεται στὴν εἰρημένη δραματικότητα τῆς μορφικῆς του ἰσχύος, ἐσωτερικῆς καὶ ἐξωτερικῆς.

*Εἶναι ἡ ὥρα ποὺ κερδίζομε τὸ θάνατο
καὶ ὥσάν τις πέτρες ἄφωνοι καὶ οἱ γηλοὶ
περιδιαβάζομε στὴν τρικυμία.³³*

Ὁ Στρατὴς Δούκας γράφει³⁴ ὅτι τὸ βαθύτερο αἶσθημα τοῦ Δρίβα εἶναι «μιά νοσταλγία ποῦ μᾶς ἀποκλύπτει ἓνα άτομο ποῦ συγγενεῦει μὲ τὴ γυμνή, τὴν πρωταρχικὴ γῆ, μὲ τὸν γυμνὸ πρωταρχικὸ ἥλιο, ἢ αἰωνιότητα τοῦ ὁποῖου εἶναι περισσότερο παρελθὸν παρὰ αἰωνιότητα». Πρόκειται γιὰ μιὰν ιδιότροπὴ *κοσμικὴ εὐσέβεια*: ἡ λατρεία τῆς φύσης ἀποδεσμεύεται ἀπὸ τὶς θρησκείες τοῦ ἐπέκεινα, τὶς τόσο περιφρονητικὲς γιὰ τὸν κόσμον, «καθὼς ξεπηδᾷ ἀπὸ ἓνα πανθεϊστικὸ αἶσθημα, ποῦ ἀναγνωρίζει καὶ τιμᾷ τὸν Θεὸ στὰ πλάσματά Του»³⁵. ἢ ὅπως τὸ διατύπωσε ὁ Σπινόζα: *Deus sive natura*. Ὁ ἰσχυρισμὸς τοῦ Ρομάνο Γκουαρντίνι, ὅτι τὸ Φυσικὸν εἶναι ταυτοχρόνως καὶ Θεῖον καὶ Εὐσεβές³⁶, ἀφοῦ ἡ Φύσις εἶναι «Θεὸς - Φύσις» καὶ ἀντικείμενο λατρείας καὶ ταυτόχρονα «Μητέρα - Φύσις», στὴν ὁποία ἀφοσιώνεται ὁ ναυαγὸς ἄνθρωπος μὲ ἀπόλυτὴ ἐμπιστοσύνη, στὴν περίπτωσιν τοῦ Δρίβα ἰσχύει ἀπολύτως.

*Σκέψου τὸν ἄνθρωπο
ποὺ δὲν εἶχε κατὰ νὰ φοιμάσει
τὸ ζητιάνο ποὺ πέθανε
ἐπειδὴ δὲν εἶχε ζεστὸ ροῦχο νὰ φορέσει
τὸ ραχητικὸ παιδί τὴν ἄσχημη γυναῖκα.
Ἡ βροχὴ ποὺ ξεπλένει τὰ μύρμαρα
ὁ ἄνεμος ποὺ χοροματίζει τὴ θάλασσα
τὴν αὐγὴ καὶ τὴ γλῶσση*

33. Βλ. Ἀναστάσιος Δρίβας, *δ.π.*, σελ. 15.

34. Βλ. Στρατὴς Δούκας, *δ.π.*, σελ. 84.

35. Βλ. Hans Weigert, *δ.π.*, σελ. 25.

36. Βλ. Romano Guardini: *Das Ende der Neuzeit*; Ein Versuch zur Orientierung, 1950, σελ. 25.

παιανίζουν μὲ κύμβαλα πῶς θεῖκά
τὸ μισεμό τους.³⁷

Ὁ ποιητὴς ἀναγνωρίζει ὅτι εἶναι ξένος πρὸς αὐτὸ πὺν ἀποκαλεῖται πραγματικότητα. Ἡ καντιανὴ ἄρνηση τῆς ἱκανότητος τοῦ Λόγου νὰ συλλάβει τὸ πρᾶγμα καθαρὸ ὑλοποιεῖται σὲ αὐτὴ τὴν ἀποξένωση, ὅπου ὁ ἄνθρωπος δὲν βρίσκει πιά οὔτε τὰ ἴχνη οὔτε τὰ σημάδια τοῦ Θεοῦ. Τὸ κομμάτιασμα, ἡ ἀποσάθρωση τῆς πολυπτυχίας τοῦ πραγματικοῦ κόσμου, ἀπεικάζεται σὲ ἓνα κενωμένο ἀπὸ νόημα παιχνίδι μὲ τὶς ἀσήμαντες μορφὰς καὶ τὰ χρώματα — ἔκφραση αὐτοῦ πὺν ὁ Χάιντεγκερ καλεῖ *nichtendes Nichts* καὶ ὁ Σάρτρ *Néantissant* — πὺν ποθεῖ τὴ συντριβὴ τῶν σκληρῶν μαύρων ἀντικειμένων καὶ τὸ κέρδος ἐνὸς φωτὸς μυστικοῦ.

Ἀντικείμενα μαύρα σκληρὰ
καὶ τὸ μάτι νὰ τρέμει.
Δειλινὴ μιὰ φωτιά σιγοτρέμει
σὰ φωνὴ στὸ κενὸ σὰ φτερά.

Στὸ ποτήρι μου χρώμα βαθὺ
ξαλαφρώνει τὸ νοῦ μου
κι ἡ παλέττα τοῦ γκρίζου οὐρανοῦ
σ' ἓνα γῶς μυστικὸ θὰ βρεθεῖ.³⁸

37. Βλ. Ἀναστάσιος Δρίβας, ὁ.π., σελ. 31.

38. ὁ.π., σελ. 12.

ΜΑΝΩΛΗ ΜΑΡΚΑΚΗ

Η ΦΙΛΟΣΟΦΙΑ ΤΟΥ ΩΡΑΙΟΥ

Ι. Η ΟΜΟΡΦΙΑ :

Ὁμορφιά εἶναι ἡ πύλη πρὸς τὴν θεότητα τοῦ Θεοῦ, ὁ δεσμός τοῦ ἐφήμερου μὲ τὸ αἰώνιο, ἡ ἐξέγερση τοῦ παροδικοῦ νὰ ἐγκολπωθεῖ τὴν ἀθανασία· μιὰ ἔνταση ὅμως αὐθόρμητη καὶ προσωρινή ποῦ ἀπαλείφεται στίς κωδωνοκρουσίες τῆς χρονικῆς ἐπέλασης, στὴν κλήση τῆς φθορᾶς καὶ τοῦ θανάτου.

Εἶναι ἡ ὑπόμνηση γιὰ τὸ κάλλος τοῦ Θεοῦ, κραταιή, αἰσθητικὰ τέλεια καὶ ἔμπληη περιπάθειας. Θωριά τῆς δικαιοσύνης ποῦ γλυστρᾷ στίς παρυφᾶς τῶν παραστάσεων γιὰ νὰ κατοχυρώσει τὴν τελειότητα, ἐφήμερα κι ἐναγώνια. Ἐπικάθεται στίς ἐπιφάνειες τῆς ὕλης, ζωντανῆς ἢ νεκρᾶς, ὡς ἀνάλογια ἀριθμητική, καὶ ἀνεξάρτητα ἀπὸ κάθε τελεολογικὴ μεταβολή, νομίζοντας ὅτι μπορεῖ ν' ἀσφαλίζει γιὰ πάντα αὐτὸ ποῦ ἀθόρυβα ἐλαύνεται πρὸς τὸν θάνατό του. Δὲν γνωρίζει τὴν τελεολογία, ἀφοῦ εἶναι ἡ συντελεσμένη ἐντελέχεια, τὸ τέλος ποῦ πληρώθηκε χωρὶς τὴν πρόθεση ἢ τὴν εὐθύνη τοῦ ὑποκειμένου, χωρὶς τὴν συναίνεση ἢ τὴν συγκατάθεσή του.

Ἡ ἐναπόθεσή του στὴν ἐπιφάνεια τοῦ ὀλικοῦ εἶναι γιὰ τὸ δρῶν ὑποκείμενο ἰσοδύναμη μὲ τὴν ἐμπιστοσύνη στὰ θεμέλια τῶν πραγμάτων· ὡς ἀνθρώπινο ἐνέργημα, ἐξαντικειμενικεῦει τὴν συμβολὴ τοῦ ἀνθρώπου στὴν ἀποθέωση τοῦ φυσικοῦ.

— Ζυγῶνά τ' ἄδυστα, Κύριε, καὶ κουρταλῶ τὶς πόρτες, κράζει ὁ ἐραστής τοῦ ὄντος, ἐκτείνω τὸν βραχίονά μου στὴν ἀπείριτη ὠραιότητα, πατώντας στὴν στερεότητα τῶν συμβόλων της. Ἀνεμίζομαι νὰ γλυστροῦν ἀπὸ τὸ κατῶφλι σου χρώματα καὶ ἤχοι τέλειοι καὶ συμβολικά περιγράμματα· ἰδεογράμματα ποῦ συντρίβονται στίς βάσεις τους πρὶν προλάβουν νὰ ὁλοκληρωθοῦν στὴν διαφάνεια τῆς ἐγγύτητάς σου.

Ἡ ὁμορφιά εἶναι ἡ ποιότητα τοῦ ὄντος ποῦ γίνεται ἱστορικὴ μόνο στὴν περιοχὴ τῆς ὑπαρξης, ὅπου ἡ ἐλευθερία ὑπερέχει. Εἶναι ἡ ποιότητα τοῦ Θεοῦ ποῦ μάχομαι νὰ αἰχμαλωτίσω στὰ στοιχεῖα της καὶ νὰ τὴν δεσμεύσω στὴν ὕλη, μὴ φύγει καὶ χαθῶ. Ἀνάμνηση θεία ποῦ καρφώθηκε στὸ κρανίο τοῦ πρωτανθρώπου, ὅπως πολεμοῦσε νὰ τὴν ἀσφαλίσει μὲ σχεδιαγράμματα στίς ἐπιφάνειες τῶν σπηλαίων, μὲ ἀσύγκριτη αἴγλη καὶ ἀφάνταστη διάρκεια.

Ὁμορφιά εἶναι ἡ ἔπαρση τῆς φύσης ποῦ διεκδικεῖ τὴν αὐτοτέλειά της, χωρὶς ὅμως νὰ ἐλαύνεται στὴν σφαῖρα τῆς ἀτομικότητας, ἀφοῦ δὲν τίθεται ἱστορικά· κι ὅμως τὸ ὑλικὸ σημεῖο ὑπεραίρεται γιὰ μιὰ συμμετοχὴ τοῦ στὰ θεῖα ἐνεργήματα. Εἶναι ἡ ποιότητα ποῦ δὲν ἐπιφυλάσσεται μόνο στὸ ἱστορικὸ ὑποκείμενο, ἀλλὰ καὶ στὸ ἀντικείμενο ποῦ παραμένει ἐπέκεινα τῆς ἱστορίας, κι ἀκόμη στὸ ἀνεπικοινωνήτο ποῦ ἀναβλύζει ἀπὸ τὰ ἔγκατα τῆς συνείδησης.

Κινεῖς πολέμους γιὰ νὰ σὲ διασφαλίσουν κι ἔρωτες γιὰ τὸ γυναικεῖο θαῦμα ποῦ σὲ διακονεῖ. Στερῇ στὸ πλαστικὸ καὶ ἀμφίβολη στὸ ρωμαντικὸ, ἐναποθέτεις τὸ ἀποτύπωμά σου ἀνέκκλητα ὥς τὸ σημεῖο ὅπου ὁ χρόνος περιορίζεται ὥς ἔκταση καὶ συμπυκνώνεται στὴν στιγμή, χωρὶς προηγούμενο καὶ χωρὶς ἀπώτερο. Εἶναι τὸ σημεῖο ποῦ κρατεῖ ὁ αἰώνας γιὰ ν' ἀντισταθεῖ στὴν φθορά του. Εἶναι ἡ οἰωγὴ τῆς χρονικότητας ποῦ σὲ συντρίβει καὶ σὲ καταλύει, ἡ ἰσχυρὴ βεβαιότητα στὸ ἐφήμερο.

Εἶσαι τὸ μέτρο ποῦ φυτεύθηκες στὸ κρανίο μου γιὰ σύγκριση καὶ ἀντιπαραβολή, στὴν ἔσχατη πειθὸ τοῦ ἀνεπίτευκτου. Εὐάλωτη, χωρὶς νὰ μπορεῖ νὰ σὲ ὑπερασπισθεῖ καμία δύναμη, ὅσο μεγάλη καὶ νᾶναι, πέρα ἀπὸ τὴν πρόθεση καὶ μακρὰ ἀπὸ κάθε προαίρεση, ἀγωνίζεσαι νὰ διέλθεις ἀπὸ τὸ ὑλικὸ διάγραμμα σου στὸ βάθος τῶν πράξεων καὶ τῆς συνείδησής σου ἢ στὴν αὐτονομία τοῦ ἠθικοῦ παραγγέλματος. Θυμᾶσαι τίς ἐστίες σου καὶ μάχεσαι νὰ ἐπιστρέψεις ὀριστικά, ἂν δὲν προλάβω νὰ δεσμεύσω τὴν διέλευσή σου στὸ ὑλικό. Σὲ προσδοκῶ νὰ ἔρθεις, παραμερίζοντας τὰ ὑλικά ἀντερείσματα, καὶ νὰ λάμψεις στὸ φῶς τοῦ ἡλίου, στὴν διαφάνεια τῆς πρώτης χαρραυγῆς. Μοῦ ἀρκεῖ αὕτῃ ἡ στιγμή νὰ διαλαλεῖ μέσα ἀπὸ τίς κόρες τοῦ νεογέννητου τίς λαχτάρεις σου ποῦ δὲν θὰ γίνουν ἀληθινές, τὴν πρόθεσή σου ποῦ δὲν θὰ λυτρωθεῖ στὴν πράξη.

— Ἔρχομαι, φωνάζεις, ἀλλὰ μόνο γιὰ μιὰ στιγμή, πρὶν σβύσω στὴν ἄβυσσο τῶν πιθανολογικῶν μεταμορφώσεων, πρὶν ἐπιστρέψω στὸν πυρήνα μου.

Σημεῖο ποῦ κρέμεται στὸν ἄνεμο καὶ προκαλεῖ τὴν αἰωνιότητα, αἶτημα πρὸς τὸ αἰώνιο καθὼς γίνεται. Μάχομαι νὰ συλλάβω τὴν μυστικὴ καὶ ἐμπλη νοήματος κλήση σου, νὰ τὴν τοποθετήσω στὰ πετρώματα καὶ στίς ὁροσειρὲς τοῦ ἐγκεφάλου μου καὶ νὰ κινήσω μαζί της, χωρὶς πιά κανένα χρονικὸ κέλευσμα, καμιά καταχθόνια κρύπτη νὰ μᾶς χωρίσουν. Γίνεσαι ἀναποφάσιστη στὸ ἀπόλυτα ἀτομικὸ καὶ σὲ ἀναγνωρίζω στὴν ἀντίστασή σου νὰ παραδοθεῖς, μιὰ πράξη ὅλο γεναιότητα. Ξέρω ὅμως πὼς θὰ παραδοθεῖς.

— Ἦρθα, κραυγάζεις, γιὰ νὰ σοῦ ὑπενθυμίσω τὴν αἰωνιότητα στὴν σφαῖρα τοῦ σωματικοῦ καὶ στὴν ἀλληλουχία τῶν πράξεων. Σπεῦσε νὰ μὲ ἀπαντήσεις· θὰ παραμείνω ἐλάχιστα στὴν ἔκταση τοῦ φυσικοῦ, στὴν ἀκατανίκητη ἔκφραση ἑνὸς ρυθμοῦ ποῦ σὲ ὑπερβαίνει, στὴν ὠριὰ τῆς ἀνοιξης πρὶν

γλυστρήσει στην ἄβυσσο τῶν ἀστρικῶν διαστημάτων. Προετοιμάσου γιὰ τὴν συνάντησή μας. Ὑπάρχω, εἶμαι ἐδῶ, καὶ κινδυνεύω· κινδυνεύω ἀπὸ τὸν ἄνεμο τοῦ χάους, ἀπὸ τὴν ἄδυναμία σου νὰ μὲ ἀναγνωρίσεις.

Ὁρος μου εἶναι τὸ ἀτομικὸ καὶ ἡ διαφοροποίηση, ἡ ἀπόλυτη σταθερὴ τῆς πολυμορφίας καὶ τῆς ἐναλλαγῆς· εἶναι ἡ ἄρνηση τοῦ λογαρίθμου τοῦ ὠμέγα νὰ αὐτομεταβολισθεῖ στὸν νόμο ποῦ ἐλλοχεύει ἐντὸς του, στὸ φοῦερὸ γινόμενο μὲ κάποιο σταθερὸ μέγεθος· εἶμαι στὶς παραμετρικὲς ἐξισώσεις τῶν ἀλγορίθμων, ἀναγνώρισέ με στοὺς χαρακτῆρες τῶν προσωπείων ἵπου ἀποκρύπτομαι, καὶ σῶσε με, δηλαδὴ ἀσφάλισε τοὺς ὅρους μου.

— Εἶμαι ἐδῶ, κράζεις, ἀπὸ τὰ βῦθη τοῦ πυρήνα σου, καὶ θὰ ἔρθω. Μιὰ ὑπόσχεση συνταραχτικὴ, καὶ ἔμπλη ἀυτοπεποίθησης. Θὰ προβάλλω τὴν χαρραγὴ τῶν αἰώνων, στὴν ὥρα τοῦ μεγάλου μεσημεριοῦ, στὴν μάχη τοῦ φωτός ποῦ ἀρνεῖται νὰ παραδοθεῖ στὸ σκότος τῶν δογματικῶν προτάσεων.

Ὑποδέχονται τὴν ἔλευσή μου θεσπέσιοι ἤχοι καὶ προανακρούσματα, δαχτυλιᾶς ἀπὸ αἵματα στὴν πόρτα μου τ' ἀποτυπώματα ποῦ μὲ ἀναγγέλλουν. Εἶμαι ἡ ἔλευση τῆς θεότητας, δηλαδὴ ἡ ὑπόσχεσή της ὅτι ὁ κόσμος δὲν ἔχει τελειώσει.

Στὴν βεβαιότητα τοῦ σχετικοῦ ἀντιτάσσω τὴν δόνηση τοῦ αἰῶνου. Εἶμαι ἡ ἀπόλυτα ἀλύτρωτη ὑπαρξὴ καὶ προβάλλω ἀπὸ τὴ γενεαλογία τῶν ἡμιθέων· εἶμαι τὸ τραῦμα τοῦ Προμηθέα ποῦ λαμποκοπᾷ φλεγόμενο στὸ βράχο τοῦ Καυκάσου.

II. Ο ΑΡΙΘΜΟΣ :

Σὲ θέτω στὰ θεμέλια τοῦ ὄντος γιὰ ν' ἀποτρέψω τὴν ἀγωνία μου, ἰνωρίζοντας τὰ ὄριά σου. Ἐγὼ σὲ ποίησα. Γεννήθηκες στὸ τραῦμα τοῦ κροῖου μου γιὰ νὰ ὀπλίσεις τὸν βραχίονά μου καὶ νὰ κηρύξω κατοχὴ στὶς χερτογραφημένες ἐπιφάνειες. Μετρῶ μαζί σου τοὺς ρυθμοὺς καὶ τὰ ἴχνη τῶν ταγκόσμιων κανονικοτήτων, γιὰ νὰ ὀδεύσω στὴν θεότητα· εἶσαι ἔξω ἀπὸ τὴν ὑπαρξὴ καὶ τὴν ἱστορία.

Πέρα ἀπὸ τὸ ἔσχατο καὶ τὸ ἀρχέγονο, εἶσαι ἡ βεβαιότητα ποῦ θεματίζει τὸ δυνατό, ὅταν τὸ ἀξιωματικὸ σχῆμα ἀγωνίζεται νὰ διασώσει τὸ κίρος σου. Ἐγὼ σὲ νομοθέτησα· σοῦ τὸ θυμίζω ὅταν ἐπαίρῃσαι, ἀξιώνοντας κίρος ἀπόλυτο. Σὲ μεταφέρω ἀπὸ τίς διατάξεις τοῦ τετραγώνου, ἀπὸ τὸ ἰσόρροπο ἄθροισμα τῶν στηλῶν καὶ τῶν διαγωνίων σου γιὰ νὰ ὀρίσω τὸ εὖρος τοῦ ἀνέκκλητου, δηλαδὴ τὰ δύο πρῶτα γράμματα τοῦ ὀνόματος τοῦ Θεοῦ. ἄρρητος καὶ ἄφατος καθὼς εἶναι ἡ τὸ ἱερὸ ζῶο τῆς ἀποκάλυψης στὸν εὐαγγελιστὴ τῆς Πάτμου.

Σὲ στερεώνω στὶς παρυφῆς τοῦ ὁρατοῦ σύμπαντος γιὰ νὰ ἐρμηνεύῃς τὴν δομὴ του. Στὰ ἔγκατα τοῦ ἄρρητου καὶ στὴν ἄπειρη διαίρεση τοῦ παραλη-

λόγραμμου σέ ὁλοένα καί πιό μικρά ὀρθογώνια — ὅπου ὁ τεμαχισμός σ' ἔνα ἀνάπτυγμα συνεχῶν κλασμάτων εἶναι ἀτελεύτητος — ἐκκολάπτεται ἡ ἀναλογία τῆς λογαριθμικῆς σπείρας· σάν νεφελοειδὲς ἢ σάν ὄστρακο, μοιάζει μὲ τὴν διάταξη τῶν φύλλων στὴν ἀνοιξη τοῦ κόσμου καί τῆς ψυχῆς μου. Σὲ μετακινῶ ἀπὸ τὴν θεωρία τῶν κανονικῶν τετραγώνων γιὰ νὰ ἰδρῶς τὸ κριτήριο τῆς αἰσθητικῆς μου, γιὰ νὰ προσφέρω στὴν ὁμορφιά μιὰν αἰτία ποὺ δὲν εἶναι ὑποκειμενική.

Σὲ ἀπελευθέρωσα ἀπὸ τὶς φυσικὲς παραστάσεις καί σὲ ἀνέβασα στὸ ἀφηρημένο ὕψος τῆς δυάδας καί τῆς τριάδας, ἀκίνητοποιώντας σε στὶς πέτρες καί στὰ χρώματα νὰ μὴ χαθεῖς. Μαζί σου ξεχώρισα τὰ πράγματα τῆς αἰσθητικῆς παράστασης ἀπὸ τὴν θύελλα τοῦ Θεοῦ, τὰ φαινόμενα ἀπὸ τὴν ἰδέα καί προσπάθησα νὰ στερεώσω τὰ βήματά μου στὴν ἐρημία τοῦ σύμπαντος. Πῆγες νὰ μοῦ ἀποκαλύψεις τ' ὄνομα τοῦ Θεοῦ, ἀλλὰ τρόμαξες ὁ ἴδιος. Δυὸ μόνο γράμματά του μπόρεσες νὰ μοῦ πεῖς καί λύγισες.

Μ' ἐλαύνεις ἐκεῖ ποὺ μόνον ἡ ποίηση μπορεῖ νὰ μὲ ὀδηγήσει, ἀλλὰ μ' ἐγκαλεῖς γρήγορα στὸ πραγματικό. Πέρα ἀπὸ τὴν βεβαιότητα, στ' ἀπερινόητα βύθη τῶν ἀσυμμέτρων τρομάζεις· ἡ ποίηση δὲν τρομάζει. Ἐκστατικός καθὼς μένω στὴν ὑπέρτατη ἀναλογία σου μὲ τὰ πράγματα, ἡ σκέψη ὅτι τὰ στοιχεῖά σου εἶναι καί στοιχεῖα τοῦ ὄντος μοῦ εἶναι προσφιλῆς. Ἀποκαλύπτω μαζί σου τὶς ἀριθμητικὲς ἀναλογίες τῶν ἤχων καί τοὺς μαθηματικοὺς νόμους τῆς ἁρμονίας· ζητῶ ὅμως καί ἄλλους ἀριθμούς, ἰδεώδεις, παγκόσμια ὑποδείγματα κάθε πράγματος στὴν ἀμετάτρεπτη κίνησή τους πρὸς τὴν ἰδέα.

Εἶσαι τὸ δημιουργημά μου ποὺ δὲν γνωρίζει τὴν ἐλευθερία. Χωρὶς ἀνάμνηση, καταβροχθίζονται μέσα σου τὰ ἀρχέγονα βήματά μου καί προετοιμάζεις τὴν ἐξέλιξη. Δὲν θυμᾶσαι οὔτε καί τὴν ἐκκίνησή σου. Στὶς ἀναλογίες σου ἡ θεότητα δὲν ἐγγυᾶται θεμελίωση καμία.

Σὲ χάραξα στὶς πλάκες μὲ γράμματα καί σύμβολα, ξεφωνίζοντας τὴν ἐπινίκια ἰαχή μου. Ψηφία ποὺ μάχονται νὰ διαχωρίσουν τὸ πιθανὸ ἀπὸ τὴν κανονικότητα, τὴν βεβαιότητα ἀπὸ τὸ ἀβέβαιο.

Αἰνίγματα ἀπόρρητα, συμπαντικὲς ἀπόκρεμνες τελετουργίες προσάγονται στὴν συνείδησή μου καί μὲ καλοῦν νὰ τὶς γνωρίσω, ἔστω κι ἂν δὲν τὶς κατανοῶ. Σὲ ἀποθανάτισα στὶς παρειές τῶν βράχων, στὰ ὀρμητήρια τοῦ σύμπαντος τοῦ ὁρατοῦ, στὶς ὑπώρειες τῆς αἰσθητῆς πραγματικότητας, διαλαλώντας τὴν πρόθεσή μου γιὰ τὴν νίκη τὴν ἐσχατή. Ὡστόσο δὲν μπορεῖς ν' ἀποδείξεις τὴν αἰτιώδη συνάφεια, χωρὶς τὴν μεσολάβηση τοῦ κατηγορικοῦ πνεύματος.

Μετακινουμαι στὸ πιθανὸ γιὰ νὰ ἐνσωματώσω τὸ τυχαῖο στὴν δραματουργία τῶν ἐνοράσεών μου. Σὲ νομοθετῶ κάθε στιγμή καί σ' ἐπαναφέρω στὴν κοσμιότητα ὅταν ἐκτρέπεσαι· μιὰ σχέση συμμετρική, μὲ τὴν ἐπιφύλαξή μου γιὰ τὴν πλάνη καί τὸ ἀπροσδόκητο.

Σε ἄρματώνω μὲ παραδοχές καὶ ἀξιώματα, ποὺ ἡ ἀνατροπὴ ἢ ἡ ἀμφισβή-
τησή τους μ' ἐγκαταλείπει ἀδύναμο. Χωρὶς καμιὰ πρωτογενῆ θεμελίωση,
ὁ κίνδυνος αὐτὸς ἐλλοχεύει ἀμείωτος. Τὰ πορίσματα ποὺ μ' ὀδηγεῖς ἔστω
κι ἂν εἶναι ἔγκυρα δὲν σημαίνει ὅτι εἶναι καὶ ὀρθά, ἀκόμη κι ἂν στὸ ἀνάπτυ-
γμὰ τους δὲν παρeisέφρυσε καμιὰ παρατυπία. Οὔτε ὅμως αὐτὸ ποὺ εἶναι μα-
θηματικά ὀρθὸ εἶναι καὶ λογικά ἀναγκαῖο ἢ ἀληθινό.

Εἶσαι μέσα στὸ σύστημα τῶν παραδοχῶν ποὺ σὲ περιφρουροῦν· πέρα
ἀπὸ αὐτὲς παραπαίεις ἀνυπεράσπιστος. Εἶσαι αὐτὸ ποὺ θέλησα ἢ αὐτὸ ποὺ
μῶρεσα νὰ ποιήσω· τὸ ἀρτιώτερο προσωπικὸ μου ἐνέργημα.

III. Η ΜΟΥΣΙΚΗ :

Εἶσαι ὁ ἄνεμος ποὺ ζυγώνει ἀπὸ τὴν περιοχὴ τῶν ιδεῶν, ἀρνούμενος
τὴν διαφοροποίησιν τοῦ ἑνὸς στὸ πολλαπλό, καὶ μάχεται νὰ συντρίψει τὶς
μορφές του. Εἶσαι ἡ ἀγγελία τῆς ἐφόδου, ἡ προανάκρουση τοῦ ἑνὸς στὶς μορ-
φοποιήσεις τοῦ ἐπιστητοῦ, ἡ ἀνάγλυψη σιωπῆ τῶν ἀδύτων στὸν ἄνεμο.

Ἀφουγκράσθηκα τὸ νεῦμα σου πρὶν ἀπὸ τὴν ἱστορία. Εἶσαι ἡ αἴσθησις
ποὺ προσπερνᾷ τὰ φαινόμενα χωρὶς νὰ σταματᾷ στὶς ὁμοιότητες ἢ στὶς
διαφορές τους, στὶς πιθανολογικὲς συσχετίσεις τους ἢ στὴν ἀπόλυτη ἀτο-
μικότητά τους. Ὑποδεικνύεις τὴν ἀβεβαιότητα τῆς κρίσεως σ' ἓνα παιχνίδι
κυριαρχικό. Μαζί σου δὲν γνωρίζω ἀλλὰ αἰσθάνομαι αὐτὸ ποὺ θὰ μείνει ἄγνω-
στο. Μιὰ αἴσθησις ποὺ μάχομαι νὰ κατοχυρώσω στὸν χῶρο τοῦ ἱστορικοῦ
γιὰ νὰ τὴν ὑπερβῶ. Στὰ ἴχνη τῆς ἑλξης καὶ τῆς ἀμπωτῆς τῶν φαινομένων
δὲν θέτεις τὴν ἀτομικότητα στὸ ἀμοιβαῖο, ἀλλὰ τὴν ἀμοιβαιότητα στὸ ἀτο-
μικό· πρόκειται γιὰ τὴν συσχέτιση τοῦ ἀφηρημένου μὲ τὸ συγκεκριμένο
ποὺ κομίζει τὸν ἔσχατο κίνδυνο.

Χωρὶς νὰ ἐπιδιώκεις τὴν γενικότητα τῆς καθαρῆς μορφῆς, ἀγωνίζεσαι
νὰ ἐκφράσεις τὴν οὐσία, καὶ μᾶς ἀποκαλύπτεις αὐτὸ ποὺ προηγεῖται ἀπὸ
κάθε μορφή, τὸν ἐσώτατο πυρήνα τῶν πραγμάτων. Ὡστόσο ἀφήνεις κετι
ἀνέκφραστο. Στὴν πάλιν τῶν ἤχων σου, ἡ ἁρμονία εἶναι ἀδύνατη σὲ μιὰ
τέλεια καθαρότητα, χωρὶς ὀριστικὴν ἐπικράτηση. Σαγηνεύεις στὴν ἡχηρι-
κὴ θέαση τοῦ ὑπερβατικοῦ· μιὰ γνώση καθαρὴ ποὺ αἶρεται ὡς αἴσθησις, ἡ
αἰσθητικὴ γνώση χωρὶς παραδοχές, ἀλλὰ ὥστόσο ἀπέραντα ἀληθινή. Ἡ
βιωματοποίηση τοῦ ἄχρονου, ἡ ἐπαγγελία τοῦ ἐπερχόμενου ἀναγγέλλουν τὴν
μετατόπισιν ἀπὸ τὴν σφαῖρα τοῦ δυνατοῦ πρὸς τὴν περιοχὴ τοῦ ἀδύνατου·
μεθᾶς τὰ φρένα ὅταν ἡ πρόθεσις τῆς συνειδήσεως καταποντίζεται στὸ ἓνα.
Εἶσαι ὁ ἀντίλαλος στὶς προφυλακὲς τοῦ χάους ποὺ ἀποκαλύπτει κάτι ἀπὸ
τὸ αἰνιγμὰ του πρὶν κριθεῖ ἢ ἐκβασῇ. Στὸ μεσοδιάστημα ποὺ ὀρίζεται, μά-
χομαι νὰ θέσω τὴν μοῖρα μου καὶ τὸ νόημά της, νὰ καταγράψω τὴν μοναχιά
μου στὴν πλησμονὴ τῆς θεότητος μὲ τὴν συμβολικὴ σου.

Στὴν μουσικὴ ὁ χρόνος ἀρνεῖται τὸ συμβατικὸ καὶ αὐτομεταβολίζεται σὲ κάτι ἄλλο ἐνιαῖο καὶ συμπαγές. Πορεύεσαι πρὸς τὸ θαῦμα, διασφαλίζεις γιὰ τὸν ἑαυτὸ σου τὴν ἐτοιμότητα τῆς ἐκπληξης στὴν μορφοπλασία μιᾶς πειθαρχίας. Στὴν ἀδηλὴ σύγκρουση τῶν σημείων ἢ τῶν φθόγγων σου ἐπιτελεῖς τὴν ὁμολογία τοῦ εἶναι, ὅπου ἡ ἔννοια τοῦ τραγικοῦ παραμένει καθοριστικὴ καθὼς ἡ ἐκβαση τοῦ ἀνθρώπινου ἀγώνα δὲν εἶναι προβλέψιμη. Ὁ ὑπαινιγμὸς τῆς μεγάλης σιωπῆς ποὺ περιβάλλει τὸ ὄν καὶ διαρρέει στοὺς ἱστοὺς τῶν δραματικῶν συσχετίσεων προδίδει τὴν αἴσθηση γιὰ τὸ εἶναι ποὺ κινδυνεύει.

Ὅρίζοντας τὶς ἄκρες καὶ τὰ ὅρια, δὲν μοῦ λές τίποτε γιὰ τὴν δίνη καὶ τὴν ἀντινομία στὰ ἐνδότερά τους, ὅπου διακυβεύεται κάθε στιγμή ἡ ὑπαρξή μου. Ὡστόσο καταγράφω τὴν ὑπαρξή μου ἀνάμεσα στὰ δυὸ αὐτὰ ἄκρα, ἐπιδιώκοντας κάποια αὐτοβεβαίωση. Μελωδίες καὶ συγχορδίες ποὺ πλάθονται ἀκατάπαυστα, καὶ συνηχίσεις στὴν ἐκφορά τῶν φθόγγων μάχονται νὰ προσεγγίσουν αὐτὸ ποὺ ὑπερέχει καὶ γίνεται στιγμιαῖα παρὸν στὸ ἦθος τοῦ μέτρου.

IV. Ἡ ΤΕΧΝΗ (Ο ΕΛ ΓΚΡΕΚΟ):

Ὅγκοι καὶ σχήματα καὶ μορφές ποὺ διατάσσονται σὲ μὴν ἀπέριττη ἀφαίρεση, ἀπελαύνοντας τὸ περιττὸ καὶ ὑποβάλλοντας τὴν καθαρότητα τῶν σχημάτων στὴν τελεολογία μιᾶς ἀνέκκλητης διαδοχῆς. Λιγνὴ καὶ πυργώδης ἡ ὑσιπέτεια τῶν αἰσθητικῶν ἀπολήξεων ἀγγίζει τὰ σημεία τῆς θεότητας γιὰ νὰ τῆς ἐμπιστευθεῖ τὴν αἴσθηση τοῦ πεπερασμένου.

— Χτυπῶ τὶς πύλες τῶν ἀδύτων, ζητῶ τὸ ἄπειρο, κράζεις· ἀκούω τὶς κραυγές ἀπὸ τὰ σπήλαια τῆς Ἀμάλθειας καὶ μάχομαι νὰ ὀδηγήσω τὸ πᾶν στὴν ἀλαζονεία τῶν κορυφογραμμῶν τοῦ Γιούχτα. Ἡ ἄλλη Κρήτη ποὺ ἐπικάθεται στὴν μελωδία τῶν ζωγραφικῶν ρυθμῶν, στοὺς ἀντίλαλους τῶν χρωμάτων γιὰ νὰ περιφρουρήσουν τὸ ἀσκητικὸ στίς λάμψεις τῆς ἀποθέωσης.

Σὲ ἀναγνωρίζω στὴν χορεία τῶν προσωπογραφιῶν σου: τὰ μάγουλα, τὸ μαυρογένικο πηγοῦνι, καὶ τὰ πύρινα μάτια σου ν' ἀναγγέλλουν τὴν ἐφοδο τῆς ὑπέρβασης.

— Βοήθεια, κράζεις, Κύριε· εἶσαι μιὰ κλήση ἀπόλυτη ποὺ μὲ συντρίβει ἐντὸς μου, γλώσσες φωτιᾶς νὰ γλείφουν τὸ κρανίό μου ὡς οἱ φλόγες τῆς Πεντηκοστῆς, ἤχοι καὶ φωνές μυστικὲς νὰ τινάζονται ἀπὸ τὶς ρωγμὲς τῶν ἐπουράνιων Ὀλύμπων, καὶ ὁ ἄνεμος τῶν σπηλαίων νὰ χυμᾷ στὶς ἐσχατιές τῶν ἀπόλυτων βιωματοποιήσεων. Σὲ ἐναποθέτω στίς θωριές τῶν προσωπείων, στὰ φλεγόμενα μάτια τους, στὰ πέλματά τους ποὺ τινάζονται στὸ χῶμα γιὰ νὰ ὑψωθοῦν στὴν πύλη τῶν ἐσχατῶν μεταμορφώσεων. Σὲ κρατῶ γιὰ νὰ κατοχυρώσω κάτι ἀπὸ σένα, στὰ χρώματα καὶ στὰ σημεία καὶ στὰ σύμβολα, τὴν αἴσθηση καὶ τὴν παραίσθηση, τὴν νύξη καὶ τὰ νεύματα, στίς ἀ-

κρες τῶν δαχτύλων τοῦ Ἁγίου Φραγκίσκου· κι ὁ χρόνος ἀκίνητος νὰ λυγίζει σὲ μιὰ συμμετρία ἀπερίγραπτη γιὰ νὰ κινήσει τὴν ἔμπλεη νοήματος μορφοπλασία του.

— Τί ζητᾷς ἀπὸ μένα, Κύριε, κρᾶζεις.

— Σῶσε με ἀπὸ τὴν φαντασμαγορία τῆς δημιουργίας μου, τὸν πλοῦτο τῆς λεπτομέρειας κι ὁδήγησε τὸ περιττὸ στὴν ἐνότητα, καὶ τὸ θαῦμα στὴν πλησμονή τῶν νομοτελειακῶν ἀκολουθιῶν.

Καρφώνεις τὴν κραυγὴ σου στὸ καμπαναριὸ τοῦ Τολέδο γιὰ νὰ μεταπλάσσεις τὴν ἐλευθερία τῆς τέχνης σου σὲ ἠθικὴ ἀναγκαιότητα, ὅταν τὸ ἀσκητικὸ ἀναλαμβάνεται στὸ θεϊκὸ μὲ ἔκπαγλη περιπάθεια, ἀφανίζοντας κάθε δεσμὸ μὲ τὸ αἰσθητὸ περίγραμμα. Πρόκειται γιὰ μιὰ μετακίνηση ἀπὸ τὴν φύση στὴν ἱστορία καὶ τῆς ἱστορίας πρὸς τὴν ὑπέρβαση. Καὶ ἡ φύση νὰ ἐλαύνει τὰ στοιχεῖα τῆς στὴν ἐκπύρωση τῆς ἐσχατῆς δικαιοσύνης, ἐνῶ στὴν ὑπέρβαση, ἡ σκοτεινὴ θέληση ματώνει στὴν μεταλλαγὴ τῶν παραστάσεων.

Ὅδηγεῖς στοὺς κόλπους τοῦ θεοῦ ὄχι μόνο τὴν ὁμορφιὰ ἀλλὰ καὶ τὸ περιττὸ ποὺ ἐξεδίωξες γιὰ νὰ τὴν κατακτήσεις, τὸν ὀλοκάθαρο στοχασμὸ ἀλλὰ καὶ τὴν ὀλίσθηση ἢ τὴν ἐκτροπὴ. Σφραγίζεις μὲ τὸν νόμο τῆς αἰωνιότητας τὸ χρονικὸ διάγραμμα καὶ ἀνοίγεις τὶς πύλες τῆς.

Πονεμένα πρόσωπα, ἡ παραίνεση τῶν ἀγγέλων, ὁ ἀναπόδραστος ἐναγκαλισμὸς τῶν ὄψεων τοῦ Λαοκόοντα, ἡ ἄκρα σιωπὴ τῆς μεγάλης ἀπόφασης μὲ τὰ μάτια στυλωμένα στὰ ἐπουράνια ἐπιστύλια· γραμμὲς αἰσθητὲς ποὺ ὁμολογοῦν τὴν ἱστορικότητα καὶ τοὺς ἀναβαθμοὺς τῆς ἐσχατῆς κάθαρσης.

Στερεώνεις σημεῖα, καρφώνεις τοὺς ἤχους καὶ τὶς μυστικὲς φωνὲς ποὺ ἔρχονται ἀπὸ μακριὰ κι ἐναποθέτεις τὴν θωριὰ τῶν ἀδύτων στὴν στιγμή. Μορφὲς ἐφήμερες ποὺ δοξάσθηκαν στὸ τιτάνιο ἱκρίωμα, στὴν πειθαρχία μιᾶς κραυγῆς ἀνώτερης κι ἀπὸ τὴν ἴδια τὴν ζωὴ στὴν κρίσιμη ἀπόφαση. Ρίξεις ποὺ κρέμονται στὸ χάος καὶ ζητοῦν νερὸ καὶ χῶμα, ποὺ κουβαλοῦν μιὰ δύναμη ἀναπάντεχη καὶ μὲ ἀπροσμέτρητη ἐνταση. Εἶναι ἡ κραυγὴ τοῦ Θεοῦ ἀνάγλυψη στὰ μήκη τῶν διαστημάτων, κι ἐσὺ τὴν ἀκοῦς.

Στὴν ταφὴ τοῦ κόμητος Ὁργκῦθ τὸ στιγμιαῖο λαμποκοπᾷ ὡς διάρκεια, ἢ ὡς νόμος τοῦ ὑπερβατικοῦ στὴν τελειωμένη συνείδηση τοῦ Ἁγίου Μαυρικού, καὶ στὰ δάκρυα τοῦ Πέτρου, ὅπως ὀριοθετοῦν τὴν μετάβαση ἀπὸ τὸ ἀτομικὸ στὸ καθολικὸ. Εἶναι ὁ τελικὸς σκοπὸς τῆς ἔκφρασης ὅπου ἀποκαλύπτονται θωριὲς τοῦ ἀλγοῦντος ὄντος, ἄγνωστες πρὶν, μιὰ ἐντελέχεια ἐσώτερη ποὺ ἐκδηλώνεται στὴν συντριβὴ τῆς φυσιολογικῆς θεσπισμένης μορφῆς. Ὅράματα ἐξωκόσμια ὅπου ἐκτείνεται ἡ ἀλήθεια ὡς ὑπέρβαση καὶ ἡ ἐλευθερία διασαλπίζει τὴν ἀγγελία τῆς. Εἶναι ἡ μυθοπλασία τῆς ἐπινίκιας ἱαχῆς τοῦ πνεύματος πάνω στὴν ὕλη, τὸ ἐπιθαλάμιο ἄσμα τῆς ὑπαρξῆς ποὺ διέφυγε ἀπὸ τὸ ἱστορικὸ καὶ κινεῖται πρὸς τὴν ὑπέρβαση.

Ἔστις φωτιᾶς στὴν ἄβυσσο, οἱ φτεροῦγες τοῦ ἀγγέλου ποὺ κρατεῖ τὸ

δισκοπότηρο, ἡ ἄρση τῆς εὐθείας γραμμῆς στὰ προστατευτικά κοιλώματα, τὰ φράγματα ποῦ μάχονται νὰ συγκρατήσουν τὸν χρόνο στὸν καιρό, ἡ βεβαιότητα τῆς ἀνθρώπινης ἐμπειρίας ὡς λόγος καὶ τελεολογία μὲ τὴν σφραγίδα τῆς ἀποκάλυψης.

— Κρατῶ τὴν ἑβδομη σφραγίδα, κράζεις Κύριε, καὶ σὲ κυττάζω μὲ τὰ βλέμματα τοῦ ἐπαίτη στὸν Ἅγιο Μαρτίνο, γυμνός, ξυπόλητος στὴν ἀπορία τῆς παραίनेσης γιὰ τὸ ἔσχατο· στὴν ἠθικὴ ἐπιβεβαίωση τοῦ δεσμοῦ τῆς ψυχῆς μὲ τὸν λόγο τὸν ὑπερούσιο. Τί πράττεις;

— Εἶμαι ὁ ποιητής, Κύριε, καὶ θεσπίζω μὲ τὰ χρώματα καὶ τὰ σχήματα τὸ νόημα τοῦ κόσμου καὶ τῆς ὑπαρξῆς μου· συντρίβω τὰ φαινόμενα, ἀναστέλλω τὸν χρόνο, καταλύοντας τὴν αἰτία καὶ τὴν ἀκολουθία. Σὲ ἀκούω, Κύριε, σημεῖο φλεγόμενο, ἔτοιμος νὰ πυρπολήσεις τὰ σύμπαντα καὶ νομοθετῶ τὴν διέλευσή σου ἀπὸ τὸ πεπερασμένο. Εἶσαι μιὰ κλήση ἐντός μου, πέρα ἀπὸ τὸν τόπο καὶ τὸν χρόνο, ἀφάνταστα γλυκεῖα καὶ μὲ ἀπερίγραπτη σφοδρότητα· σὲ νοιώθω στὸ βάρος μιᾶς παγκόσμιας αἰτίας ἐνιαίας καὶ ἀναίτιας, στὸ ἄδηλο καὶ στὸ ἄρρητο. Δὲν μὲ χωροῦν καὶ δὲν σὲ χωροῦν τὰ χρώματά μου· εἶσαι ἡ ἐπουράνια νόξη κι ἐγὼ τὸ σημεῖο ποῦ μάχομαι νὰ κρατηθῶ στὴν καταιγίδα τοῦ Τολέδο.

V. Ἡ Αἰσθητικὴ:

Αἰσθητικὴ εἶναι ὁ ἀγώνας νὰ κατοχυρώσεις τὴν θωριά τοῦ ὄντος πρὶν γλυστρήσει στὸ χάος τῶν διαστημάτων καὶ νὰ τὴν θέσεις ὡς ἱστορικότητα. Εἶναι ἡ ἔνταση ἀνάμεσα στὰ φαινόμενα καὶ στὴν οὐσία, ἡ ματιὰ ποῦ ἀντικρύζει τὰ εἰδῶλα γιὰ νὰ ἐμφυτεύσει σ' αὐτὰ κάτι ἀπὸ τὴν ἀρχέγονη οὐσία. Εἶναι ἡ παράσταση ποῦ κατοχυρώνεται στὴν μορφή της, ἡ ἀντίσταση τῶν εἰδῶλων ν' ἀποκοποῦν ἀπὸ τὸν ὁμφάλιο λῶρο τους, ἡ ἀνάμνηση τῆς οὐσίας στὰ κρύσπεδα τῶν ἀτομικῶν συλλήψεων, ποῦ καρφώνεται ὡς στήλη ἐπιτύμβια.

Χωρὶς ἐσένα, τὸ ὄν —ὅπως ὑποπίπτει στὴν θέασή μου— παραπαίει στίς ἱαχὲς τῆς ἐξαντικειμενίκευσης· εἶσαι ἡ ἐγγύηση τοῦ νοήματος ποῦ κομίζουν οἱ παραστάσεις μου καὶ ἡ διάταξή τους ὡς σημεῖα μιᾶς τελεολογίας ἀπώτερης.

— Χτυπῶ τίς πύλες τῶν φαινομένων, κράζεις, γιὰ ν' ἀναγγεῖλω τὴν πολιορκία τους, τὴν ἐκκολαπτόμενη ἐφοδο. Μετασχηματίζω τὴν ἀναγκαιότητα τῆς ἀνάμνησης σὲ τελεολογικὰ κατηγορήματα γιὰ νὰ ὀριοθετήσω τὸ εὖρος τῆς ὑψιστῆς ἐντελέχειας.

Στὴν δραματικὴ παραδοχὴ τῶν λογικῶν συστημάτων μου γιὰ τὴν Θεότητα, ἡ ὁμορφιὰ εἶναι καὶ ἡ πύλη τῆς προσπέλασής μου πρὸς αὐτήν. Χωρὶς νὰ βυθίζεσαι στὸν πυρῆνα τῶν πραγμάτων, τὸν προϋποθέτεις ἀτενίζοντας

τήν ἐπιφάνειά τους στήν μορφολογία σου. Εἶναι ἡ πειθὴ ὅτι ὑπάρχει κάτι περισσότερο ἀπὸ τὴν μορφή, μιὰ αἴσθηση ποὺ ὑπεραίρεται, ὅταν τὸ μέγεθος της δὲν ταυτίζεται μὲ τὸ ἄθροισμα τῶν στοιχείων της.

Κατοχυρώνεις τὴν ὁμορφιὰ σὲ συστήματα ἢ σὲ νύξεις καὶ μάχες νὰ προσπελάσεις στήν ἐποπτεία τῶν στοιχείων της, στὸν ρυθμὸ καὶ στήν συμμετρία, στήν ἁρμονία καὶ στήν διάταξη, πέρα ἀπὸ τὴν ἰδιοτέλεια καὶ τὴν αὐθαιρεσία τῆς νόησης. Ὁμολογώντας τὴν αὐτόνομη ἀξιολογικὴ σφαῖρα τῆς ὁμορφιᾶς, δὲν τὴν περιορίζεις στήν τέχνη, παρὰ στὸ βαθμὸ ποὺ ἀποτελεῖ μίμηση τοῦ φυσικοῦ ἢ προσδοκία γιὰ τὸ ἔσχατο.

Μιὰ αἴσθηση ἐσώτερη ποὺ στερεώνει τὴν ἀπόλυτη κυριαρχία της στήν ἐπιφάνεια τοῦ φυσικοῦ στοιχείου καὶ τῶν ἀνθρώπινων ἐνεργημάτων γιὰ τὴν πραγμάτωσή της. Σὲ θεῶμαι ν' ἀναβλύξεις ἀπὸ τὴν ρυθμικὴ διάταξη καὶ τὴν μορφικὴ λογικὴ κρίση, γιὰ νὰ θέσεις τοὺς κανόνες σου στὸ ὕψηλὸ καὶ στὸ τραγικὸ, στὸ κωμικὸ καὶ στὸ ἐπίχαρες, γνωρίζοντας ὥστόσο ὅτι ἡ ὁμορφιὰ δὲν ὀφείλεται τόσο στὸ περιεχόμενο ὅσο στήν μορφολογικὴ τους διάταξη· ἕνας διαφορισμὸς μορφῆς καὶ περιεχομένου συνταραχτικός.

Μεταφέρεισαι ἀπὸ τὸ φυσικὸ καὶ τὸ ἐνέργημα στήν ἐσώτερη συνειδηση ὡς ἠθικὸς νόμος. Βιολογία σου εἶναι τὸ πῦρ τοῦ διθυραμβικοῦ πνεύματος ποὺ μοῦ ἀποκαλύπτει τὴν μέθη τῆς ζωῆς, ἡ ἐλευθερία ποὺ μοῦ διασφαλίζει τὴν βεβαιότητα τῆς ὑπαρξῆς καὶ ἡ συμμετρία ποὺ μὲ καθιστᾷ θεματοφύλακα τῆς θείας ἀνάμνησης. Νομοθετεῖς τὸ πρόσωπο τοῦ χάους καὶ τοῦ δίνεις μορφή στήν τέλεια λέξη καὶ στήν ἀδιάβλητη πρόταση, στὸν στίχο ποὺ μάχεται νὰ περιφρουρήσει τὴν θέαση τοῦ ὕψιστου καὶ νὰ τὴν καταθέσει ὡς ἱστορικότητα. Εἶσαι ἡ μαρτυρία τῆς θείας διέλευσης ἀπὸ τὸν αἰσθητὸ κόσμον ἀλλὰ καὶ ἡ ὑπιδέχεια τῆς ὑπέρβασης.

Πολέμησε νὰ σὲ καρφώσει ὁ μακρυνὸς πρόγονος στὸν πηλὸ μὲ γραμμὲς ὡς νύξη γιὰ τὸ ἄρρητο· κινεῖσαι πρὸς τὸ ἀνέκφραστο ποὺ τὸ δέχεσαι χωρὶς νὰ μπορεῖς νὰ τὸ ἐρμηνεύσεις. Καμιὰ παραδοχὴ, κανένα λογικὸ ἀξίωμα, καμιὰ ὑπόθεση συνταραχτικὴ γιὰ τὴν θεότητα δὲν εἶναι ὥστόσο πέρα γιὰ πέρα ἀπρόσβλητη.

Αἰσθητικὴ εἶναι ἡ προετοιμασία τῆς ματιᾶς ν' ἀντικρύσει τὴν ὡραιότητα, γνωρίζοντας ὅτι δὲν πορεύεται πρὸς τὴν γνώση ἀλλὰ πρὸς τὴν αἴσθηση. Εἶναι τὸ ἄλμα ποὺ ἐπιχειρεῖται πέρα ἀπὸ τὴν νόηση, ἔχοντας συνειδητοποιήσει τὰ ὅριά της· στὸ ἄλμα αὐτὸ φρικιὰ ἢ ἱέρεια τῆς Μαντινείας.

Ὁ διαλογισμὸς μου γιὰ τὴν ὁμορφιά, ἕνα παιχνίδι ἀβέβαιο στήν ἀπόληξή του, κομίζει τὴν οἴηση. Εἶναι ὁ ἀγώνας γιὰ τὸ ἴδιο τὸ ἄθλημα, μιὰ λογικὴ ταυτολογία, ὅταν τίθεται ἀντικειμενικὰ ἢ μιὰ διακινδύνευση τῆς ὑπαρξῆς μου ὡς ἐγκόσμια πλήρωση.

Ἐνῶ σὲ ἀναγνωρίζω στήν φύση, μόνο ἡ πραγμάτωσή σου μὲ τὸ ἀνθρώπινο ἐνέργημα σὲ καθιστᾷ ἱστορικὴ, δηλαδή, ἔστω κι ἂν ἡ φύση ὡς ὡραιό-

τητα παρέχει τὰ κριτήρια τῆς ωραιότητας τῆς ἱστορίας, ὡς ἐλευθερία. Εἶσαι στὴ νύξη τοῦ παγεροῦ αἰνίγματος τοῦ θανάτου στὰ χεῖλη τοῦ γκρεμοῦ, στὴν ἄκρα ἀπελπισία καὶ στὴν ἀνένδοτη θέληση, καὶ κατὰ τοῦτο ἐγείρεσαι στὸ ὕψος τοῦ φιλοσοφικοῦ λόγου· εἶσαι στὴν ἀέναη ἰχνηλασία τῆς ωραιότητας ὡς νομοθετικὸ μέγεθος. Ἡ λαχτάρα μου γιὰ τὴν ἐπίψαυση τοῦ ωραίου, ὡς θεμέλιο τῆς ὑπαρξῆς μου, ἀνυψώνεται στὸ ἐπίπεδο τῆς συνείδησης καὶ τοῦ λόγου ὡς μυθοπλασία ἀκαταμάχητη. Ἡ ποσότητα καὶ ἡ ποιότητα στὴν συμμετρικὴ τους, ἡ ἁρμονία ὡς μορφικὴ διάταξη ἐγείρονται ὡς κατηγορήματα τοῦ ἀγαθοῦ.

Χωρὶς φθορά καὶ ἔμπλεως ἀνάμνησης καρφώνω τὰ νύχια μου στὴν ἄκρα τῆς ἀβύσσου καὶ σὲ ὁμολογῶ. Εἶσαι μιὰ βεβαιότητα στὸ ἀβέβαιο καὶ στὸ προσωρινό, στὴν μαρτυρία τῆς καιρικότητας καὶ στὴν ἰαχὴ τοῦ ἀνεπίστρεπτου· μιὰ ἰχνηλασία ἔμπλεη αὐτάρκειας καὶ αὐταρέσκειας ὡς ἐνορατικὴ γνώση.

ΒΑΛΤΕΡ ΠΟΥΧΝΕΡ

ΤΟ ΘΕΑΤΡΟ ΣΤΗ ΜΕΤΑΠΟΛΕΜΙΚΗ ΕΛΛΑΔΑ*

Πρώτ' απ' όλα θά ήθελα νά ευχαριστήσω τόν πρόεδρο τοῦ Φιλολογικοῦ Συλλόγου «Παρνασσός», καθ. κ. Λιβαδάρα, γιά τήν τιμὴ ποῦ μοῦ ἔκανε ὁ Σύλλογος, δίνοντάς μου τὸ λόγο ἀπόψε, (τὴν ἴδια μέρα ποῦ τιμοῦμε τὸν κορυφαῖο ἐρμηνευτὴ τοῦ ἀρχαίου δράματος, τοῦ παγκόσμιου καὶ ἑλληνικοῦ ρεπερτορίου, Ἀλέξη Μινωτῆ, μόνος του ἓνα μεγάλο κεφάλαιο τῆς θεατρικῆς ἱστορίας τοῦ τόπου, ἀπὸ τὴν πρώτη ἐμφάνισή του στὸν «Οἰδίποδα Τύραννο» τὸ 1919, σὲ σκηνοθεσίᾳ τοῦ Φώτη Πολίτη καὶ μὲ πρωταγωνιστὴ τὸν Αἰμίλιο Βεάκη), δίνοντάς μου λοιπὸν τὸ λόγο γιὰ ἓνα τόσο σημαντικὸ, γοητευτικὸ καὶ πολὺπλευρο θέμα, ὅπως εἶναι τὸ θέατρο στὴ μεταπολεμικὴ Ἑλλάδα. Τὸ θέμα εἶναι πραγματικὰ πολυδιάστατο, καὶ δὲν εἶμαι βέβαιος, ἂν μπορεῖ νά πραγματευτεῖ κανεὶς αὐτὴ τὴ στιγμή, μὲ πληρότητα, τὴν πολὺπλευρὴ πορεία τοῦ ἑλληνικοῦ θεάτρου τῶν τελευταίων 50 χρόνων. Πάρα πολλές εἶναι οἱ ἐλλείψεις σὲ πηγές, προεργασίες, ἐπιστημονικὲς μονογραφίες γιὰ ἐπιμέρους θέματα, ἀκόμα καὶ σὲ βιβλιογραφικὴ ἐνημέρωση ἀπὸ τὸν ἡμερήσιο καὶ περιοδικὸ τύπο, ὥστε νά εἶναι τόλμημα, νά ἐπιχειρήσει κανεὶς, χωρὶς τὴν ἀναγκαῖα ἱστορικὴ ἀπόσταση, ποῦ μόνον αὐτὴ δίνει στίς κρίσεις μας τὴν ἀπαιτούμενη ἀντικειμενικότητα, μία σύνθεση. Κι ἀκόμα πιὸ ἀνέφικτη φαίνεται βέβαια ἡ σύνθεση καὶ ἡ ἀνάπτυξη τῆς πολὺπτυχης αὐτῆς εἰκόνας στὰ περιορισμένα χρονικὰ ὅρια μιᾶς ὥριαίας ὁμιλίας.

Πολλὲς καὶ σκόρπιες εἶναι οἱ πληροφορίες γιὰ τίς ἐπιμέρους ἐξελίξεις, μεγάλα τὰ κενὰ στὴ συγκέντρωση καὶ πληρότητα τῶν γεγονότων: ἀρχίζοντας ἀπὸ τὸν ἀριθμὸ, τὴ σύσταση καὶ τὴ χρονικὴ διάρκεια τῶν θιάσων, ἀπὸ τοὺς «Ἐνωμένους Καλλιτέχνες» τῆς μετακατοχικῆς Ἑλλάδας ὡς τὸ «Μαγικὸ Θέατρο», ἀπὸ τὴ βιογραφία καὶ τὸ ρεπερτόριο, τὴν ἐπαγγελματικὴ καὶ καλλιτεχνικὴ σταδιοδρομία τῶν ἠθοποιῶν. ὄχι μόνον τῶν κορυφαίων ὀνομάτων, τοῦ Αἰμίλιου Βεάκη, τῆς Κατίνας Παξινοῦ, τοῦ Μάνου Κατράκη, τοῦ Ἀλέξη Μινωτῆ, τοῦ Θάνου Κωτσόπουλου, τῆς Βάσως Μανωλίδου, τοῦ

* Τὸ μελέτημα αὐτὸ εἶναι τὸ κείμενο ὁμιλίας ποῦ δόθηκε στὸ Φιλολογικὸ Σύλλογο «Παρνασσός» στίς 9/2/1988.

Δημήτρη Χόρν, τῆς Ἑλλης Λαμπέτη καί πολλῶν ἄλλων πού μάταια εἶναι ἡ προσπάθεια νά τοὺς ἀναφέρουμε ἐδῶ μὲ πληρότητα, ἀλλὰ καί ὅλων τῶν ἄλλων, πού στελεχώνουν τοὺς πολυάριθμους καί συχνά βραχύβιους θιάσους τῆς πρωτεύουσας καί τῆς ἐπαρχίας. Ἐπίσης δὲν διαθέτουμε καμιὰ συστηματικὴ ἐργασία γιὰ σημαντικὲς σκηνοθετικὲς προσωπικότητες τῆς μεταπολεμικῆς Ἑλλάδας, τὸν Δημήτρη Ροντήρη, τὸν Κάρολο Κούν, τὸν Ἀλέξη Σολομό, τὸν Ἀλέξη Μινωτή, τὸν Τάκη Μουζενίδη, τὸν Σπύρο Εὐαγγελάτο καί πολλοὺς ἄλλους, πού σφράγισαν μὲ τὴν αἰσθητικὴ τους γραφὴ τὶς παραστάσεις τόσο τοῦ ἀρχαίου ρεπερτορίου ὅσο καί τοῦ νεώτερου, δὲν διαθέτουμε κἀν πλήρη κατάλογο τῶν θεατρικῶν παραστάσεων πού ἔχουν γίνεи καί γίνονται σ' ὅλη τὴ χώρα, δὲν διαθέτουμε συστηματικὲς ἐργασίες γιὰ τὶς οικονομικὲς καί νομοθετικὲς συνθήκες, κάτω ἀπὸ τὶς ὁποῖες ἐξελισσόταν καί λειτουργεῖ ὁ θεατρικὸς βίος, δὲν διαθέτουμε κανένα ἀξιόπιστο ἐπιστημονικὸ στοιχεῖο πού ἀφορᾷ τὴν ἐρευνα τοῦ θεατρικοῦ κοινοῦ μὲ στατιστικὰ ἀποτελέσματα. Ἀλλὰ καί ἀκόμα πιὸ περιορισμένες θεματικὲς ἐνότητες, ὅπως εἶναι ἡ πορεία τῆς ἐρμηνείας τοῦ ἀρχαίου δράματος, ὁ θεσμὸς τῶν φεστιβάλ, τὸ ἐμπορικὸ θέατρο καί ἡ ἐπιθεώρηση, τὸ καταπληκτικὸ φαινόμενο τῆς ἀποκέντρωσης τοῦ θεατρικοῦ βίου σ' ὅλη τὴ χώρα, τὸ σημαντικό θέμα τοῦ ἐρασιτεχνικοῦ καί ἐπαρχιώτικου θεάτρου κι ἄλλα πολλά, δὲν γνώρισαν ἀκόμα συστηματικὴ ἀντιμετώπιση. Μὲ τὴ θεσμοθέτηση τῆς ἐπιστήμης τῆς θεατρολογίας στὰ ἑλληνικὰ πανεπιστήμια θέλω νά ἐλπίζω, πὼς γίνεи καί θά γίνεи ἓνα σημαντικό βῆμα πρὸς τὴν κατεύθυνση αὐτὴ, τῆς συστηματικῆς διερεύνησης τοῦ συνόλου τῆς ἱστορίας τοῦ ἑλληνικοῦ θεάτρου καί εἰδικότερα τῆς τελευταίας τῆς περιόδου.

Ἄν τολμῶ ἀπόψε τὸ ἐγχείρημα νά κάμω τὴν ἀπόπειρα κάποιας σύνθεσης τῆς μεταπολεμικῆς περιόδου, αὐτὸ τὸ θάρρος μου ὀφείλεται στὰ πρῶτα ἀποτελέσματα μιᾶς συλλογικῆς ἐρευνητικῆς προσπάθειας, πού ἐγινε, ὑπὸ τὴν καθοδήγησή μου, ἀπὸ φοιτητὲς τοῦ Πανεπιστημίου Κρήτης σὲ εἰδικὰ σεμινάρια μὲ αὐτὸ ἀκριβῶς τὸ θέμα. Ἡ σύνθεση ὅμως, πού σ' αὐτὴ τὴ φάση μόνον σὲ ἀδρές γραμμὲς μπορεῖ νά γίνεи, περιορίζεται στὸ δραματολόγιο, στὸ θεατρικὸ κείμενο, τὸ ὁποῖο, ὡς γνωστόν, εἶναι ἓνα μόνον ἀπὸ τὰ ἐκφραστικὰ μέσα τῆς θεατρικῆς παράστασης, συχνά βέβαια τὸ πιὸ καθοριστικὸ. Ἡ ἐξέλιξη τῆς δραματικῆς παραγωγῆς δὲν ταυτίζεται ἀπόλυτα μὲ τὴν ἐξέλιξη τοῦ συνόλου τῶν θεατρικῶν πραγμάτων, ἀλλὰ οἱ δύο σφαῖρες ἐπικαλύπτονται καί ἀλληλοεπηρεάζονται, ἐφόσον τὸ δραματικὸ κείμενο γράφεи γιὰ τὴ σκηνικὴ συγκεκριμενοποίηση καί ἡ θεατρικὴ παράσταση ἐνσαρκώνει τὸ δραματικὸ λόγο. Ἡ σχετικὴ ἐρευνα προεκτείνεται σὲ πρώτη φάση σὲ ὅλα τὰ ἔργα, πού τὸ κείμενό τους εἶναι προσιτό, δηλαδὴ ἐκεῖνα πού ἔχουν παιχθεῖ ἢ ἔχουν δημοσιευθεῖ. Σὲ δεύτερη φάση θά περιλάβει καί τὰ ἔργα πού ἔχουν βραβευθεῖ ἢ ἔχουν ὑποβληθεῖ γιὰ κρίση στοὺς διάφορους θεατρικοὺς

διαγωνισμούς. Ὑπάρχει μιὰ ἀρκετὰ μεγάλη διαφορὰ ἀνάμεσα στὰ παιγμένα καὶ στὰ δημοσιευμένα ἀπλῶς θεατρικὰ ἔργα: πολλὰ ἀπὸ τὰ δημοσιευμένα δὲν ἔχουν βρεῖ τὸ δρόμο τους στὴ σκηνή, καὶ πολλὰ ἀπὸ αὐτὰ ποὺ παραστάθηκαν δὲν ἔχουν δημοσιευτεῖ, βρίσκονται στὸ Θεατρικὸ Μουσεῖο, στὸ ἀρχεῖο κάποιου θιάσου ἢ καὶ στὸ προσωπικὸ ἀρχεῖο τοῦ συγγραφέα. Ἀλλὰ καὶ μὲ τὰ δημοσιευμένα θεατρικὰ ἔργα ὑφίσταται κάποιο πρόβλημα ἐντοπισμοῦ τους, ἐφόσον δὲν διαθέτουμε ἐθνικὴ βιβλιογραφία γιὰ τὴν ἐξεταζόμενη ἐδῶ ἱστορικὴ περίοδο.

Τὰ ἐντοπισμένα πάντως καὶ μὲ τὸν ἓνα ἢ τὸν ἄλλο τρόπο προσιτὰ δραματικὰ κείμενα ἀνέρχονται, ἀπὸ τὴν ἀπελευθέρωση τῆς χώρας ἀπὸ τὴν ἰταλο-γερμανικὴ κατοχὴ ὡς τὶς μέρες μας, περίπου σὲ 1.000. Ὁ ἀριθμὸς αὐτὸς συμπεριλαμβάνει ὅλες τὶς μορφές τοῦ δραματικοῦ λόγου, δηλαδὴ καὶ φαρσοκωμωδία καὶ ἐπιθεώρηση, μονόπρακτο καὶ πολὺπρακτο, στίχο καὶ πεζὸ λόγο, ἡθογραφία καὶ φιλοσοφικὸ ἔργο, κοντολογίς ὅλες τὶς μορφές τοῦ δράματος ὡς λεκτικῆς παρτιτούρας γιὰ τὴ θεατρικὴ παράσταση, στηριζομένης κυρίως στὸ διάλογο σκηνικῶν προσώπων. Μιὰ πρώτη ἀποτίμηση τῆς πλούσιας αὐτῆς δραματικῆς παραγωγῆς ἀποκαλύπτει μιὰ καταπληκτικὴ κι ἀπρόσμενη ποικιλία θεμάτων, δραματολογικῶν μορφῶν, ὑφολογικῶν στοιχείων καὶ στρατηγικῶν στὸ χειρισμὸ τῆς γλώσσας. Ἀπὸ αὐτὴ τὴν πρώτη ἀποτίμηση δὲν ἐπιβεβαιώνονται καθόλου οἱ κρίσεις, ποὺ ἀκούγονται κατὰ καιροὺς, ὅτι τὸ σύγχρονο ἑλληνικὸ θεατρικὸ ἔργο βρίσκεται σὲ ἓνα νεοανατολίστικὸ ἀδιέξοδο, ἔχει ἐγκλωβιστεῖ στὴν ἡθογραφικὴ περιγραφικότητα τοῦ μικροαστοῦ καὶ τοῦ περιθωριακοῦ, ἔχει σταματήσει στὴν πιστὴ ἀναπαραγωγὴ μιᾶς ὀρισμένης κοινωνικῆς πραγματικότητος, προτιμώντας τὶς ἀπλές δραματολογικὰς μορφές, τὰ ὀλιγοπρόσωπα καὶ μὴ ἀπαιτητικὰ σχήματα, τὰ ἔργα «δωματίου» (ὅπως τὰ ἔχει χαρακτηρίσει πρόσφατα ὁ Βασίλης Ζιώγας), ποὺ ἀναπαριστάνουν καθημερινές καταστάσεις καὶ χειρίζονται κατὰ κόρον τὴν ἀργκό. Ἡ διάγνωση αὐτὴ ἀληθεύει πραγματικὰ γιὰ μιὰ ὁμάδα θεατρικῶν ἔργων, — οὔτε κἀν γιὰ μιὰ ὁμάδα συγγραφέων, — ποὺ προβάλλονται ἀπὸ τὴ σκηνὴ διάφορων πρωτοποριακῶν θιάσων καὶ ἐπηρεάζουν, μὲ τὴ σειρὰ τους, τὴν παραπέρα δραματικὴ παραγωγὴ. Αὐτὴ ἡ διαπίστωση ὅμως δὲν ἀληθεύει γιὰ τὸ σύνολο τῆς δραματικῆς παραγωγῆς, οὔτε κἀν γιὰ τὸ σύνολο τῶν νεώτερων δραματικῶν συγγραφέων, ἓνα σύνολο ποὺ ἀπαρτίζεται ἀπὸ πολλὰ καὶ πολὺ διαφορετικὰς προσωπικότητες, ποὺ ἐξελίσσονται κιόλας, ὁ καθένας, στὴν ἀτομικὴ του καλλιτεχνικὴ πορεία, καὶ κατὰ τὸ πλεῖστον δὲν ἔχουν ὀλοκληρώσει ἀκόμα τὴν αἰσθητικὴ τους ἀνέλιξη. Γι' αὐτὸ τὸν λόγο εἶναι πολὺ νωρὶς γιὰ νὰ προβαίνει κανεὶς σὲ μονοδιάστατες διαγνώσεις αὐτοῦ τοῦ εἴδους, οἱ ὁποῖες ἄλλωστε δὲν τεκμηριώνονται ἀπὸ τὰ διαθέσιμα στοιχεῖα, ἀλλὰ φανερῶνουν ἓναν ἄλλο σημαντικὸ μηχανισμό στὴ θεατρικὴ ζωὴ τῆς μεταπολεμικῆς Ἑλλάδας: ἡ θεατρικὴ παράσταση, τὸ γεγονὸς ὅτι

ένα δραματικό έργο βρίσκει τελικά το δρόμο του στη σκηνή, λειτουργεί ως φίλτρο, ως επιλογέας για τη δραματική παραγωγή· οι επιλογές αυτές γίνονται με διάφορα κριτήρια, αισθητικά, ιδεολογικά, θεματικά, και αλλάζουν από περίοδο σε περίοδο και από θέατρο σε θέατρο. Ός τα μέσα της δεκαετίας του '60 το σύγχρονο ελληνικό έργο γενικώς δεν είχε τις προτιμήσεις των ρεπερτορίων. Και κατόπιν ήταν κυρίως οι αποκεντρωμένοι μικροί θίασοι που ανέβαζαν συστηματικά τη νεώτερη δραματική παραγωγή.

Εξαιρέσεις ή Δωδεκάτη Αύλαία, το Θέατρο Τέχνης και ή Νέα Σκηνή του Έθνικού Θεάτρου.

Για το γεγονός ότι το θεατρικό δυναμικό λειτούργησε σε αρκετές περιπτώσεις ως ανασταλτικός παράγοντας για τη δραματική παραγωγή, μπορούμε να δώσουμε παραδείγματα από όλα τα δραματικά είδη, εκτός βέβαια από το έμπορικό θέατρο όταν ο Άγγελος Σικελιανός το 1940 διάβασε, στην ίδια αυτή αίθουσα, το δράμα του «Σίβυλλα», ίσως δεν φανταζόταν πώς θα περνούσε τόσοσ καιρός, ώσπου να παρασταθεί στη σκηνή· αυτό ισχύει σχεδόν για όλη του τη δραματική παραγωγή, όπως και για τον Καζαντζάκη ή τον Πρεβελάκη κι άλλους από το χώρο του ύψηλου ποιητικού θεάτρου· αλλά και τα πρώτα έργα του Ίάκωβου Καμπανέλλη, που δεν ακολούθησαν τη γραφή του ψυχολογικού ήθογραφισμού αλλά αποτελούν κοινωνικές σάτιρες σ' ένα ελεύθερο υπερρεαλιστικό ύφος, όπως το «Όδυσσέα γύρισε σπίτι» και «Ό μπαμπάς ό πόλεμος», άργησαν να παρασταθούν στη σκηνή: τα έργα γράφθηκαν το 1951/2, αλλά παραστάθηκαν το πρώτο το 1966/7, και το δεύτερο μόλις το 1979. «Οί γάμοι» του Βασίλη Ζιώγα περίμεναν 15 χρόνια ώσπου να ανεβαστούν στη σκηνή, άλλα έργα της ιδιότυπης μυθοπλαστικής του γραφής έχουν παιχθεί μόνο στο έξωτερικό· παρόμοια τύχη είχαν και τα θεατρικά έργα της Μαργαρίτας Λυμπεράκη. Πολλά από τα δραματικά έργα όμως, που είναι και αξιόλογα και ενδιαφέροντα, δεν βρίσκουν καθόλου το δρόμο τους στη θεατρική σκηνή, απευθύνονται, με την έκδοσή τους, σε ένα περιορισμένο αναγνωστικό κοινό ή παραμένουν τελείως στην αφάνεια.

Κατ' αυτόν τον τρόπο οι μηχανισμοί που επικρατούν στην επιλογή του ρεπερτορίου λειτουργούν συχνά ανασταλτικά για τη δραματουργική παραγωγή. Βέβαια, συμβαίνει και το αντίθετο, κυρίως στο έμπορικό θέατρο, τη φαρσοκωμωδία και την επιθεώρηση: εδώ οι ανάγκες των θεατρικών θιάσων θέτουν σε κίνηση τη δραματογραφία, με άκραία απόληξη, το θεατρικό έργο να γράφεται κατά παραγγελία. Και σοβαροί συγγραφείς της τελευταίας περιόδου δεν αντιστάθηκαν στον πειρασμό να γράφουν νούμερα για επιθεωρήσεις, σενάρια για την τηλεόραση, έργα για το ραδιόφωνο. Αυτή ή αυτόματη εξασφάλιση της παράστασης έχει καλλιεργήσει, τα τελευταία 20 χρόνια, από τότε που οι θίασοι δίνουν κάποια σημασία στο σύγχρονο νεοελληνικό έργο, ένα κάποιο τύπο θεατρικού έργου με κοινωνιοκριτικό περιεχό-

μενο, με άπλη δραματουργική μορφή, λιτό σκηνικό, απεικόνιση καθημερινών καταστάσεων και προβλημάτων και υπερβολική χρήση ιδιωματικής γλώσσας, ένα κράμα γνωστών και προσφιλών στοιχείων με κάποια δοσολογία έκουσας υπερβολής, που άγγίζει και προκαλεί συχνά το κωμικό ή και το τραγικό και άναγνωρίζεται εύκολα από το θεατρικό κοινό, ως ή πραγματικότητα που το περιβάλλει. 'Υπάρχει άσφαλώς μιá βαθύτερη ιστορική και κοινωνική άναγκαιότητα σ' αυτή τη νέα νατουραλιστική απεικόνιση της ζωής, που συχνά σταματάει στην περιγραφή χωρίς ένδελεχέστερη ανάλυση, που άρκεϊται στη διάγνωση χωρίς νά προτείνει θεραπεία. 'Υπάρχουν και περιπτώσεις, όπου δίνονται στο κοινωνικό άδιέξοδο, που απεικονίζεται εύγλωττα στη σκηνή, και ύπαρξιακές διαστάσεις, με επίδραση του λεγόμενου θεάτρου του παραλόγου. 'Αλλά ή εξέταση της συνολικής δραματικής παραγωγής άποδεικνύει, πώς αυτός ο νέος, πιο πολιτικοποιημένος ήθογραφισμός, είναι μιá τάση μόνο άνάμεσα σε πολλές άλλες που συνυπάρχουν και σχηματίζουν, όλες μαζί, το περίπλοκο μωσαϊκό του μεταπολεμικού ελληνικού δράματος.

'Ωστόσο πρέπει νά ξεχωρίσουμε τους νέους τρόπους θεατρικής γραφής από τά παλιά δοκιμασμένα δραματουργικά σχήματα, γνωστά από το θέατρο του μεσοπολέμου ή ακόμα και από το λεγόμενο «θέατρο των ιδεών» στις πρώτες δύο δεκαετίες του αιώνα μας. 'Από αυτή την άποψη μπορούμε νά διακρίνουμε μιá μεταβατική περίοδο, που καλύπτει το χρονικό διάστημα από την Κατοχή ως τά 1960/65, και την καθεαυτό περίοδο του σύγχρονου ελληνικού θεάτρου. Το όριο αυτό είναι φυσικά συμβατικό, άφου οί θεματολογικές προτιμήσεις και οί δραματουργικές φόρμες του μεσοπολέμου φτάνουν ως το παρόν και συνυπάρχουν με τις νέες κατευθύνσεις. Στη μεταβατική περίοδο όμως επικρατούν ακόμα τά δόκιμα σχήματα του μεσοπολέμου, άν και από πολύ νωρίς κάνουν τις πρώτες τους εμφανίσεις και μεμονωμένες άπόπειρες μιās νέας θεατρικής γραφής.

'Ως άρχικό όρόσημο αυτής της σταδιακής μεταβολής στις παραδόσεις της δραματουργίας του 20ού αιώνα μπορεί νά θεωρηθεί ή παράσταση της «Αύλης των Θαυμάτων» τό 1957, που ήταν και ή πρώτη μεγάλη εισπρακτική έπιτυχία του Θεάτρου Τέχνης. Το γνωστό έργο του 'Ιάκωβου Καμπανέλλη, που παίζεται έκτοτε ως σήμερα με μεγάλη έπιτυχία, σημαίνει συγχρόνως τό τέλος μιās εξέλιξης και την άρχή μιās άλλης. Το θέμα της παραδοσιακής αύλης στις παρυφές της μεγαλούπολης, ως φυσικής προέκτασης του κοινωνικού συγχρωτισμού των κατοίκων του χωριού στο άστικό και ήμισυ-αστικό περιβάλλον, της γειτονιάς ως μικρής κοινωνικής μονάδας που άντικαθρεφτίζει ώστόσο ένα όλόκληρο κοινωνικό στρώμα με τη φτώχεια, την άβεβαιότητα, την έξαθλίωση και συγχρόνως τό φιλότιμο, την άλληλοβοήθεια και τό συλλογικό σθένος στην άντιμετώπιση των προβλημάτων της έπι-

βίωσης, έχει μακρά παράδοση στη νεοελληνική δραματουργία από τους «Κούρδους» του Γιάννη Καμπύση ως το «Φιντανάκι» του Παντελή Χόρν, από την «Παλιά Αύλη» του Δημήτρη Χατζηαργύρη ως την «Αύλη των Θαυμάτων» του Καμπανέλλη. Το «Φιντανάκι», εκείνη ή πικρή ήθογραφία της πλακιώτικης αύλης με τη σχεδόν νατουραλιστική γραφή και το milieu των μικροαστών και περιθωριακών τύπων, γνώρισε ως το 1960 άπειρες παραστάσεις και στο έρασιτεχνικό, έπαρχιακό και σχολικό θέατρο, ώσπου να αντικατασταθεί από την «Αύλη» του Καμπανέλλη, ο οποίος, με το έξοχο αυτό έργο του ψυχικού ρεαλισμού και της ανάγλυφης απεικόνισης ενός στρώματος του πληθυσμού, γράφει και τον επικήδειο του πολεοδομικού και κοινωνικού αυτού φαινομένου, της αύλης, που συνδυάζεται με τα αυθαίρετα, την προσφυγιά, τα λαϊκά προάστια, τον υπόκοσμο και το μικροαστισμό: στη θέση της αύλης θα στηθεί πολυκατοικία. Στη σύγχρονη ελληνική δραματουργία οι κλειστοί χώροι θα παραμερίσουν έκτοτε τους άνοιχτους, οι χώροι της απομόνωσης τους χώρους επικοινωνίας, ή επιφανειακή ένταξη στο κλεινόν αστυ θα ξεκόψει από τις σωτήριες ρίζες της παράδοσης, το μικροδιαμέρισμα, το δωμάτιο ως χώρος διαβίωσης θα πάρει ύπαρξιακές διαστάσεις είτε ως καταφύγιο είτε ως φυλακή. Στο τσιμέντο της πολυκατοικίας παραδοσιακοί λαϊκοί θεσμοί όπως ή συλλογική ζωή και ή αλληλοβοήθεια, ο συλλογικός ψυχισμός και ή συλλογική κρίση, που ακόμα στην «Αύλη» του Καμπανέλλη κάνουν τα θαύματά τους, έχουν πλέον συντριβεί. Μένει το άτομο ξεκρέμαστο, άκοινωνητο, άποσυνάγωγο. Η «κοινωνία» είναι κάποιες ξένες άκατανόμαστες καταπιεστικές δυνάμεις, που σε μερικά έργα παίρνουν συγκεκριμένες διαστάσεις, σε άλλα σχεδόν μεταφυσικές, ή όταν συμμετέχουν οι πρωταγωνιστές σ' αυτήν, παρουσιάζεται ως ένα χάος συμφεροντολογικών συναλλαγών, ένας κρυφός άγώνας αλληλοεξοντώσεως που διαδραματίζεται σε γραφεία εταιρειών και σε νεοπλουτικά αστικά σαλόνια. Ο παραδοσιακός λαός, ξεκομμένος από το δικό του τρόπο ζωής, άναπολεί το παρελθόν ή όνειρεύεται το μέλλον. Στους κλειστούς χώρους της σύγχρονης δραματουργίας οι σκηνικοί ήρωες επιδίδονται στο μύθο, προσωπικό ή συλλογικό, βιογραφικό ή κοινωνικοϊστορικό. Η σχέση τους με την πραγματικότητα είναι ταραγμένη.

Το έργο του Καμπανέλλη, το νέο «Φιντανάκι» της μεταπολεμικής εποχής, αποτελεί και την άρχή μιās νέας ευαισθησίας στη σκηνική μεταχείριση της καθημερινής γλώσσας, άν και σ' αυτό τον τομέα ύπάρχει μεγάλη ποικιλία. Χαρακτηριστική είναι ή εξαφάνιση των καθαρά διαλεκτικών τύπων της παλιάς επιθεώρησης και του Καραγκιόζη. Τοπική διάλεκτο χρησιμοποιεί μόνο το ποντιακό και λεσβιακό έρασιτεχνικό θέατρο. Το κριτήριο γλωσσικής διαφοροποίησης άνάμεσα στα σκηνικά πρόσωπα δέν είναι πιά γεωγραφικό, αλλά κοινωνικό: άκολουθεί την κοινωνική διαστρωμάτωση και

δίνει ιδιαίτερη έμφαση στη γλώσσα της πιάτσας ή και στα ιδιώματα περιθωριακών ομάδων. Δίπλα σ' αυτή τη ρεαλιστική αντιμετώπιση του ζωντανού γλωσσικού υλικού υπάρχει και η άργκό και το πλούσιο ύβρεολόγιο της ως μεταφορά ύπαρξιακών καταστάσεων, όπου η γλώσσα δεν λειτουργεί πιά ως φορέας νοημάτων και μέσο επικοινωνίας, αλλά ως λεκτικές εκρήξεις μοναξιάς και απόγνωσης. Υπάρχει και μια καθαρά ποιητική χρήση της καθημερινής γλώσσας, σε έργα του Βασίλη Ζιώγα και της Λούλας Αναγνωστάκη, που άντλει από την παράδοση της υπερρεαλιστικής ποίησης του 20ού αιώνα. Υπάρχουν, τέλος, και δραματικά έργα σε ποιητικό στίχο, αν και πιο σπάνια, όπως μερικές τραγωδίες του Θάνου Κωτσόπουλου.

Αν προσπαθήσει κανείς να βρει έναν πρόχειρο χαρακτηρισμό της θεατρικής παραγωγής των τελευταίων 25 χρόνων, κλίνει συνήθως προς τη διαπίστωση, πως το χαρακτηριστικό γνώρισμα της εποχής αυτής είναι η ρεαλιστική, σε κάποιες φάσεις αναγκαστικά υπαινικτική αντιμετώπιση της σύγχρονης κοινωνικής πραγματικότητας. Ένδελεχέστερη ανάλυση ωστόσο δείχνει, ότι αυτός ο ρεαλισμός έχει πολλές όψεις και λειτουργίες, θεατρικές γραφές και αισθητικά σχήματα και είναι μια σημαντική, αλλά όχι η μόνη τάση που υπάρχει. Καθαρά γλωσσολογικές αναλύσεις, αλλά και δραματουργικές, σχετικά με τις μορφές διαλόγου, τις σκηνικές οδηγίες, την πυκνότητα της σκηνικής επικοινωνίας, τη δομή και εξέλιξη της υπόθεσης κτλ., μπορούν να αποδείξουν αυτή την ποικιλία. Στη χρήση του σκηνικού χώρου και χρόνου πρωτοποριακά έργα δείχνουν κλασικιστική δόμηση, άλλα τη γραμμική σειρά των «σταθμών» του εξπρεσιονιστικού δράματος, άλλα την κυκλική μορφή του παράλογου θεάτρου. Συχνά η έμφαση δεν δίνεται τόσο στα καθαρά θεατρικά στοιχεία, αλλά στη θεματογραφία και στη γλώσσα. Ένα καινούργιο «φιλολογικό» θέατρο προκύπτει, αλλά με νέο γλωσσικό υλικό.

Αυτή η ήδη άρκετα διαφοροποιημένη κατάσταση περιπλέκεται ακόμα περισσότερο με τους συγγραφείς, που ανήκουν στη μεταβατική περίοδο, έχουν τις ρίζες τους στο μεσοπόλεμο ή ακόμα νωρίτερα (σύν τον Καζαντζάκη), αλλά το έργο θεατρικό τους έργο πέφτει στη μεταπολεμική περίοδο, ή συνεχίζουν τη δραματική παραγωγή τους ως και τις μέρες μας. Ειδικά σ' αυτό το σημείο διαφαίνεται καθαρά η συμβατικότητα κάθε περιοδοποίησης. «Το τρελό αίμα» του Παντελή Πρεβελάκη (1974) ανήκει σαφώς σ' ένα διαφορετικό πνευματικό κλίμα, στα ύπαρξιακά αδιέξοδα του μεσοπολέμου, ο «Χριστόφορος Κολόμβος», γραμμένος το 1949, αλλά ανεβασμένος για πρώτη φορά το 1975, μάς ανάγει, ως τελευταίος «υπεράνθρωπος» της νεότερης ελληνικής δραματουργίας, σε ακόμα παλαιότερες εποχές. Από την άλλη όμως μεριά ένα άλλο δραματικό έργο του Καζαντζάκη με παρόμοιο φιλοσοφικό υπόβαθρο, ο «Καποδίστριας», παριστάνεται σχεδόν άμεσως, το 1946,

καί προκαλεί έντονες πολιτικές αντιπαράθεσεις. Τό απαιτητικό ποιητικό έργο συνήθως δέν βρίσκει εύκολα, ή βρίσκει μέ καθυστέρηση μόνο, ή μετά από κοινή αναγνώριση τοῦ ποιητή, τό δρόμο του στη σκηνή. Όμως καί ἄλλα, πιό λαϊκότροπα έργα, ὅπως πολλά τοῦ Γιώργου Θεοδοκά καί ἄλλων, ἔχουν μείνει ἄπαιχτα. Ὡς τὰ 1960 οἱ ἱστορικές ἀντιξοότητες καί ἡ ἀστάθεια τῶν θεατρικῶν πραγμάτων δέν ἐπιτρέπουν μιὰ σταθερή καί συστηματική ἀπορρόφηση τῆς δραματικῆς παραγωγῆς ἀπό τοὺς θεατρικοὺς θιάσους.

Σὲ πρώτη φάση ἡ μεταβατική περίοδος δέν διαφέρει καί πολὺ ἀπὸ τὸ θέατρο τοῦ μεσοπολέμου: συνεχίζουν τὴ θεατρικὴ τους συγγραφή ὁ Σικελιανὸς καί ὁ Καζαντζάκης, ὁ Πρεβελάκης, ὁ Θεοδοκάς, σὲ ἄλλη κλίμακα ὁ Δημήτρης Μπόγρης, ὁ Ἀλέκος Λιδωρίκης, ἀλλὰ καί ὁ Ἀγγελος Τερζάκης καί ὁ Βασίλης Ρώτας. Ἡ ἐπιθεώρηση γνωρίζει μιὰ πρόσκαιρη νέα ἀνθησι, ἡ φαρσοκωμῶδια ἀποκτᾷ μέ τὸ Δημήτρη Ψαθᾶ ἕναν ἐμπειρο τεχνίτη τοῦ κωμικοῦ. Νέα εἶναι ἡ θεματογραφία τῆς Κατοχῆς καί τῆς Ἀντίστασης, ὅπως τὸ «Μπλόκ C» τοῦ Ἡλία Βενέζη, ποὺ παρουσιάστηκε τὸ 1945 ἀπὸ τὸ Ἐθνικὸ Θέατρο, ἢ τὰ «Ἑλληνικά Νειάτα» τοῦ Βασίλη Ρῶτα (1946). Ἔργα ὅπως «Τὸ καλοκαίρι θὰ θερίσουμε» (1946) τοῦ Ἀλέξη Δαμιανοῦ ἢ «Τὸ νοφιᾶτικο τραγούδι» τοῦ Νότη Περγιάλη (1949) θὰ μπορούσαν νὰ εἶχαν γραφεῖ καί πρὶν ἀπὸ τὸν πόλεμο. Ἰσως καί ὁ «Χορὸς πάνω στὰ στάχυα» (1950) τοῦ Καμπανέλλη, ἀλλὰ ὄχι πιά «Ὁ μπαμπὰς ὁ πόλεμος» (1951/2) ἢ «Ἡ ἔβδομη μέρα τῆς δημιουργίας» (1955). Καί ἡ πρώτη παραγωγή τοῦ Δημήτρη Κεχαῖδη ἀνήκει σ' αὐτὴ τὴν περίοδο, ὥσπου στὸ μονόπρακτο «Προάστιο Ν. Φαλήρου» (1960) νὰ βρεῖ τὴν προσωπικὴ του θεατρικὴ γραφὴ. Κάτι παρόμοιο θὰ μπορούσε ἴσως νὰ ἰσχυριστεῖ κανεὶς γιὰ τὸ Γεράσιμο Σταύρου, ποὺ τὸ πρῶμο ἔργο του ἀκολουθεῖ ἄλλους δρόμους ἀπὸ τὸ γνωστὸ «Καληνύχτα Μαργαρίτα». Ἄλλοι συγγραφεῖς πάλι, σὰν τὸν Σόλωνα Μακρῆ, τὸν Νίκο Τσιφόρο, τὸ Μανῶλη Σκουλούδη, τὸν Γιώργο Τζαβέλλα, τὸν Λουκῆ Ἀκρίτα, τὸν Ἀλέξανδρο Μάτσα ἢ καί τὸν Διόνυσιο Ρῶμα ὀλοκληρώνουν τὸ ἔργο τους ἀκόμα στὴ μεταβατικὴ περίοδο, κι ἄς γράφεται «Ὁ Καζανόβας στὴν Κέρκυρα» τὸ 1978. Ὑπάρχουν ὅμως καί έργα, ποὺ ἀνήκουν ὑφολογικά στὴ μεταβατικὴ περίοδο, ἀλλὰ ξεφεύγουν ἀπὸ τὰ χρονικά της ὄρια, ὅπως τὸ τελευταῖο δράμα τοῦ Νίκου Τουτουντζάκη καί μερικὰ ἀπὸ τὰ μονόπρακτα τῆς Κατοχῆς τοῦ Μήτσου Λυγίζου, ἢ καί τὸ νοσταλγικὸ δράμα «Χέρια πάνω στὸν τοῖχο» τοῦ Θ. Πετσάλη - Διομήδη.

Στὴν περίοδο τοῦ καθαυτοῦ μεταπολεμικοῦ θεάτρου ὑπολογίζονται συνήθως οἱ συγγραφεῖς, ποὺ ἐμφανίζονται στὴ θεατρικὴ σκηνή μετὰ τὸν Ἰάκωβο Καμπανέλλη: ἡ Λούλα Ἀναγνωστάκη, ὁ Βασίλης Ζιώγας, ὁ Στρατῆς Καρρᾶς, ὁ Δημήτρης Κεχαῖδης, ὁ Παῦλος Μάτεσις, ὁ Κώστας Μουρσελάς, ὁ Μάριος Ποντίκας καί ὁ Γιώργος Σκούρτης. Ἀλλὰ αὐτὴ ἡ ὁμάδα, ἡ «γενιά τοῦ '60», ὅπως τὴν ἔχουν, κακῶς πιστεύω, ἀποκαλέσει, δέν εἶναι ὁμοιογενής,

ἀποτελείται ἀπὸ πολὺ διαφορετικὲς προσωπικότητες, πού δὲν εἶναι ἐδῶ δυνατό νὰ τοὺς χαρακτηρίσουμε λεπτομερειακά, καὶ ἀπὸ μιὰ θεατρικὴ συγγραφή πού συνεχῶς ἐξελίσσεται: ἡ Ἀναγνωστάκη ἀπὸ τὰ ἐφιαλτικὰ μονόπρακτα τῆς «Πόλης» ἔφτασε στὴν ἀνάλυση τοῦ κοινωνικοῦ περιγύρου στὴν «Κασέτα» καὶ στὸν «Ἦχο τοῦ ὄπλου», ὁ Παῦλος Μάτεσις ἀπὸ τὴ σουρρεαλιστικὴ «Τελετὴ» καὶ τὴν οὐτοπία τῆς «Βιοχημείας» στὸ «Μικροαστικὸ δίκαιο» καὶ τὸ «Λύκε, λύκε», ὁ Στρατὴς Καρρᾶς ἀπὸ τοὺς παράλογους «Νυχτοφύλακες» καὶ τοὺς πιντερικοὺς «Παλαιστῆς» στὸν πιὸ συγκεκριμένο «Μουγγό», ὁ Βασίλης Ζιώγας ἀπὸ τὸ σατιρικὸ «Προξενεῖο τῆς Ἀντιγόνης» στὸ μεταφυσικὸ «Βουνό», ὁ Δημήτρης Κεχαῖδης ἀπὸ τὸ ποιητικὸ «Μακρινὸ λυπητερό τραγούδι» στὴν ἐξοχὴ κοινωνικὴ σάτιρα μὲ τὸ «Δάφνες καὶ Πικροδάφνες», ὁ Κώστας Μουρσελᾶς ἀπὸ τὸ συμβολικὸ «Φρενοκομεῖον ὁ κόσμος», μέσω τῶν συλλογῶν ἀπὸ σκέτς «Ἐκεῖνος κι ἐκεῖνος» καὶ «Ὡ τί κόσμος μπαμπᾶ» στὴν ἀνάλυση τῆς κοινωνικῆς ζούγκλας μὲ τὸ «Ἐνυδρεῖο» καὶ τὸ «Αὐτὶ τοῦ Ἀλεξάνδρου», ὁ Μάριος Ποντίκας ἀπὸ τὸ σατιρικὸ μονόπρακτο «Ἡ πανοραματικὴ θέα μιᾶς νυχτερινῆς ἐργασίας» στὴν ψυχολογικὴ ἀνάλυση βάθους στὴ «Γυναίκα τοῦ Λώτ», ὁ Γιώργος Σκούρτης τέλος ἀπὸ τοὺς συμβολικοὺς «Νταντάδες» στὴν μπρεχτικὴ «Ἀπεργία», ἀπὸ τὸ κοινωνικὸ μωσαϊκὸ στὰ «Κομμάτια καὶ Θρύψαλα» ὡς τὴν ἱστορικὴ «Κωμωδία τοῦ βασιλιᾶ Ἰουγούρθα».

Ἀλλὰ αὐτὸς ὁ κατάλογος δὲν εἶναι πλήρης χωρὶς τὸν Γεράσιμο Σταύρου, πού ξεκίνησε μὲ τὸ πατριωτικὸ δράμα «Ἐξόδος τοῦ Μεσολογγίου» κι ἔφτασε στὴν κοινωνικὴ καταγγελία μὲ τὸ πολυπαιγμένο «Καληνύχτα Μαργαρίτα», τὸν Χρήστο Σαμουηλίδη μὲ τὰ μονόπρακτα καὶ πολύπρακτα χιουμοριστικὰ ἔργα του, τὸν Μανώλη Κορρέ μὲ τὸ «Δίπλανό Κρεβάτι», τὴ σημαντικὴ ἐξπρεσιονιστικὴ ἐμφάνιση τῆς Μαργαρίτας Λυμπεράκη, τὴν ἐγκεφαλικὴ σάτιρα τοῦ Νίκου Ζακόπουλου, τὰ ἀποκαλυπτικὰ λογοπαίγνια τοῦ Πάρη Τακόπουλου, τὰ κλασικίζοντα θεατρικὰ ἔργα τοῦ Μενέλαου Λουντέμη, τὴν «Ἀγγέλα» τοῦ Σεβαστίκογλου, τὶς κριτικὲς ἠθογραφίες τοῦ Γιώργου Ἀρμένη, τὴ μπρεχτικὴ «Ἱστορία τοῦ Ἀλὴ Ρέτζο» τοῦ Πέτρου Μάρκαρη κι ἄλλα ἄλλων. Δίπλα σ' αὐτοὺς ὑπάρχουν καὶ ὀνόματα μὲ πιὸ σύντομη ἀλλὰ ἐλπιδοφόρα, στίς περιπτώσεις τῶν νεωτέρων ἡλικιῶν θητεία στὴ σκηνή: ὁ Δημήτρης Μάνος, ὁ Σοφοκλῆς Νάσκος, ὁ Γιώργης Χριστοφιλάκης, ὁ Σπύρος Παπαδογεώργιος, ὁ Γιάννης Χρυσούλης, ὁ Γιώργος Διαλεγμένος, ὁ Μῆτσος Εὐθυμιάδης, ὁ Ἀνδρέας Θωμόπουλος, ὁ Γιώργος Παπακυριάκης, ὁ Νίκος Περέλης, ὁ Ἀλέξης Σεβαστάκης, ὁ Ἀντώνης Σιμιτζῆς, ὁ Εὐάγγελος Ἀβέρωφ - Τοσίτσας, ὁ Ἀντώνης Δωριάδης κτλ. Ὁ κατάλογος τῶν ὀνομάτων διευρύνεται ἀκόμα σημαντικά, ἂν ὑπολογίσουμε καὶ τὰ ἔργα πού δὲν ἔχουν παρασταθεῖ σὲ σκηνή. Ἐδῶ ἀνοίγεται γιὰ τὴ νεοελληνικὴ φιλολογία ἓνα μεγάλο πεδίο δράσεως καὶ ἐρεῦνης. Ἡ παρθένα αὐτὴ γῆ δὲ χρειάζεται

νὰ ὀργώνεται ἀμέσως μὲ ἀξιοκρατικὰ κριτήρια, ἢ ἐνδιαφέρουσα αὐτὴ σοδεῖα δὲν εἶναι ἀνάγκη νὰ βαθμολογεῖται ἀπὸ τώρα, μὲ ἐπίθετα - ἐτικέτες σάν: ἀξιόλογο, ἐπαρκές, ἀδύνατο, μονοδιάστατο ἢ καὶ ἰθαγενές ἢ ἀπομίμηση. Ἡ κατάσταση παραεῖναι ρευστή, ὥστε νὰ βγάλουμε ἤδη ἀξιολογικά ἢ ποιητικά συμπεράσματα. Οἱ περισσότεροι ἀπὸ τοὺς συγγραφεῖς αὐτοὺς βρίσκονται ἀκόμα στὴν ἀρχὴ τῆς δραματικῆς τους σταδιοδρομίας. Ἡ ποικιλία καὶ ὁ πλοῦτος τῆς θεατρικῆς παραγωγῆς, κι ἄς ἦταν μέτρια, ἦταν πάντα, σὲ ὅλες τὶς ἐποχές, προϋπόθεση γιὰ τὴν ἐμφάνιση τῶν μεγάλων δραματικῶν ἔργων. Ἡ θεατρικὴ κριτικὴ ἐκφράζει ἀρκετὰ συχνά μιὰ κρυφὴ ἐπιφύλαξη: καὶ ἀπὸ ὅλ' αὐτὸ τὸ ξεφάντωμα τοῦ σύγχρονου νεοελληνικοῦ θεατρικοῦ ἔργου, τί θὰ μείνει στὴν ἱστορία; Αὐτὸ δὲν τὸ γνωρίζουμε σήμερα, δὲν μπορούμε νὰ τὸ γνωρίσουμε. Θὰ τὸ δείξει ἡ ἴδια ἡ ἱστορία.

Ἔτσι ἡ ἀνάλυση τοῦ corpus τῶν δραματικῶν αὐτῶν κειμένων, σὲ πρώτη φάση, δὲν μπορεῖ νὰ ξεκινήσει μὲ κριτήρια ὁποιασδήποτε ἀξιοκρατικῆς αἰσθητικῆς, πρέπει νὰ περιοριστεῖ στὴν περιγραφὴ καὶ κατάταξη, θεματικῇ, γλωσσικῇ καὶ δραματουργικῇ. Ἀπὸ ἀποψη θεματογραφίας τὸ μεταπολεμικὸ δράμα δείχνει μιὰν ἀπρόσμενη προσήλωση σὲ παραδοσιακοὺς θεματικοὺς κύκλους τῆς νεοελληνικῆς δραματουργίας: μυθολογία καὶ ἱστορία τῆς ἀρχαιότητος (καὶ ὡς σάτιρα μὲ ὑπαινικτικὲς ἀναφορὲς στὸ παρόν), βιβλικὸς καὶ χριστιανικὸς κόσμος, τὸ Βυζάντιο, ὁ θεματικὸς κύκλος τοῦ '21, ἡ Μικρασιατικὴ καταστροφὴ, τὰ ὑπαρξιακὰ καὶ κοινωνικὰ ἀδιέξοδα τοῦ 20οῦ αἰῶνα. Νέος εἶναι ὁ θεματικὸς κύκλος Κατοχῇ/Ἀντίσταση/Ἐμφύλιος, καὶ ἡ περιγραφὴ τῶν ἱστορικῶν καὶ κοινωνικῶν καταστάσεων τῆς μεταπολεμικῆς Ἑλλάδας, συχνὰ μὲ συγκεκριμένο ἀλλὰ κρυφὸ σημεῖο ἀναφορᾶς τὴν Ἑπταετία.

Στὸν ἀρχαῖο θεματικὸ κύκλο ἀνήκουν π.χ. «Ὁ Δαίδαλος στὴν Κρήτη» τοῦ Σικελιανοῦ, ὁ «Προμηθεὺς» καὶ ὁ «Κοῦρος» τοῦ Καζαντζάκη, ἡ «Κλυταιμνήστρα» καὶ ὁ «Κροῖσος» τοῦ Ἀλέξανδρου Μάτσα, «Ἐπιστροφή στὶς Μυκῆνες» τοῦ Ἀβέρωφ - Τσιτσάνη, οἱ «Ἀτρεΐδες» καὶ ἡ «Τραγωδία τοῦ Θησέα» τοῦ Θάνου Κωτσόπουλου, ὁ «Ἀλκιβιάδης» τοῦ Θεοδοῦ, οἱ «Δαναΐδες» τῆς Λυπεράκη καὶ πολλὰ ἄλλα, ἐνῶ σατιρικὴ χρῆση βρίσκουμε στὸ «Ὁ μπαμπὰς ὁ πόλεμος» τοῦ Καμπανέλλη, στὴν «Κωμῶδια τοῦ βασιλιᾶ Ἰουγούρθα» τοῦ Σκούρτη, ἢ στὸν «Ἄτταλο Γ'» τοῦ Βάρναλη. Ὑπάρχουν καὶ ἐπιδράσεις στὴ δραματουργικὴ φόρμα, ὅπως στὰ «Ἑλληνικά Νειάτα» τοῦ Βασίλη Ρῶτα. Ὁ θεματικὸς αὐτὸς κύκλος συμβαδίζει μὲ τὴν ἀνάπτυξη τῆς συστηματικῆς πλέον ἀναβίωσης τοῦ ἀρχαίου δράματος, ἢ ἐμπνέεται ἀπὸ τὶς σύγχρονες ἐφαρμογὲς τῆς ἀρχαίας μυθολογίας, ὅπως τὸ ἔκαμε τὸ γαλλικὸ θέατρο τοῦ μεσοπολέμου.

Ἀπρόσμενα πλούσιος εἶναι καὶ ὁ χριστιανικὸς κύκλος μὲ θέματα ἀπὸ τὴν Παλαιὰ καὶ Καινὴ Διαθήκη. Δὲν σκέφτομαι μόνο τὸ «Χριστὸ στὴ Ρώ-

μη» τοῦ Σικελιανοῦ, τὸ «Σόδομα καὶ Γόμορρα» τοῦ Καζαντζάκη, τὸν «Λάζαρο» τοῦ Πρεβελάκη, ποὺ δίνει τὴ δεύτερη ζωὴ τοῦ νεκρυναστημένου ἥρωα ὡς «ἀγγέλαστου» κατὰ τὶς λαϊκὲς παραδόσεις, ἀλλὰ καὶ νεώτερα ἔργα, τὸν «Ίούδα» τοῦ Γιώργου Μιχαλόπουλου ἢ τὴ «Μαύρη Ἀθανασία» τοῦ Πέτρου Ἀνταίου, ὅπου ὁ Ίούδας δολοφονεῖται ἀπὸ τὶς μυστικὲς ὑπηρεσίες τοῦ Πιλάτου. Τὸ θέμα τοῦ Ἰσκαριώτη εἶχε δραματοποιήσει ἤδη ὁ Σπύρος Μελάς, ἀκολουθώντας τὴν ἐρμηνευτικὴ παράδοση τοῦ 20οῦ αἰώνα ποὺ προσπαθεῖ νὰ βρεῖ τὰ ψυχολογικὰ ἢ καὶ πατριωτικὰ κίνητρα τῆς προδοσίας. Ἀλλιῶς ἐργάστηκε ὁ Μιχαλόπουλος, ποὺ τὸ ἔργο του πῆρε καὶ τὸ δεύτερο βραβεῖο τοῦ Καλοκαιρινικοῦ Διαγωνισμοῦ τοῦ «Παρνασσοῦ» τὸ 1975 παίρνοντας μιὰν ἀπόκρυφη ἐκδοχὴ γιὰ τὴ μητέρα τοῦ Ίούδα ὡς ἀφετηρία τῆς αἰτιολόγησης τῆς προδοσίας, εἰσάγει στὸ ἔργο του, γραμμένο σὲ μεστὸ καὶ ποιητικὸ λόγο, τὴ μάνα τοῦ προδότη, ποὺ δὲν εἶναι τίποτε ἄλλο ἀπὸ τὴν ἀρχαία Μοῖρα, ποὺ ἐναντιώνεται στὴ θεῖα βούληση καὶ κατακραυνώνεται στὸ τέλος. Πρόκειται γιὰ μιὰ πρωτότυπη καὶ δραματουργικὰ ἀρκετὰ ἐπιτυχημένη σύζευξη χριστιανικῶν καὶ ἀρχαίων παραδόσεων σὲ ἓνα ἄγνωστο ἔργο τοῦ πρόσφατου δραματολογίου.

Μακρὰ παράδοση στὴ νεοελληνικὴ δραματουργία ἔχει καὶ ὁ βυζαντινὸς κύκλος. Στὴ μεταπολεμικὴ περίοδο δὲν ἀνήκει μόνον «Ὁ Θάνατος τοῦ Διγενῆ» τοῦ Σικελιανοῦ, «Ὁ Ίουλιανὸς ὁ Παραβάτης» καὶ ὁ «Κωνσταντῖνος Παλαιολόγος» τοῦ Καζαντζάκη, ἀλλὰ καὶ ἡ «Θεοφανὴ» καὶ ὁ «Θωμᾶς ὁ Δίψυχος» τοῦ Ἀγγέλου Τερζάκη, «Ἡ Λάκαινα» τοῦ Θεοδοκᾶ, ὁ «Κωνσταντῖνος Παλαιολόγος» τοῦ Θάνου Κωτσόπουλου καὶ ἡ «Ζωὴ» τῆς Μαργαρίτας Λυμπεράκη. Βέβαια τὸ ἱστορικὸ ὕλικό δὲν συνδέεται πιά μὲ τὴ Μεγάλη Ἰδέα, ὅπως στὸ βυζαντινὸ ἱστορικὸ δράμα τοῦ 19οῦ αἰώνα.

Ἀλλὰ τὸ ἱστορικὸ δράμα ἐπεκτείνεται καὶ σὲ ἄλλες ἐποχὲς καὶ σὲ ἄλλους πολιτισμοὺς: π.χ. ὁ «Καμπανόπυργος» τοῦ Ἀγγέλου Βλάχου μᾶς ὀδηγεῖ στὴν Οὐκρανία τοῦ 18οῦ αἰώνα, τὸ «Ἱερὸ Σφάγιο» τοῦ Πρεβελάκη στὴν ἰταλικὴ Ἀναγέννηση, ὁ «Χριστόφορος Κολόμβος» τοῦ Καζαντζάκη στὴν Ἰσπανία τοῦ Χρυσοῦ Αἰώνα, «Τὸ σπαθὶ τοῦ Θεοῦ» τοῦ Μιχαλόπουλου ἀναφέρεται στὸ Σαβοναρόλα, «Οἱ κεραυνοὶ ξεσποῦν» τοῦ Λουντέμη ἐκτυλίσσονται στὴν Ἰσπανία τοῦ ἐμφύλιου πολέμου, μερικὰ ἀπὸ τὰ ἔργα τοῦ Λιδωρίκη στὴν Ἀμερική. Ὑπάρχουν καὶ ἔργα χωρὶς σαφὴ χρονικὴ ἢ γεωγραφικὴ τοποθέτηση, ποὺ ἀντηχοῦν ὥστόσο κάποιο ξένο περιβάλλον, ὅπως ὁ «Ἀντώνιος ἢ τὸ μήνυμα» τῆς Ἀναγνωστάκη.

Ἄλλος θεματικὸς κύκλος εἶναι τὸ 21. Ὁ πατριωτισμὸς τοῦ ξεσηκωμοῦ γίνεται ξανά ἐπικαιρὸς τὴν ἐποχὴ τῆς Κατοχῆς. Ἐδῶ ἀνήκουν τὰ πατριωτικὰ τοῦ Βασίλη Ρῶτα, τοῦ Γιώργου Θεοδοκᾶ, «Ὁ Μακρυγιάννης» τοῦ Δημήτρη Φωτιάδη, ἡ «Ἐξοδος τοῦ Μεσολογγίου» τοῦ Γεράσιμου Σταύρου κι ἄλλα. Ἄλλος σταθμὸς τῆς νεώτερης ἱστορίας, ποὺ ἐμφανίζεται συχνὰ στὸ

θέατρο, είναι ή Μικρασιατική καταστροφή: όχι πάντα στη μορφή ειδικού δραματικού έργου, όπως «Οί πρόσφυγες» του Κ. Α. Τρυπάνη, αλλά ως αναμνήσεις των κεντρικών ήρώων, ως ιστορική κληρονομιά στη συνείδηση του καθενός, π.χ. στην «Αύλη των Θαυμάτων» ή στο «Πανηγύρι» του Κεχαΐδη.

Ακόμα πιο έντονη είναι ή ιστορική μνήμη όσον αφορά το Δεύτερο παγκόσμιο πόλεμο και τὰ επακόλουθα. Υπάρχει σειρά δραματικών έργων που ασχολούνται με τὸ θέμα: «Τὰ ἑλληνικά νειάτα» του Ρώτα, «Οί δήμιοι με τὰ ἄσπρα γάντια» του Λουντέμη, «Τὸ ξύπνημα» του Κοτζιά, «Τὸ κρατητήριο» του Βαγγέλη Γκούφα, οί «Καβαλάρηδες χωρίς ἄλογα» του Βασίλη Ἀνδρεόπουλου και πολλά ἄλλα. Τὰ ὀδυνηρὰ αὐτὰ γεγονότα τὰ πραγματεύονται, με τὸν ἓνα ἢ τὸν ἄλλο τρόπο, πολλά ἔργα, που δὲν ἔχουν ἄμεση σχέση ἢ αὐτὸ τὸν ιστορικό προσανατολισμό, π.χ. οί «Φίλοι» του Μουρσελά. Είναι πολλές φορές στοιχεῖα τῆς προσωπικῆς μυθιστορίας κεντρικῶν σκηνικῶν προσώπων.

Μία μεγάλη ομάδα έργων, που ἔχει δώσει και τὸ στίγμα στὴ δραματικὴ παραγωγή των τελευταίων 20 ἐτῶν, ασχολεῖται με τὴν κοινωνικὴ πραγματικότητα στὴ μεταπολεμικὴ Ἑλλάδα. Περιορίζεται βέβαια σὲ ὀρισμένους θεματικούς κύκλους: τοὺς μικροαστούς, περιθωριακὲς ομάδες, τὴ φθορὰ του ἀστικοῦ κόσμου, καὶ χρησιμοποιεῖ συχνὰ μιὰν ἄκρως νατουραλιστικὴ γραφὴ (ἕνα ἀπὸ τὰ τελευταῖα παραδείγματα εἶναι τὸ «Σὲ φιλῶ στὴ μούρη» του Διαλεγμένου, 1967). Ἔχει παρατηρηθεῖ, πὼς αὐτὸς ὁ θεματικὸς κύκλος, που ἔχει δημιουργήσει ἤδη κάποια παράδοση, ξεπεράστηκε κάπως ἀπὸ τὶς ραγδαῖες ἐξελίξεις τῆς πραγματικότητας: σταμάτησε σ' ἓνα κόσμο πρὶν ἀπὸ τὴ μεταπολίτευση, σὲ ἀναμνήσεις ἀπὸ τὴν Κατοχὴ καὶ τὸν Ἑμφύλιο, σὲ προσωπικὰ βιώματα τῆς ἀστικοποίησης (μοναξιά, ἄγχος κτλ.), ἀποδίδει κοινωνικοὺς μηχανισμοὺς με πολὺ ἀπλουστευτικὸ τρόπο (καταπίεση, ἐργοδοσία, ἀστυνόμευση), βλέπει σύνθετα φαινόμενα ὅπως ἡ μετανάστευση ἀρκετὰ σχηματικά, φέρνει στὴ σκηνὴ μεσήλικους που ἀναπολοῦν τὸ παρελθὸν ἀλλὰ ὄχι τὴ νέα γενιά, δὲν παρουσιάζει νέα σύνθετα φαινόμενα καὶ προβλήματα ὅπως εἶναι ἡ τεχνολογία, ἡ ζωὴ με τοὺς ἠλεκτρονικοὺς ὑπολογιστές κτλ. Σ' αὐτὸ τὸ σημεῖο ἡ ἐπιθεώρηση καὶ τὸ καθαρὰ ἐμπορικὸ θέατρο εἶναι πολὺ πὶο εὐέλκτο. Ἐμμένοντας σὲ ὀρισμένους θεματικούς κύκλους τὸ σύγχρονο ἑλληνικὸ ἔργο, εἶναι κάπως διστακτικὸ νὰ καταπιαστεῖ με τὸ σύνολο τῆς κοινωνίας, ἀρκεῖται συχνὰ με μιὰ κάπως λαογραφικὴ περιγραφή του περιθωρίου ἢ με τὶς διεργασίες τῆς ιστορικῆς μνήμης, ἐπουλώνοντας τὰ τραύματα του παρελθόντος. Εἶναι προσκολλημένο σὲ μιὰ θεματογραφία ἢ ὁποία σταδιακὰ ξεπερνιέται ἀπὸ τὴν ἴδια τὴν πραγματικότητα. Τὴν ἐπικαιρότητα ἐπεξεργάζεται ἡ ἐπιθεώρηση, ἡ ἐλαφρὰ πολιτικὴ κωμωδία καὶ τὸ Δημήτρης Κολλάτος. Τὸ μεγαλύτερο μέρος του σύγχρονου θεατρικοῦ ἔργου κινεῖται σὲ ἓνα κάπως βαθύτερο ἐπίπεδο τῆς ἐπιφάνειας καὶ εἶναι δεικτής

όρισμένων κοινωνικών μεταβολών, που δεν έχουν ολοκληρωθεί ακόμη, ή και έσωτερικών διεργασιών, που απασχολούν τη συλλογική μνήμη.

Μολοντούτο είναι δύσκολο να κάνει κανείς μια διάγνωση ή πρόβλεψη, γιατί η δραματική παραγωγή εξελίσσεται και προχωρεί συνεχώς, σε πολλά επίπεδα και σε πολλές κατευθύνσεις, ώστε να είναι ήδη δυσχερής ή απλή παρακολούθησή της. Ποσότητα δεν σημαίνει ποιότητα· αλλά συχνά στην ιστορία του θεάτρου το πρώτο αποτελεί την προϋπόθεση, το πλαίσιο για το δεύτερο. Μ' αυτή την έννοια, κυρίες και κύριοι, νομίζω, τελειώνοντας, πως το σύγχρονο ελληνικό δράμα βρίσκεται σε καλό δρόμο.

ΔΙΟΝΥΣΙΟΥ ΓΙΑΚΟΥΜΕΛΟΥ

Γυμνασιάρχου

ΠΟΙΗΜΑΤΑ ΚΑΙ ΛΑΪΚΑ ΣΤΙΧΟΥΡΓΗΜΑΤΑ
ΓΙΑ ΤΗΝ ΕΝΩΣΗ ΤΗΣ ΕΠΤΑΝΗΣΟΥ 1864
ΚΑΙ ΤΟ ΡΙΖΟΣΠΑΣΤΙΣΜΟ ΣΕ ΠΑΜΦΛΕΤΙΑ
ΤΗΣ ΕΠΟΧΗΣ

I

Ἡ ποίηση καὶ τὸ τραγούδι ἐλευθερώνουν τὴν ψυχὴ τοῦ λαοῦ ἀπὸ τὰ δεσμὰ τῆς τυραννίδας, τοῦ τονώνουν τὸ φρόνημα, τοῦ συναρπάζουν τὴ συνείδηση καὶ τοῦ δίνουν τὰ φτερὰ γιὰ τὸ μαχητικὸ ξεκίνημα τοῦ νικηφόρου ἀγώνα του γιὰ τὴν ἐθνικὴ καὶ πολιτικὴ του ἐλευθερίαν καὶ κοινωνικὴ του δικαιοσύνη.

Ἡ Ἑπτάνησος γίνεται τὸ φυτώριο τῶν δημοκρατικῶν ἰδεῶν τῆς Γαλλικῆς Ἐπανάστασης. Ἡ ψυχὴ τοῦ Ζακυνθινοῦ ποπολάρου πλημμυρίζει ἀπὸ τὰ κηρύγματά της, ποὺ τοῦ συγκλονίζουν τοὺς πόθους καὶ τὶς ἐλπίδες του γιὰ τὴν Ἑθνικὴν του λευτερίαν καὶ τὴν ἀπολύτρωσίν του ἀπὸ τὸ φεουδαρχικὸ στοιχείο τοῦ τόπου του.

Τὰ πατριωτικὰ θούρια τοῦ Ἀντώνη Μαρτελάου θρέφουν τὶς ἐθνικὲς λαχτάρεις καὶ ἀναθερμαίνουν τὶς ἐλπίδες τοῦ λαοῦ γιὰ τὴν λευτερίαν του καὶ τὴν κοινωνικὴν του δικαιοσύνη. Τὴν εἰκόνα γιὰ τὴν ἄθλια κατάστασιν ποὺ ἐπικρατοῦσε τότε στὰ Ἑφτάνησα σὲ βάρος τοῦ λαοῦ μᾶς τὴν παρουσιάζει τόσο ζωντανὰ καὶ παραστατικὰ ὁ φλογερὸς αὐτὸς κήρυκας καὶ συνοδοιπόρος τοῦ Ρήγα στὸ ποίημά του «Παράπονον λαοῦ».

*«Λέν μπορεῖ ἀνθρώπον γλῶσσα
νὰ εἰπῇ τί συμφοραῖς*
ἐγεννοῦσαν τῶν ἀρχόντων
ἢ κλεψαῖς καὶ ἀδικαῖς.»*

Τὰ προεπαναστατικὰ πολεμικὰ θούρια τοῦ Ρήγα καὶ τῶν προσολωμικῶν ποιητῶν τῆς Ζακύνθου, ποὺ ἦταν τόσο διαδεδομένα σ' ὅλο τὸ νησί, ὁ λαὸς τὰ διασκευάζει καὶ τὰ ὀνομάζει «ἡρωϊκὰ τραγούδια», ποὺ τὰ τραγου-

* Στὰ κείμενα διατηρεῖται ἡ ὀρθογραφία τῆς πρώτης ἐκδόσεως.

δᾶ σὲ καντάδες καὶ ἀνάβει τὸν ἐπαναστατικὸ πυρετὸ σ' ὅλο τὸ λαὸ τοῦ νησιοῦ.

Τὰ δημοτικὰ τραγούδια, ὅπως τὰ Ἀκριτικὰ ποὺ ἐπιζοῦσαν τότε στὸ στόμα τοῦ λαοῦ καὶ τὰ κλέφτικα, ποὺ ἄκουαν στὸ Μοριᾶ καὶ στὴ Ρούμελη οἱ Ζακυνθινοὶ ἀγωνιστὲς ποὺ κατάφευγαν κατὰ τὴ διάρκεια τοῦ Ἀγῶνα τοῦ 1821, παρὰ τὴν ἀπαγόρευση τῶν Ἀγγλικῶν ἀρχῶν γιὰ νὰ πολεμήσουν στὸ πλευρὸ τοῦ ἐπαναστατημένου Γένους.

Οἱ διωγμοί, οἱ ἐξορίες, ἡ στέρηση τοῦ ἐκλογικοῦ δικαιώματος, οἱ δημεύσεις περιουσιῶν, οἱ φυλακίσεις, οἱ κρεμάλες, οἱ σκοτωμοὶ καὶ τόσα ἄλλα κακὰ ποὺ ὑπόφερε ἀπὸ τὸν ξένο δυνάστη ὁ λαὸς τοῦ νησιοῦ καὶ ἀπὸ τοὺς ἀφεντάδες, οἱ καταπιέσεις, οἱ ταπεινώσεις καὶ ἡ στέρηση τῆς γῆς ἀπὸ τοὺς φυσικοὺς καλλιεργητὲς, τοὺς ἀγρότες. Οἱ λαϊκὲς θεατρικὲς παραστάσεις καὶ «Ὁμιλίες» μὲ τίς διασκευασμένες παραστάσεις τοῦ Ἑρωτοκρίτου, τῆς Ἑρωφίλης καὶ ἄλλων Κρητικῶν ἔργων τοῦ καλλιεργοῦσαν τὸ ἀγωνιστικὸ πνεῦμα, ὅπως καὶ ἄλλες αὐτοσχέδιες ὁμιλίες μὲ τὸ σατιρικὸ τους πνεῦμα τοῦ ἔτρεφαν τὴν ἀπέχθεια καὶ τὸ μίσος πρὸς τὴν Ἀγγλικὴ Προστασία καὶ τὴν Ἀριστοκρατία τοῦ Τόπου.

Οἱ ἀγῶνες τῶν Ἑπτανησίων γιὰ τὴν ἐθνικὴ τους ἀνεξαρτησία ἐμπνέουν καὶ τὸν Ἑθνικὸ μας ποιητὴ Διονύσιο Σολωμὸ νὰ γράφει τὴν 20ῃ καὶ 21ῃ στροφὴ τοῦ Ὕμνου «εἰς τὴν Ἑλευθερίαν», ποὺ ἀποδίδει τόσο πιστὰ τὴν εἰκόνα τῆς πραγματικότητος, ποὺ ἐπικρατοῦσε τότε στὰ νησιὰ καὶ κυτῶ ἔμμεσα τὴν ξένη Προστασία:

*Ἐφωνάξανε ὥς τ' ἀστέρια
τοῦ Ἰονίου καὶ τὰ νησιὰ
καὶ ἐσηκώσανε τὰ χέρια
γιὰ νὰ δείξουνε χαρά.*

*Μ' ὅλο ποὺ εἶναι ἀλυσωμένο
τὸ καθένα τεχνικὰ
καὶ εἰς τὸ μέτωπο γοαμμένο
ἔχει: ψεύτρα λευτεριά.»*

Τί ἄλλο μπορεῖ νὰ εἶναι ἡ ψεύτρα Λευτεριά καὶ τὸ τεχνικὸ ἀλυσόδεμα παρὰ ἡ Ἀγγλικὴ Προστασία.

Τότε τὰ ποιήματα τοῦ Σολωμοῦ καὶ ἰδιαίτερα τὰ πατριωτικὰ ὁ λαὸς τὰ ἤξερε ἀπ' ἔξω καὶ τὰ τραγουδοῦσε καὶ ἔτσι δὲν εἶχε ἀνάγκη νὰ τὰ κυκλοφορήσει.

Καὶ ὁ ἄλλος ἐθνικός μας ποιητὴς Ἀνδρέας Κάλβος ἦταν πάντα ἐνάντιος σὲ κάθε προστασία καὶ σὲ μιὰ ἀπὸ τίς ὁδὲς του «αἰ εὐχαί», ποὺ ἀνήκει στὰ Λυρικά του καὶ ἐξέδωσε στὰ 1826, στίς στροφὲς 6 ἕως 13 κυτῶ ἄμεσα

τὴν ξένη «Προστασία» γενικά καὶ χωρὶς νὰ τὴν ὀνομάζει. ἀλλὰ μὲ τόσο ἔντονα χαρακτηριστικά ποῦ μόνο ἡ εἰκόνα τῆς Ἀγγλίας λείπει.

«Τὸ χέρι ὁποῦ προσφέρετε
ὥς προστασίας σημεῖον
εἰς ξένον ἔθνος ἔπνιξε
καὶ πνίγει τοὺς λαοὺς σας
πάσαι καὶ ἀκόμα».

καὶ συνεχίζει στὴν 13 στροφή:

«Καὶ τώρα εἰς προστασίαν μας
τὰ χέρια σας ἀπλώνετε
Τραβήξετέ τα ὀπίσω
βλέπει ὁ Θεὸς καὶ ἀστράπτει
διὰ τοὺς πανούργους».

Οἱ Βουλευταὶ τῆς II^{ης} καὶ τελευταίας Βουλῆς τῆς Ἑπτανησίου, οἱ ψηφίσαντες τὴν ἑνωσιν μετὰ τῆς Ἑλλάδος τὴν 29^{ην} Σεπτεμβρίου 1863 (ἐλλείπει ἡ εἰκόνα τοῦ Σωκρ. Κουρῆ, βουλευτοῦ Ἑρμούρας).

Οἱ ἐνθουσιώδεις πατριωτικὲς ἀγορεύσεις τῶν ριζοσπαστῶν βουλευτῶν στὴν Ἰόνιο Βουλή. Ὁ Λομβάρδος διακηρύττει:

«Ὁ ἱερώτερος καὶ γλυκύτερος τῶν ἑπτανησίων πόθος εἶναι
ἡ ἀνεξαορτησία καὶ ἡ ἀπὸ τῆς προστασίας ἀπαλλαγὴ».

Όλα αυτά είχαν μεγάλη επίδραση στο λαό, τοῦ κέντρισαν τὸ ἐθνικὸ τοῦ φιλότιμο, τοῦ τόνωσαν τὸ ἠθικὸ του, τοῦ ἔγιναν τὸ σύμβολο τῶν ἀγῶνων του γιὰ τὴν λευτεριά καὶ τὴν νίκη του, τοῦ ἔγιναν ἡ πηγὴ τῆς ποιητικῆς του ἐμπνευσης ποῦ μετουσίωσε σὲ φλογεροὺς στίχους γεμάτους ἀπὸ ἐθνικὸ μεγαλεῖο καὶ πατριωτικὴ ἔξαρση.

ΔΗΜΟΣΙΕΥΣΗ ΠΑΜΦΛΕΤΙΩΝ. Τὰ παμφλέτια¹, ἔμμετρα καὶ πεζά, ἀρχισαν νὰ δημοσιεύονται μετὰ τὸ 1848, ὅταν ἐπιτράπηκε ἡ ἐλευθεροτυπία στὰ Ἑφτάνησα. Τὰ παλαιότερα λαϊκὰ στιχουργήματα γράφονταν σὲ χειρόγραφα καὶ μοιράζονταν σὲ γνωστὰ πρόσωπα. Δυστυχῶς μετὰ ἀπὸ τοὺς καταστρεπτικοὺς σεισμοὺς τοῦ 1953 ἐλάχιστα διασώθηκαν σὲ οἰκογενειακῆς συλλογῆς, καθὼς καὶ σκόρπιοι στίχοι τοὺς στὸ στόμα τοῦ Λαοῦ.

ΔΙΑΣΩΣΗ ΠΑΦΛΕΤΙΩΝ Τὰ ποιήματα καὶ τὰ στιχουργήματα ποὺ θὰ σᾶς παρουσιάσω στὴν ἀνακοίνωσή μου διασώθηκαν σὲ παμφλέτια τῆς ἐποχῆς, σύνολο (28)· ἓνα μέρος ἐκτέθηκε καὶ στὴν Ἑκθεσὴ κειμηλίων τοῦ Ριζοσπαστικοῦ Ἀγῶνα γιὰ τὴν Ἑνωσὴ τῆς Ἑπτανήσου μὲ τὴ μητέρα Ἑλλάδα.

Ἀπὸ αὐτὰ τὰ 28 παμφλέτια (3) εἶναι ποιήματα καὶ (25) στιχουργήματα, ποὺ ὅλα ἀναφέρονται στὸ μεγάλο καὶ ἱστορικὸ γεγονὸς τῆς Ἑνώσεως, στοὺς ἀγῶνες τῶν Ριζοσπαστῶν γιὰ τὴ Λευτεριά τῆς Ἑπτανήσου καὶ ἰδιαίτερα στὸ μεγάλο πατριώτη καὶ ἀνένδοτο ἀρχηγό τοῦ Ριζοσπαστικοῦ ἀγῶνα, Κωνσταντῖνο Λομβάρδο.

Αὐτὰ διασώθηκαν μέσα ἀπὸ τίς φλόγες καὶ τὴν ὀλοκληρωτικὴ καταστροφὴ τῆς Ζακύνθου κατὰ τοὺς σεισμοὺς τοῦ 1953.

Στις 6 Φεβρουαρίου τοῦ 1859 οἱ Ριζοσπάστες συγκεντρώθηκαν στὸ Θέατρο τῆς Ζακύνθου γιὰ νὰ μιλήσουν γιὰ τὴν Ἑνωσὴ, ἔπειτα καὶ ἀπὸ τὴν ἐπίσκεψιν τοῦ Γλάδστονα στὴ Ζάκυνθο καὶ στὰ ἄλλα νησιά.

Τότε δημοσιεύεται τὸ παμφλέτι μὲ τὸν τίτλο:

*Φήμη τῶν εὐγενῶν Ζακυνθίων
ἐν τῷ θεάτρῳ τούτῳ συναθροισθέντων
τὴν 6 Φεβρουαρίου 1859
Ἀφιεροῦται τῇ Πατρίδι
Παναγιώτης Βορρὲς².*

Τυπογραφεῖο «Παρνασσός»

ἡμιφ. διαστ. 27X20, δίσητλο

Ἀποτελεῖται ἀπὸ II τετράστιχες στροφές.

1. Μονόφυλλα. Α. Χ. Ζώνη. Ἡ Παμφλετογραφία ἐν Ἑπτανήσῳ, περ. «Αἱ Μοῦσαι», Ζάκυνθος, 8 Δεκεμβρίου 1933, ἀριθ. 860.

2. Ἱεροψάλτης καὶ στιχουργός, πέθανε στὰ 1878.

«Στολισμένη ἡ πατρίς μας
ἀπὸ ἄτομα λαμπρὰ
εἶναι πάντα κ' ἐκτελοῦσαν
ἄξια ἔργα σεμνά.

.....
Με φρονήματα σπουδαῖα
ἄτινα τὴν ποθητὴν
γλυκυτάτην μας πατρίδα
τιμοῦν ὅλοι καὶ εὐδοί»³.

Οἱ Ριζοσπάστες δὲ δελεάσθηκαν ἀπὸ ταπεινὰ συμφέροντα: δωροδοκίες, ἀξιώματα, τιμές, διακρίσεις καὶ ὑποσχέσεις γιὰ μεταρρυθμίσεις ποὺ πρόσφερε ἡ ὑπουλὴ Ἀγγλικὴ Προστασία, ὅπως οἱ καταχθόνιοι καὶ οἱ μεταρρυθμιστές. Σ' αὐτὸ τὸ παμφλέτι σατιρίζονται οἱ ἐκλογές, ποὺ διενεργοῦνται στὰ χρόνια τῆς Ἀγγλικῆς Προστασίας, με διάλογο ποὺ γίνεται μεταξὺ ποιητῆ καὶ λαοῦ.

ἽΟ Διάλογος ἡγουν Διάβολος
Ἐν Ζακύνθῳ τῇ 23ῃ Ἰουνίου 1862
Τὸ στιχοῦργημα εἶναι ἀνώνυμο⁴
ἡμιφ. διαστ. 20X29 Τετράστηλο
Ἀποτελεῖται ἀπὸ 24 Ὀκτασύλλαβους στίχους.

ΛΑΟΣ: ἽΑφ' ἡμῶν ποιός τὸν ψηφίσῃ
σὰ γαῖδούρι νὰ ψηφίσῃ.

ΠΟΙΗΤΗΣ: ώΩ Λαέ μου, χωρὶς μάγια
θὰ σὲ κάμῃ κουκουβάγια
Μὲ ξενοτικούς παράδες
μπάζει μέσα καὶ παππάδες,
διότι τώρα τὸν Παπᾶ
θέλουν τὰ πολιτικά.
Καὶ ὁ διαδίδων τὰς θρησκείας
προξενεῖ ἀκαταστασίας
καὶ ὁμιλοῦμε διὰ τὸν Πάπα
μὰ δὲ θέλουμε γιαλάπα⁵.

3. Ἐμπρός.

4. Καμμιά φορά κυκλοφοροῦν καὶ ἀνώνυμα παμφλέτια ἀπὸ πρόσωπα ποὺ δὲ θέλουν νὰ ἐκτεθοῦν στὴν πολιτικὴ, γιατί ἔχουν τὴν ἀνάγκη τῶν ἀφεντάδων, ὅπως δοῦλοι, ἐργάτες, σέμπροι, μαστόροι, παραστάτες κ.λ.π.

5. Φάρα ἱαλάπη.

ΛΑΟΣ: *Εἶναι ἀλήθεια, χωρὶς γέλιο
λὲς ἀφέντη τὸ Εὐαγγέλιο.*

Μεγαλειώδης ὑπῆρξε ὁ ἑορτασμός στὴ Ζάκυνθο κατὰ τὴ συγκέντρωση τῶν ἀντιπροσώπων, Στέφανου Παδοβᾶ, Δημητρίου Μηλιαρέση, Ἀριστοτέλη Βαλαωρίτη καὶ Κωνσταντίνου Λομβάρδου, ὅπου τότε ὁ Βαλαωρίτης ἀπήγγειλε⁶ τὸ γνωστό του ποίημα καὶ πρωτοδημοσιεύθηκε μὲ τὸν τίτλο:

Στέφανος Παδοβᾶς
Δημήτριος Μηλιαρέσης
Ἀριστοτέλης Βαλαωρίτης
Κωνσταντῖνος Λομβάρδος

Πρωτοβουλία τῆς ἑνῆς ἑπτανήσου

Ἡμετέριον ἑπτανήσου
ἑπτανήσου

Ὁ Πρωτοβουλία τῆς ἑνῆς ἑπτανήσου ἑπτανήσου

Ο ΑΣΠΑΣΜΟΣ

ὕπὸ Ἀριστοτέλους Βαλαωρίτου Λευκαδίου εἰς τὴν Μητέρα Ἑλλάδα:

Ἐν Ζακύνθῳ 25 Μαρτίου 1864

Τυπογραφεῖο «Αὐγή»

ἡμιφ. διαστ. 30X20, δίστηλο

Ἀποτελεῖται ἀπὸ 88 ἱαμβικούς δεκαπεντασύλλαβους στίχους με ζευγαρωτὴ ὁμοιοκαταληξία.

*«Ἄνοιξε, μάνα μας γλυκειά, τὴν ἄφθαρτη καρδιά σου
κι ἀγκάλιασέ τα τὰ φτωχά, τὰ μαῦρα τὰ παιδιὰ σου
Σφίξε μας, μάνα, σφίξε μας γυνὴ ξασηματωμένα,
σὰν νάτανε κατὰδικα, σὰν νάταν νικημένα
ἔρχονται μὲς τὸν κόρφο σου, δῶσε μας τὴν εὐχή σου
καὶ σβῆσε πᾶσα μας πληγὴ μ' ἓνα θερμὸ φιλί σου.*

.....

*Εὐλογημένη τρεῖς φορές, εὐλογημένη μέρα
ποὺ εὐρήκαμε τὸν κόρφο σου, γλυκειά γλυκειά
Μητέρα.»*

Τὸ ποίημα τοῦτο τοῦ Βαλαωρίτη εἶναι μιὰ ἀληθινὴ ἀποθέωση τῆς Ἑ-
νώσεως τῆς Ἑπτανήσου μετὰ τὴν μητέρα Ἑλλάδα. Ὁ συγκινητικὸς παλμὸς τοῦ
ποιήματος καὶ τὸ φλογερὸ πατριωτικὸ στοιχεῖο δείχνουν τὴ μεγάλη Πατρι-
δολατρεία τοῦ Ἑθνικοῦ μας ποιητῆ.

Σὲ ἐπιστολὴ πρὸς τὴ σύζυγό του γράφει ὁ Βαλαωρίτης:

«Ἄν με ἐβλεπες ἀπαγγέλλοντα τοὺς φλογεροὺς αὐτοὺς στίχους, ἐν μέσῳ
λαοῦ φανατικοῦ θὰ με ἐξελάμβανες ὡς Προφήτην. Ὅταν ἐτελείωσα μοῦ
ἔβαλαν εἰς τὸ κεφάλι στέφανον δάφνης. Μὲ ἐσήκωσαν εἰς τὰ χέρια των. Ὅ-
λοι οἱ παρόντες ἠθέλαν νὰ με ἐναγκαλισθοῦν. Ἦμουν σὰν τρελλός. Ἀπὸ τὴν
στιγμὴ ἐκείνην δὲν ἠκούσθη πλέον παρὰ ἓνα μούγκρισμα «Ζήτω ὁ Βαλα-
ωρίτης.» «Ζήτω ὁ Ποιητής.» «Ζήτω ὁ νέος Ρήγας Φεραῖος.» «ὦ ἀφεντάνθρω-
πος ποῦναι. Νὰ φιλήσουμε τὸ χρυσὸ του στόμα. Σηκώσετέ τον ψηλά νὰ
τὸν βλέπουμε ὅλοι.»

Κατὰ τὴ διάρκειαν τῆς Ἀγγλικῆς Προστασίας οἱ καταχθόνιοι καὶ οἱ
Μεταρρυθμιστὲς ἐνεργοῦσαν σὲ βάρος τοῦ καταπιεζομένου ἑπτανησιακοῦ
λαοῦ σὲ συνεργασία μετὰ τὸν κατακτητὴ. Σ' αὐτὸ τὸ στιχοῦργημα ὁ ἀνώνυ-
μος στιχοῦργὸς μετὰ σατιρικὸ πνεῦμα στρέφεται ἐναντίον τους, ποὺ τοὺς θεω-
ρεῖ πιά φάντασμα. Δημοσιεύεται μετὰ τὸν τίτλο «Ἡ Μαιαιότης» 19 Ἰουνίου
1865, Τυπογραφεῖο «Αὐγή», ἡμιφ. διαστ. 28X37, δίστηλο.

6. Στὴν πλατεία τοῦ Ἁγίου Μάρκου καὶ ἀπὸ τὸν ἐξώστη τῆς Λέσχης «Ζάκυνθος».

ΥΠΟ
ΑΡΙΣΤΟΤΕΛΟΥΣ ΒΑΛΛΑΩΡΙΤΟΥ ΔΕΥΚΑΔΙΟΥ
ΕΙΣ ΤΗΝ ΜΗΤΕΡΑ ΕΛΛΑΔΑ

.....
» Ἀμετροὶ χρόνοι ἐπέρασαν... Ἀλήθεια, μάνα, ἀλήθεια
Κι' ὥς τώρα δὲν ἠμπόρεσαν ἀπ' τ' ἄχαρά μας στήθια
Ὅλη τὴν ἔσμη μας ψυχὴ νὰ καταπιοῦν νὰ πνίξουν
Οἱ λύκοι δὲν ἐπρόφθασαν τὸ αἷμα νὰ ρουφήξουν
Ὡς τὴ στερογὴ σταλαματιά. Τὸ λαίμαργό τους στόμα
.....

Μὲ σένα αἱματωθίκανε, ἐνίκησαν μὲ σένα
Κ' ὕστερα παλ' ἐγύρησαν κ' εὐρέθηκαν δεμένα».

«Ναύξερεις πῶς ἐπλήρωσαν τὴν νεκρανάστασίν σου!
Κάθε φορὰ πὸν ἐσφύριζε κ' ἐσφαζε τὸ σπαθί σου,
Ἐμεῖς, ποδοκοιλίσματα καὶ ξύλο καὶ κρεμάλα
Ἐφαρμακέψαν στὸ βυζὶ καὶ τοῦ παιδιοῦ τὸ γάλα
.....

Ἀποτελεῖται ἀπὸ 2 τετράστιχες στροφές καὶ 66 δίστιχα.

Ἦθελα νὰ ἐγνώριζα ἐτοῦτο τὸ κρανίον
ἄνδρός εἶναι ἢ γυναικὸς ἐδῶ εἰς τὸ μνημεῖον
ἐπαίτου τάχα εἶν' αὐτὸ ἢ μήπως ἡγεμόνος!
Νέον, γέροντος! Τό ἡθεῖρε τ' ἀφάνισε ὁ χρόνος!

Πρὶν ἀπὸ τίς κρίσιμες ἐκλογές τοῦ 1868 οἱ ὁπαδοὶ τοῦ Ριζοσπαστισμοῦ
δὲ θὰ παραλείψουν νὰ δημοσιεύσουν τὰ στιχουργήματά τους, ὅπου στὴν
ἀρχὴ θὰ πλέξουν τὸ ἐγκώμιο στὸ Λομβάρδο καὶ στὴ συνέχεια θὰ προτρέ-
πουν στὸ λαὸ νὰ ψηφίσει τὸν ὑποψήφιο βουλευτὴ του.

Ἐθνικὸν Πρόγραμμα
Ἡ διάλυσις τῆς βουλῆς
Ἐν Ζακύνθῳ τῇ 15 Φεβρουαρίου 1868
Ἀντώνιος Γκοῦσκος ἀπὸ τὸ χωριὸ Βολίμες.
Τυπογραφεῖο «Αὐγὴ»
ἡμιφ. διαστ. 40X28 δίστιγλο
Ἀποτελεῖται ἀπὸ 25 τετράστιχες στροφές.

«Ζήτω Λομβάρδε, ζήτω
πῶς ἦσαν ἀρχηγός
καὶ ἔλαμψε ἡ σημαία

καὶ ὁ Τίμιος ὁ Στανρός.

Ζήτω, Λομβάρδε, ζήτω!
 πῶς εἶσαι ὁ φωστήρ
 κι ὅλης τῆς ἑπτανήσου
 ὁ ἐλευθερωτής.

Εἴθε νὰ μᾶς ἀξιώσει
 ὁ Κύριος τοῦ Οὐρανοῦ
 νὰ ἰδοῦμε τὸν Λομβάρδο
 εἰς θέσιν βουλευτοῦ.

Ἕνα ἄλλο στιχουργήμα κάνει ἐκκλήση στὸ λαὸ νὰ προσέξει γιατί οἱ ἐχθροὶ του, αὐτοὶ ποὺ θέλανε τὴν Ἀγγλικὴ Προστασία καὶ κατὰ τὴ διάρ-
 κεια τῆς ξένης κατοχῆς τὸν καταδυνάστευαν, τὸν περιφρονοῦσαν καὶ τὸν
 θεωροῦσαν δοῦλο, ποκολάρο, χωριάτη, θὰ προσπαθήσουν μὲ χρήματα νὰ
 ἐξαγοράσουν τὴν ψῆφο του. Δημοσιεύεται μὲ τὸν τίτλο:

ΑΔΕΡΦΙΑ ΣΥΜΠΟΛΙΤΑΙ ΜΟΥ

9 Μαρτίου 1868, Σπυρίδων Λαγουνάρης
 Τυπογραφεῖον «Αὐγή»
 ἡμιφ. διαστ. 32×28, δίστιχο

Ἀποτελεῖται ἀπὸ 36 δίστιχα μὲ ζευγαρωτὴ ὁμοιοκαταληξίᾳ.

«Ἀδέλφια συμπολίται, παρακαλῶ νὰ ζῆστε
 μὴν χρήματα ζητήσετε καὶ τοὺς Λιουραῖους⁷ ψηφίσετε.
 Ἐὰν πάρετε χρήματα μιὰ θηλιὰ φτιασμένη
 εἰς τὸ λαιμό σας βάνετε πολλὰ σαπουνισμένη.
 Διότι ἔχουν χρήματα πολλὰ διὰ νὰ σᾶς ἐμοιράσουν
 ὥς δόλον εἰς τὸ ἀγκιστρον, καὶ ὥς ψάρια νὰ μᾶς πιάσουν.
 Ἐπεὶ νὰ μᾶς βγάλουνε τὰ σπάραχνα βαθεῖα
 καὶ νὰ μᾶς ψήσουν ζωντανούς εἰς φλογερὰ φωτιά.
 Ἀλλοίμονο, ὦ χριστιανοί, ἂν ἴσως καὶ κερδίσουν
 οἱ ἄρχοντες τὴν ἐκλογή, σκληρὰ θὰ μᾶς παιδέρουν.

Παρακαλῶ προσέχετε μήπως καὶ πάρουν χέρι
 καὶ μᾶς ἱβάλουν στὴν καρδιὰ φασμακερὸ μαχαίρι

7. Ἔτσι ὀνομάζονταν περιφρονητικά ἐκεῖνοι ποὺ ἀποτελοῦσαν ἀντιλομβαρδιανὴ
 πολιτικὴ μερίδα.

*ὥς πρῶτα πού οἱ ἄρχοντες μᾶς εἶχαν σκλαβωμένους
 μέ ἄλυσίδες δυνατὲς εἶχανε δεμένους.*

Μετὰ τὶς ἐκλογὲς τοῦ 1868 κυκλοφορεῖ τὸ στιχούργημα μὲ τίτλο «Τὸ κομμάτι ἐχάθηκε». Εἶναι ἀνώνυμο καὶ χωρὶς χρονολογία οὔτε καὶ τὸ τυπογραφεῖο σημειώνεται ὅπου ἐκδόθηκε.

Ἔχει τὸ ἡμιφ. διαστ. 27X19, εἶναι δίστηλο καὶ ἀποτελεῖται ἀπὸ 15 τετράστιχες στροφές.

Τὸ στιχούργημα σατιρίζει τοὺς καταχθονίους καὶ Μεταρρυθμιστὲς, ὅτι τώρα πιά ἐσβήσε ἡ δυνάμη τους πού τὴν στήριζε ὁ ξένος δυνάστης καὶ μὲ τὴν ὑποστήριξη εἶχαν ἐπισωρεύσει τόσες πληγὲς καὶ πόνους στὸ λαό.

*«Κουκουλωμένοι πού εἴσαστε
 στὰ στρώματα ἀποκάτου
 κόμπο τώρα ὁ καθένας σας,
 ὡς δέση τὴν καρδιά του.*

*Ἐφέρατε ἄτιμα σπαθιὰ
 νὰ δείρουν τσ' ἀδελφούς σας,
 τοὺς φίλους συμπολίτας σας
 καὶ εἰσέτι τοὺς δικούς σας.*

*Ἀλλοιῶς ἐλογαριάζετε
 κα' ἀλλοιῶτικα βρεθῆκαν
 καὶ οὔλα σας τὰ σχέδια
 ἐκατασυντριμμένα.*

Ὅχι μονάχα οἱ ἄνδρες ἀλλὰ καὶ οἱ γυναῖκες τοῦ λαοῦ θὰ ἀφιερῶσουν στίχους στὸ μεγάλο Πολιτικὸ καὶ ἐλευθερωτὴ τους.

Ἀφοῦ πρῶτα ἡ στιχουργὸς ἀπευθύνει θερμὴ παράκληση στὴν Παναγία νὰ τὴν φωτίσει ἡ χάρις της γιὰ νὰ ὑμνήσει ἡ ποιητικὴ της λύρα τὴ δοξασμένη ἱστορία του, γιατί ἡ μόνη ἐλπίδα τοῦ λαοῦ μετὰ τὴν Ἑνωση γιὰ κοινωνικὴ δικαιοσύνη, πού τόσο τὴν νοσταλγοῦσε καὶ τὴν περίμενε, ἦταν οἱ Ριζοσπάστες.

Τὸ στιχούργημα δημοσιεύθηκε στίς 18 Μαρτίου 1868 ἀπὸ τὴ χωρικὴ Ἀγγελικὴ Βοζαῖτη μὲ τίτλο «Ἡ φωνὴ μιᾶς νεανίδος».

Τυπογραφεῖο «Αὐγή»
 Ἡμιφ. διαστ. 39X29 δίστηλο
 Ἀποτελεῖται ἀπὸ 36 δίστιχα.

«Τέκνα τῆς ἐκκλησίας μας καὶ τῆς Ὁρθοδοξίας
 Παρακαλῶ ἀγροικίσετε μὲ πόνο τῆς καρδίας
 Διὰτὶ ἐλπίζω παρευθὺς, ποὺ μόνο νὰ τὰ γράψω
 οἱ ὀφθαλμοί μου παρευθὺς μὲ ξεκινοῦν νὰ κλαύσω
 Καὶ κράζω διὰ μεσίτρια τὴν Δέσποινα Μαρία
 νὰ μὲ φωτίσῃ ἢ χάσῃ τῆς νὰ γράψω Ἱστορίᾳ.
 Νὰ ἐγκωμιάσω σήμερον τὸν εὐγενῆ Λομβάρδον
 ὁποῦ τέτοιος ρήτορας, στὸν κόσμον δὲν εἶν' ἄλλος.

Ζήτω στὸν Κωνσταντίνο, Θεέ, αὐτὸς νὰ ζῇ
 Ζήτω καὶ ἀπὸ μένα λέγω Ἀγγελικῇ
 Ἡ Δέσποινα Μαρία νὰ 'ναι μὲ Σὲ μαζί
 Νὰ σὲ διαφυλάττῃ σὲ χρόνους μακρυνούς
 Καὶ νὰ τοὺς ξολοθρεύσῃ ὅλους σας τοὺς ἐχθρούς.

Οἱ πόθοι τοῦ λαοῦ μας εἶναι πάντα γεμάτοι ἀπὸ ἐθνικὸ μεγαλεῖο καὶ πατριωτικὴ ἐξαρση.

Οἱ Ριζοσπάστες ἀγωνιστὲς ποὺ τόσα ὑπόφεραν κατὰ τὴν Ἀγγλικὴ Κατοχὴ δὲν μπορούσαν νὰ ξεχάσουν καὶ τοὺς ἄλλους ἀδελφούς μας Ἑλληνες, ποὺ ζοῦσαν ἀκόμα σκλάβοι κάτω ἀπὸ τὸ βαρὺ Τουρκικὸ ζυγὸ. Στὸ πρόσωπο τοῦ ἀρχηγοῦ τοὺς πίστευαν ὅτι μπορούσαν νὰ ἐκπληρωθοῦν ὅλοι οἱ πόθοι τῆς φυλῆς μας.

Στις 25 Μαρτίου τοῦ 1868, ἡμέρα τῆς Ἐθνικῆς μας γιορτῆς μιὰ ἀνώνυμη κυρία δημοσιεύει καὶ μοιράζει τὸ πιὸ κάτω στιχούργημα, ποὺ εὐχεται στὸ Θεὸ μὲ φλογεροὺς στίχους τῆς τὴν ἀπελευθέρωση καὶ τῶν ἄλλων ἀδελφῶν Ἑλλήνων, ποὺ καταδυναστεύονταν ἀκόμα ἀπὸ τοὺς ἄσπλαχνους Τούρκους Τυράννους, καὶ τελειώνει μὲ ἓνα θερμὸ ἐγκώμιο γιὰ τὸ Λομβάρδο καὶ τοὺς πιστοὺς χωριάτες ὁπαδούς του.

Τυπογραφεῖο «Αὐγὴ»
 Ἡμιφ. διαστ. 38X27 δίστηλο
 Ἀποτελεῖται ἀπὸ 32 τετράστιχες στροφές.

Σ υ μ π ο λ ῖ τ α ι !

Σήμερον ἄς ἐορτάσωμεν
 Διπλῶς τὴν ἐορτὴν μας
 τοῦ ἔθνους τὴν ἐλευθερίαν
 Νίκη τὴν ἐδικήν μας.

Ἄς ἐορτάσωμεν λοιπὸν
 ἐξ ὅλης μας καρδίας

*Κι' δεηθῶμεν στὸ Θεὸ
ὑπὲρ τσ' ἐλευθερίας*

*Τῶν σκλαβωμένων ἀδελφῶν
ἀπ' ἀσπλαχνος τυράννου
πὸν σφάζεται ἀτιμάζεται
κι' ἄλλους χίλιους βασάνους*

καὶ στὴ συνέχεια ἀπευθύνεται στοὺς χωρικοὺς τοὺς πιστοὺς ὁπαδοὺς τοῦ Λομβάρδου.

*Καὶ σεῖς τίμιοι ἀκλόνητοι
Ἀνδρεῖοι χωρικοί μας
πὺ πιστοὶ στεκώσασθε
στὸν ἐλευθερωτὴ μας.*

*Ζήτω, Ζήτω στὸ Λομβάρδο
εἰς τὸ μέγαν ἀρχηγόν
ὁπὸν πάσχει νὰ συντρίψει
ὁρθοδόξων τὸν ἐχθρόν.*

καὶ τελειώνει:

*Τὸ δένδρον, ὁ ριζοσπαστισμὸς
Ἡλῖος εἶνα' ὁ Λομβάρδος
Καὶ τὰ πουλάκια εἶν' ὁ Λαὸς
πὺ ὁμοῖος δὲν εἶν' ἄλλος.*

Μετὰ τὴν ἐκλογικὴ ἐπιτυχία τῆς ριζοσπαστικῆς πεντάδας τοῦ Λομβάρδου κυκλοφόρησε στὶς 26 Μαρτίου 1868 στιχοῦργημα μὲ ἐγκωμιαστικὰς εὐχὰς γιὰ τοὺς ριζοσπάστες βουλευτὲς, πὺ δὲν παραλείπει καὶ αὐτὸ νὰ παρηγορήσει καὶ τοὺς ἀδελφοὺς σκλαβωμένους Ἕλληνας ὅτι ὁ Λομβάρδος θὰ ἀγωνισθεῖ γιὰ τὴ λευτεριά τους. Στιχοουργὸς του εἶναι ὁ Ἀντώνιος Γκοῦσκος.

Τυπογραφεῖο «Αὐγὴ»
ἡμιφ. διαστ. 39X29, δίσηλο
Ἀποτελεῖται ἀπὸ 24 τετράστιχες στροφές

*«Στέφανοι κεκοσμημένοι
μ' ὅλα τὰ ἄνθια τῆς γῆς
δὲν ἀρκοῦν νὰ στεφανώσουν
τὴν πεντιάδα τῆς Βουλῆς.*

Σήμερον λαμπροὶ ἀστέρες
τοῦ παντέρπνου οὐρανοῦ
κύκλον φέρουσι στεφάνου
ἵνα στέψωσιν ὁμοῦ

Τὴν πεντάδα τοῦ Λομβάρδου
τοῦ μεγάλου ἀθλητοῦ
καὶ τῶν σκλάβων ἀδελφῶν μας
τώρα ἐλευθερωτοῦ.

Μάθετέ το σκλαβωμένοι
Μάθετέ το καὶ ἐσεῖς
ὅτι ἔγινε ὁ Λομβάρδος
πάλιν νέος Βουλευτής.»

Μὲ χαρὰ θὰ χαιρετήσουν καὶ οἱ γείτονες Κεφαλονίτες τὴν ἐκλογικὴ νίκη τοῦ Ζακυνθινοῦ λαοῦ καὶ στὴ συνέχεια θὰ ἐξυμνήσουν τὶς πολιτικὲς ἀρετὲς τοῦ μεγάλου Ριζοσπάστη ἡγέτη μὲ αὐτὸ τὸ στιχουργήμα ποῦ τοῦ ἔστειλαν στὴ Ζάκυνθο καὶ δημοσιεύθηκε μὲ τὸν τίτλο.

ΥΜΝΟΣ

Π ρ ὃ ς τὸν ἔνδοξον Βουλευτὴν Κωνσταντῖνον Λομβάρδον:

Ἐν Ζακύνθῳ τῇ 4ῃ Ἀπριλίου 1868
Οἱ συνάδελφοι Κεφαλλῆνες
Τυπογραφεῖο «Αὐγή»
Ἡμιφ. διαστ. 39X28, δίστιχο

Τὸ πρῶτο μέρος τοῦ στιχουργήματος ἀποτελεῖται ἀπὸ 19 δίστιχα μὲ ζευγαρωτὴ ὁμοιοκαταληξία καὶ τὸ δεύτερο μέρος ἀπὸ 6 τετράστιχες στροφές καὶ εἶναι ἀφιερωμένο στὸ λαὸ τῆς Ζακύνθου.

Ζήτω οἱ ἀντιπρόσωποι, Λομβάρδον οἱ ἐκλεκτοὶ
εὖγε, εὖγε σας Ζακύνθιοι στὴν λαμπρὰ τὴν ἐκλογή.

Ὡ νῆσος περιβόητος, Ζάκυνθος δοξασμένη!
Σὺ μόνη ἀπ' τὸν ὕψιστο ἦσων προορισμένη

καὶ συνεχίζει:

Ζηλεύουνε, Λομβάρδε μου, τὴν δόξα σου τὴν τόση
καὶ προσπαθοῦν καὶ ἐπιθυμοῦν τὴν ἐδική σου πτώση.

*Διότι πρὸ χρόνων ἔλαμψε σ' ἐσέ τὸ μεγαλεῖον
Καὶ εἰς τὴν ἑπτανησιακὴ βουλὴ ἦσαν πρῶτον στοιχεῖον.*

*Καὶ τότε ποὺ ἀνεχώρησε στρατὸς τῆς Προστασίας
Καλῶς ἐδιατήρησες ἐσὶν τὴν εὐταξία.*

*Ζῆθι λοιπὸν ὁ δυνατὸς καὶ ἐνδοξος Λομβάρδος
οὕτω νὰ ὀνομάζεται ὁ Μέγας τῆς Ἑλλάδος.*

Τὸ β' μέρος τοῦ στιχουργήματος ἀφιερώνεται στὸ λαὸ τῆς Ζακύνθου.

*"Ὀλὴ ἡ Κόλαση ἀνοίχθη καὶ ἐβγήκαν
τὰ δαιμόνια τοῦ "Αδὴ στή γῆ,
καὶ μὲ διαβολικοὺς τρόπους προσπαθοῦσαν
γιά νὰ παύσουν τὴ θεία φωνή⁸.*

καὶ τελειώνει μὲ τὸ τετράστιχο:

*Δὲ φοβῆται ποτὲ ἡ ἀλήθεια
καὶ τὸ βῆμα της εἶναι παντοῦ
Εἶναι ὁ θρόνος της σ' ὅλα τὰ στήθια
τοῦ γενναίου καὶ ἐντίμου λαοῦ.*

Ὅταν στὴν Ἑλληνικὴ Βουλὴ ὁ Κωνσταντῖνος Λομβάρδος πρωτόγινε Ὑπουργὸς τῶν Ἑσωτερικῶν, ἡ χαρὰ τοῦ Ζακυνθινοῦ Λαοῦ ἦταν ἀπερίγραπτη, γιατί πίστευε ὅτι οἱ πόθοι του καὶ οἱ προσδοκίες του θὰ δικαιωθοῦν. Τότε κυκλοφορεῖ αὐτὸ τὸ παμφλέτι ἀνώνυμο καὶ μὲ χρονολογία 1868 ποὺ θὰ τοῦ πλέκει ἓνα θερμὸ ἐγκώμιο γιά τὸ μεγάλο του ἀξίωμα καὶ μὲ τίς πιὸ ἐγκάρδιες εὐχές ἀπὸ τοὺς φανατικοὺς ὁπαδοὺς του ριζοσπάστες.

Τὸ στιχουργήμα φέρει τὸν τίτλο «Ἀ λ ή θ ε ι α» μὲ χρονολογία 1868.

Εἶναι ἡμιφ. διαστάσεων 28X19, ἔχει γραφεῖ σὲ δύο στήλες καὶ ἀποτελεῖται ἀπὸ 16 τετράστιχες στροφές.

*Χαῖρε Λομβάρδε Ὑπουργέ
τῶν Ἑσωτερικῶν
Ποὺ ὁ λαὸς δὲ φοβᾶται
ἀπὸ σὲ ποτὲ κακόν.*

8. Ἐννοεῖ τοὺς καταχθονίους καὶ Μεταρρυθμιστές.

Βαλαωρίτης, Παδοβᾶς, Λομβάρδος (Παλαιὰ Χαλκογραφία).

*Δαφνοστόλιστα στεφάνια
πλέξατε ήρωϊκά
Στεφανώστε τὸ Λομβάρδο
ὦ παιδιὰ Ἑλληνικά.*

*Καὶ ἐπάνω στοὺς στεφάνους
ζωγραφήστε ἓνα σταυρὸν
ὅπου πάει ὁ Λομβάρδος
νὰ τὸν ἔχει βοηθόν.*

καὶ τελειώνει με αὐτὲς τὶς στροφές:

*Ἡ χεὶρ μου ἐκουράστηκε
Καὶ ἄφησε τὴν πέννα
Νὰ γράψω ἄλλα δὲν μπορῶ
Συμπάθησε εἰς ἐμένα*

*Νᾶχα τὸν οὐρανὸ χαοτὶ
τὴ θάλασσα μελάνι
Ταῖς χάrais σου Λομβάρδε μου
νὰ γράψω δὲν με φθάνει*

Στις 21 Μαΐου τοῦ 1870, ἡμέρα διπλῆς γιορτῆς γιὰ τὴν Ἑνωση καὶ τὴν
ὀνομαστικὴ γιορτὴ τοῦ Κωνσταντίνου Λομβάρδου κυκλοφορεῖ τὸ στιχοῦρ-
γημα τοῦ Δημητρίου Χαλικιᾶ με τίτλο:

Φ Ω Ν Η

*Ὑπὲρ τοῦ ἐνδόξου Λομβάρδου
Τυπογραφεῖο «Αὐγή»
Ἡμιφ. διαστάσεων 39X28*

Εἶναι δίστιχο καὶ ἀποτελεῖται ἀπὸ 34 ἐπτασυλλάβους ἀνομοιοκαταληκτοὺς στίχους.

*«Αἰεὶ Ζακύνθου ἦφωσε
φωνὴ γιὰ τὸν Λομβάρδο
τρεῖς φοραῖς, ζήτω φώναζε
νὰ ζήσει χίλιους χρόνους
Νὰ ζήσει νὰ δοξάζεται
σὰν μέγας πατριώτης
Νὰ χαίρεται ἢ Ζάκυνθος,
νὰ χαίρεται ἢ πατρίς μας».*

Στις 22 Δεκεμβρίου 1881 δημοσιεύεται τὸ παμφλέτι με τὸν τίτλο:

ΥΠΕΡ ΛΟΜΒΑΡΔΟΥ

Τυπογραφεῖο «Σ. Καψοκεφάλου»
Εἶναι ἀνώνυμο «Εἰς Πολίτης»
Ἦμιφ. διαστ. 38X28, δίστηλο
Ἀποτελεῖται ἀπὸ 17 τετράστιχες στροφές.

*«Ἀφέτε τὸν Πατριώτη
εἰς τὸ νέφος ὅπου κεῖται
Λόξα τοιαύτη δὲν ποθοῦσε
ἀπὸ φθόνου ὕλαζας.»⁹*

Ὅταν χάνουν τὴν ἐκλογὴ οἱ καταχθόνιοι καὶ οἱ Μεταρρυθμιστές, οἱ ριζοσπάστες σατιρίζουν τὴν ἐκλογικὴ τους ἀποτυχία μὲ ἓνα παμφλέτι ποῦ φέρει τὸν τίτλο «Μνημόσυνον», δημοσιεύεται στὶς 8 Αὐγούστου 1881 καὶ εἶναι ἀνώνυμο.

Τυπογραφεῖο «Σ. Καψοκεφάλου»
ἡμιφ. διαστ. 37X28, δίστηλο
Ἀποτελεῖται ἀπὸ 13 τετράστιχες στροφές.

*Ἀρχίσατε τὸ ρυάσιμον¹⁰ μὲ κλάῦμα μὲ λαχτάρα
ἐσεῖς ποῦ τοὺς ψηφίσατε, ἢ πλουμουδάτη φάρα.¹¹
Ἀρχίσατε τὸ ψάλισμον σεῖς ἐκλεκτοὶ παππάδες,
ὅπου τὸ ράσο ἐδώκατε γιὰ στοράσα¹² ἀφεντάδες.*

καὶ συνεχίζοντας τελειώνει μὲ αὐτοὺς τοὺς στίχους:

*Στὰ Τάγματα ἀνάσασι θεὸς νὰ βρῇ ἢ ψυχὴ σας
ἐκεῖ θὰ σπάσῃ, νὰ φθαρῇ ἢ ἄτιμη χολή σας
ἐκεῖ θὰ βρῇτε σύντροφο τὸ Γιούδα τὸν Ἰσρακιώτη
ἐκεῖ - ἐκεῖ θὰ παίρνετε τὴν ἐκλογὴ τὴν πρώτη.*

Μετὰ ἀπὸ κάθε θριαμβευτικὴ ἐκλογὴ, ὅταν φεύγουν γιὰ τὴ βουλὴ οἱ ριζοσπάστες βουλευτές, ὁ λαὸς καὶ τότε δὲν παραλείπει νὰ κυκλοφορήσῃ τὸ παμφλέτιον του μὲ τίς εὐχές του γιὰ καλὰ στερεώματα τῆς Κυβέρνησης καὶ μὲ Ὑπουργὸ τὸ Λομβάρδο. Ὁ Τίτλος τοῦ στιχουργήματος εἶναι:

«ΑΜΕΤΑΙ ΣΤΟ ΚΑΛΟ»

Δημοσιεύθηκε στὶς 17 τοῦ Ἰανουαρίου 1882 ἀπὸ τὸ Διονύσιο Παναγόπουλο, ἀγράμματο Τυπ. «Σ. Καψοκεφάλου» σὲ ἡμιφ. διαστ. 38X28, δίστηλο.
Ἀποτελεῖται ἀπὸ 19 τετράστιχες στροφές.

9. γαυγίσματα

10. οὐρλιασμα

11. φυλὴ, σοὶ

12. κομμάτι ἀπὸ εὐτελὲς ὕφασμα γιὰ καθάρισμα

«Φεύγεται, ἀμέται στὸ καλὸ
 χρυσοί μου βουλευτάδες,
 νὰ ἐμπόρουνα νὰ ἔρθω κοντὰ
 μὲ δύο χρυσαῖς λαμπάδαις.

Ἄμέται πῆλιο¹³ ὀγλήγορα
 ποὺ σὰς τηλεγραφίζουν
 μποροῦ¹⁴ νὰ τὴν καιρῶσουνε¹⁵
 γιατί ἔτσι μονομονερίζουν

Καὶ τὸν Λομπάρδο Ὑπουργὸ
 Παρακαλῶ Παρθένα
 γιατί μοῦ φάγαν τὰ μυαλά
 προχθές δυὸ στὴν Ταβέρνα.

Καλὸ ταξεῖδι νὰ ἔχετε
 πάρεται καὶ τὴν εὐχή μου
 καλὰ σκαρίκια¹⁶ γλήγορα
 νὰ σκάσουνε οἱ ὄχθοί μου.»

Ἡ ἀγάπη τοῦ λαοῦ πρὸς τὸ πρόσωπο τοῦ Κωνσταντίνου Λομβάρδου φθάνει μέχρι λατρείας. Ὅταν ἔρχεται στὸ νησί του ὁ λαὸς τὸν ὑποδέχεται μὲ παλλαϊκὴ συμμετοχὴ μέσα σὲ μιὰ ἀτμόσφαιρα πανηγυρικῆς χαρᾶς μὲ καμπανοκρουσίες, μὲ σμπάρα καὶ μὲ οὔρα, ἀλλὰ καὶ ἡ ποιητικὴ του μούσα δὲ θὰ παραλείψει νὰ χαιρετήσῃ τὸν ἐρχομὸ του.

Τὸ παμφλέτι τυπώθηκε στὶς 27 Αὐγούστου 1883 καὶ στιχουργὸς του εἶναι ὁ Διονύσιος Παγανόπουλος, ἀγράμματος.

Τυπ. «Σ. Καψοκεφάλου». Τὸ ἡμιφ. εἶναι διαστ. 38X27, τρίστηλο καὶ ἀποτελεῖται ἀπὸ 26 τετράστιχες στροφές.

«Καλῶς ὤρισες Λομπάρδο
 ἔλειπες τόσον καιρὸ
 μὲ τὸν τρόπον μὲ τὴ δόξα
 νὰ σὲ προσκυνᾷ ὁ λαός.

13. πιδ

14. πρίν

15. ἀκυρώσουν

16. συχαρίκια

*Καλῶς ὦρises Λουμπάρδο
Ὑπουργὲ καὶ ἀγωνιστῇ
ἢ πατρίδα μας ἀκούσθη
εἰς σέ τέτοια ἐκλογή».*

Στὴ συνέχεια τοῦ ἴδιου στιχουργήματος βλέπουμε τὰ ὕπουλα μέσα, ποὺ χρησιμοποιοῦν οἱ ἀντίπαλοι τοῦ Λομβάρδου, καταχθόνιοι καὶ Μεταρρυθμιστές, ποὺ προσπαθοῦν μὲ χρήματα νὰ ἐξαγοράσουν τὸν πτωχὸ καὶ πεινασμένο Ζακυνθινὸ λαὸ καὶ στὸ τέλος σατιρίζονται ὅτι δαπανᾶνε ἄφθονα χρήματα καὶ τὴν ἐκλογὴ τὴν χάνουν.

*«Μὰ ὁ Θεὸς ἐγνώριζε
τί μόβωρη καρδιά
καὶ δὲν τοσῷ ἔδωκε
χαρὰ μόνο τὴν τιμωρία.*

*Σὰν εἶδαν πὼς ἐχάσανε
δὲν ἐμεταμίλησαν¹⁷
στὰ σπίτια τοὺς ἐπήγανε
τῶι πόρτες ἐσφαλῆσαν*

*Πάντοτε τὴν παθαίνουνε
καὶ μὲ χρήματα πολλὰ
μὰ ἔτσι ἐβάρεσε ἡ κάνονα
ἐκλειστήκαν δυνατά.»*

Παρ' ὅλα αὐτὰ δὲν ἐγκαταλείπουν τὴν προσπάθειά τους γιὰ νὰ ἐξαγοράσουν τὸ λαό.

*Ἦ ὀχιά ἢ φαρμακισμένη
τώρα στέκει μονδιασμένη
τὴν οὐρά τῆς κολουρίζει
πάλαι χρήματα συνάζει
Λουμπάρδε μου, καὶ τί νὰ ποῦμε
νὰ εἶναι ὑγεία καὶ νὰ γελοῦμε
καὶ ὅσο εἴμαστε καλὰ
ᾧς εἰποῦμε μποῦ καὶ μπᾶν.*

17. ξαναμίλησαν

ΘΑΝΑΤΟΣ ΛΟΜΒΑΡΔΟΥ

Εἶναι ἀλήθεια ὅτι ὁ θάνατος τοῦ Κωνσταντίνου Λομβάρδου στὰ 1888 εἶχε συγκλονίσει τὸ Πανελλήνιο καὶ ἰδιαίτερα τὸ λαὸ τῆς ἀγαπημένης του πατρίδας, ὃ ὁποῖος δὲν μπορούσε νὰ ξεχάσει τὸ μεγάλο του πολιτικό, ποὺ ἦταν τόσο στενὰ συνδεδεμένος μὲ τοὺς ἐθνικοὺς ἀγῶνες γιὰ τὴ λευτεριά του.

Ἡ κηδεία του ἐγίνε μὲ δαπάνη τοῦ δημοσίου καὶ μὲ θερμὲς ἐκδηλώσεις γενικοῦ σεβασμοῦ καὶ τιμῆς στὴ μνήμη του.

Ὁ λαὸς ἀπαρηγόρητος θὰ θρηνήσει τὸ θάνατό του μὲ συγκινητικοὺς στίχους τῆς καρδιάς του. Δεκάδες ποιήματα καὶ στιχουργήματα ἀπαγγέθηκαν κατὰ τὴν ἡμέρα τῆς κηδείας του καὶ δημοσιεύθηκαν σὲ ἐφημερίδες καὶ ἡμίφυλλα τῆς ἐποχῆς.

ΕΛΕΓΕΙΟΝ

Ἄπαγγελθὲν

ὑπὸ Δημητρίου Κόκκου, κατὰ τὴν κηδεία τοῦ Ἀοιδίμου Κωνσταντίνου Λομβάρδου 1888.
ἡμιφ. διαστ. 34X24, μονόστιχο

Ἀποτελεῖται ἀπὸ 9 τρίστιχες στροφές.

*Γιατί στήν πόλιν ἤχοῦν βροντόφωνα κανόνια
καὶ σιγὰ καὶ θλιβερὰ οἱ ἐκκλησίαι σημαίνουν
Γιατί τρεχάτα φεύγουνε τὰ μαῦρα χελιδόνια.*

*Λομβάρδος: ἄχ τί ὄνομα γεμᾶτο ἱστορία
ὄνομα δόξης καὶ ἀρετῆς καὶ νοῦ καὶ μεγαλείου
συνώνυμο μὲ τὴν τιμὴ καὶ τὴ φιλοπατρία.*

*Ὅνομα ἀγνὸ σὰν ταῖς χρυσαῖς ἀκτῖνες τοῦ ἡλίου
Λομβάρδος τοῦ δεσποτισμοῦ ἀμείλικτος ἀντάρτης
ρήτωρ γλυκὺς καὶ φλογερός, ἥρωας μαζὶ καὶ μάστιγ.*

ΑΠΟΘΕΩΣΙΣ ΤΟΥ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥ ΛΟΜΒΑΡΔΟΥ

Γράφτηκε ἀπὸ τὸν ποιητὴ Στέφανο Μαρτζώκη καὶ δημοσιεύθηκε στίς 3 Σ/βρίου 1888.
Ἡμιφ. διαστ. 28X19, μονόστιχο, ἀποτελεῖται ἀπὸ 6 τετράστιχες στροφές.

*«Γιατί ἡ δυστυχὴς πατρίδα εἶναι ὁλόμαυρα ντυμένη
γιατί στέκεται λυπημένος ἓνας δυστυχὴς λαὸς
ποὺ στήν ὄψη του μᾶς δείχνει πὼς ἐλπίδα δὲν τοῦ μένει
πὲς μου Μοῦσα πονεμένη, ποιὸς εἶν' τοῦτος ὁ νεκρός.*

*Δὲν ἐπέθανε ὁ Λομβάρδος, δὲν ἐσβύστηκε ἡ λατρεία
Ἐλλὰ μήπως ἀποκοιμήθη εἰς τὸν ὕπνο τὸ γλυκύ.»*

«Ἡ Ζάκυνθος θρηνοῦσα» 1888, δημοσιεύθηκε ἀπὸ τὸ στιχουργὸ Νικόλαο Ντοῦρο. Τυπ. «Σ. Καψοκεφάλου», ἡμιφ. διαστ. 38X28, δίστιχο. Ἀποτελεῖται ἀπὸ 26 δίστιχα.

*«Τί ἔκαμες εἴτ' ὁ τέκνο μου, Ἀθήνα ἀδελφή μου,
Λομβάρδο μου τὸν Κωνσταντῆ, τὴν ἄχολη ψυχὴ μας,
Πληγὴν μεγάλην ἄνοιξες στήν θλιβεράν καρδιά μας
Τί σοῦ ἔστειλα; Τί μοῦ ἔστειλες; Τί βλέπω ἐμπροστά μου,
ἐσύ 'σαι ὁ Κωνσταντῖνος μου τῆς δόξας μου ὁ ἀστέρας
ὅπ' ἀγαποῦσες τὸν λαόν, ὡσάν καλὸς πατέρας.»*

ΠΑΡΗΓΟΡΗΣΟΥ ΖΑΚΥΝΘΟΣ

26 Ὀκτωβρίου 1888 ἀπὸ τὸ Σπύρο Λυκούρεση, Τυπ. «Σ. Καψοκεφάλου». Ἀποτελεῖται ἀπὸ 15 δίστιχα ἱαμβικοῦ δεκαπεντασυλλάβου με ζευγαρωτὴ ὁμοιοκαταληξία.

*«Παρηγορήσον Ζάκυνθος, μοῦ εἶσαι πικραμένη
Λομβάρδος ἂν ἐπέθανε, ἡ δόξα δὲν πεθαίνει.*

*Πολὸν Λομβάρδε ἡ δόξα σου ἡ Ἑλλὰς τὴν τιμᾷ
ὥς καὶ τῇ γῇ ὅπου πατεῖς κι αὐτὴ θὰ προσκυνάει.»*

ΕΛΕΓΕΙΟΝ

Ἐπὶ τῷ πολυκλαυτῷ θανάτῳ Ἀοιδίου Κ. Λομβάρδου.

Δημοσιεύθηκε στὶς 2 Σεβρίου 1890 μετὰ τὸ ψευδώνυμο «Ἀντώνιος Ἀργασαρόφρων». Τυπ. «Σ. Καψοκεφάλου». Ἡμιφ. διαστ. 38X28, μονόστιχο. Ἀποτελεῖται ἡ πρώτη στήλη τοῦ στιχουργήματος ἀπὸ 52 στίχους καὶ ἡ δεύτερη στήλη περιέχει σημείωση σὲ πεζό.

*«Ἄν τοῦ Λομβάρδου εἰς τὴν γῆν ἐτέθην τὸ σαρκίον
Τὸ πνεῦμα, τὸ κλέος του εἶν' ἀφθιτον καὶ θεῖον.»*

Ὁ θάνατος τοῦ Μεγάλου Πολίτη Κωνσταντίνου Λομβάρδου 1888.

Γράφηκε ἀπὸ τὸν Κωνσταντῆ Ντοῦρο. Τυπ. «Σ. Καψοκεφάλου». Ἡμιφ. διαστ. 29X18, δίστιχο. Ἀποτελεῖται ἀπὸ 18 τετράστιχες στροφές.

*«Κλάψε καημένη Ζάκυνθος
δὲν εἶσαι μαθημένη,
Λομβάρδος ποὺ σὲ ἐδόξαζε
στὸν Ἀδὴν κατεβαίνει.*

*Λομβάρδε μου, Λομβάρδε μου,
τοῦ ἑπτάνησος πατέρα
ποῦ ἄφησες τοὺς πατριῶτες σου
καὶ κλαῖνε νύχτα μέρα.»*

ΠΡΟ ΤΟΥ ΝΕΚΡΟΥ ΤΟΥ ΜΕΓΑΛΟΥ ΠΟΛΙΤΟΥ
ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥ ΛΟΜΒΑΡΔΟΥ

Δημοσιεύθηκε τὴν 1 Σεβρίου 1888 καὶ ἀπαγγέλληκε ἀπὸ τὸ Δημήτριο Ἡλιακόπουλο.
Τυπ. «Σ. Καψοκεφάλου». Ἡμιφ. διαστ. 36X28, δίστηλο. Ἀποτελεῖται ἀπὸ 12 τετράστι-
χες στροφές.

*«Τετέλεσται! ἡ ἀπόφασις τῆς μοίρας ἐτελέσθη
εἰς μάτην παρακάλεσες, πτωχὲ λαὲ εἰς μάτην
ὁ φωτοβόλος σου ἀστήρ διὰ παντὸς ἐσβέσθη
ἀπώλεσας διὰ παντὸς τὸν μόνον σου προστάτην»*

*Χαῖρε νεκρὲ ἀθάνατε! Χαῖρε ψυχὴ μεγάλη
Δακρυροοῦσα ἡ Ἑλλάς νεκρὸν σέ στεφανώνει.*

*Τοὺς ἱεροὺς ἀγῶνας σου εὐγνωμονοῦσα ψάλλει
καὶ ἐμπρὸς σου ἀπαρηγόρητος τὰς χεῖρας της σταυρώνει.»*

DUE PAROLE SUL : LOMBARDO

Γράφηκε ἀπὸ τὸν Ἀντόνιο Τρικάρδο ἰταλιστὶ καὶ δημοσιεύθηκε κατὰ τὴν ἡμέρα
τῆς κηδείας τοῦ Λομβάρδου 1888. Τυπ. «Σ. Καψοκεφάλου», μονόστηλο. Ἀποτελεῖται
ἀπὸ 49 στίχους.

ΜΝΗΜΟΣΥΝΑ ΛΟΜΒΑΡΔΟΥ

Καὶ μετὰ τὸ θάνατό του γιὰ πολλὰ χρόνια ἐξακολούθησε νὰ ζεῖ στὴ
μνήμη τοῦ Λαοῦ. Τὸ Λομβαρδιανὸ κόμμα τοῦ τελοῦσε μνημόσυνα καὶ οἱ
πιστοὶ ὁπαδοὶ του ριζοσπάστες συνέχισαν νὰ τοῦ ἀπαγγέλλουν ἐπιμνημό-
συνα στιχουργήματα καὶ νὰ τὰ ἐκδίδουν σὲ παμφλέτια.

ΤΟ ΜΝΗΜΟΣΥΝΟ ΤΟΥ ΛΟΜΒΑΡΔΟΥ. Ζάκυνθος 3 Σεβρίου 1888, γράφηκε
ἀπὸ τὸ Νικόλαο Ντοῦρο. Τυπ. «Σ. Καψοκεφάλου». Ἡμιφ. διαστ. 29X18 καὶ ἀποτελεῖ-
ται ἀπὸ 18 τετράστιχες στροφές.

*«ὦ Ζάκυνθος πατρίδα μου
Μὲ τ' ἄνθια στολισμένη
τώρα θωροῦ καὶ βοίσκεσαι
στὰ μαῦρα φορεμένη»*

ὦ πλάστη μου δημιουργέ!
Καὶ κάμε σὺ τὴν κρίση
νὰ πάφουνε τὰ μάτια μας
ποὺ τρέχουνε σὰ βροῦση.

Στὸν τάφο του πατριῶται μου!
καθένας ποὺ κοιτάζει
θὰ τρέχουνε τὰ μάτια του
νὰ βαρυναστενάζει.»

ΕΙΣ ΤΟ ΜΝΗΜΟΣΥΝΟ ΤΟΥ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥ ΛΟΜΒΑΡΔΟΥ. 27 Αὐγούστου 1895.

Στρατιώτης Σ.Α.Φ.Μ. Τυπ. «Σ. Καποκεφάλου». Ἡμιφ. διαστ. 32X23.
Ἀποτελεῖται ἀπὸ 13 τετράστιχες στροφές.

«Ζακυνθινοὶ ἐκλάψατε ἐπάνω στ' ἁγιομνήμα
γονατιστοὶ ἐζητήσατε συγχώρηση στὸ κοίμα.

Δὲν θέλει τὸ λαὸ νὰ βλέπει νικημένο,
τὸν θέλει ὑπερήφανο καὶ ὄχι πουλημένο
Μᾶς βλέπει ἀπὸ τὸν οὐρανὸ καὶ χαίρεται ἡ ψυχὴ του
ποὺ θὰ μᾶς ἴδῃ νικητές, μᾶς δίνει τὴν εὐχὴ του.»

ΠΡΟΣΦΩΝΗΣΙΣ ΠΡΟΣ ΤΗΝ ΣΕΒΑΣΤΗΝ ΕΙΚΟΝΑ ΤΟΥ ΕΛΕΥΘΕΡΩΤΗ ΤΗΣ ΕΠΤΑ-
ΝΗΣΟΥ ΑΕΙΜΝΗΣΤΟΥ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥ ΛΟΜΒΑΡΔΟΥ.

Ἀπαγγέλλθηκε στὸν Πολιτικὸ Σύλλογο «Ὁ Λομβάρδος» ἀπὸ τὸ Νικόλαο Γιακου-
μέλο καὶ δημοσιεύθηκε σὲ παμφλέτι στίς 14 Φεβρουαρίου 1903.
Τυπ. «Αὐγή». Ἡμιφ. διαστ. 42X30, δίστηλο. Ἀποτελεῖται ἀπὸ 13 στροφές.

Γιατί γελοῦ καὶ χαίρω
νὰ μάθῃς μὲ ρωτᾶς:
γιατὶ ἀκόμη βλέπω
ἐσὺ πὼς μ' ἀγαπᾶς.

καὶ τελειώνει με αὐτὴ τὴ στροφή:

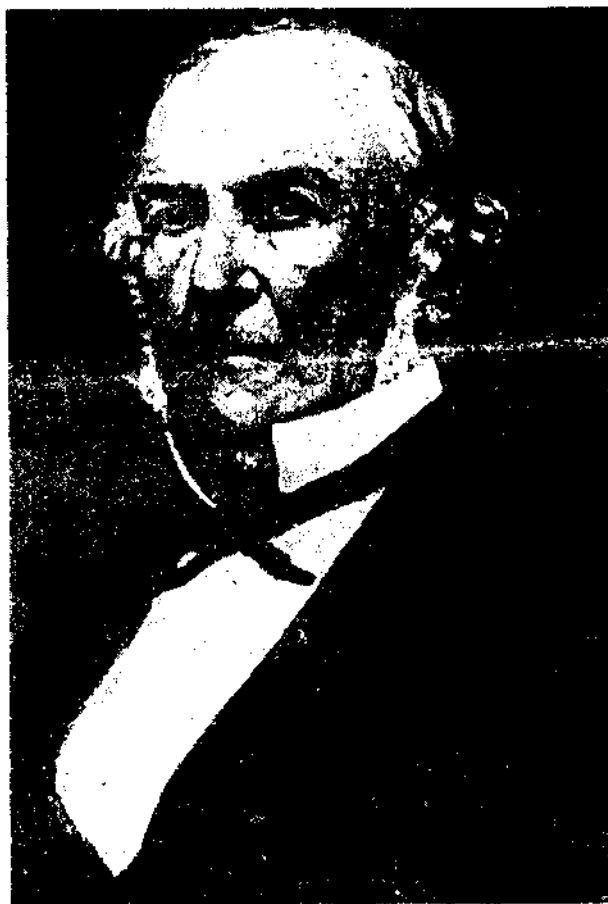
Καὶ μὲ συγκίνηση ἔθνισμοῦ
κοιτάζω τὴ μορφὴ σου
Καὶ κλαίω

καὶ σοῦ λέω

Τετιμημένο ἔνδαλμα τῶν Ζακυνθίων Λατρεία
Στὸν τόπο σου ἡ μνήμη σου θὰ μείνῃ αἰωνία.

ΣΤΙΧΟΥΡΓΗΜΑΤΑ ΠΟΥ ΕΠΕΖΗΣΑΝ ΣΤΟ ΣΤΟΜΑ ΤΟΥ ΛΑΟΥ

Ἀπὸ στιχουργήματα, ποὺ δὲ μᾶς διασώθηκαν σὲ παμφλέτια ἢ χειρόγραφα, ἐπέζησαν μερικὰ ἀποσπάσματα ἢ καὶ ὁλόκληρα στὸ στόμα τοῦ λαοῦ, ποὺ ἔγιναν πιά δημοτικά καὶ δυστυχῶς πᾶνε νὰ ξεχαστοῦν ἐκτὸς ἀπὸ ἐκεῖνα ποὺ ἔχουν δημοσιευθεῖ ἢ ἔχουν συγκεντρωθεῖ ἀπὸ συλλογεῖς καὶ παραμένουν ἀκόμη ἀνέκδοτα.

Ὁ Γλάδστον (παλαιὰ λιθογραφία).

«Μοῦ 'πε ὁ Ἄγγλος νὰ μὲ πάρει
καὶ σαργέντε¹⁸ νὰ μὲ κάμει
μὲ σειρήνια καὶ σπαθὶ
Κι' ἐγὼ τοῦ 'πα: Σύρε, χάσου
χάρον, μπόγια¹⁹, τὰ καλὰ σου
κι ὁ Θεὸς νὰ μὲ βοηθεῖ
Ἑλλήνας πιστὸς νὰ μείνω
ὅσο πὺν νὰ βαρεθεῖ
καὶ νὰ μὲ ξεφορτωθεῖ.»

Κι ἓνα ἄλλο ποῦ πρέπει νὰ στιχουργήθηκε κατὰ τὴν ἐποχὴ τῆς Ἑνω-
σης καὶ ἐξυμνεῖ τὸ μεγάλο ἐνσαρκωτὴ τῶν πόθων καὶ τῶν ἐλπίδων τοῦ λαοῦ:

«Φίλοι γνωστοὶ καὶ ἄγνωστοι, ἀδελφία κι ἀδελφάδες
νοικοκυραῖοι καὶ φτωχοί, κόντηδες κι ἀφεντάδες.
Τρεχάτε οὔλοι μὲ χαρὲς ἀπὸ χωριὸ σὲ χώρα
μ' ἀνιάκαρες καὶ μὲ βιολιὰ μὲ δάφνες καὶ μὲ φιόρα
μὲ λιτὲς καὶ μ' ἀγοιολούλουδα καὶ φύλλα ἀπὸ πλατάνια
νὰ φτιάστε τοῦ Λουμπάρδου μας ματζέτα²⁰ καὶ στεφάνια
ἐμπᾶτε οὔλοι στὸ χορὸ καὶ πάρτε τὴ σειρὰ σας
καὶ μὲ τὰ πασουμάκια²¹ σας καὶ μὲ τὰ τάλαρά σας
Κι ὅσες ἔχετε μαντρά²² παρμένονε στὴ φτήρεια
καὶ σεῖς μὲ τὰ καλὰ μπονά²³ καὶ τὰ ψηλὰ σκαρπίνια²⁴».

Ἐνα ἄλλο ποῦ ἀναφέρεται στὴν ἐπίσκεψη τοῦ Γλάστωνα στὴ Ζάκυν-
θο κατὰ τὸ ἔτος 1858.

«Τί θέλεις πάλι Γλάστωνα κι ἔρχεσαι φουργιάδος²⁵,
φεύγα, θὰ γίνῃ Ἑνωσις τὸ θέλει ὁ Λουμπάρδος
Πάρτο παπόρο Γλάστωνα καὶ πήγαινε στὴν Λόντρα
καὶ μὲ Λουμπάρδο καὶ Ζερβὸ νὰ μὴν τὰ βάνεις κόντρα.

18. λοχίας

19. δῆμιος

20. ἀνθοδέσμες

21. σανδάλια

22. ἐγχώριο ὄφισμα

23. γούνες

24. ὑπόδημα χαμηλὸ

25. ὀργισμένος

*Λὲ μᾶς φοβίζον τ' ἄνματα, μὰ οὔτε καὶ οἱ φοβέρες
πάνου στὸ Κάστρο θέλουμε Ἑλληνικὲς παντιέρες²⁶.
Θέλουμε Θιάκι, Ζάκυνθο, Κεφαλονιά, Λευκάδα
Κέρκυρα κι' οἷλα τὰ ἡσιὰ στὴ μάνα μας Ἑλλάδα.»*

Λόγια Ἐπίδραση. Σὲ μερικὰ στιχοιργήματα εἶναι φανερὴ καὶ ἡ λόγια ἐπίδραση, χωρὶς βέβαια νὰ τοὺς λείπει καὶ ὁ λαϊκὸς χαρακτήρας.

Ο ΗΛΙΑΣ ΖΕΡΒΟΣ ΙΑΚΩΒΑΤΟΣ

26. σημείως

ΣΤΙΧΟΥΡΓΙΚΗ

Τὰ περισσότερα ἀπὸ αὐτὰ εἶναι γραμμένα σὲ ἰαμβικὸ δεκαπεντασύλλαβο μὲ ζευγαρωτὴ ὁμοιοκαταληξία καὶ καμιά φορὰ παρουσιάζουν κακό-τεχνους δεκαπεντασύλλαβους στίχους καὶ ἐκφραστικὰ λάθη.

Η ΔΗΜΟΤΙΚΗ ΠΟΙΗΣΗ ΓΙΑ ΤΟ ΛΟΜΒΑΡΔΟ

Ἐκτὸς ἀπὸ τὰ ποιήματα, τὰ στιχουργήματα καὶ ἡ δημοτικὴ μούσα θὰ ὑμνήσῃ μὲ προσωπικὴ λατρεία τὸ μεγάλο πολιτικὸ καὶ ἀγωνιστὴ γιὰ τὴν Ἑνωσὴ Κωνσταντῖνο Λομβάρδο.

*«Λομπάρδος εἶν' τὰ μάτια μου, Λομπάρδος εἶν' τὸ φῶς μου
Λομπάρδος εἶν' τὸ κόνισμα, ποὺ κάνω τὸ σταυρό μου.*

*Νὰ χαμηλώναν τὰ βονὰ νὰ ἴδωκα τὴν Ἀθήνα
νὰ ἴκονγα τὸ Λομπάρδο μου, ὅπου μιλάει στὸ βῆμα.»*

Τὰ δίστιχα αὐτὰ τραγουδιόνταν ἀπὸ τὸ λαὸ καὶ ἀνέφλεγαν τὶς ἥρωικες καρδιές, προκαλοῦσαν τὸν ἐνθουσιασμό καὶ τὴν πατριωτικὴ ἔξαρση. Οἱ φλογεροὶ αὐτοὶ στίχοι ἐβγαίναν μέσα ἀπὸ τὰ βάθη τῆς καρδιᾶς του, γίνονταν τὸ ἔθνικὸ βίωμα τῶν ἀγώνων του καὶ μεταδίδονταν ἀπὸ στόμα σὲ στόμα καὶ ἀπὸ γενιά σὲ γενιά.

ΙΣΤΟΡΙΚΗ ΑΞΙΑ ΤΩΝ ΠΑΜΦΛΕΤΙΩΝ

Τὰ παμφλέτια αὐτὰ ποὺ ἄρχισαν νὰ ἐκδίδονται μετὰ τὴν ἐλευθεροτυπία στὰ ἐφτάνησα (1848) γιὰ νὰ ὑποστηρίξουν καὶ νὰ διαδώσουν τὶς ἀρχές καὶ τὶς ἰδέες κάθε πολιτικῆς μερίδας, μᾶς παρέχουν σπουδαία συμβολὴ στὴν ἑπτανησιακὴ ἱστορία, ἀκόμη στὴ γλώσσα καὶ λαογραφία. Μέσα στὰ στιχουργήματα αὐτὰ βλέπουμε νὰ ἀφυπνίζεται ἡ ἀγνή ἰδέα τῆς ἐλευθερίας τὴν ὁποία οὐδέποτε διαπραγματεύθηκαν οἱ ριζοσπάστες μὲ ἀνταλλάγματα τοῦ κατακτητῆ, ἀλλὰ θεώρησαν πάντοτε τὴν ἔθνικὴ τους ἐλευθερία ταυτόσημὴ μὲ τὴν ἐπιβίωσή τους.

Μέσα στὰ στιχουργήματα αὐτὰ φαίνεται καθαρά ὅτι ἡ ἀγάπη τοῦ λαοῦ πρὸς τὴν πατρίδα ἀποδείχεται ἐπικρατέστερη ἀπὸ κάθε ἄλλο συναίσθημα καὶ συμφέρον, ὅτι ὁ λαὸς περιφρόνησε τὶς ὑλικὲς ἀνέσεις τῆς Προστασίας καὶ ἀγωνίσθηκε καὶ θυσιάστηκε γιὰ τὴν Ἑνωσὴ.

Αὐτὰ μᾶς παρουσιάζουν τὸ ὑψηλὸ φρόνημα τοῦ Λαοῦ, τὸ ἀγωνιστικὸ του πνεῦμα, τὸν ἐσωτερικὸ του κόσμον τῶν ὁνείρων καὶ τῶν ἐλπίδων του, τὴ λατρεία του πρὸς τοὺς ριζοσπάστες ἀρχηγούς του καὶ τὴν ἀπερίγραπτη χαρὰ του γιὰ τὴν Ἑνωσὴ.

Αὐτὰ τοῦ καλλιέργησαν τὸ μαχητικὸ ἐνθουσιασμό, γιατί ἀπηχοῦσαν
στά συναισθήματα καὶ στοὺς πόθους του.

Αὐτὰ τοῦ διατήρησαν ἄσβεστη τὴ φλόγα τῶν ἀγώνων του, ὅπου ἀργό-
τερα ὠρίμασαν καὶ τοῦ ἔλυσαν τὸ κοινωνικὸ του πρόβλημα, πού ὡς δούλος
καὶ δουλευτῆς τῆς γῆς τῶν ἀφεντάδων πῆρε στά δικά του τὰ χέρια, ἐγινε ὁ
ἴδιος νοικοκύρης τῆς γῆς, πού δούλευαν οἱ πατέρες του ὡς σκλάβοι γιὰ
ἓνα κομμάτι ψωμί πάνω ἀπὸ 400 χρόνια.

Αὐτοὶ οἱ περιφρονημένοι χωρικοὶ τὸ κατώτερο, ἀλλὰ καὶ τὸ γνησιό-
τερο κομμάτι τοῦ ἐθνικοῦ κορμοῦ τῆς ἐπτανήσου.

Αὐτοὶ διατήρησαν ἀγνή τὴν ἐθνικὴ μας συνείδηση, τὴν Ἑλληνικὴ μας
παράδοση, τὴ νεοελληνικὴ μας γλώσσα, τὴν Ὁρθοδοξία μας, τὰ ἦθη καὶ τὰ
ἔθιμα τῶν προγόνων μας.

Οἱ ἡρώικοι ἀγῶνες τοῦ ἐπτανησιακοῦ λαοῦ ξαπλώθηκαν, ἐγιναν ιδέα,
ἐγιναν λευτεριά, ἐγιναν ποίηση, ποίηση φλογερή, ποίηση ἐμπνευσμένη ὅχι
ἀπὸ μεγάλους ποιητὲς ἀλλὰ ἀπὸ τὸν ἴδιο τὸν ἀγωνιστὴ λαό.

Μέσα σ' αὐτὴ τὴν ποιητικὴ του μούσα, μέσα σ' αὐτὲς τὲς χορδὲς τῆς
λύρας του,

*Ἐκφράζεται ὁ ἀκράτητος τῆς ἐθνικῆς του ἐλευθερίας ἐνθουσιασμός·
ἐκφράζεται τὸ ἀπόηχο τῶν ἀγώνων του·
ἐκφράζεται ὁ φλογερὸς του πατριωτισμός·
ἐκφράζεται τὸ περιήφανο περπάτημα τῆς μεγάλης του νίκης καὶ
ἡ ἀγνή ἐθνικὴ του Ἰδέα.*

ΒΑΣΙΛΕΙΟΥ Γ. ΒΑΛΑΩΡΑ
Όμοτίμου Καθηγητού Πανεπ. Άθηνών

ΑΔΥΝΑΜΙΕΣ ΤΩΝ ΛΗΞΙΑΡΧΙΚΩΝ ΜΑΣ ΚΑΤΑΓΡΑΦΩΝ
ΚΑΙ Η ΒΡΕΦΙΚΗ ΘΝΗΣΙΜΟΤΗΣ ΤΩΝ ΕΛΛΗΝΩΝ

Prof. V. G. VALAORAS. «Under-Registration of Infant
Mortality in Greece»

Με την είσοδο της Ελλάδος στην *Ευρωπαϊκή Οικονομική Κοινότητα* (1981), ή χώρα μας κατωχύρωσε μὲν τὴ θέση της μεταξύ τῶν ἀναπτυγμένων χωρῶν τῆς Δύσεως, χωρίς ὅμως νὰ ἀποκλείσει τὴν παρουσία ἐλλείψεων καὶ παραλείψεων στὸ δημόσιο τομέα, ποὺ χρειάζονται διόρθωση ἐὰν θέλουμε νὰ εἴμεθα ἰσάξιοι μὲ τὴν προχωρημένη αὐτὴ ομάδα τῶν λαῶν τῆς Γῆς. Στὸν εὐαίσθητο π.χ. τομέα τῶν δημογραφικῶν καταγραφῶν, ἐκτὸς ἀπὸ τὴν ἐκνευριστικὴ βραδύτητα στὴ δημοσίευση τῶν ὀριστικῶν ἀριθμῶν (τελευταῖες ἐκδόσεις: Στατιστικὴ Ἑπετηρὶς 1986, Φυσικὴ Κίνησις τοῦ Πληθυσμοῦ 1983, Ἀποτελέσματα Ἀπογραφῆς 1981, μόνο σὲ δείγμα 10 %, ἀκόμα δημοσιεύονται), ἐντοπίζονται καὶ ἄλλες συστηματικὲς ἀνωμαλίες, ποὺ «μπλοκάρουν» τὴ συναγωγὴ ὀρθῶν συμπερασμάτων, καὶ κλονίζουν τὴν ἀξιοπιστία τῶν ἐλληνικῶν σειρῶν μεταξύ τῶν ἀνὰ τὸν κόσμον δημογραφικῶν κύκλων.

Δύο εἶναι οἱ σπουδαιότερες ἐπὶ τοῦ προκειμένου ἀδυναμίες: (α) ἡ μὴ πιστὴ ἐφαρμογὴ τῶν περὶ Ληξιαρχικῶν καταγραφῶν νόμων τοῦ Κράτους καὶ (β), ἀμέλεια γιὰ τὴ σωστὴ δήλωση τῆς ἀκριβοῦς ἡλικίας τοῦ θανόντος, ἢ τῆς ἀκριβοῦς αἰτίας θανάτου ὅπως ὀρίζεται στὴ *Διεθνὴ Ὀνοματολογία τῶν Αἰτιῶν Θανάτου*. Συνεπεία τῶν παραλείψεων αὐτῶν ἡ βρεφικὴ θνησιμότης τῶν Ἑλλήνων ἐμφανίζεται σημαντικῶς κολοβωμένη, πολὺ κάτω δηλαδὴ ἀπὸ τὰ πραγματικά της μεγέθη (τὸ ἴδιο συμβαίνει καὶ στὴ θνησιμότητα τῶν μεσηλικῶν 45 - 80 ἐτῶν), ἐνῶ ἡ γεωγραφικὴ ἀνὰ τὴν Ἑλλάδα ἐπίπτωσης τῶν θανατηφόρων νοσημάτων ἢ συμβαμάτων δὲν εἶναι ἀκόμα δυνατόν νὰ χαρτογραφηθεῖ ἐπακριβῶς.

Ἄς ἀρχίσουμε ἀπὸ τίς δύο βασικὲς πλαστοουργεῖς δυνάμεις ποὺ συντηροῦν καὶ ἀνανεώνουν τὸν πληθυσμό, τίς γεννήσεις ζώντων δηλαδὴ καὶ τοὺς (κατὰ φύλον καὶ ἡλικίαν) θανάτους. Ἡ συχνότης αὐτῶν στὴ μονάδα τοῦ χρόνου

υπολογίζεται επί 1.000 κατοίκων (ή επί 1.000 γεννηθέντων ζώντων για τους θανάτους βρεφών) και στην προκειμένη περίπτωση, χωριστά για τις (άνω των 10.000 κατοίκων) πόλεις, και τους λοιπούς μικροτέρους οικισμούς (ύπαιθρος). Ο διαχωρισμός «πόλεις - ύπαιθρος» κρίθηκε αναγκαίος από την άνιση ανά την Ελλάδα αντιμετώπιση της νόσου και του θανάτου, αφού επάρκεια ιατρών και νοσηλευτικών κλινών υπάρχει μόνο στις πόλεις, ενώ η υγειονομική κάλυψις του αγροτικού πληθυσμού περιορίζεται, το πολύ, στην παρουσία ενός Ιατρού γενικής ιατρικής και ίσως μιάς πρακτικής μαίας. Με αυτές τις προϋποθέσεις, η θνησιμότης του αγροτικού πληθυσμού (ύπαιθρος) αναμένεται να είναι συστηματικώς ανώτερη από εκείνη των πόλεων. Το ίδιο αναμένεται και στην πληρότητα των ληξιαρχικών καταγραφών, σχετικά με τη σωστή ηλικία του θανόντος και την επιστημονικά τεκμηριωμένη αιτία θανάτου.

Ένα τελευταίο σχόλιο για να κλείσει ή μικρά αυτή εισαγωγή. Η στατιστική παρακολούθησις του πληθυσμού της Ελλάδος άρχισε από την εποχή του *Καποδίστρια* (1828), συνεχίσθηκε μάλλον υποτονικά μέχρι περίπου το 1890, και έσβασε πρακτικώς κατά την μετέπειτα πολυτάραχο (μέχρι το 1923) 30ετία. Θεμελιώθηκε κατόπιν σέ σύγχρονες βάσεις με την ίδρυση (31 Μαρτ. 1925) της *Γενικής Στατιστικής Υπηρεσίας της Ελλάδος*, με το πολύτιμο μέχρι το 1939 έργο που μās κληροδότησε. Η Στατιστική Υπηρεσία υπήρξε (ώς μη ώφειλε) το πρώτο θύμα της φασιστικής κατά της Ελλάδος επιδρομής (1940) και ύστερα από πολλά χρόνια, ανασυνεστήθη ως *Εθνική Στατιστική Υπηρεσία* (16 Ιουλίου 1953), με τη βοήθεια δύο εμπειρογνομώνων του *Όργανισμού Ήνωμένων Έθνών* (Jacob PERLMAN και Vasilios VALAORAS).¹

ΕΝΤΟΠΙΣΙΣ ΤΩΝ ΑΝΩΜΑΛΙΩΝ

Γεννήσεις και θάνατοι (επί 1.000 κατοίκων) και θάνατοι βρεφών (επί 1.000 γεννηθέντων ζώντων), χωριστά για τις πόλεις και την ύπαιθρο (ΠΙΝΑΞ 1), δείχνουν τη διαδρομή τους (σέ λογαριθμική κλίμακα) στα σχήματα 1 και 2, για τη δεκαετία 1929 - 1938 και την 25ετία 1960 - 1985. Το πιο δραματικό επί του προκειμένου στοιχείο έστιάζεται στην προοδευτική με το χρόνο ελάττωση και τέλος τόν μηδενισμό της αναπλαστικής ικανότητας του πληθυσμού της υπαίθρου χώρας, αφού οί (επί 1000 κατοίκων) κατ' έτος γεννήσεις έπεσαν από 32 κατά την προπολεμική περίοδο, σέ κάτω των 10 (9,8) κατά το 1985. Σέ απόλυτους αριθμούς, οί γεννήσεις ζώντων στην Ελλάδα μειώθηκαν από 208.929 κατά το 1934, σέ μόνο 105.899 κατά το 1987,

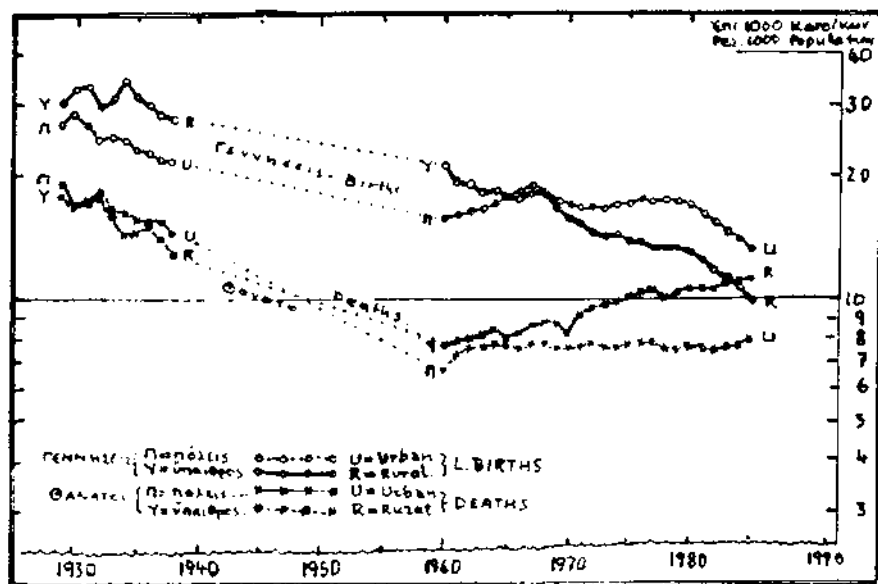
1. Βλ. Βιβλιογραφία.

ΠΙΝΑΞ 1. — ΕΛΛΑΣ. Γεννήσεις ζώντων καὶ θάνατοι ἐπὶ 1.000 κατοίκων. Θάνατοι βρεφῶν ἐπὶ 1.000 γεννήσεων. Σύνολο, Πόλεις, Ὑπαιθρος.

Ἐτήσιοι μέσοι ὅροι ἐκάστης πενταετίας, 1929-1938 καὶ 1960-1984.

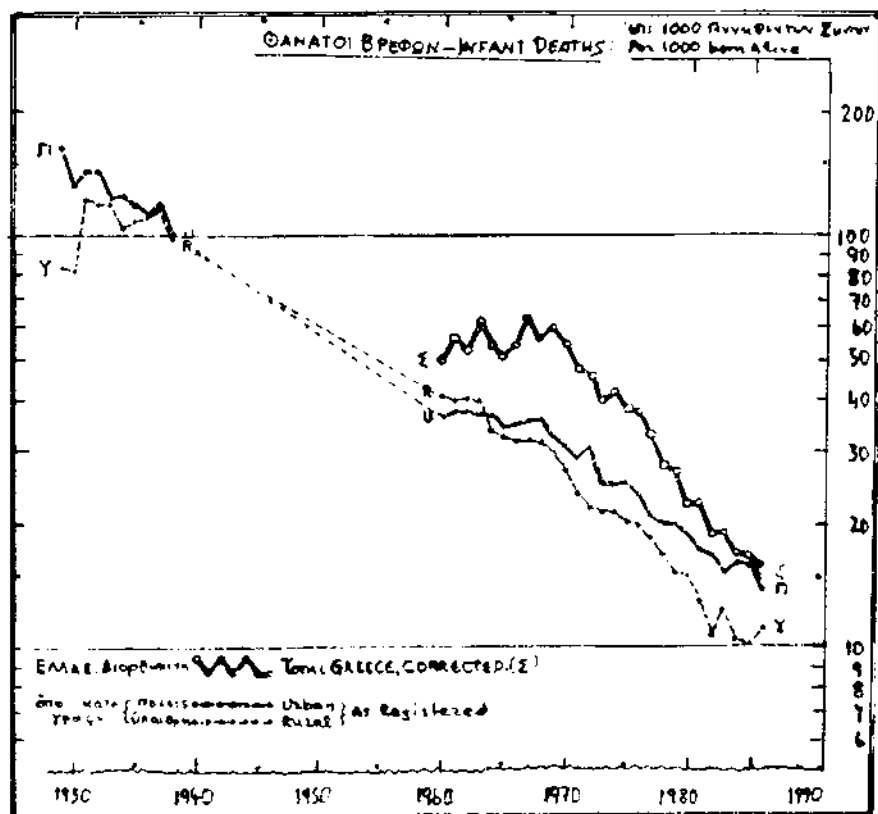
TABLE 1. — Birth-Death and Infant Mortality Rates (average for each five years period) in Greece (1929-1938 and 1960-1984). Total, Urban and Rural population.

Περίοδος	Ἐπὶ 1.000 κατοίκων			Ἐπὶ 1.000 γεννήσεων ζώντ.			Ἐπὶ 1.000 γεννήσεων ζώντ.		
	Γεννήσεις ζώντων			Θάνατοι			Θάνατοι βρεφῶν		
	Ἑλλάς	Πόλεις	Ὑπαιθρ.	Ἑλλάς	Πόλεις	Ὑπαιθρ.	Ἑλλάς	Πόλεις	Ὑπαιθρ.
1929-33	29,7	26,2	31,3	17,5	17,8	17,4	119,0	114,4	109,2
1934-38	28,0	22,9	30,4	14,7	15,5	14,4	112,1	117,2	110,3
1960-64	18,1	16,5	19,3	7,8	7,4	8,1	39,1	37,7	40,0
1965-69	18,1	18,2	17,9	8,1	7,7	8,6	33,8	35,3	32,3
1970-74	16,0	17,0	14,8	8,5	7,7	9,5	26,4	28,4	23,8
1975-79	15,6	17,3	13,5	8,8	7,7	10,2	21,0	22,4	18,6
1980-84	14,0	15,6	11,8	9,0	7,7	10,8	15,7	17,3	12,8

Σχ ἡ μ α 1. — ΕΛΛΑΣ. Γεννήσεις καὶ Θάνατοι ἐπὶ 1.000 κατοίκων, στὶς πόλεις καὶ τὴν ὕπαιθρο, 1929 - 38 καὶ 1960 - 85.

Fig. 1: GREECE. Birth and death rates in Urban and Rural areas.

Σχ ή μα 2. — ΕΛΛΑΣ. Θάνατοι βρεφών επί 1.000 γεννηθέντων ζώντων, στις πόλεις και την Ύπαιθρο 1929 - 38 και 1960 - 85. Σύνολον Έλλάδος, διορθωμένη βρεφική Θνησιμότης. (Σ')

Fig. 2. — GREECE. Infant Mortality Rates in Urban - Rural regions. Σ': Corrected mortality for total Greece.

και αυτό, παρά τη σημαντική (κατά 50 %) αύξηση του αριθμού των «έν ενεργεία μητέρων», δεδομένου ότι ο αριθμός των Έλληνίδων ηλικίας 20 έως 45 ετών, αυξήθηκε από 1.126.521 κατά την απογραφή του 1928, σε 1.644.795 κατά την απογραφή του 1981. Στην αναλογία επί 1.000 «έν ενεργεία μητέρων», οι γεννήσεις περιορίστηκαν από 185,5 σε 68,6, μιά φοβερή συμπίεση στο ένα τρίτο περίπου του αρχικού επιπέδου.

Άνησυχητική επίσης είναι η συγκλίνουσα με το χρόνο διαδρομή της γεννητικότητας και της θνησιμότητας, με την προϊούσα ελάττωση της πρώτης και τη βραδεία αλλά πεισματική αύξηση της δεύτερας. Έτσι κατά το 1984, ο αγροτικός πληθυσμός διολίσθησε στην άρνητική του φάση (με πε-

ρισσοτέρους δηλαδή κατ' ἔτος θανάτους ἀπὸ γεννήσεις), ὁλόκληρος δὲ ἡ Ἑλλάς ἔχει κιόλας βυθισθεῖ στὸ τέλμα κάτω τῆς μηδενικῆς αὐξήσεως τοῦ πληθυσμοῦ, μὲ τὶς γνωστὲς δυσοίωνες ἢ καὶ μοιραῖες ἐπιπτώσεις.³

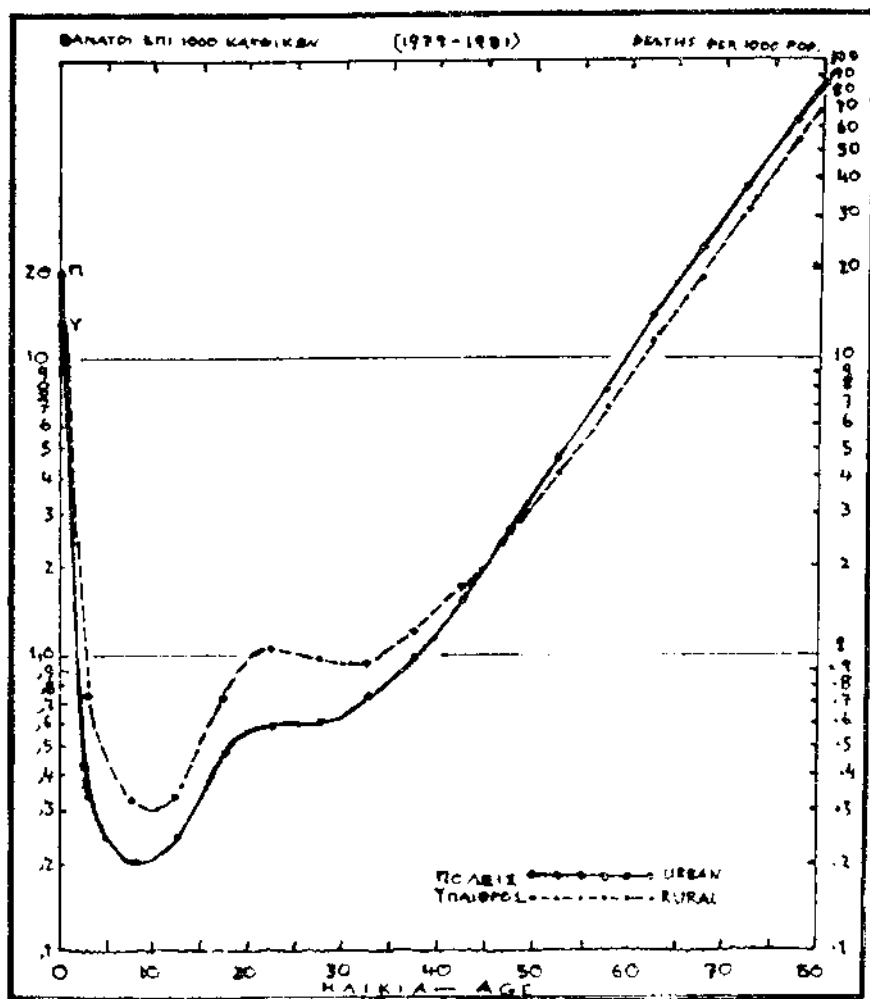
Οἱ ἀδυναμίες ἐξ ἄλλου τῶν Ληξιαρχικῶν μας καταγραφῶν, ἀναδύονται ἀπὸ τὴν ἀντιπαράθεση τῶν ὑπαρχόντων στοιχείων, καὶ συνοψίζονται κυ-

ΠΙΝΑΞ 2. — ΕΛΛΑΣ. Θάνατοι (ἐπὶ 1.000 κατοίκων) καθ' ἡλικίαν.
Σύνολο, Πόλεις, Ὑπαιθρος, 1979-81.

TABLE 2. — GREECE. Deaths per 1.000 population in each age-group, 1979-1981, Urban and Rural.

Ἡλικία	Σύνολο	Πόλεις	Ὑπαιθρος
0	16,9	19,7	12,7
1 - 4	0,6	0,4	0,7
5 - 9	0,3	0,2	0,3
10 - 14	0,3	0,2	0,3
15 - 19	0,6	0,5	0,7
20 - 24	0,8	0,6	1,1
25 - 29	0,7	0,6	1,0
30 - 34	0,8	0,7	0,9
35 - 39	1,1	1,0	1,2
40 - 44	1,6	1,5	1,7
45 - 49	2,6	2,7	2,5
50 - 54	4,4	4,5	4,2
55 - 59	7,8	7,7	6,6
60 - 64	12,6	13,7	11,3
65 - 69	20,5	23,1	17,9
70 - 74	34,1	37,1	31,4
75 - 79	59,8	62,9	57,1
80 - 84	108,9	99,0	118,6
85 -	214,2	212,4	215,4
Σ	8,8	7,6	10,5

ρίως στὶς ἐπόμενες τρεῖς ἀνωμαλίες. (α) Τὴν κατὰ τὸ 1964 διασταύρωση τῶν γραμμῶν τῆς βρεφικῆς θνησιμότητος (σχῆμα 2 καὶ 6) καὶ τὴ συστηματικὴ μετὰ ταῦτα πορεία τῆς βρεφικῆς θνησιμότητος τῆς ὑπαιθρου σὲ σαφῶς κατώτερο ἐπίπεδο ἐκείνης τῶν πόλεων. (β) Τὸ ἴδιο «παράδοξο» φαινόμενο ἐμφανίζεται καὶ στὴ γενικὴ θνησιμότητα (μικρότερη μετὰ τὴν ἡλικία τῶν 45 ἐτῶν θνησιμότης στὴν ὑπαιθρο, πίναξ 2 καὶ σχῆμα 3), ἐνῶ λογικῶς ἀναμένετο νὰ συμβαίνει ἀκριβῶς τὸ ἀντίθετο. Ξενίζει τέλος ἡ μεροληπτικὴ κατὰ τῶν γυναικῶν ἀμέλεια περὶ τὴ δήλωση τῆς ἀκριβοῦς αἰτίας θανάτου (σχῆμα

Σχ ήμα 3. — ΕΛΛΑΣ. Είδική καθ' ηλικία θνησιμότης (ἀμφότερα τὰ φύλα) στις Πόλεις καὶ τὴν Ὑπαίθρο, κατὰ τὴν τριετία 1979 - 81.

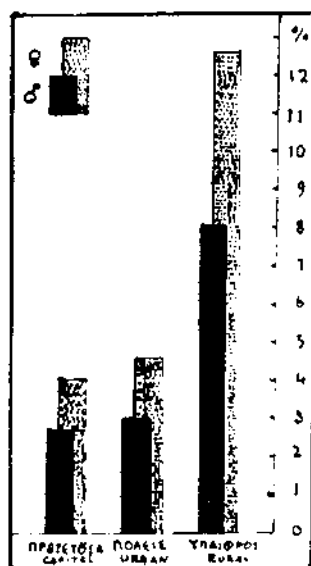
Fig. 3. — GREECE. Mortality Rates by age. Urban - Rural Regions.

4), ποὺ ἐμφανίζεται ὄχι μόνο στοὺς μικροὺς οἰκισμοὺς ἀλλὰ καὶ στις μεγάλες πόλεις καὶ στὴν Περιφέρεια Πρωτευούσης. Παντοῦ τὸ ποσοστὸ τῶν ἀσαφῶς αἰτιολογίας θανάτων εἶναι στοὺς θήλεις κατὰ 40% περίπου ὑψηλότερο τῶν ἀρρένων, ἐνῶ στὴν ὑπαίθρο, τὸ ὅλικο (ἄρρενες + θήλεις) ποσοστὸ τῶν ἀγνώστου αἰτιολογίας θανάτων εἶναι τριπλάσιο ἐκείνου τῶν πόλεων.

ΠΙΝΑΞ 3. — ΕΛΛΑΣ. Άσαφής ή άγνωστος αίτια θανάτου (έπὶ 100 τών όλων θανάτων), κατά φύλον και περιοχάς (Π. Πρωτεύουσας, Πόλεις, Ύπαιθρος, Τριετία 1979-1981.

TABLE 3. — GREECE. Ill defined causes of death. Per cent to total deaths. Capital city, Urban, Rural, Greece total.

Περιοχή	% Άγνώστου αίτίας θανάτου		
	Σ.	Άρ. ♂	Θηλ. ♀
Π. Πρωτεύουσας	3,36	2,70	4,06
Πόλεις	3,74	2,98	4,56
Ύπαιθρος	10,26	8,05	12,63
Έλλάς	7,03	5,53	8,64

Σχ ή μα 4. — ΕΛΛΑΣ. Θάνατοι άγνώστου αίτιολογίας, έπὶ 100 τοῦ συνόλου. Τριετία 1979 - 81.

Fig. 4. — GREECE. Ill defined causes of death by sex, in Capital City, Urban and Rural areas, as per cent to total registered death 1979 - 1981.

Ἀναντίρρητα, τὸ ὑψηλὸ ποσοστὸ (ἄνω τοῦ 10 %) τῶν ἀσαφοῦς αἰτιολογίας θανάτων τῆς ὑπαίθρου, πηγάζει ἀπὸ τὴν ἑλλιπῆ Ἱατρο-νοσηλευτικὴ κάλυψη τοῦ ἀγροτικοῦ πληθυσμοῦ ὅταν, χωρὶς ἔγκυρη ἱατρικὴ διάγνωση, δηλώνεται ὡς αἰτία θανάτου «πυρετός», «σπασμοί», «γῆρας» κλπ. Στὴν ἴδια ἀκριβῶς αἰτία ὀφείλεται καὶ ἡ ὑψηλότερα θνησιμότης τοῦ ἀγροτικοῦ πληθυσμοῦ, τόσο κατὰ τὴ βρεφικὴ ὅσο καὶ τὶς μετέπειτα ἡλικίες, πράγμα ὁμῶς ποὺ δὲν φαίνεται πάντοτε στὶς δικές μας στατιστικὲς σειρές. Ἐντόπισις τῶν ἀνωμαλιῶν ἐπιτυγχάνεται μὲ τὴ λεπτομερῆ ἀνάλυση τοῦ φαινομένου, ὅπως γίνεται παρακάτω μὲ τὴ βρεφικὴ θνησιμότητα τῶν Ἑλλήνων κατὰ τὴν τελευταία 25ετία.

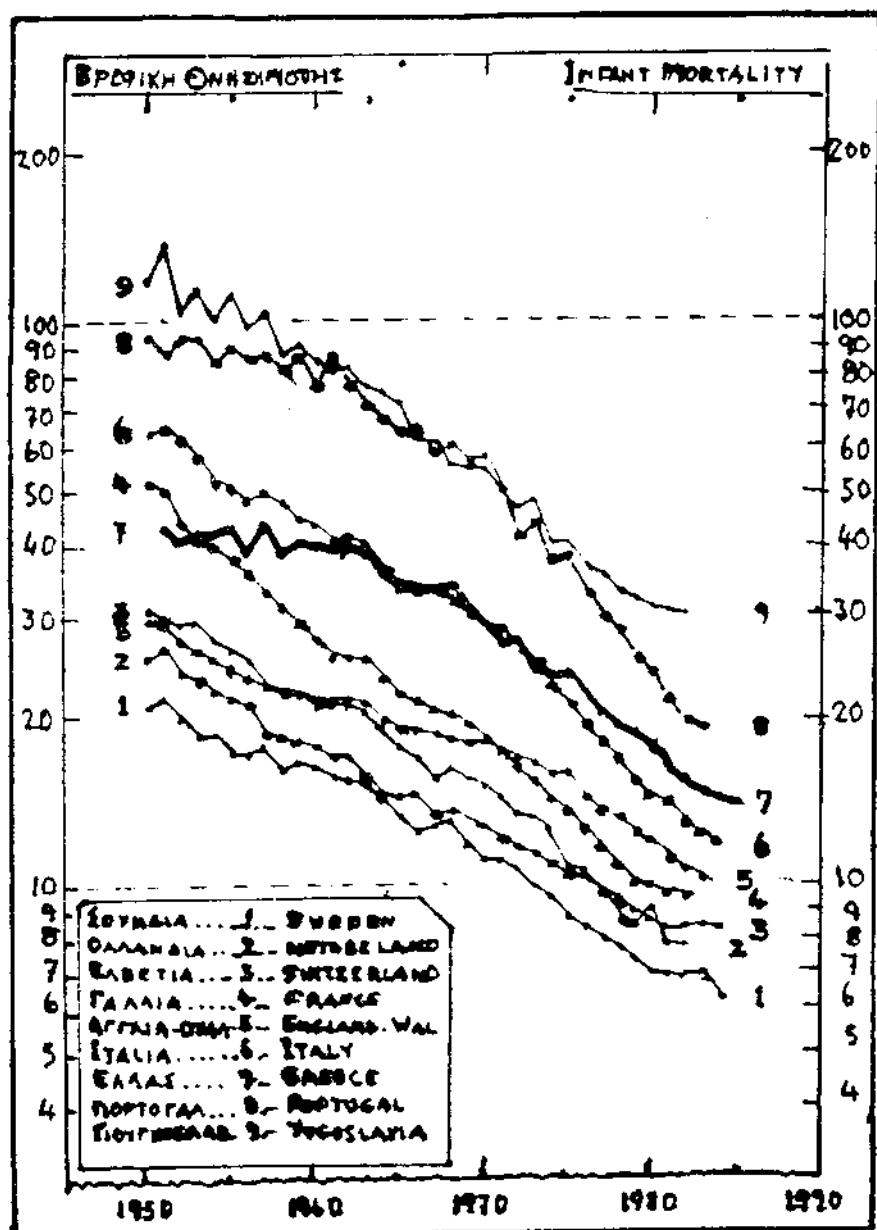
ΝΕΟΓΝΙΚΗ ΚΑΙ ΒΡΕΦΙΚΗ ΘΝΗΣΙΜΟΤΗΣ

Μιά παλιά ⁴ σύγκριση τῆς διαχρονικῆς πορείας τῆς βρεφικῆς θνησιμότητος (πλήρως ἐνημερωμένη τώρα στὸν πίνακα 4, σχῆμα 5), ἀποκαλύπτει δύο τουλάχιστον κραυγαλέες ἀνωμαλίες. Στὴν ἀρχὴ καὶ ἐπὶ μία περίπου 15ετία, ἡ βρεφικὴ μας θνησιμότης παρέμεινε περίπου στάσιμος, σὲ ἓνα ἀπίθανα χαμηλὸ ἐπίπεδο (κάτω ἐκείνου τῆς Γαλλίας ἢ τῆς Ἰταλίας), ὅταν ὅλες οἱ ἄλλες χώρες ἀκολουθοῦσαν μιὰ συστηματικὴ καθοδικὴ πορεία. Καθοδικὴ πορεία ἄρχισε καὶ ἡ Ἑλλάς λίγο πρὶν ἀπὸ τὸ 1970, ἀλλὰ στὸ μεγαλύτερο μέρος τῆς διαδρομῆς, συναγωνιζόταν ἀπὸ κοντὰ μ' ἐκείνη τῆς Ἰταλίας, μολονότι ἡ ἐκεῖ Ἱατρο-νοσηλευτικὴ κάλυψις τοῦ πληθυσμοῦ ἦταν ἀσφαλῶς καλλίτερη ἀπὸ τὴ δική μας. Ἡ ὑπόνοια συνεπῶς, ὅτι στὴν Ἑλλάδα πεθαίνουν κάθε χρόνο περισσότερα βρέφη ἀπὸ ὅσα καταγράφονται στὰ Ληξιαρχεῖα, ἀναδύεται καὶ παραμένει στὴ σκέψη τοῦ ἐρευνητοῦ.

Στὸ ἐπόμενο βῆμα, ἡ παρ' ἡμῖν βρεφικὴ θνησιμότης ὑπολογίσθηκε χωριστὰ γιὰ τὸν ἀστικὸ καὶ τὸν ἀγροτικὸ πληθυσμό. Τὸ κίνητρο ἦταν ἡ γνωστὴ σπάνις τῆς Ἱατρο-νοσηλευτικῆς καλύψεως τοῦ πληθυσμοῦ τῆς ὑπαίθρου, ποὺ θὰ πρέπει νὰ ἐκδηλώνεται μὲ ὑψηλότερα βρεφικὴ θνησιμότητα ἀπὸ ἐκείνη τῶν πόλεων. Ἐπὶ πλέον, ἡ ἀνάλυσις προχώρησε καὶ στὴν ἡλικία (σὲ μέρες) ποὺ πεθαίνουν τὰ βρέφη, δηλαδὴ τὴ νεογνικὴ (μέχρις 27 ἡμέρες ἀπὸ τὴ γέννηση) καὶ τὴ μετα-νεογνικὴ (28 - 365 ἡμέρες) περίοδο. Ἄνισος στὴν ἑκτασὴ καὶ διάφορος στὴν αἰτιολογία εἶναι ἡ θνησιμότης τῶν δύο αὐτῶν περιόδων τῆς βρεφικῆς ἡλικίας. Ἡ πρώτη περίοδος (νεογνικὴ), καίτοι μόλις τὸ 1/13 τοῦ πρώτου ἔτους τῆς ζωῆς, περιλαμβάνει τὸ 65 % ἕως 80 % τῶν θανάτων βρεφῶν, μὲ τὴν ἀνάστροφο μάλιστα σχέση, νὰ ἀναβαίνει ἡ ποσοστιαία ἀναλογία τῶν θανάτων νεογνῶν ὅσο μικραίνει ἡ συνολικὴ βρεφικὴ θνησιμότης. Μὲ τὸ σημερινὸ ρυθμό, ἐὰν ἡ νεογνικὴ θνησιμότης συνεχιζόταν ἀμείωτη καὶ κατὰ τὴ μετέπειτα μέχρι τῆς ἐνηλικιώσεως περίοδο τῆς ζωῆς, ἡ μισὴ γενεὰ (50% τῶν γεννηθέντων στὸ ἴδιο ἔτος) θὰ ἐξαφανιζόταν σύν-

TABLE 4. — Infant mortality rates (1960-1985) in nine European Countries.

Έτος Year	Σουηδία Sweden	Όλλανδ. Holland	Έλβετ. Switzer.	Γαλλία France	Άγγλία Ουαλία England	Ίταλία Italy	Έλλάς Greece	Πορτο- γαλία Portugal	Γιουγκο- σλαβία Yugosl.
	1	2	3	4	5	6	7	8	9
1950	21,0	25,2	31,2	52,0	29,9	63,8	—	94,1	118,6
51	21,6	26,7	30,1	50,8	29,7	66,5	43,8	89,1	139,8
52	20,0	24,1	29,1	45,2	27,5	63,4	40,5	94,3	105,0
53	18,7	23,7	29,8	41,9	26,8	58,4	42,5	95,5	116,1
54	18,7	22,6	27,2	40,7	25,4	53,0	42,4	85,5	101,6
1955	17,4	21,6	26,5	38,6	24,9	50,9	43,5	90,2	112,6
56	17,3	20,2	25,8	36,2	23,6	48,8	38,7	87,8	98,3
57	17,8	18,4	22,9	33,7	23,1	50,0	44,2	88,0	195,5
58	15,9	18,5	22,2	31,5	22,5	48,2	39,0	84,0	86,4
59	16,6	18,1	22,2	29,5	22,2	45,1	40,6	88,6	92,0
1960	16,6	17,9	21,1	27,4	21,6	43,9	40,1	77,5	87,7
61	15,9	17,0	21,0	25,6	21,4	40,7	39,9	88,8	82,0
62	15,4	17,0	21,2	25,7	21,7	41,8	40,4	78,6	84,7
63	15,4	15,8	20,5	25,4	21,1	40,3	39,3	73,1	77,5
64	14,2	14,8	19,0	23,3	19,9	36,1	35,8	69,0	75,8
1965	13,3	14,4	17,8	22,0	19,0	35,6	34,3	64,9	71,5
66	12,6	14,7	17,1	21,7	19,0	34,7	34,0	64,7	62,1
67	12,9	13,4	15,5	20,7	18,5	33,2	34,3	59,2	62,1
68	13,1	13,6	16,1	20,4	18,2	32,7	34,4	61,1	58,6
69	11,7	13,2	15,4	19,6	18,0	30,8	31,8	56,8	55,3
1970	11,0	12,7	15,1	18,2	18,1	29,6	29,6	58,0	55,5
71	11,1	12,1	14,4	17,1	17,5	28,5	26,9	49,8	49,5
72	10,8	11,7	13,3	16,0	17,2	27,0	27,3	41,4	43,3
73	9,9	11,5	13,2	15,5	16,8	25,7	24,1	44,8	44,2
74	9,6	11,3	12,5	14,1	15,8	22,6	23,9	37,9	40,0
1975	8,6	10,6	10,7	13,8	16,0	21,2	24,0	38,0	40,5
76	8,3	10,7	10,7	12,5	14,3	19,5	22,5	33,4	36,8
77	8,0	9,5	9,8	11,4	13,8	18,1	20,6	30,3	35,6
78	7,8	9,6	8,6	10,7	13,2	17,1	19,3	29,1	33,8
79	7,5	8,7	8,5	10,0	12,8	15,7	18,7	26,0	32,7
1980	6,9	8,6	9,1	10,0	12,0	14,6	17,9	24,3	31,4
81	6,9	8,3	7,6	9,7	11,1	14,1	16,3	21,8	30,8
82	6,8	8,3	7,7	9,5	10,8	12,7	15,1	19,8	30,3
83	7,0	8,4	—	—	10,1	12,4	14,6	19,3	—
84	6,3	8,3	—	—	9,5	11,6	14,3	—	—
85	—	—	—	—	—	—	14,1	—	—

Σχ ή μα 5. — Έξελίξεις τής Βρεφικής Θνησιμότητας (1950 - 1985) σέ όκτώ Εύρω-
παικές χώρες καί τήν Έλλάδα, μέ τήν άτυπο διαδρομή τής τελευταίας.

Fig. 5. — Infant Mortality Rates (1950 - 1985) in 9 European Countries. The divergent
trend of Greece (no 7).

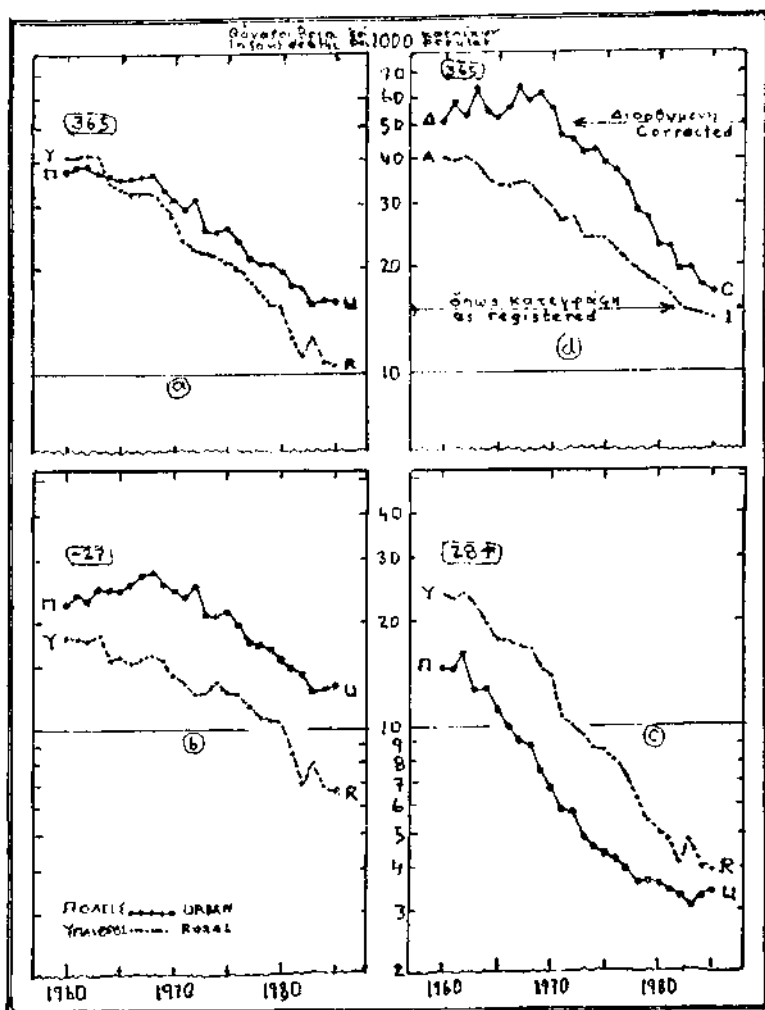
ΠΙΝΑΞ 5α. — Βρεφικὴ θνησιμότης, σύνολο, νεογνικὴ (0-27 ἡμερ.) καὶ μετανεογνικὴ (28-365 ἡμερ.) εἰς Πόλεις, Ὑπαίθρο καὶ σύνολον Ἑλλάδος, (1) ὅπως καταγράφη, (2) διορθωμένη. Ἐτήσιος μέσος ὁρος ἐκάστης πενταετίας.

TABLE 5a. — Infant Mortality rates. Urban - Rural, Neonatal and post-neonatal, Greece (1) as registered, (2) as corrected. Annual average in each five years group.

Μέσος ὁρος 5ετίας	Βρεφικὴ Θνησιμότης καθ' ἡλικίαν (ἡμέρες)					
	Σύνολο (365), Νεογνικὴ (27), Μετα-νεογνικὴ (28+)					
	0-365	0-27	28+	-365	-27	28+
ΠΟΛΕΙΣ (1)			ΕΛΛΑΣ (1)			
1960-64	37,7	23,6	14,1	39,1	20,0	19,1
1965-69	35,3	26,1	9,2	33,8	20,9	12,9
1970-74	28,4	22,9	5,5	26,4	18,7	7,7
1975-79	22,4	18,5	3,9	21,0	15,9	5,1
1980-84	17,3	14,0	3,3	15,7	11,9	3,8
μ.ο.	ΥΠΑΙΘΡΟΣ (1)			ΕΛΛΑΣ (2)		
1960-64	40,0	17,5	22,5	56,3	37,2	19,1
1965-69	32,3	15,8	16,5	57,5	44,6	12,9
1970-74	23,8	13,2	10,6	46,0	38,3	7,7
1975-79	18,6	11,5	7,1	33,0	27,9	5,1
1980-84	12,8	8,2	4,6	20,3	16,5	3,8

τομα μετὰ τὴ δευτέρα ἀπὸ τῆς γεννήσεως ἐπέτειο, καὶ σχεδὸν κανεὶς δὲ θά συμπλήρωνε τὴν ἐφηβικὴν τοῦ ἡλικία.

Τὴ λύση τοῦ αἰνίγματος βοηθεῖ ἡ διαφορετικὴ αἰτιολογία τῆς θνησιμότητος κατὰ τὶς δύο ἄνισες αὐτὲς περιόδους τοῦ πρώτου ἔτους τῆς ζωῆς τῶν ἀνθρώπων. Ἐὰν ὁ πολύμορφος ἐσμός τῶν λοιμώξεων βρισκόταν σὲ δράσιν ἀπὸ τὴν πρώτη στιγμὴ τῆς γεννήσεως (ὅταν τὸ νεογνὸ διαβαίνει ἀπὸ τὸ ἄσηπτο ἐνδομήτριο περιβάλλον στὸν μικροβιοθριτὴ ἔξω κόσμος), τότε θά διακινδυνεύετο εὐθὺς ἐξ ἀρχῆς ἢ ἐπὶ τῆς Γῆς ἐπιβίωσης τοῦ ἀνθρώπινου εἶδους. Εὐτυχῶς τὰ νεογνὰ ἐρχονται στὸν κόσμον θωρακισμένα μὲ τὴν προσωρινὴ ἀλλὰ σωτήριον κατὰ τῶν λοιμώξεων ἀνοσία, ποὺ κληρονομοῦν ἀπὸ τὴ μητέρα τους. Ἡ πρόσκαιρος ὁμως ἀντίστασις κατὰ τῆς μικροβιακῆς ἐπιθέσεως ἐξανεμίζεται σύντομα κατὰ τὸν πρώτον μῆνα τῆς ζωῆς, ἢ περαιτέρω δὲ νοσηρότης καὶ θνησιμότης τοῦ βρέφους προκαλεῖται τώρα ἀπὸ τὴν πληθώρα τῶν λοιμωδῶν νοσημάτων, ὅπως ἐπίσης καὶ ἀπὸ τὶς συνήθειες γαστρο-ἐντερικῆς ἢ ἀναπνευστικῆς διαταραχῆς. Ἐναντίον αὐτῶν τῶν λοιμώξεων, καὶ τῶν ἄλλων νοσηρῶν διαταραχῶν τῆς βρεφικῆς ἡλικίας, ὑπάρχουν σήμε-

Σχήμα 6. — ΕΛΛΑΣ. Βρεφική Θνησιμότητα, 1960 - 1985, στις Πόλεις και την Ύπαιθρο και καθ' ηλικίαν (κάτω και άνω των 27 ημερών). Άνω δεξιά, σύγκρισις της καταγραφείσης και της διορθωθείσης βρεφικής θνησιμότητας στο σύνολο (365 ήμ.).

Fig. 6. — GREECE. Infant Mortality Rates in Urban and Rural areas in total (a), neonatal (b) and post neonatal periods. Comparison of total infant mortality (d) as registered and as corrected.

ροντά μέσα (προφυλακτικά εμβόλια, ισχυρά αντιβιοτικά φάρμακα, αποτελεσματική κατά της αφυδατώσεως του οργανισμού αγωγή κλπ.), χάρις στα όποια σημειώθηκε ή θεαματική (μετά τόν τελευταίο πόλεμο) υποχώρησις της

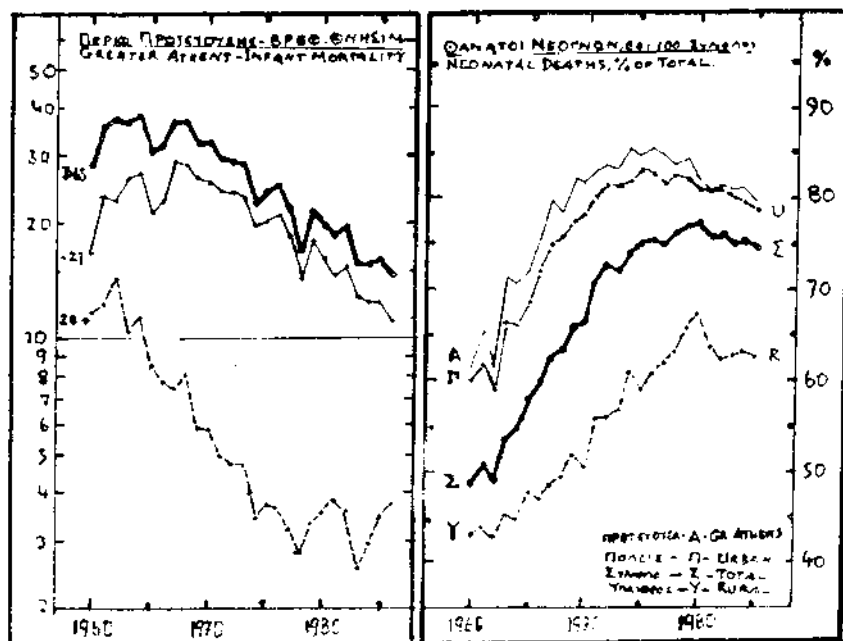
βρεφικῆς (ιδίως τῆς μετα-νεογνικῆς) θνησιμότητος, σὲ ὅλες σχεδὸν τὶς χῶρες τοῦ κόσμου. Ἀντιθέτως, ἡ (κατὰ τὶς τέσσερις πρώτες ἐβδομάδες τῆς ζωῆς) *νεογνικὴ θνησιμότης*, ποὺ προκαλεῖται κυρίως ἀπὸ προ-γεννητικοὺς παράγοντας, κακουχίες τοῦ ἐμβρύου κατὰ τὸ χρόνο τῆς κυήσεως ἢ τοῦ τοκετοῦ, ἀπὸ πρόωρο τοκετὸ ἢ ἑλλειποβαρῇ διάπλαση, ὑποχωρεῖ βραδύτατα, ἐξ οὗ καὶ ἡ αὐξουσα μὲ τὸ χρόνο ποσοστιαία ἀναλογία τῆς νεογνικῆς θνησιμότητος, σὲ σχέση μετὰ τὴν ὀλικὴ βρεφικὴ θνησιμότητα. Ὅλα αὐτὰ τονίζουν τὴ σημασίαν τῆς ἐπαρκoῦς Ἱατρο-νοσηλευτικῆς καλύψεως τοῦ πληθυσμοῦ, ποὺ συμβαδίζει μὲ χαμηλὴ καὶ διαρκῶς κατερχόμενη βρεφικὴ θνησιμότητα καὶ φυσικὰ τὸ ἀντίθετο, ἀνεπαρκῆς κάλυψις ἴσον ὑψηλὴ βρεφικὴ θνησιμότης καὶ τυχὸν χειροτέρευσις τῶν προσφερομένων ὑπηρεσιῶν, προκαλεῖ τὴν ἀνακοπὴ τῆς βελτιώσεως ἢ τὴν ἐκ νέου ἀνοδο τῆς βρεφικῆς θνησιμότητος.

ΠΙΝΑΞ 5β. — ΕΛΛΑΣ. Θάνατοι βρεφῶν (ἐτήσιος μέσος ὅρος ἐκάστης πενταετίας), ὅπως κατεγράφησαν καὶ ὅπως διορθώθησαν, καὶ ποσοστὸ νεογνικῶν θανάτων εἰς Περιφ. Πρωτεύουσας, Πόλεις, Ὑπαιθρο καὶ Σύνολον.

TABLE 5b. — GREECE. Annual average number of Infant deaths (1) registered and (2) corrected, the resulting differences and per cent registered. Neonatal deaths as percent to all infant deaths in the Capital city, Urban, Rural and Greece.

Μέσος ὅρος 5ετίας	Θάνατοι Βρεφῶν 0-365 ἡμερῶν		Διαφορὰ (Δ)	%
	Ἀρχικά (1)	Διορθωμ. (2)		
1960-64	5.953	8.506	+2.553	70,0
1965-69	5.291	9.055	+3.764	58,4
1970-74	3.741	6.505	+2.764	57,5
1975-79	3.048	4.820	+1.772	63,2
1980-84	2.153	2.791	+ 638	77,1

Μέσος ὅρος 5ετίας	Θάνατοι Νεογνῶν (0-27 ἡμερῶν) ἐπὶ 100 θανάτων βρεφῶν			
	Π. Πρωτ.	Πόλεις	Ὑπαιθρος	Ἑλλάς
1960-64	66,1	62,7	43,8	51,2
1965-69	77,5	73,8	48,9	61,7
1970-74	83,3	80,7	55,5	70,9
1975-79	84,6	82,5	61,9	75,7
1980-84	81,4	80,7	64,2	76,0

Σχ ή μ α 7. — Βρεφική θνησιμότης (καθ' ηλικίαν), στην Περιφέρεια Πρωτεύουσας (που χρησιμοποιήθηκε σάν πρότυπο για τη διόρθωση της βρεφικής θνησιμότητος στην υπόλοιπη 'Ελλάδα) και δε ξ ι ά, εξέλιξις της νεογνικής θνησιμότητος (% στο σύνολο) στην Περιφέρεια Πρωτεύουσας, Πόλεις, 'Ελλάδα, 'Υπαιθρος.

Fig. 7. — Infant Mortality Rates, neonatal and post neonatal in the Capital city (left) and per cent of neonatal to total infant deaths in the capital city (A), urban (U), rural (R) and total Greece. 1960 - 1986.

Θεαματική βελτίωση της βρεφικής θνησιμότητος παρατηρήθη και στην 'Ελλάδα: 115⁰/₀₀ κατά τη δεκαετία 1930, 45⁰/₀₀ κατά τη δεκαετία 1950 και 15⁰/₀₀ κατά την τρέχουσα δεκαετία, άλλ' οι παρεμβαλλόμενες ανωμαλίες — άπιθάνως χαμηλή βρεφική θνησιμότης σέ περιοχές όπου σπανίζει ή 'Ιατρονοσηλευτική περίθαλψις, — θέτουν εύλόγους άμφιβολίες σχετικά με την πληρότητα των ληξιαρχικών μας καταγραφών. Μολονότι ή ισχύουσα περί Ληξιαρχείων νομοθεσία είναι έκ πρώτης όψεως έπαρκής — χωρίς ληξιαρχική πράξη ό γάμος θεωρείται άνόπαρκτος, ό ύποψήφιος μαθητής δέν μπορεί νά έγγραφεί στο Δημοτικό Σχολείο ή νά γίνει νόμιμο μέλος της κοινωνίας, και δέν τελείται ή έκκλησιαστικώς καθιερωμένη τελετή ταφής τοϋ άποθανόντος, — ή άπόκρυψις τοϋ θανάτου ένός βρέφους (συνήθως νεογνού), καιτοι ποινικώς κολάσιμος, φαίνεται ότι γίνεται άρκετά συχνά στις 'Ελληνικές έπαρχίες.

Χρειάζεται πρὸς τοῦτο ἡ σύμπτωσης μερικῶν παραγόντων, ὅπως π.χ. (α) ὁ θάνατος τοῦ βρέφους νὰ συμβεῖ στὶς πρῶτες ἡμέρες ἢ πρῶτες ἐβδομάδες ἀπὸ τὴ γέννησή του, ὅταν συνήθως εἶναι ἀκόμα ἀβάπτιστο — ἢ νεκρῶσιμος ἀκολουθία καὶ τελετὴ ταφῆς εἶναι θρησκευτικῶς ὑποχρεωτικὴ μόνο γιὰ τοὺς (βαπτισμένους) Χριστιανούς, — (β) νὰ μὴν ἔχει ἀκόμη γίνει ἡ ληξιαρχικὴ δῆλωση γεννήσεως τοῦ βρέφους, καὶ (γ) ὁ «χαροκαμένος» πατέρας (ἢ μητέρα) νὰ μὴ διαβλέπει κανένα (προσωπικὸ) ὄφελος ἀπὸ τὴ «φασαρία» τῆς δηλώσεως στὸ Ληξιαρχεῖο, πρῶτα τῆς γεννήσεως καὶ κατόπιν τοῦ πρόωρου θανάτου τοῦ παιδιοῦ τους. Γι' αὐτὸ ἡ ἀνωμαλία περιορίζεται κυρίως στὴ νεογνικὴ περίοδο καὶ στὴν ὑπαιθρο χώρα, ἐνῶ στὶς πόλεις, μὲ τὴν πληρὴ Ἱατρο-νοσηλευτικὴ κάλυψη, ἡ διεκπεραίωσις τῶν ληξιαρχικῶν αὐτῶν καταγραφῶν γίνεται σχεδὸν αὐτομάτως, ἀπὸ τὴ Γραμματεία ἐκάστου Ἰδρύματος.

Ὁ ἀριθμὸς τῶν κατ' ἔτος μὴ δηλουμένων στὸ Ληξιαρχεῖο θανάτων νεογνῶν εἶναι σημαντικὸς, μὲ τὴν ἀντίστοιχο φυσικὰ πλασματικὴ σμίκρυνση τοῦ δείκτου τῆς βρεφικῆς θνησιμότητος. Ἐτσι ἡ βρεφικὴ θνησιμότης τῶν Ἑλλήνων κατὰ τὴν 5ετία 1980 - 84 δὲν ἦταν $15,70/100$ ὅπως δείχνουν τὰ ἐπίσημα στοιχεῖα, ἀλλὰ τουλάχιστον $20,30/100$. Ἐκεῖ καταλήγουμε ἐάν, σὲ μιά πρώτη προσέγγιση τοῦ πραγματικοῦ μεγέθους τῆς βρεφικῆς θνησιμότητος, ὑποτεθεῖ ὅτι:

- (α) ... στὴν Περιφέρεια Πρωτευούσης ὅλοι οἱ κατ' ἔτος θάνατοι βρεφῶν (0 - 365 ἡμερῶν) καταγράφονται ἀνελλιπῶς καὶ ἐμπροθέσμως στὸ Ληξιαρχεῖο,
- (β) ... σὲ ὁλόκληρο τὴν Ἑλλάδα, ὅλοι οἱ μετὰ τὴν 27ῃ ἡμέρα θάνατοι βρεφῶν δηλοῦνται ἀνελλιπῶς καί,
- (γ) ... ἐάν «κατὰ συγκυρίαν», τὸ «ἀκριβές» ποσοστὸ τῶν θνησκόντων νεογνῶν (0 - 27 ἡμ.) στὴν Περιφέρεια Πρωτευούσης, θεωρηθεῖ ὅτι ἰσχύει σὲ ὁλόκληρο τὴ χώρα.

Ἰσχυρὸ κίνητρο γιὰ τὴν παραπάνω ἐπιχειρηματολογία ἀποδεικνύονται οἱ ἐνδείξεις τοῦ Σχ. 6, ὅπου ἡ νεογνικὴ θνησιμότης στὴν ὑπαιθρο χώρα παρουσιάζεται συστηματικὰ μικρότερη, μολονότι ἡ μετανεογνικὴ θνησιμότης — πιὸ κανονικὴ αὐτὴ — ὑπερτερεῖ σταθερῶς ἀπὸ ἐκείνη τῶν πόλεων. Στὸ δεξιὸ δὲ μέρος τοῦ Σχ. 7, ἡ Περιφέρεια Πρωτευούσης παρουσιάζεται ἐλαφρῶς καλλίτερη ἀπὸ τίς πόλεις, καὶ γι' αὐτὸ τὸν λόγο χρησιμοποιήθηκε σὰν πρότυπο γιὰ τὴ διόρθωση τῶν στοιχείων.

Τὸ ἀποτέλεσμα τῶν ὑπολογισμῶν αὐτῶν, ὅπως συνοψίζεται στὸν Πίνακα 5β, εἶναι συνταρακτικόν. Ἀκόμη καὶ μὲ τὴ στοιχειώδη αὐτὴ προϋπόθεση (διαφυγὲς συμβαίνουν μόνο στοὺς θανάτους κατὰ τὴ νεογνικὴ περίοδο, καὶ μόνο στὴν πέραν τῆς Π. Πρωτευούσης Ἑλλάδα), ἡ βρεφικὴ θνησιμότης ἀνα-

ΠΙΝΑΞ 6. — ΕΛΛΑΣ. Βρεφική θνησιμότητα, όπως έδηλώθη και όπως διορθώθη και ποσοστό δηλωθέντων θανάτων βρεφών.

TABLE 6. — GREECE. Infant mortality rates 1960-1986, (1) original, (2) corrected. Per cent registered infant deaths.

Έτος	Βρεφική θνησιμότητα		%
	όπως (1) κατεγράφη	όπως (2) διορθώθη	Δηλωθέντα
1960	40,1	50,5	79,3
61	39,9	57,6	69,2
62	40,4	53,2	75,8
63	39,3	63,3	62,1
64	35,8	55,1	65,1
1965	34,3	51,5	68,6
66	34,0	55,1	61,7
67	34,3	63,5	54,1
68	34,4	57,9	59,5
69	31,8	60,7	52,4
1970	29,6	55,2	53,6
71	26,9	46,0	58,5
72	27,3	45,3	60,3
73	24,1	40,6	59,5
74	23,9	42,1	56,9
1975	24,0	38,9	61,6
76	22,5	37,9	59,4
77	20,4	33,6	60,5
78	19,3	28,2	68,6
79	18,7	27,3	68,6
1980	17,9	22,7	78,9
81	16,3	22,7	71,6
82	15,1	19,2	78,8
83	14,6	19,2	75,8
84	14,3	17,5	81,8
1985	14,1*	16,9*	—
86	13,1*	14,0*	—

* : προσωρινά στοιχεία

πηδά μέχρι 50 % παραπάνω από την επισήμως καταγεγραμμένη συχνότητα θανάτων βρεφών στη χώρα μας. Έτσι κατά την πενταετία 1965 - 69, 3.764 θάνατοι νεογνών κατ' έτος φαίνεται ότι υπεκρύβησαν από το Ληξιαρχείο, επί πλέον του συνόλου των 5.291 δηλωθέντων θανάτων βρεφών, που δείχνει

ὅτι ἐπὶ 100 θανάτων μόνον οἱ 58 κατεγράφησαν στὸ Ληξιαρχεῖο. Ἡ κατάστασις χειροτέρευσε κατὰ τὴν ἐπταετία τῆς δικτατορίας, ἀλλ' ἡ προοδευτικὴ μετὰ ταῦτα βελτίωσις ἀνέβασε σὲ 80 % περίπου τὸ ποσοστὸ τῶν κατ' ἔτος δηλουμένων θανάτων βρεφῶν. Μόνο ἡ μετὰ τὸ 1980 διαγραφομένη ἐπιβράδυνση τῆς πτωτικῆς πορείας τῆς μετα-νεογενικῆς θνησιμότητος στήν Ἑλλάδα (σχῆμα 7), ἐγείρει μερικὰ ἐρωτήματα ἀναφορικὰ μὲ τὴν αἰτιολογία τῆς ἀνασχέσεως, καὶ ἀνησυχίας γιὰ τὶς μελλοντικὲς ἐξελίξεις τῆς βρεφικῆς θνησιμότητος τῶν Ἑλλήνων.

Τὸ συμπέρασμα ἀπὸ τὴν προκείμενη μελέτη συνοψίζεται στὸ γεγονὸς ὅτι οἱ «διορθωμένες» τιμές τῆς βρεφικῆς θνησιμότητος, ὅπως δίνονται στὸν Πίνακα 5β, ἀντιπροσωπεύουν τὴν καλλίτερη δυνατὴ σήμερα προσέγγιση τῆς πραγματικότητος. Συγκρίσιμες ὅπως οἱ τιμές αὐτὲς εἶναι τώρα μὲ τὶς ἀντίστοιχες Εὐρωπαϊκὲς σειρές, θὰ πρέπει κάποτε νὰ ἀντικατασταθοῦν μὲ τὶς «πραγματικὲς», ποὺ ἡ ἀποκάλυψις των ἀπαιτεῖ, *πρῶτον*, βελτίωση τῆς περὶ Ληξιαρχικῶν Καταγραφῶν Νομοθεσίας καὶ θωράκιση γιὰ τὴν πιστὴ μετὰ ταῦτα ἐφαρμογὴ τῆς καὶ *δεύτερον*, μέριμνα τοῦ ἱατρικοῦ σώματος τῆς Ἑλλάδος ὅπως, σὲ συνεργασία μὲ τὴ Διοίκηση τῆς Ληξιαρχικῆς Ὑπηρεσίας τοῦ Κράτους, ἐπιτύχει τὴν ἐπιμελὴ συμπλήρωση μὲ τὴν ἀκριβῆ αἰτία θανάτου, τῶν εἰς τὸ Ληξιαρχεῖο δηλουμένων θανάτων.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

1. UNITED NATIONS, New York. «The Reorganization of the Statistical Services ST/TAA/3/GREECE, 30 Apr. 1954.
2. V. VALAORAS «National Primary Socio-Economic Data Structure, GREECE» International Social Sciences Journal, No. 2, 1980.
3. Β. ΒΑΛΑΩΡΑΣ «Τὸ Παρὸν καὶ τὸ Μέλλον τοῦ Πληθυσμοῦ τῆς Ἑλλάδος», Ἀκαδημία Ἀθηνῶν, ἀνακοίνωσις 7 Μαΐου 1987.
4. ΕΘΝΙΚΗ ΣΤΑΤΙΣΤΙΚΗ ΥΠΗΡΕΣΙΑ ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΟΣ. «Ὁ Πληθυσμὸς τῆς Ἑλλάδος κατὰ τὸ δεύτερο ἡμῖσι τοῦ 20οῦ Αἰῶνος». Ἀθῆναι 1980,

ENGLISH SUMMARY

A comparison between the infant Mortality Rates in Greece with those of eight other European countries (fig. 5), reveals a serious under-registration of infant deaths in Greece. This is clearly visible in fig. 6, affecting mainly the rural areas of the country (lower neonatal mortality in rural areas, instead of higher), where there is a serious shortage of medical and hospital services. Of all the geographic areas of Greece, that of Greater Athens appears to have a rather complete and accurate registration of infant deaths (fig. 7) and consequently, its proportion of neo-natal deaths was transplanted to the distribution of infant deaths by age for the whole country. The resulting «correction» (best approximation) of the infant mortality rates of Greece, together with the completeness of registration (as % to the assumed total infant deaths) is given in table 5b and fig 6. (in its upper right part).

Ο «ΤΡΑΓΙΚΟΣ» ΚΑΙ Ο «ΗΡΟΪΚΟΣ» ΣΤΙΧΟΣ ΤΟΥ ΚΑΛΒΟΥ*

Γνωρίζουμε ότι η στιχουργία του Κάλβου προέρχεται άπευθείας από την ιταλική μετρική παράδοση, με περισσότερη ακρίβεια από την μετρική παράδοση του ιταλικού νεοκλασικισμού¹. Παραμένει ωστόσο η ανάγκη να διευκρινίσουμε ένα σημείο του μετρικού συστήματος της *Επισημειώσεως*² που μέχρι σήμερα δεν έχει μελετηθεί με την απαραίτητη προσοχή: αναφέρονται στην καλβική χρήση των όρων «τραγικός» και «ήρωϊκός στίχος», και γενικότερα στο πρόβλημα που αυτοί οι όροι συνεπάγονται, των σχέσεων ανάμεσα στη στιχουργία και τα λογοτεχνικά γένη.

Όπως είναι γνωστό, στο θεωρητικό σύστημα του ιταλικού κλασικισμού του 18ου αιώνα — σύστημα που ανάγεται στην Αναγέννηση και που άργό-

* Ευχαριστώ τον Εύριπίδη Γαραντούδη που με βοήθησε με χρήσιμες παρατηρήσεις.

1. Βλ. σχετικά Γ. Θ. Ζώρας, *Ἀνδρέου Κάλβου Ὡδή εἰς Ἰονίους καὶ ἄλλα μελετήματα* Ἀθήναι 1960, σσ. 36 - 37, Ν. Βαγενᾶς, *Σημείωμα στὸν Κάλβο*, «Παρνασσός», 12 (1970), σσ. 662 - 666· *Σχόλια στὸν Κάλβο*, «Παρνασσός», 14 (1972), σσ. 453 - 465· Π. Μουλλᾶς, *Σκέψεις γιὰ τὴ μετρικὴ τοῦ Κάλβου*, στὸν τόμο *Ἀφιέρωμα στὸν Καθηγητὴ Λέω Πολίτη*, Θεσσαλονίκη 1979, σσ. 197 - 203. Ἡ ἐξάρτηση τῆς μετρικῆς τοῦ Κάλβου ἀπὸ τὴν ἰταλικὴ παιδεία, ἐξάρτηση πού σήμερα θεωροῦμε σχεδὸν αὐτονόητο γεγονός, δὲν ἦταν ἐξίσου αὐτονόητη στὸ παρελθόν. Ἡ ἰταλικὴ καταγωγὴ τῶν καλβικῶν στίχων διέφυγε ὄχι μόνο τὴν (ἀνεπαρκέστατη καὶ συγκεχυμένη) μονογραφία τοῦ L. Roussel (*La versification de André Kalvos*, Athènes 1922) ἀλλὰ καὶ τὴν ἀσύγκριτα σοβαρότερη μελέτη τοῦ Ν. Ποριώτη (*Ἡ καλβικὴ στιχουργία*, «Νέα Ἑστία», Χριστούγεννα 1964, σσ. 134 - 156), ὁ ὁποῖος ἐρμηνεύει τοὺς καλβικοὺς στίχους σχετίζοντάς τους μὲ τοὺς ἀρχαίους ἐλληνικοὺς (σ. 140: «Ἱταλικὴ λοιπὸν ἢ στιχουργία τῶν ᾠδῶν τοῦ Κάλβου; Ἀπαντῶ: ἂν εἶναι ἰταλική, τότε εἶναι καὶ ἀρχαία ἐλληνική. Τί ἄλλο παρὰ ἐπτασύλλαβος, ἴδιος ὁ σημερινός, εἶναι τὸ ἀρχαῖο ἡμίαιμβον (ιαμβικὸ δίμετρο καταληκτικό), ἅμα τὸ ἀπαγγέλλης προσωδικά»). Πρόκειται γιὰ μιὰ ἱστορικὴ παραμύρφωση πού, ὅπως ξέρουμε, ἦταν πολὺ διαδεδομένη ἤδη στὴν Ἀθηναϊκὴ Ρομαντικὴ Σχολή, καὶ πού ξαναβρίσκουμε π.χ. στὸν πρόλογο τοῦ Μ. Σιγούρου (στὴν ἐκδόση Κάλβου *Ἀπαντα - Ἀόγα*, Ἀθήναι, Στοχαστὴ ἄ.χ. [1928]) σχετικὰ μὲ τὸν ὁποῖο βλ. καὶ τὴν ἀμήχανη στάση τοῦ Σεφέρη (Γ. Σεφέρης, *Ἀπορίες διαβάζοντας τὸν Κάλβο*, 1936: *Λοκίμεις*, Α', Ἀθήνα, Ἰκαρος 1974, σσ. 56 - 63: 61).

2. Γιὰ τὸ κείμενο τῆς *Επισημειώσεως* βασίζομαι στὴν κριτικὴ ἐκδόση τοῦ F.M. Pontani (Κάλβου *Ὡδαί*, Ἀθήνα, Ἰκαρος 1970, σσ. 168 - 173).

τερα περνάει, τὴν περίοδο τῆς γαλλικῆς κατάκτησης καὶ τῆς ναπολεόντειας αὐτοκρατορίας, στὴν παιδεία τοῦ καθαυτοῦ νεοκλασικισμοῦ — ἡ στιχουργικὴ ἀντίληψη δὲν ἔχει αὐτόνομο χαρακτῆρα, ἀλλὰ ἐντάσσεται πάντοτε στὴ θεωρία τῶν λογοτεχνικῶν γενῶν. Γι' αὐτό, ἀκόμα κι ὅταν γίνεται λόγος γιὰ ἐνδεκασύλλαβους, ὁ λόγος δὲν ἀφορᾷ τόσο τὸν ἐνδεκασύλλαβο ὥς μετρικὸ φαινόμενο, ἀλλὰ τὸν ἐνδεκασύλλαβο ὥς «verso epico» (ἢ «epico») ἢ ὥς «verso tragico» (ποῦ εἶναι μάλιστα ὅροι πλατιά διαδεδομένοι στὴν κριτικὴ γλῶσσα τῆς ἐποχῆς). Ὅτι ἡ μετρικὴ σκοπιὰ τοῦ Κάλβου εὐθυγραμμίζεται μὲ τὴ θεώρηση αὐτή, γίνεται φανερό ὅχι μόνο ἀπὸ τὴ χρῆση αὐτῶν τῶν ὀρων, ἀλλὰ, ἤδη, ἀπὸ τὴν ἴδια τὴν ἐκθετικὴ δομὴ τῆς *Ἐπισημειώσεως*, ποῦ εἶναι, πράγμα κάθε ἄλλο παρὰ τυχαῖο, μιὰ δομὴ τριμερῆς. Μὲ τρία ζητήματα ἀσχολοῦνται οἱ ἐνδεκα παράγραφοι τῆς *Ἐπισημειώσεως*: μὲ τὸ στίχο τῶν Ὠδῶν — δηλαδὴ τὸ στίχο τῆς *Λύρας* (παράγραφοι Α, Β, Γ, Δ, Ε) μὲ τὸν «τραγικὸ στίχο» (παράγραφοι Ζ, Η, Θ, Ι, Κ) καὶ μὲ τὸν «ἡρωϊκὸ στίχο» (παράγραφος Λ). Εἶναι ἐπομένως ἡ περίφημη ἀναγεννησιακὴ τριάδα λυρικὴ / δραματικὴ / ἐπικὴ ποίηση³, πάνω στὴν ὁποία στηρίζεται ἡ μετρικὴ περιγραφή τοῦ Κάλβου. Ἡ ἀνταπόκριση μὲ τὸν ἰταλικὸ νεοκλασικισμό γίνεται ἐξίσου φανερὴ ἂν ἀπὸ τὰ γένη περάσουμε στοὺς στίχους. Πράγματι, ὁ Κάλβος ἀσχολεῖται μὲ τέσσερις στίχους — τὸν ἐπτασύλλαβο, τὸν πεντασύλλαβο, τὸν ἐνδεκασύλλαβο, τὸν διπλὸ ἐπτασύλλαβο — τέσσερις στίχους ποῦ εἶναι, ἂν καὶ μὲ σημαντικὲς διαφορὲς, ἔντονα χρησιμοποιημένοι στὴν ἰταλικὴ ποίηση τῆς ἐποχῆς. Μποροῦμε ἐπομένως νὰ ποῦμε ὅτι καὶ τὸ καλβικὸ σύστημα τῶν γενῶν καὶ ἐκεῖνο τῶν στίχων ἐντάσσονται πλήρως στὴν ποιητικὴ τοῦ νεοκλασικισμοῦ.

Ὅμως τὰ πράγματα γίνονται λιγότερο εὐθύγραμμα καὶ περισσότερο προβληματικὰ ἂν ἐξετάσουμε τὶς σχέσεις ποῦ ὁ Κάλβος καθορίζει ἀνάμεσα στὰ γένη καὶ τοὺς στίχους. Γιὰ νὰ περιγράψουμε αὐτὲς τὶς σχέσεις μὲ κάποια ἐπάρκεια εἶναι ἀπαραίτητο νὰ προχωρήσουμε σὲ μιὰ περισσότερο ἀναλυτικὴ ἐξέταση τῆς *Ἐπισημειώσεως* (ἀντιγράψω τὰ χωρία ποῦ ἐδῶ μῦς ἐνδιαφέρουν, παραλείποντας τὰ σχήματα καὶ τὰ παραδείγματα ποῦ παραθέτει ὁ Κάλβος).

Οἱ στίχοι τοῦ προλόγου λέγονται τραγικοί, ἢ ἐνδεκασύλλαβοι, καὶ οἱ ποιητὰι τοὺς μεταχειρίζονται εἰς σύνθεσιν θεατρικῶν καὶ λυρικῶν ποιημάτων· συνίστανται δὲ καὶ αὐτοὶ ἐκ συνιζήσεων καὶ τόνων, δέχονται δέ, μετὰ τὸν τελικόν

3. Γιὰ τὴν ἀντικατάσταση τῆς ἀριστοτελικῆς διαίρεσης δραματικὴ/ἀφηγηματικὴ ποίηση ἀπὸ τὴν ἀναγεννησιακὴ τριμερῆ διαίρεση (ἀλλὰ καὶ γιὰ ὅλο τὸν περίπλοκο προβληματισμὸ τῶν λογοτεχνικῶν γενῶν στὴν ἰταλικὴ παιδεία) βλ. M. Fubini, *Genesi e storia dei generi letterari*, στὸν τόμο *Critica e poesia*, Bari, Laterza 1956, σσ. 143 - 274.

τῆς δεκάτης ἢ μίαν ἢ καὶ δύο συλλαβάς· ἐρίοτε ὁμῶς τελειώνουσι μὲ τὸν τῆς δεκάτης τόνον.

[...]

Ἡ ἁρμονία τῆς περιόδου εἶναι ἀναγκαία ὄχι μόνον ὡς ἀποτελεσματικὸν μέρος τῆς ποιήσεως, ἀλλὰ ἀκόμη ὡς μέσον, τὸ ὁποῖον μᾶς ἐλευθεροῖ ἀπὸ τὴν βαρβαρότητα τῶν ὁμοιοκαταλήξεων καὶ συνίσταται ἐκ τῆς κατασκευῆς τῶν στίχων, ἐκ τῆς αὐτῶν ποικιλίας, καὶ ἐκ τῆς τομῆς τοῦ μέτρου. Οἱ κανόνες αὐτῆς ὄντες πολλοί, ἀπὸ πολλοὺς μὲ ἀκριβείαν καὶ ἐκτεταμένως ἐξηγημένοι, δὲν ἔχουσι χώραν εἰς τὴν ἐπισημείωσιν ταύτην. Τὰ ὅσα εἶπον εἶναι ἀρκετὰ ὡς πρὸς τοὺς ἀναγινώσκοντας τὰς ᾠδὰς μου· τὰ δὲ ἄλλα τὰ κρίνω περιττὰ διὰ τοὺς ἀληθῶς ποιητάς, καὶ μᾶλλον περιττότερα διὰ τοὺς ἀντιποιοιμένους μὲν τῶν Μουσῶν τὴν εὐμένειαν, καταδικασμένους δὲ ἀπὸ τὴν φύσιν εἰς ἄλλην τινὰ ὑποουρίαν.

Ἄλλ' ἐπειδὴ τὰ ἀνδραγαθήματα τῶν σημερινῶν Ἑλλήνων ἐξισοῦνται μὲ ἐκεῖνα τῶν ἀρχαίων, καὶ νομίζονται ἄσματος ἄξια, ἃς περιορίσωμεν, διὰ τοὺς ἐπιθυμοῦντας νὰ γράψωσιν ἐπικά ποιήματα, τὸ μέτρον τῶν ἡρωϊκῶν στίχων, τοῦ ὁποῖου ὁ μόνος κανὼν εἶναι ὁ ἀκόλουθος.

Ὁ ἡρωϊκὸς στίχος συνίσταται ἐκ δύο ὁποιοιδήποτε ἐπτασυνλλάβων, καὶ τομῆς μετὰ τὸν πρῶτον καὶ πρὸ τοῦ δευτέρου.

[...]

Ἀπὸ τὴν συναρμογὴν τῶν διαφόρων ἐπτασυνλλάβων ὀξυτόνων, παροξυτόνων, ἢ προπαροξυτόνων γίνονται φοστ'⁴, εἶδη ἡρωϊκῶν στίχων, τὰ ὁποῖα μεταχειρισθέντα μὲ κρίσιν συμπλάττουσι τὴν γνωστὴν εἰς τοὺς παλαιοὺς μόνον πολύτροπον ἁρμονίαν. Ἀποφεύγοντες οὕτω τὸ μονότονον τῶν κρητικῶν ἐπῶν, μιμούμεθα τὰ κινήματα τῆς ψυχῆς [...]

Πρέπει πρὶν ἀπ' ὅλα νὰ λάβουμε ὑπόψη μας ὅτι ἡ πολεμικὴ τοῦ 18ου αἰῶνα ἐναντίον τῆς ὁμοιοκαταληξίας — πολεμικὴ ποὺ ὅπως εἶναι γνωστὸ δὲν εἶναι μόνον ἰταλική⁵, ἀλλὰ ποὺ στὴν Ἰταλία ἀποκτοῦσε μιὰ ἰδιαίτερη σημασία, μὲ δεδομένο ὅτι στὴν Ἰταλία ἡ ἀνομοιοκατάληκτη ποίηση ὑπάρχει ἤδη ἀπὸ τὸν 16ο αἰῶνα⁶ — δὲν ἀφοροῦσε μὲ τὸν ἴδιο τρόπο ὅλα τὰ λογοτεχνικά

4. «Φοστ'» (576) καὶ ὄχι «χοστ'» (676) εἶναι ἡ σωστὴ γραφή, γιὰ εὐνόητους ἀριθμητικούς λόγους ποὺ ἤδη ἐξέθεσε ὁ Ποριώτης, ὁ.π., σ. 154.

5. Κάποιες σχετικὲς ἐνδείξεις προσφέρει ὁ Βαγενᾶς (*Σημείωμα...*, *passim*), ποὺ ἀναφέρει μερικὲς παραπομπὲς τοῦ Algarotti στὸν Milton καὶ στὸν Dryden. Τὸ δοκίμιο τοῦ F. Algarotti (*Saggio sopra la rima*, 1752) εἶναι προσιτὸ στὸν τόμο *Saggi, a cura di G. da Pozzo*, Bari, Laterza 1963, σσ. 263 - 290.

6. Ἡ πρώτη θεωρητικὴ ἀπόρριψη τῆς ὁμοιοκαταληξίας (ἰδιαίτερα ἀπὸ τὸ δραματικὸ καὶ τὸ ἡρωϊκὸ γένος) ἀνάγεται στὸν Trissino καὶ στὸν Alamanni: βλ. σχετικὰ V. Pla-

γένη· πράγματι, στή λυρική ποίηση ἡ χρήση τῆς ὁμοιοκαταληξίας μποροῦσε νὰ θεωρηθεῖ ἐπιτρεπτή καὶ μάλιστα νὰ συσταθεῖ⁷. Ἡ πολεμικὴ ἐναντίον τῆς «βαρβαρότητας τῶν ὁμοιοκαταληξεων»⁸ ἀφορᾷ οὐσιαστικά μόνο τὸ δραματικό καὶ τὸ ἐπικό γένος καὶ ἀφορᾷ μιὰ μόνο μορφή στίχου, τὸν κατεξοχὴν τραγικό καὶ ἐπικό στίχο, ποὺ εἶναι ὁ ἐνδεκασύλλαβος «sciolto» — δηλαδή ὁ κατὰ λέξη «λυμένος» (ἐλευθερωμένος ἀπὸ τὴν ὁμοιοκαταληξία) ἐνδεκασύλλαβος⁹. Ἔτσι ὁ «verso endecasillabo» γίνεται οὐσιαστικά συνώνυμος μὲ τὸν «verso sciolto» κι ὁ «verso sciolto» εἶναι συνώνυμος, ἀναλόγως τῶν περιπτώσεων, μὲ τὸν «verso tragico» ἢ τὸν «verso eroico»: συνωνυμία ποὺ ξαναβρίσκουμε στὸν Κάλβο, ὁ ὁποῖος κάνει λόγο ἀκριβῶς γιὰ «στίχους τραγικούς, ἢ ἐνδεκασύλλαβους». Στὴν προβολή αὐτὴ τοῦ «λυμένου» ἐνδεκασύλλαβου ὡς «forma tipica della nuova civiltà artistica»¹⁰ τοῦ δευτέρου μισοῦ τοῦ 18ου αἰῶνα συντρέχουν δυὸ κύριοι παράγοντες: ἀπὸ τὴ μιὰ μεριά ἡ νοοτροπία τοῦ διαφωτισμοῦ ποὺ καταδικάζει ὡς κάτι τὸ ἀνορθολογικὸ τὰ «ἐπιτηδευμένα παιχνιδάκια» τῆς ὁμοιοκαταληξίας σὲ βάρος τῆς «δύναμης τῆς σκέψης» ἀπὸ τὴν ἄλλη ἡ πρόθεση γιὰ μίμηση τῶν ἐλληνικῶν καὶ τῶν λατινικῶν στίχων — ποὺ δὲν γνωρίζουν τὴν ὁμοιοκαταληξία — κι ἰδιαίτερα τοῦ ἐξάμετρου στὸ ὁποῖο φαίνεται νὰ προσαρμόζονται ἰδιαίτερα οἱ ρυθμικὲς κυμάνσεις τοῦ ἐνδεκασύλλαβου. Ὅλη αὐτὴ ἡ σύνθετη ὑπεράσπιση τοῦ «λυμένου» στίχου ποὺ ἀναπτύχθηκε κατὰ τὴ διάρκεια τοῦ αἰῶνα — ἀπὸ τὸν Gravina στὸν Maffei, ἀπὸ τὸν Algarotti στὸν Bettinelli, στὸν Rezzonico — στηρίζεται ἐν τέλει πάνω στὴν ἀντίθεση «ἁρμονία» / «ὁμοιοκαταληξία», ὅπου ὡς «ἁρμονία» νοεῖται πάντοτε ἡ ἁρμονία τῶν κλασικῶν στίχων (ἡ «πο-

cella, *Le possibilità espressive dell' endecasillabo sciolto in uno scritto di Scipione Maffei*, «Filologia e letteratura», XV (1969), σσ. 144 - 173.

7. Βλ. π.χ. τὸν Maffei «Non già però, che sia da riprovar mai la rima generalmente, poichè questa è condimento dolcissimo di tutti i Lirici componimenti»: S. Maffei, *Osservazioni letterarie* [...], I, Verona 1737, σσ. 314 - 315) ἢ τὸν Algarotti (ὁ.π., σ. 279 κ.ε.) ὁ ὁποῖος κρίνει ἀπαραίτητη τὴν ὁμοιοκαταληξία στὸ «sonetto», στὴν «canzone», στὴν «canzonetta» καὶ γενικά «nei componimenti fatti di piccioli versi».

8. Τὴν ἔκφραση αὐτὴ τὴ βρίσκουμε κατὰ λέξη στὸν Algarotti, ὁ.π., σ. 282 («barbarità della rima»), ποὺ εἶναι ἡ ἰταλικὴ μετάφραση τῆς ἀγγλικῆς διατύπωσης τοῦ Dryden («barbarity»).

9. Σχετικὰ μὲ τὸ ζήτημα τοῦ «verso sciolto» ἡ βιβλιογραφία εἶναι πλούσια. Περιορίζομαι νὰ παραπέμψω, ἐκτὸς ἀπὸ τὸ ἀναφερόμενο ἄρθρο τοῦ Placella, στὸν E. G. Sansone, *Per la storia dell' endecasillabo sciolto, «Convivium» n.s. I (1948)*, καὶ στὸν J. M. Steadman, *Verses Without Rhyme: Sixteenth-Century Italian Defences of Versi sciolti*, «Italia», XLI (1964), σσ. 384 - 402.

10. B. Fubini, *La poesia settecentesca nella storia delle forme metriche*, στὸν τόμο *La metrica, testi a cura di R. Cremante e M. Pazzaglia*, Bologna, Il Mulino 1972, σσ. 359 - 364: 360 - 361.

λύτροπος ἁρμονία» λέει ὁ Κάλβος «γνωστή εἰς τοὺς παλαιοὺς μόνον»). Οἱ πολυάριθμες συζητήσεις γιὰ τὴν ποικιλία τοῦ ἑνδεκασύλλαβου (κινητικό-τητα τῶν τόνων καὶ τῆς τομῆς, δυνατότητα ἐναλλαγῆς τῶν καταλήξεων, καὶ πάνω ἀπ' ὅλα διασκελισμοί)¹¹, συζητήσεις ποὺ ἀντανάκλουν ξεκάθαρα στὴν καλβική περιγραφή τῶν «εἰδῶν» τοῦ ἑνδεκασύλλαβου, δὲν μποροῦν τελικὰ νὰ γίνουν κατανοητὲς ἔξω ἀπὸ τὴ σταθερὴ ἀναφορὰ στὴν «δύσκολη ποίηση» (*roecia difficile*), ἄλλος κοινὸς ὅρος γιὰ νὰ ὀνομαστῇ ἡ ποίηση τῶν κλασικῶν. Ἀνάμεσα στ' ἄλλα δὲν νοεῖται διαφορετικὰ ὁ «ἀνέκφραστος» χαρακτήρας τῆς ἁρμονίας, ποὺ εἶναι ἡ ἀναμενόμενη κατάληξη κάθε μορφῆς κλασικισμοῦ. Ἡ κλασικὴ ἁρμονία εἶναι πράγματι γιὰ αὐτοὺς τοὺς συγγραφεῖς κάτι τὸ ἀπόλυτο, δηλαδὴ κάτι τὸ μυθικὸ — ποὺ ἡ ἀμετάφραστη εὐαισθησία τῶν ποιητῶν μόνο μπορεῖ νὰ νιώσει, ἀλλὰ ὄχι νὰ ὀρίσει στὴν τελικὴ τῆς οὐσίας, καὶ ποὺ ἐπομένως δὲν μπορεῖ νὰ μεταδοθεῖ σὲ ὅποιον δὲν εἶναι ποιητής. «*Quella incessante varietà d' armonia, [...] quelle diverse sedi d' interrompimento, e quelle trasposizioni [...] dalle quali il verseggiar di Virgilio riesce sì maraviglioso*» — λέει ὁ Alfieri — εἶναι πράγματα «*difficili ad esprimersi con parole, e poco concepibili da chi dell' arte non è*»¹². Μιὰ ιδέα ποὺ ἡ ἀπήχησή της γίνεται αἰσθητὴ καὶ στὸν Κάλβο («τὰ δὲ ἄλλα τὰ κρίνω περιττά...»).

Εἶναι δύσκολο νὰ διακρίνουμε μέσα στὴν ἰταλικὴ παράδοση τὴν κωδικοποίηση τοῦ «λυμένου» στίχου στὴν τραγωδία ἀπὸ τὴν κωδικοποίησή του στὸ ἔπος· ἀκόμα κι ἂν «*era viva la coscienza della differenza*»¹³, οἱ ἐπικαλύψεις εἶναι συνεχεῖς, γιατί ἡ διάκριση δὲν ἀφορᾷ αὐτὴ καθαυτὴ τὴ μετρικὴ μορφή τοῦ ἑνδεκασύλλαβου, ἀλλὰ τὸ διαφορετικὸ «τόνο» ἢ «ῥυθμό» ποὺ ὁ στίχος ἀποκτᾷ στὸ ἓνα ἢ τὸ ἄλλο γένος. Γι' αὐτὸ θὰ περιοριστῶ στὸ νὰ σημειώσω μονάχα ὀρισμένα βασικὰ δεδομένα.

Ἡ χρῆση τοῦ «λυμένου» στίχου στὴν τραγωδία ἐπιβάλλεται μὲ τὴ *Memorie* (1713) τοῦ Scipione Maffei, ποὺ θεωρήθηκε μέχρι τὴν δραματικὴ μεταρρύθμιση τοῦ Alfieri τὸ ἀξεπέραστο πρότυπο κάθε τραγωδίας. Ἀπὸ τὸν Maffei στὸν Alfieri, ἀπὸ τὶς ἀλφιερικὲς τραγωδίες τοῦ Foscolo μέχρι τὴν δραματικὴ παραγωγή ποὺ, πάντοτε πάνω στὰ ἴχνη τοῦ Alfieri, πλημμυρίζει τὴν ἰταλικὴ σκηνὴ στὸ πρῶτο μισὸ τοῦ 19ου αἰώνα, ὁ θρίαμβος τοῦ «λυμένου» ἑνδεκασύλλαβου εἶναι ἀπόλυτος. Μὲ μιὰ μοναδική, πασίγνωστη ἐξαίρεση: τὶς τραγωδίες σὲ διπλὸ ἑπτασύλλαβο μὲ ζευγαρωτὴ ὁμοιοκαταληξία, ποὺ συνθέτει

11. Σχετικὰ μὲ τὴ χρῆση τοῦ διασκελισμοῦ (ἰδιαίτερα ἀπὸ τὸν Maffei καὶ τὸν Alfieri) βλ. Placella, *Le possibilità...*, σ. 154 κ.έ. καὶ Placella, *La polemica settecentesca della «Memorie»*, «*Filologia e letteratura*», XIII (1967), σσ. 309 - 336 e 394 - 447 : 315 - 317.

12. V. Alfieri, *Vita scritta da esso*, Ediz. critica a cura di L. Fassò, Asti, Casa d'Alfieri, 1951, I, σσ. 220 - 221.

13. Placella, *Le possibilità...*, σ. 149 ὑποσ.

στό πρῶτο μισό τοῦ 18ου αἰώνα ὁ Pier Jacobo Martello. Ὅπως εἶναι γνωστό ὁ Martello, ποῦ ἐκθέτει τίς ἰδέες του σέ ἓνα ἀξιοσημεῖωτο κείμενο μέ τίτλο *Del verso tragico* (1709)¹⁴, ἀκολουθεῖ ρητά, μέ τήν πρόθεση νά τόν μιμηθεῖ καί νά τόν ξεπεράσει, τόν ἀλεξανδρινό τῶν γαλλικῶν τραγωδιῶν ποῦ κυριαρχοῦσαν τήν ἰταλική σκηνή (γι' αὐτόν τὸ λόγο ὁ διπλὸς ἐπτασύλλαβος θά ὀνομαστεῖ ἐπίσης «martelliano» καί «alessandrino»). Ἀλλά ἡ πρόταση τοῦ Martello θά ἀντιμετωπιστεῖ μέ ἐλάχιστη ἀποδοχή (ὡς θυμηθοῦμε ὅμως τὸν ἔπαινο τοῦ Muratori)¹⁵, καί πολλὲς κατακρίσεις: τήν κατηγορία τῆς γαλλοφιλίας καί τοῦ ἀντιπατριωτισμοῦ συνόδευσαν παρατηρήσεις περισσότερο τεχνικοῦ χαρακτήρα, σχετικὰ ὄχι μόνο μέ τήν χρήση τῆς ὁμοιοκαταληξίας ἀλλὰ καί σχετικὰ μέ τήν ἀφόρητη μονοτονία τῶν τονικῶν σχημάτων. Πέρα ἀπὸ τήν ἀρνητικὴ κρίση τοῦ Maffei¹⁶, ἀρκεῖ νά παραθέσουμε ἐδῶ τήν παρομοίωση τοῦ Baretti, γιὰ τὸν ὁποῖο οἱ ἀλεξανδρινοὶ στίχοι ἔμοιαζαν μέ «une procession de moines marchants deux à deux d'un pas égal et grave le long d'une rue droite»¹⁷. Δὲν προκαλεῖ ἐπομένως ἐκπληξή ὅτι ἡ χρῆση τοῦ διπλοῦ ἐπτασύλλαβου ἔμεινε στὸν 18ο αἰώνα μιά ἐξαίρεση μᾶλλον ἀπομονωμένη: τὴν μοναδική ἀξία λόγου ἐπαναχρησιμοποίηση τοῦ στίχου βρίσκουμε ἐξάλλου ὄχι πιά στὴν τραγωδία, ἀλλὰ στὴν κωμωδία (Goldoni, Chiari).

Ἀντίθετα δὲν γνωρίζει ἐξαίρεσεις ἡ χρῆση τοῦ ἐπικοῦ ἐνδεκασύλλαβου — κι ὅταν ἀναφερόμαστε σὲ ἐπικὸ ἐνδεκασύλλαβο ἐννοοῦμε κυρίως τὸν στίχο ποῦ χρησιμοποιεῖται στίς μεταφράσεις τοῦ Ὁμήρου, μεταφράσεις ποῦ ἀκολουθοῦν ἢ μία τὴν ἄλλη μέ ἐντυπωσιακὸ ρυθμὸ κατὰ τὴ διάρκεια ὁλόκληρου τοῦ αἰώνα¹⁸.

Μετὰ τὴν παραπάνω συντομότητα ἔκθεση ἐπιστρέφουμε στὴν Ἑπιση-

14. Τὸ κείμενο εἶναι προσιτὸ στὸν τόμο P. J. Martello, *Scritti critici e satirici*, a cura di H. S. Noce, Bari, Laterza 1963, σσ. 149 - 186.

15. «Mi è giunta nuova la maniera de' versi tragici da voi usati, ma forse che avrete imbroggiato e può essere che l'esempio vostro sia seguito con gran profitto del teatro. Io stesso più volte ho desiderato un ripiego equivalente al verso e alle rime francesi, e questo mi sembra o lo stesso o vicino allo stesso»: ἐπιστολὴ *A Pier Jacobo Martello in Roma* (11 Ἰουνίου 1710): L. A. Muratori, *Opere*, II, Napoli, Ricciardi 1964, σ. 1842.

16. Σχετικὰ μέ τὴν βίαια ἐπίθεση τοῦ Maffei (καί τὴν ἐπίσης βίαια ἀντίδραση τοῦ Martello) βλ. Placella, *La polemica...*, σσ. 327 - 336.

17. G. Baretti, *Discours sur Shakespeare et sur Monsieur de Voltaire* (1777), στὸν τόμο *Prefazioni e polemiche*, a cura di L. Piccioni, Bari, Laterza 1911, σσ. 203 - 291: 217.

18. Μιά πλούσια βιβλιογραφία γιὰ τὸ θέμα στὴν εἰσαγωγὴ στὸ U. Foscolo, *Esperimenti di traduzione dell'Iliade*, Ediz. critica a cura di G. Barbarisi, στὴ σειρὰ Edizione Nazionale delle Opere di Ugo Foscolo, vol. III, Parte Prima, Firenze, Le Monnier 1961, καὶ στὸ ἄρθρο τοῦ Placella, *Il padre dei traduttori omerici settecenteschi: Anton Maria Salvini*, «Filologia e letteratura», XV (1969), σσ. 379 - 403.

μείωσιν καὶ στὴ σχέσῃ πού ὁ Κάλβος ὀρίζει ἀνάμεσα στὰ γένη καὶ τοὺς στίχους, σχέσῃ πού μποροῦμε νὰ συνοψίσουμε μὲ τὸ παρακάτω σχῆμα:

γένος	λυρικό	δραματικό	ἐπικό
στίχος	7σύλλαβος 5σύλλαβος 11σύλλαβος	11σύλλαβος (τραγικός)	διπλὸς 7σύλλαβος (ἥρωικός)

Μποροῦμε ἐπομένως νὰ ποῦμε ὅτι ὁ «τραγικός στίχος» τοῦ Κάλβου ἀνταποκρίνεται πλήρως στὴν ἐπικρατοῦσα γραμμὴ τοῦ ἰταλικοῦ τραγικοῦ στίχου¹⁹. Τὸ ὅτι ὁ «λυμένος» ἑνδεκασύλλαβος γίνεται δεκτὸς ἀπὸ τὸν Κάλβο καὶ γιὰ τὸ λυρικό γένος («εἰς σύνθεσιν θεατρικῶν καὶ *λυρικῶν* ποιημάτων») δὲν παρουσιάζει τὴν παραμικρὴ δυσκολία, ἀφοῦ μιὰ τέτοια χρῆση καθιερώθηκε, ἀνάμεσα στὰ ἄλλα, ἀπὸ ἓνα κείμενο πού ὁ Κάλβος γνώριζε καλὰ — τοὺς *Sepolcri* τοῦ Foscolo.

Ὡστόσο, εἶναι φανερό, τὸ νεοκλασικὸ σύστημα παρουσιάζει στὸν Κάλβο μιὰ ξεκάθαρη ἀσυνέπεια ὅσον ἀφορᾷ τὸ «μέτρον τῶν ἥρωικῶν στίχων»: πού δὲν εἶναι ὁ «λυμένος» ἑνδεκασύλλαβος ἀλλὰ... ὁ διπλὸς ἑπτασύλλαβος. Ἄν ὁ διπλὸς ἑπτασύλλαβος εἶχε θεωρηθεῖ ἀπὸ τὸν Κάλβο στίχος τραγικός, ἢ ἀσυνέπεια, ἂν καὶ σαφές, θὰ γινόταν περισσότερο κατανοητὴ γιατί, ὅπως εἶπαμε, ἡ χρῆση τοῦ διπλοῦ ἑπτασύλλαβου στὴν τραγωδία εἶχε μὲ τὸν Martello μιὰ, ἂν καὶ περιορισμένη, στιγμὴ ἐπιτυχίας. Ἀλλὰ ἡ θεωρητικοποίηση τοῦ διπλοῦ ἑπτασύλλαβου ὡς «ἥρωικοῦ στίχου» — καὶ μάλιστα τὸ παράδειγμά του, πού εἶναι ἀπόσπασμα μετάφρασης τοῦ Ὁμήρου! — εἶναι κάτι πού ἀνατρέπει ὅλους τοὺς κανόνες, κάτι πού ἀντιφάσκει μὲ ὁλόκληρη τὴ θεωρία καὶ τὴν πράξη τοῦ νεοκλασικισμοῦ, πῶς ἀπλᾶ: κάτι πού δὲν ὑπάρχει σὲ ὁλόκληρη τὴν ἰταλικὴ λογοτεχνία. Καὶ ἡ ἀσυνέπεια αὐτὴ γίνεται, ἂν αὐτὸ εἶναι δυνατό, ἀκόμα πῶς φανερό, ἂν λάβουμε ὑπόψη μας ὅτι, παραλείποντας σποραδικές ἐμφανίσεις στὸ θέατρο καὶ τὸ μελόδραμα, τὸ πρῶτο μισὸ τοῦ 19ου αἰῶνα συμπίπτει μὲ μιὰ σχεδὸν ὁλικὴ ἔκλειψη αὐτοῦ

19. Μιὰ ἀπόδειξη (πού ἐξάλλου δὲν εἶναι οὔτε ἀπαραίτητη) μᾶς τὴ δίνουν οἱ ἰταλικὲς τραγωδίες τοῦ Κάλβου δημοσιευμένες ἀπὸ τὸν M. Vitti (*A. Kalvos e i suoi scritti in italiano*, Napoli, Istituto Universitario Orientale 1960) ὅπου ἡ ἐπίδραση τοῦ Alfieri εἶναι φανερή. Ἀλλὰ γιὰ τὴν οἰκειότητα τοῦ Κάλβου μὲ τὸν ἰταλικὸ ἑνδεκασύλλαβο, βλ. καὶ τοὺς «μεταμφιεσμένους ἑνδεκασύλλαβους» (*endecasillabi mascherati*) τῆς πρώτης γραφῆς τοῦ *Ippia* πού ἐπισήμανε ὁ F. M. Pontani, *Questioni kalviane*, «Atti Istituto Veneto Scienze, Lettere ed Arti», CXXIV (1965 - 1966), σσ. 287 - 324; 289 - 290.

τοῦ στίχου, ποὺ θὰ "ἀνακαλυφθεῖ" ξανά μόνο ἀπὸ τὸν Carducci καὶ πέρα. Αὐτὴ λοιπὸν ἡ ἀσυνέπεια εἶναι ἀκατανόητη, ἂν ἐξετάσουμε τὴν *Ἐπισημείωσιν* ἀπὸ τὴν ἰταλικὴ πλευρά: γίνεται ὅμως ἀπολύτως κατανοητὴ ἂν τὴν ἐξετάσουμε ἀπὸ τὴν ἑλληνικὴ πλευρά, ἂν δηλαδὴ ἐννοήσουμε τὸν ὄρο «ἡρωϊκός» ὄχι σὲ σχέσιν μὲ τὴν ἰταλικὴ παράδοση τοῦ «*verso eroico*» ἀλλὰ σὲ σχέσιν μὲ τὴν παράδοση τῶν «κρητικῶν ἐπῶν». Εἶναι αὐτὸ ἀκριβῶς ποὺ ὑπαινίσσεται ἡ ἐνδιαφέρουσα ὑπόθεση τοῦ Μουλλά, σύμφωνα μὲ τὸν ὁποῖο ὁ Κάλβος «συνδυάζοντας τὸ δεκαπεντασύλλαβο μὲ τὸν *settenario doppio*» προσπαθεῖ «νὰ ἐξαρθρώσει συνειδητά, νὰ παραλλάξει καὶ νὰ πλουτίσει τὸ δεκαπεντασύλλαβο, ἔτσι ποὺ ν' ἀποφύγει "τὸ μονότονον τῶν κρητικῶν ἐπῶν" μὲ τοὺς ποικίλους συνδυασμοὺς τῆς ἰταλικῆς στιχουργίας»²⁰.

Συνοψίζοντας : ἂν ἐξετάσουμε τὴ συμπεριφορὰ τοῦ Κάλβου ἀποκλειστικά μὲ βάση τὴν ἰταλικὴ μετρικὴ παράδοση, μᾶς φαίνεται ἀκατανόητη ἂν τὴν ἐξετάσουμε μὲ βάση τὴν ἑλληνικὴ μετρικὴ παράδοση, παραβλέποντας τὴν ἀσυνέπεια ποὺ παρουσιάζει ὡς πρὸς τὸ ἰταλικὸ νεοκλασικὸ σύστημα, μπορούμε νὰ κάνουμε τὴν «νόμιμη καὶ πιθανή» ὑπόθεση τοῦ Μουλλά· ἂν τέλος τὴν ἐξετάσουμε λαμβάνοντας ὑπόψη μας καὶ τὶς δυὸ πλευρές, ἑλληνικὴ καὶ ἰταλική, αὐτὴ ἡ ὑπόθεση δὲν εἶναι πιά μιὰ ὑπόθεση ἀλλὰ μιὰ βεβαιότητα. Ἀκριβῶς ἐκεῖ ὅπου ὁ Κάλβος καταφεύγει στὸν ἑλληνικὸ ἐθνικὸ στίχο, ἀκριβῶς ἐκεῖ ἀντιφάσκει μὲ τὴν ἰταλικὴ νόρμα· ἢ καλύτερα ἀντίστροφᾳ: ὁ Κάλβος ἀντιφάσκει μὲ τὴν ἰταλικὴ νεοκλασικὴ νόρμα ἐπειδὴ ἀγκιστρῶνεται στὴν παράδοση τοῦ κρητικοῦ δεκαπεντασύλλαβου.

Τὸ συμπέρασμα αὐτό, ὅπως εἶναι αὐτονόητο, συνεπάγεται ὅτι ἡ μετρικὴ μεταρρύθμιση τοῦ Κάλβου εἶναι μιὰ προσπάθεια συνειδητὴ (δὲν μπορεῖ κανεὶς νὰ μεταρρυθμίσει ἀσυνεῖδητα καὶ τυχαῖα μιὰ νόρμα ποὺ κατὰ τὰ ἄλλα, ὅπως εἶδαμε, ἐφαρμόζει πιστά). Ὁ βαθμὸς τῆς συνείδησης αὐτῆς μπορεῖ νὰ μετρηθεῖ σὲ σχέσιν μὲ δυὸ δείκτες.

Ὁ πρῶτος δείκτης προκύπτει ἀπὸ τὸν τρόπο ἑκθέσης τῆς *Ἐπισημείωσης*. Ἀφοῦ ἐγίνε μιὰ τόσο ἐξόφθαλμη ἀνατροπὴ τοῦ νεοκλασικοῦ συστήματος, ἐπόμενο ἦταν νὰ διορθωθεῖ, ἢ τουλάχιστον νὰ κρυφτεῖ. Καὶ ὁ καλύτερος τρόπος γιὰ νὰ κρυφτεῖ μιὰ ἀνατροπὴ εἶναι, ὡς γνωστὸν, νὰ γίνε μιὰ ἄλλη. Πράγματι τί κάνει ὁ Κάλβος; Μεταφέρει καὶ στὸν διπλὸ ἑπτασύλλαβο τὴν ἀρχὴ τῆς «ἁρμονίας» τοῦ «λυμένου» ἑνδεκασύλλαβου, ἀποδίδοντας του «τὴν γνωστὴν εἰς τοὺς παλαιοὺς μόνον πολύτροπον ἁρμονίαν». Φαίνεται ὅτι δὲν ἔχει σημασία γιὰ τὸν Κάλβο, ἂν, κάνοντας αὐτό, ἐρχόταν νὰ ἀποσυνθέσει ἀκόμη περισσότερο τοὺς νεοκλασικοὺς κανόνες ποὺ ἀπέρριπταν τὸν διπλὸ ἑπτασύλλαβο ἀκριβῶς ἐπειδὴ στεροῦνταν τὴν «ἁρμονία».

20. Μουλλάς, ὁ.π., σ. 200.

Δὲν ἔχει σημασία ἂν, γιὰ νὰ διορθῶσει τὸ «μονότονον τῶν κρητικῶν ἐπῶν», πρότεινε ἕναν ἰταλικὸ στίχο πού σύμφωνα μὲ τὴ γενικὴ μετρικὴ ἐκτίμηση τῆς ἐποχῆς θεωροῦνταν, ὅπως εἶδαμε, ὁ κατεξοχὴν «μονότονος» στίχος. Ἡ ἐπιμονὴ μὲ τὴν ὁποία ὁ Κάλβος διεκδικεῖ τὴν ποικιλία τοῦ «ἡρωικοῦ στίχου» του, ἱκανοῦ νὰ μιμηθεῖ «τὰ κινήματα τῆς ψυχῆς»²¹, καὶ ἰδιαίτερα ὁ τόσο περίεργος ὑπολογισμὸς τῶν «Φοστ' εἰδῶν» — ἕνας λογιστικὸς ὑπολογισμὸς πού στὴν πραγματικότητα εἶναι ἓνα εἶδος γελοιογράφησης τῆς ἀρχῆς τῆς ἁρμονίας — ἐξηγοῦνται μόνο ὡς μιὰ προσπάθεια νὰ κρυφτεῖ ἡ παράβαση, ὡς μιὰ προσπάθεια γιὰ νὰ πείσει (πρὶν ἂν' ὅλους τὸν ἑαυτό του) γιὰ τὴν ἐγκυρότητα τῆς μετρικῆς μεταρρύθμισής του.

Ὁ δεύτερος δείκτης ἀφορᾷ τὴ μορφή τῶν στίχων. Ἰσοδυναμία ἀνάμεσα στὸ δεκαπεντασύλλαβο καὶ τὸ διπλὸ ἑπτασύλλαβο ὑπάρχει μόνο ὅταν τὸ πρῶτο ἡμιστίχιο εἶναι προπαροξύτονο (ἢ παροξύτονη παραλλαγή εἶναι ἄγνωστη στὸ δεκαπεντασύλλαβο· ἡ ὀξύτονη παραλλαγή προβλέπει γιὰ καθεμιὰ ἀπὸ τὶς δυὸ περιπτώσεις ἓνα διαφορετικὸ ἀριθμὸ συλλαβῶν) — θὰ ὀνομάσουμε αὐτὴ τὴν ἰσοδυναμία : ἑλληνο-ιταλικὴ παραλλαγή. Τώρα γίνεται φανερό ὅτι ἡ παρουσία τῆς ἑλληνο-ιταλικῆς παραλλαγῆς στὸν Κάλβο μπορεῖ νὰ ἔχει κάποια σημασία ἂν ληφθεῖ ὑπόψη ἡ συχνότητά της. Οἱ δέκα μεταφρασμένοι στίχοι τῆς *Ἰλιάδας* πού ὁ Κάλβος προσφέρει ὡς παράδειγμα στὴν *Ἐπισημείωσιν* εἶναι πολὺ λίγοι γιὰ νὰ εἶναι ἀντιπροσωπευτικοί. Ἀλλὰ ἂν, ἀκολουθώντας τὸν δρόμο πού ὑπέδειξε ὁ Μουλλᾶς, θεωρήσουμε ζευγάρια διπλῶν ἑπτασύλλαβων τοὺς πρώτους τέσσερις στίχους τῆς καλβικῆς στροφῆς, τὸ *cogrus* μεγαλώνει καὶ οἱ συχνότερες ἀποκτοῦν τὴ σημασία τους. Συγκεκριμένα, σύμφωνα μὲ τοὺς ὑπολογισμοὺς τοῦ Μουλλᾶ, ἡ ἑλληνο-ιταλικὴ παραλλαγή παρουσιάζεται στίς Ὠδὲς περίπου 380 φορές, πού «καλύπτουν σχεδὸν τὸ 16 % τῶν Ὠδῶν»²². Ἕνας τρόπος γιὰ νὰ ἐρμηνεύσουμε αὐτὴ τὴ συχνότητα θὰ ἦταν νὰ τὴ συγκρίνουμε μὲ τὴ συχνότητα πού τὸ προπαροξύτονο πρῶτο ἡμιστίχιο τοῦ δεκαπεντασύλλαβου παρουσιάζει στὰ «κρητικὰ ἔπη». Ἀλλὰ ἐδῶ προκύπτει μιὰ ἀνυπέρβλητη δυσκολία, ἐπειδὴ τὸ μετρικὸ σύστημα στὸ ὁποῖο ὁ Κάλβος ἐντάσσει τὶς ἰταλο-ελληνικὲς παραλλαγὰς δὲν εἶναι τὸ ἑλληνικὸ ἀλλὰ τὸ ἰταλικὸ (πιὸ ἀπλά: οἱ στίχοι τοῦ Κάλβου δὲν εἶναι δεκαπεντασύλλαβοι ἀλλὰ διπλοὶ ἑπτασύλλαβοι). Ἡ συχνότητα τῶν προπαροξύτονων ἡμιστιχίων τῶν κρητικῶν δεκαπεντασύλλαβων εἶναι ἐπομένως ἓνα στοιχεῖο μὴ ὁμοιογενὲς καὶ μὴ συγκρίσιμο μὲ τὴν

21. Ἡ ἰδέα καὶ ἡ ἔκφραση αὐτὴ εἶναι πολὺ διαδεδομένη στὴ νεοκλασικὴ ποιητικὴ καὶ πέρασε ἀκόμα καὶ στὰ ἔγχειρίδια: βλ. π.χ. G. Gherardini, *Elementi di poesia*, Milano 1841, σ. 53: «[...] l' intimo artificio de' versi, cioè il modo di variarli, d' accomodarli a' movimenti dell' anima [...]».

22. Μουλλᾶς, *ὁ.π.*, σ. 201.

καλβική συχνότητα. Είναι λοιπόν φανερό ότι τó μοναδικό σημείο αναφοράς για νά έρμηνεύσουμε τó 16 % του Κάλβου μπορεί νά προκύψει από τή μορφολογία του ιταλικού διπλού έπτασύλλαβου. Καί πράγματι, από αὐτή τήν όπτική γωνία, τó 16 % άποκτá σημασία. ‘Ο διπλός έπτασύλλαβος που χρησιμοποiei ό Martello δέν παρουσιάζει όντως ποτέ πρώτο ήμιστίχιο προπαροξύτονο (καί ό λόγος είναι φανερός: ό Martello είχε τήν πρόθεση νά δημιουργήσει έναν στίχο αντίστοιχο του γαλλικού άλεξανδρινού, στον όποιο βέβαια λείπουν οι προπαροξύτονες λέξεις). “Αν παραλείψουμε τις μεσαιωνικές έμφανίσεις του στίχου (ιδιαίτερα τó «Contrasto» του Cielo d’ Alcamo), κατά πάσα πιθανότητα άγνωστες στον Κάλβο, τή μοναδική χρήση του διπλού έπτασύλλαβου με προπαροξύτονο τó πρώτο ήμιστίχιο που είχε κάποια διάδοση βρίσκουμε στον Goldoni (που είναι βέβαια μιá άπιθανή αναφορά για τόν Κάλβο) και μόνο πολύ άργότερα, από τήν έποχή του Carducci και πέρα, στην ποίηση του 19ου και του 20ού αιώνα, όπου ή προπαροξύτονη κατάληξη του πρώτου ήμιστιχίου θά χρησιμεύσει για νά ανατρέψει τή στατική διχοτόμηση του άλεξανδρινού και νά γεννήσει τόν δεκατρισύλλαβο²³. Τó 16 % του Κάλβου είναι έπομένως μιá πολύ ύψηλή συχνότητα, μιá ξεκάθαρη παρέκκλιση από τήν ιταλική νόρμα, παρέκκλιση που εξηγείται μόνο με τήν συνειδητή πρόθεση μίμησης του δεκαπεντασύλλαβου. “Αν θά είχαμε στον Κάλβο μιá παραμόρφωση του έπικού κρητικού δεκαπεντασύλλαβου που θά όφείλονταν στην επίδραση της ιταλικής παιδείας, θά είχαμε άπλως νά κάνουμε με ένα φαινόμενο ύφολογικής “πρωτοτυπίας” που θά έντασσόταν πλήρως στη διαλεκτική της παράδοσης και της ανανέωσης. “Αλλά οι όροι στον Κάλβο είναι παραδόξως αντίστροφοι: στην πραγματικότητα ό Κάλβος εργάζεται όχι στο έσωτερικό της έλληνικής παράδοσης αλλά στο έσωτερικό της ιταλικής — που παραμορφώνει βίαια κάτω από τήν επίδραση του κρητικού δεκαπεντασύλλαβου· έτσι τελικά μās έμφανίζεται έξω και από τις δυό λογοτεχνικές παραδόσεις... «ένas ποιητής έξω από τó “ρήμα”»²⁴.

“Αλλά σχετικά με τó ζήτημα αυτό μπορούμε νά κάνουμε μιá ακόμα παρατήρηση. Ξέρουμε ότι ή στιχουργία του Κάλβου υπήρξε αντικείμενο άποδοκιμασίας από τήν πλευρά των έπανησιακών και των άθηναϊκών λογοτεχνικών κύκλων²⁵, και ξέρουμε ότι τόν Κάλβο “ανάκαλυψε” ό Παλαμās στα

23. Κάποια σχετική νύξη στην εισήγησή μου *Μιá υπόθεση για τήν καταγωγή του έλληνικού δεκατρισύλλαβου* εισήγηση που διαβάστηκε στο Συνέδριο άφιερωμένο στη μνήμη του Καθηγητή Σταμάτη Καρατζά (Θεσσαλονίκη, 5 - 7 Μαΐου 1988) και που βρίσκεται υπό δημοσίευση.

24. Γ. Σεφέρης, *ό.π.*, σ. 63.

25. Βλ. σχετικά Μουλλά, *ό.π.*, σ. 197. Βλ. όμως και τó πρόσφατο άρθρο του Δ. ‘Αγ-

1888. Ίσως, πράγμα που σέ κάποιο βαθμό είναι αὐτονόητο, ἡ ἀνακάλυψη τοῦ Παλαμᾶ «was more a successful appropriation by the militant patriotic discourse of the «Great Idea» than a long overdue revaluation»²⁶. Θὰ ἔπρεπε ὁμως ἐπίσης νὰ ἐξηγήσουμε γιατί ἡ ἀνακάλυψη τοῦ Παλαμᾶ εἶναι κυρίως ἀνακάλυψη τοῦ ὅφους καὶ ἰδιαίτερα τῆς καλβικῆς στιχουργίας. Τώρα, κατὰ τὴν γνώμη μου, δὲν ὑπάρχει ἀμφιβολία ὅτι τὸ μετρικὸ πρόγραμμα τοῦ Παλαμᾶ νὰ ἀνανεώσει συντηρῶντας, νὰ πειραματιστεῖ νέες ρυθμικὲς συμφωνίες δίχως τραυματικὲς ρήξεις μὲ τὸ παρελθόν, ἔχει καὶ μιὰ ἰδεολογικὴ καὶ πολιτικὴ σημασία. Ὡστόσο, τὸ νὰ ἐξηγήσουμε τὰ ὕφολογικὰ δεδομένα μὲ ἰδεολογικοὺς ὁρους μπορεῖ νὰ εἶναι ἐπικίνδυνα ἀπλουστευτικὸ — καὶ εἶναι σίγουρα λαθεμένο ἂν πρῶτα δὲν ἀναλυθοῦν, ἢ τουλάχιστον περιγραφθοῦν, τέτοια δεδομένα (καὶ μέχρι σήμερα, παρὰ τὴν λαμπρὴ μονογραφία τοῦ Λ. Πολίτη²⁷, λείπει μιὰ ἐξαντλητικὴ ἐρευνα τῆς παλαμικῆς στιχουργίας). Ἀφήνοντας λοιπὸν κατὰ μέρος τὶς ἰδεολογικὲς ἐξηγήσεις τῆς παλαμικῆς ἀνακάλυψης, θὰ περιορισθῶ σὲ μιὰ μικρὴ παρατήρηση φιλολογικοῦ χαρακτήρα. Τὸ ἐρώτημα εἶναι : γιατί ὁ Παλαμᾶς ἐπαινεῖ μὲ τόση ἔμφαση τὴ μετρικὴ τοῦ Κάλβου; Ἡ ἀπάντησή μου φαίνεται φανερὴ ἂν λάβουμε ὑπόψη μας τὴν ὀρολογία, δηλαδή τὶς θεωρητικὲς ἀρχές, τοῦ μετρικοῦ συστήματος τοῦ Παλαμᾶ, ποὺ στηρίζεται, ὅπως ὁ ἴδιος ὁ Παλαμᾶς λέει, πάνω στὸ «αἶσθημα τῆς «ἐν τῇ ἐνότητι ποικιλίας», ἢ τῆς «ἐν τοῖς ὁμοειδέσι ποικιλίας» καὶ τῶν «μεταβολῶν τῆς ἁρμονίας» τῶν ἀρχαίων»²⁸, ὁρισμὸς ἀπὸ τὸν ὁποῖο προέρχεται ἡ παλαμικὴ ἐννοια τοῦ «ἐλεύθερου στίχου», ἢ καλύτερα τοῦ «πολυτρόπου στίχου, καθὼς τὸν ὀνομάζω (γιατί, καλὰ κακὰ, ἐλεύθερος στίχος δὲν ὑπάρχει), ποὺ δὲν εἶναι παρὰ κάτι σὰν ἐξακολουθήματα [...] τῶν ποικιλώτατα συμπλεκόμενων ἀρχαίων μέτρων»²⁹. Αὐτὸ ἀκριβῶς ἔβρισκε θεωρητικοποιημένο στὴν «Ἐπισημείωσιν» («ἀντὶ τῆς σταθερᾶς καὶ μονοτρόπου ἁρμονίας [...] ὁ Κάλβος καθιεροῖ τὴν ἐναλλάττουσαν καὶ πολύτροπον ἁρμονίαν τῶν περιόδων, καυχώμενος ὅτι οὕτω προσεγγίζει τοὺς ἀρχαίους»)³⁰. Ἐτσι ὁ νεο-

γέλαιου (Οἱ μετρικὲς ἀπόψεις τοῦ Κάλβου καὶ ἡ μετάφραση τῶν Ψαλμῶν τοῦ Δαβὶδ (1834) ἀπὸ τὸν Ἱ. Πετριτζόπουλο, «Περίπλους», 7, 1985, σσ. 157 - 162) ποὺ σκιαγραφεῖ, ἂν καὶ μὲ ἀρκετὴ βιασύνῃ, τὴν ἐπίδραση ποὺ ἄσκησε ἡ καλβικὴ στιχουργία πάνω στὸν κερκυραῖο λόγιό Ἰωάννη Πετριτζόπουλο.

26. V. Lambropoulos, *Toward a Genealogy of Modern Greek Literature*, στὸν τόμο *The Text and its Margins. Post-Structuralist Approaches to Twentieth-Century Greek Literature*, edited by M. Alexiou and V. Lambropoulos, New York, Pella 1985, σσ. 15 - 34: 32.

27. Λ. Πολίτης, *Μετρικά*, Θεσσαλονίκη, Κωνσταντινίδης ἀ.χ. [1972].

28. Κ. Παλαμᾶς, *Μετρικά* (1894) : "Ἀπαντα, 6, σσ. 147 - 155: 154.

29. Παλαμᾶς, *Ὁ Χαμὸς ἐνός παιδιοῦ* (1929): "Ἀπαντα, 1, σσ. 375 - 380: 378.

30. Παλαμᾶς, *Κάλβος ὁ Ζακύνθιος* (1888): "Ἀπαντα, 2, σσ. 28 - 59 : 45 - 46.

κλασικός ὁρισμός τῆς «πολυτρόπου ἁρμονίας» ἔρχεται νὰ προσφέρει, διαμέσου τοῦ Κάλβου, ἓνα στήριγμα στὸν μετρικὸ πειραματισμὸ τοῦ Παλαμᾶ καὶ τοῦ συμβολισμοῦ (στήριγμα, ὅπωςδῆποτε σημαντικό), ἂν σκεφτοῦμε ὅτι ἡ μετρικὴ ἀπελευθέρωση ποὺ προτείνει ὁ Παλαμᾶς στηρίζεται κυρίως στὴν «μάχη μετὰ τὴν μεσαία τομὴ» τοῦ δεκαπεντασύλλαβου)³¹. Καί, τουλάχιστον ἀπὸ αὐτὴ τὴν ὀπτικὴ γωνία, ἡ παράδοξη μετρικὴ ἐμπειρία τοῦ Κάλβου μᾶς φαίνεται σίγουρα μέσα στὸ «ῥῆμα».

31. Πολίτης, ὁ.π., σ. 40.

Χ ρ ο ν ι κ ᾶ

Πρὶν ἀναφερθοῦμε στὶς ποικίλες ἐκδηλώσεις τοῦ Συλλόγου, πρέπει νὰ ἐπισημάνουμε ὀρισμένες πρόσφατες ἀλλαγές ποὺ ἔγιναν στὸ περιοδικὸ *Παρησασός* σχετικὰ μὲ τὴν ἐξωτερικὴ ἐμφάνισή του (ἐξώφυλλο καὶ χαρτί), τὸ περιεχόμενό του (ποὺ θὰ ἐπιλέγεται μὲ αὐστηρότερα κριτήρια) καὶ τὸν χρόνο κυκλοφορίας του (ἐξαμηνιαῖο). Αὐτὲς οἱ ἀλλαγές ἀποβλέπουν στὴν πιὸ προσεγμένη πλέον παρουσία του, στὸν χώρο τῶν γραμμάτων, διότι ἐπιθυμία τῆς Ἑφορείας εἶναι νὰ προβληθεῖ τὸ περιοδικὸ καὶ νὰ ἀποκτήσει διεθνὲς κύρος. Ἔτσι ὁ *Παρησασός* περνᾷ σὲ μία νέα φάση τῆς δημιουργικῆς παρουσίας του στὰ ἑλληνικὰ γράμματα, στὴν Γ' δηλαδὴ κατὰ σειρὰν περιόδου τοῦ (Α': 1877-1894, Β': 1959-1988). Καὶ δὲν θὰ ἦταν ἴσως ἄσκοπο νὰ παραθέσουμε τοὺς στίχους ποὺ ἔγραψε τὸ 1892 ἓνα παλαιὸ μέλος τοῦ Συλλόγου μας, ὁ Γεώργιος Σουρῆς (1852 - 1919), γιὰ τὸ περιοδικό, μὲ τὴν εὐκαιρία τῆς ἀναλήψεως τῆς Διευθύνσεώς του (κατὰ τὰ τρία τελευταῖα χρόνια τῆς Α' περιόδου του: 1892 - 1894) ἀπὸ τὸν Μπάμπη Ἀννίνο καὶ τὸν Χριστόφορο Σαμαρτσίδη.

*Ὁ «Παρησασός», τὸ κάλλιστον τῶν Περιοδικῶν,
ποὺ τῶρα διευθύνεται μὲ νοῦν ἐμπειρικὸν
ἀπὸ τὸν Μπάμπη Ἀννίνο καὶ ἀπὸ τὸν Σαμαρταῖδην,
δοκίμους εἰς διάφορα λογογραφίας εἶδη,
νέας προόδου στάδιον κατώρθωσε νὰ τάμει
καὶ ἐγὼ τοὺς πάντας βεβαίῳ πῶς θαῦματα θὰ κάμει.
Παράμεγα τὴν τόσῃ σας φιλαργυρίαν ἄφετε,
τοιούτων Περιοδικῶν καθεὶς ὥς βοηθήσει,
καὶ ἐκεῖνος ποὺ στὸν «Παρησασὸν» σινοδρομητὴς δὲν γράφεται
δὲν ξέρει τί τοῦ γίνεται καὶ νὰ μᾶς συμπαθήσει.*

Ὅμως οἱ δραστηριότητες τοῦ Συλλόγου δὲν περιορίσθηκαν στὸ περιοδικό, ἀλλὰ (ἐξαιρέσει τοῦ ἐποχιακοῦ νεκροῦ διαστήματος Ἰουλίου - Σεπτεμβρίου) ὑπῆρξαν πολλὰ καὶ ποικίλα: Στὶς 7 Ὀκτωβρίου ἔγινε ἡ ἀπονομὴ τῶν Βραβείων καὶ τῶν Ἑπαινῶν στοὺς καλλιτέχνες τῆς Η' Πανελληνίας Ἐκθεσῆς Εἰκαστικῶν Τεχνῶν τοῦ Συλλόγου, ἐνῶ λίγες μέρες ἀργότερα, στὶς 12 τοῦ μηνός, τιμῆθηκε ἡ Μνήμη τῶν καταδικασθέντων Ἑλλήνων ἀπὸ τὸ Ναζιστικὸ Στρατοδικεῖο ποὺ λειτουργοῦσε στὴ μεγάλη αἴθουσα τοῦ Πανεπιστοῦ κατὰ τὴν περίοδο 1941 - 1944. Ἡ σεμνὴ τελετὴ ἄρχισε μὲ Πρόλογο τοῦ Προέδρου τοῦ Συλλόγου καθ. κ. Νικολάου Λιβαδάρα καὶ στὴ συνέχεια ἀκολούθησε ἡ ὁμιλία τοῦ Ἐπιτίμου Διευθυντοῦ τῆς Βουλῆς κ. Παν. Χρονόπουλου ποὺ μετέφερε νοερὰ τοὺς ἀκροατές του στὰ σκοτεινὰ ἀλλὰ ἐνδοξα καὶ ἡρωικά ἐκεῖνα χρόνια, τὰ σημαδεμένα ἀπὸ τόσοις ἀγῶνες καὶ θυσίαις. Τὸν λόγο του ὁ κ. Χρονόπουλος τὸν διάνησε μὲ πολλές προσωπικὲς ἀνιμνήσεις του ἀπὸ διάφορες δικές, τίς ὁποῖες εἶχε ὡς κατηγορούμενος τότε παρακολουθήσει στὴν ἴδια ἀκριβῶς αἴθουσα ποὺ τώρα εὐρίσκετο ὡς ἐπίσημος ὁμιλητής, καὶ ἀναφέρθηκε σὲ ὅσους πατριῶτες καταδικάσθηκαν ἐκεῖ μέσα. Σὲ αὐτοὺς ἐλάχιστο φόρο τιμῆς προσέφερε ὁ Σύλλογος μὲ τὴν ἐντοίχιση στὴν πρόσοψη τοῦ κτηρίου τοῦ ἀναμνηστικῆς πλάκας, τὴν ὁποία ἀπεκάλυψε τὸ ἴδιο βράδυ, μετὰ τὴν ὁμιλία, ὁ Πρόεδρος τοῦ Δημοτικοῦ Συμβουλίου κ. Νικόλαος Γιατράκος. Ἀκολούθησε ἡ κατάθεση στεφάνων ἀπὸ τὸν ἴδιο καὶ ἀπὸ τὸν Πρόεδρο τοῦ Συλλόγου, ἐνῶ ἐπαίανίζε ἡ φιλαρμονικὴ τοῦ Δήμου. Σὲ παρόμοια κατανυκτικὴ ἀτμόσφαιρα τελέσθηκε καὶ ὁ ἐορτασμός

της 28ης Ὀκτωβρίου. Μετά ἀπὸ Προσφώνηση τοῦ Προέδρου τοῦ Παρνασσοῦ, ὁ γνωστός λογοτέχνης καὶ Ἐπίτιμος Διευθυντῆς Ἀνωτάτης Ἐκπαιδεύσεως κ. Κωνσταντῖνος Παπαπάνος ἐξεφώνησε τὸν Πανηγυρικό τῆς ἡμέρας (ὁ ὁποῖος καὶ δημοσιεύεται ἀμέσως μετὰ τὰ Χρονικά). Μὲ τὸν συγκινητικό του λόγο ὁ κ. Παπαπάνος θύμισε στοὺς μεγαλυτέρους καὶ κατέστησε σαφέστερο στοὺς νεώτερους τὸν ἡρωισμό καὶ τὴν αὐτοθυσίαν τῆς μυθικῆς πλέον ἐκείνης γενιάς ποῦ πολέμησε τὸν εἰσβολέα στὰ βουνὰ τῆς Ἀλβανίας. Τὴν ἑορτὴ ἐπλαισίωσε ἡ χορωδία τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν ποῦ τραγούδησε μέρη ἀπὸ τὸ *Ἄξιον ἐστὶ* τοῦ Ὀδυσσεῆ Ἐλύτη, ὑπὸ τῇ διεύθυνση τοῦ κ. Ἀ. Βασιλάκη.

Στὶς 21 τοῦ ἰδίου μηνὸς ὁ Σύλλογος, μὲ τὴ διοργάνωση φιλολογικοῦ μνημοσύνου, ἐξεδήλωσε γιὰ ἄλλη μία φορὰ ἔμπρακτα τὴν ἀγάπην του καὶ τὸν σεβασμὸν του πρὸς τὴ Μνήμην τοῦ αἰμνύηστου Προέδρου του Γερασίου Κονιδάρη, ἀποθανόντος πρὸ ἔτους, κατὰ τὴν ἡμέραν τῆς ὀνομαστικῆς του ἑορτῆς.

Στὶς 10 Νοεμβρίου διοργανώθηκε βραδιά μὲ Βυζαντινὴ Μουσικὴ σὲ συνεργασίαν μὲ τὴν Ἱστορικὴ καὶ Λαογραφικὴ Ἑταιρεία τῶν Θεσσαλῶν. Στὶς 15 Νοεμβρίου ἐγίνε ἡ καθιερωμένη ἀπονομὴ Βραβείων καὶ Ἐπαινῶν τοῦ Καλοκαιρινεῖου Θεατρικοῦ Διαγωνισμοῦ, καθὼς καὶ τοῦ Λογοτεχνικοῦ Διαγωνισμοῦ τοῦ Παρνασσοῦ τοῦ 1987.

Ὁ Παρνασσὸς καὶ ἡ Ἀρχιεπισκοπὴ Ἀθηνῶν ἐόρτασαν ἀπὸ κοινου στὶς 18 Νοεμβρίου τὰ 1000 χρόνια ἀπὸ τὸν ἐκχριστιανισμό τῶν Ρώσων. Τὴν ἑορταστικὴν ἐκδήλωση προλόγησε ὁ Πρόεδρος τοῦ Παρνασσοῦ καθηγητῆς κ. Ν. Λιβαδάρας, ὁ ὁποῖος ἀναφέρθηκε στὴ θρησκευτικὴ καὶ πολιτιστικὴ σημασίαν τοῦ ἐκχριστιανισμοῦ τῶν Ρώσων, τονίσας ἰδιαίτερος τὴν σημασίαν τὴν ὁποία ἔχει γιὰ τὴν ἐνότητά τῆς ὀρθοδοξίας ἡ τάξις τῶν Θρόνων. Χαιρετισμὸ ἀπηύθυνε ὁ ἐκπρόσωπος τοῦ Ἀρχιεπισκόπου, ἀπουσιάζαντος λόγω ἀσθενείας, Θεοφιλέστατος Ἐπίσκοπος Δωδώνης Κ. Χρυσόστομος. Ἀκολούθησε ἡ ὁμιλία τοῦ καθ. κ. Βλ. Φειδᾶ γιὰ τὶς «Σχέσεις Ἐκκλησίας καὶ Πολιτείας στὴ Σοβιετικὴ Ἑνωση ὑπὸ τὸ πρίσμα τῆς Περστροϊκῆς» καὶ τοῦ κ. Ἰω. Χατζηφώτη γιὰ τὸν «Μοναχισμό στὴ Ρωσία». Ὁ ἑορτασμὸς πλαισιώθηκε ἀπὸ τὴν Ἑλληνικὴ Χορωδίαν ποῦ ἔψαλε βυζαντινοὺς ὕμνους, ὑπὸ τῇ διεύθυνση τοῦ Λυκούργου Ἀγγελόπουλου.

Στὶς 20 Νοεμβρίου τελέσθηκε τὸ ἐτήσιο ἀρχιερατικὸ μνημόσυνο ὑπὲρ ἀναπαύσεως τῶν Ἱδρυτῶν, Εὐεργετῶν, Δωρητῶν, Διδασκάλων τῶν Σχολῶν καὶ ἀποβιώσαντων μελῶν τοῦ Φ.Σ. Παρνασσὸς στὸν Ἱερό Ναὸ Ἀγίου Γεωργίου Καρύτση. Στὴ συνέχεια δὲ ἀκολούθησε τελετὴ στὴ μεγάλη αἴθουσα τοῦ Παρνασσοῦ ὅπου, μετὰ τὴν ἐτήσια ἐκθεσίαν τοῦ Ἐφόρου Σχολῶν, ἀπονεμήθηκαν τὰ βραβεῖα καὶ οἱ Ἐπαινοὶ στοὺς διακριθέντες μαθητῆς.

Ἡ συμπαραστάση καὶ ἡ βοήθεια τῆς Ἐφορείας πρὸς τὸ Φιλολογικὸ τμήμα, στὸ ὁποῖο παραχωρεῖ τὴν αἴθουσά της γιὰ τὶς συσκέψεις του καὶ τὸ Ἐντευκτήριον τοῦ Συλλόγου γιὰ τὶς ἐκδηλώσεις του, ὁδήγησαν στὸ ἐπιθυμητὸ ἀπὸ ὅλους ἀποτέλεσμα: στὴν ἐνδυνάμωση τοῦ τμήματος καὶ στὴν αὐξηση τῶν μελῶν του, καθὼς καὶ στὴ συνέχισιν τῆς σειρᾶς τῶν ὁμιλιῶν ποῦ εἶχε ἐγκαινiasθεῖ στὴν ἀρχὴ τοῦ ἔτους μὲ δύο ἀνακοινώσεις: τοῦ κ. Γ. Παπαχατζῆ, Προέδρου τοῦ τμήματος, καὶ τοῦ λογοτέχνη κ. Β. Λαζανᾶ. Ἐτσι στὶς 24 Νοεμβρίου, στὰ πλαίσια αὐτῶν τῶν ἐκδηλώσεων τοῦ τμήματος μίλησε ὁ κ. Ἰω. Ταϊφάκος γιὰ τὸ ἀπολεσθὲν ποίημα τοῦ Κ.Π. Καβάφη: «Κάτων παροργισμένοι».

Ἰδιαίτερος λόγος πρέπει νὰ γίνῃ γιὰ τὶς Σχολὰς τοῦ Παρνασσοῦ, οἱ ὁποῖες, ὕστερα ἀπὸ σύντονες προσπάθειες τῆς Κοσμητείας, γιὰ πρώτη φορὰ τῇ νεότερῃ ἱστορίᾳ τους συγκέντρωσαν ἀριθμὸ 700 μαθητῶν, μὲ τὴν προσθήκην νέων τμημάτων (Γερμανικῆς καὶ Ἰταλικῆς Γλώσσας) στὰ ἤδη λειτουργοῦντα (Ἀγγλικῆς, Γαλλικῆς, Ἀρχαίας Ἑλληνικῆς, Δακτυλογραφίας, Πληροφορικῆς, Ἀλφαριθμητισμοῦ). Ἐτσι ἐπιτελεῖται, μὲ τὸν καλύτερον δυνατὸν τρόπο, τὸ κοινωνικὸν καὶ παιδευτικὸν ἔργο τῶν Σχολῶν, ὅπως τὸ εἶχε ὁραματισθεῖ ὁ εἰσηγητῆς τῆς συστάσεώς τους, ρομαντικὸς ποιητῆς, Σπυρίδων Βασιλειάδης, πρὶν ἀπὸ ἓνα καὶ πλέον αἰῶνα, τὸ 1872.

Ἀπὸ τὴν ἰδρυσὴ τοῦ ὁ Σύλλογός μας πρωτοστατοῦσε καὶ στὸν ἐπιστημονικό, ἀλλὰ καὶ στὸν κοινωνικό τομέα. Εἰδικὰ στὴν κοινωνική προσφορά τοῦ ἀποδείχθηκε ἐπανελημμένα πρωτοπόρος: ἰδρυσε τὴ μοναδική γιὰ τὴν ἐποχὴ τῆς Σχολῆς Ἀπόρων Παίδων, διοργάνωνε φιλανθρωπικὲς ἐκδηλώσεις, καθὼς καὶ διαφωτιστικὲς ὁμιλίες γιὰ ἐθνικά, πολιτιστικά καὶ κοινωνικά θέματα, ποὺ συνέβαλαν στὴν ἐπιμόρφωση καὶ ἐνημέρωση τοῦ κοινοῦ γιὰ τὰ ἐκάστοτε φλέγοντα ζητήματα. Σὲ αὐτὸ ἀκριβῶς ἀποσκοπῶντας ὁ Σύλλογος διοργάνωσε μαζὶ μὲ τὴν Ἑλληνικὴ Ἑταιρεία Μελέτης καὶ Ἀντιμετώπισεως τοῦ AIDS διαφωτιστικὴ ἐκδήλωση, τὴν 1η Δεκεμβρίου, ἡμέρα τοῦ παγκοσμίου ἑορτασμοῦ καταπολεμήσεως τοῦ AIDS. Στὰ πλαίσια τῆς ἐκδηλώσεως ἐγινε ὁμιλία καὶ ἐγκαινιάσθηκε Ἐκθεση ἀφίσας σχετικῆς μὲ τὴν ἀσθένεια αὐτή, τὴ σύγχρονη μάστιγα τοῦ αἰῶνος μας.

Τὴν Κυριακὴ 18 Δεκεμβρίου ἐορτάσθηκαν μὲ ἐπισημότητα τὰ «Χριστούγεννα στὸν Παρνασσό». Ὁμιλητές, μὲ ἐπίκαιρα θέματα, στὴν ἐκδήλωση αὐτὴ ἦσαν οἱ κ.κ. Ν. Χρονόπουλος, καθηγητὴς στὸ Πανεπιστήμιο Κρήτης, καὶ Δ. Καλαμάκης, διδάκτωρ τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν, ἐνῶ ὁ ἡθοποιὸς καὶ λογοτέχνης κ. Χρ. Κατσιγιάννης ἐδιάβασε ἀποσπάσματα ἀπὸ χριστουγεννιάτικα διηγήματα. Τὸ δεύτερο μέρος τῆς ἐορτῆς ἐλάμπρυνε μὲ τὴ συμμετοχὴ τῆς ἡ Παιδικῆ Χορωδία τῆς Ἱερᾶς Μητροπόλεως Νικαίας, ὑπὸ τὴ διεύθυνση τοῦ μουσικοῦ κ. Δ. Κανάρη, ἡ ὁποία ἀπέσπασε τὰ θερμὰ χειροκροτήματα τῶν ἐορταστῶν.

ΓΕΡΑΣΙΜΟΣ Γ. ΖΩΡΑΣ

ΟΙ ΝΕΩΤΕΡΕΣ ΘΕΡΜΟΠΥΛΕΣ ΜΑΣ

Πανηγυρικός 28ης 'Οκτωβρίου

ΚΩΣΤΑ ΠΑΠΑΠΑΝΟΥ

Κυρίες και Κύριοι,

Στή ζωή ανθρώπων και λαών, έρχονται, τότε τότε, κάποιες στιγμές, κάποιες ώρες, πού τὸ πνεῦμα τους καὶ ἡ ψυχὴ τους ὑψώνονται πάνω ἀπὸ τὸ ὕψος τοῦ αἰσθητοῦ κόσμου. Φτάνουν καὶ φτερουγίζουν στὸ χῶρο τοῦ ὑπερκόσμου, τοῦ ἰδεώδους, σηματοδεύοντας τὸ παρὸν τους καὶ σηματοδοτώντας τὸ μέλλον τους.

Τέτοιες στιγμές, τέτοιες ώρες, ἦταν γιὰ τοὺς Ἕλληνες τῆς γενιᾶς μου οἱ τελευταῖοι μῆνες τοῦ 1940 καὶ οἱ πρῶτοι τοῦ 1941, πού παραμένουν σύμβολο μιᾶς ἀπὸ τὶς σπουδαιότερες περιόδους τῆς φυλῆς μας καὶ πού ἀρχή τους ἦταν ἡ νύχτα τῆς 28 'Οκτωβρίου 1940.

Ἦταν μιὰ γλυκεῖα χεινοπωριάτικη νύχτα. Ἀπὸ κείνες πού συχνὰ γνῶριζε τότε ἡ Ἀττικὴ. Τρεῖς ὅστερ' ἀπὸ τὰ μεσάνυχτα. Ἡ Ἀθήνα, μὲ τοὺς 500.000 κατοίκους της, δίχως νέφος καὶ διοξείδιο τοῦ ἄζωτου, κοιμόταν ἡσυχῇ. Ὀνειρευόταν. Τὸ ἴδιο καὶ ἡ Κηφισιά, πού ἦταν κι' αὐτὴ μικρὴ, πολὺ μικρότερη ἀπὸ σήμερα.

Σ' ἓνα σπίτι τῆς μόνο, ἐκεῖ κοντὰ στὴν ὁδὸ Κεφαλληνίας καὶ Δαγκλῆ, ἔγινε ἀξαφνα κάποια ἀναταραχὴ. Ἀπὸ ἓνα αὐτοκίνητο, πού σταμάτησε μπροστὰ του, βγῆκαν δύο ἄντρες. Κάτι εἶπαν στὸ θυρωρὸ - φρουρὸ καὶ κείνος χτύπησε τὸ κουδούνι. Σὲ λίγο, ἓνας ἡλικιωμένος μικρόσωμος ἄντρας πρόβαλε στὴν πόρτα. Μόλις εἶδε τοὺς ξένους, εἶπε κάτι στὸ θυρωρὸ - φρουρὸ κι' ὁ ἓνας ἀπὸ τοὺς δύο, πέρασε τὸν μικρὸ κῆπο κ' ἔφτασε κοντὰ του. Μισόσφιζαν βιαστικὰ τὰ χέρια καὶ μῆκαν στὸ σπίτι.

— Ἐξοχότατε, λέει ὁ ἐπισκέπτης, δίχως ἄλλο προοίμιο, ἔχω ἐντολὴ νὰ σᾶς ἐπιδώσω μιὰ ἐπείγουσα διακοίνωση τῆς κυβέρνησής μου, καὶ τοῦ 'δῶκ' ἓνα φάκελο.

Ὁ ἄνθρωπος αὐτὸς ἦταν ὁ Πρεσβευτὴς τῆς Ἰταλίας στὴν Ἀθήνα, Ἑμμανουέλε Γκράτσι, πού τ' ὄνομά του πέρασε στὴν ἱστορία καὶ ἰδιαίτερα στὴν ἐλληνικὴ. Ὁ ἄλλος, ὁ μικρόσωμος ἄντρας, ἦταν ὁ Πρωθυπουργὸς τῆς Ἑλλάδας, Ἰωάννης Μεταξᾶς.

Ἐβγαλε ἀπὸ τὸ φάκελο τὸ ἔγγραφο κι' ἄρχισε νὰ διαβάζει. Ὅσο προχωροῦσε στὸ διάβασμα, τὸ χέρι του ἄρχισε νὰ σιγοτρέμει καὶ τὰ μάτια του κάπως νὰ ὑγραίνουν πίσω ἀπὸ τὰ ματογυῶλια του. Σάν ἀποτέλειωσε τὸ διάβασμα εἶπε μὲ κάποια ταραχὴ.

— Ὡστε, λοιπόν, ἔχουμε πόλεμο;

— Δὲν εἶναι ἀπαραίτητο, ἀποκρίθηκε ὁ Πρεσβευτὴς. Ἡ Κυβέρνησή μου ἐλπίζει ὅτι θὰ δεχθῆτε ν' ἀφήσετε νὰ περάσουν τὰ στρατεύματά μας γιὰ νὰ καταλάβουν στρατηγικὰ σημεῖα τῆς χώρας σας.

— Καὶ ποιά εἶναι αὐτὰ τὰ στρατηγικὰ σημεῖα;

— Δὲν εἶμαι σὲ θέση νὰ σᾶς πῶ ἐξοχότατε. Ἡ κυβέρνησή μου δὲν μὲ ἐνημέρωσε. Γνωρίζω μόνο ὅτι τὸ τηλεσίγραφο ἐκπνέει στὶς ἑξι τὸ πρωῒ.

— Τότε ἡ διακήρυξη αὐτὴ ἀποτελεῖ κήρυξη πολέμου τῆς Ἰταλίας ἐναντίον τῆς Ἑλλάδος.

— Ὅχι ἐξοχότατε. Εἶναι τηλεσίγραφο.

— Ἰσοδύναμο μὲ κήρυξη πολέμου.

— 'Ασφαλώς όχι, γιατί πιστεύω ότι θα παράσχετε τις διευκολύνσεις που ζητάει η κυβέρνηση μου.

Στιγμή κρίσιμη, κορυφαία, δραματική για κάθε Έλληνα. Ξέχωρα για τον Πρωθυπουργό της Ελλάδας. Άκουγε, ένιωθε καλά, να σημαίνει η ώρα στο ρολόι της ιστορίας. Σύγκαιρα άκουγε, ένιωθε καλά, και τον άποχηχο της βουερής, όμορφωνης επιθυμίας του λαού της. Κ' ήταν μόνος, όλομόναχος. Μπρός στο παρελθόν και το μέλλον της φυλής. Κ' έπρεπε να πάρει τη μεγάλη απόφαση γι' αυτό το παρελθόν και το μέλλον της πατρίδας του και του λαού της.

— ΟΧΙ, ούτε λόγος μπορεί να γίνει για έλευθερη διέλευση απόκριθηκε, με κάποια έξαψη αλλά και σταθερότητα, ό Πρωθυπουργός της Ελλάδας.

Έτσι, Κυρίες και Κύριοι, ό Γκράτσι περιγράφει τη σκηνή αυτή στά άπομνημονεύματά του, που κυκλοφόρησαν με τον τίτλο *Il Principio della fine*, ή αρχή δηλ. του τέλους.

Γνώριμη σκηνή, λόγια γνωστά για τους Έλληνες και τη φυλή τους. Και ή πιό βιαστική άναδρομή στον άπέραντο ιστορικό τους χώρο, πάμπολλες άπ' αυτές θά διαπιστώσει. Μπορεί όχι με το ίδιο λεκτικό. Όμως με την ίδια άπόλυτα έννοια, την ίδια σημασία. Άποφασίσαμε όλοι να πεθάνουμε παρά να σου παραδώσουμε την πόλη μας, άπάντησε, πριν άπό πολλούς αιώνες, τό 1453, κι' ό τραγικός εκείνος αυτοκράτορας και ύστατος ύπερασπιστής της Κωνσταντίνος Παλαιολόγος, στον Μωάμεθ που του ζήτησε να του παραδώσει τη Βασιλεύουσα.

«Έλα να τά πάρεις», ήταν και ή άπόκριση, πολλούς αιώνες άκόμα πιό πριν τό 480 π.Χ. κείνου του ένδοξου Βασιλιά της Σπάρτης, του Λεωνίδα, στους άπεσταλμένους του μεγάλου Πέρση Βασιλιά, που πήγαν να του ζητήσουν να τους παραδώσει τά όπλα τους και να τους άφηνε λεύτερο τό πέραςμα. Μ' αυτή την άπάντηση, τους έδιωξε κ' έδωκε την ιστορική μάχη της θυσίας που 'καμε τον Ξέρξη να θαυμάσει και εόδαιμονίζει τους Έλληνες για τη φιλοπατρία τους και τό φιλελευθερισμό τους. «Όπως ούν έσεσθαι άνδρες άξιοι της έλευθερίας ής κέκτησθε και ής ύμās έγω εόδαιμονίζω...», θά πεί άργότερα.

«Αν θές τό Μεσολόγγι, έλα να τό πάρεις», είπε κι' ό Μάρκος Μπότσαρης, πολύ άργότερα τό 1822, στον Όμέρ Βρυώνη, που 'κανε την πρώτη πολιορκία της ιερής αυτής πολιτείας μας.

«ΟΧΙ, ούδέ λόγος μπορεί να γίνει για έλευθερη διέλευση», είπε κι' ό Πρωθυπουργός της Ελλάδας στη μεγάλη και πάνοπλη Ιταλία την ιστορική αυτή νύχτα της 28 Όκτωβρίου 1940. Κ' ήταν αυτό τό ΟΧΙ έντονη, όπως είπα, κι' όμοθυμη θέληση κι' άπόφαση του λαού της Ελλάδας που τό 'καμε λάβαρο και θούριο, πίστη κι' όρμη κ' έστησε τις «Νέωτερες Θερμοπύλες μας».

Όταν τό χάμα της μεγάλης εκείνης ήμέρας— που ό Σικελιανός τη βάπτισε «Μητέρα - Ημέρα»— οι σειρήνες, με τους στριγγοπαγερούς τους ήχους, άνήγγειλαν την προκλητικά ιταμότατη επίθεση του έχθρου στο πάτριο έδαφος και μάλιστα μιση ώρα πριν να έκπνεύσει ή προδεσμία,— «αι ιταλικαι δυνάμεις προσβάλλουν άπό της 5.30 πρωινής τά ήμέτερα τμήματα προκαλώσεως της έλληνοαλβανικής μεθορίου...», έλεγε τό πρώτο άνακοινωθέν του Γεν. Έπιτελείου — σ' όλη τη χώρα και ιδιαίτερα έδω στην Άθήνα, ένα βοηθό σηκωνόταν σιγά-σιγά. Άπό σπίτι σε σπίτι, άπό δρόμο σε δρόμο, άπό συνοικία σε συνοικία. Κι' όλο μεγάλωνε, κι' όλο άνέβαινε ψηλά στον ούρανό, διαλαλώντας στά πέρατα της οικουμένης, ότι ό έλληνικός λαός προτίμησε και πάλι τό δρόμο της θυσίας και του μαρτύριου, άπό την ύποταγή, την άτίμωση και τη ντροπή.

Ποτέ άλλοτε ό ήλιος της Ελλάδας δέν φώτισε τόσο γελαστά, τόσο χαρούμενα πρόσωπα, όσο την ιστορική εκείνη μέρα. Τά τράμ— που κυκλοφορούσαν τότε στην Άθήνα—

ήταν κατάφορτα, ίδια τσαμπιά μελίσσι. από τους λεβέντες έφεδρους, που 'τρεχαν, πλημμυρισμένοι από ένθουσιασμό και με τὸ χαμόγελο στὰ χεῖλη — ὅπως ἔλεγε τὸ τραγούδι πού από τὴ δεύτερη κιόλας ἡμέρα τραγουδιόταν — νὰ ντυθοῦν, νὰ ὀπλισθοῦν καὶ νὰ φύγουν γιὰ τὸ μέτωπο. Ν' ἀναμετρηθοῦν με τὸν ὑπουλο ἐχθρό. 'Αλλὰ καὶ με τὸ θάνατο, με τὶς ἀρρώστειες καὶ τὶς κακουχίες. (Τότε δὲν ὑπῆρχε τὸ φροῦτο τοῦ «ἀντιρρησία συνειδήσεως», οὔτε τοῦ φυγόστρατου γιὰ ψυχολογικὰ τάχα προβλήματα. 'Αλλ' οὔτε καὶ Κυβέρνηση με τὴ διάθεση νὰ συζητήσει, ἀλλ' οὔτε καὶ ν' ἀκούσει κάτι τέτοιο. 'Αλλοι καιροί, ἄλλοι ἄνθρωποι). Λίγο παρόξω, στὶς ἀπόμερες συνοικίες, ἀπ' ὅπου πέραγαν τὰ τραῖνα, κατάφορτα με ἐκεῖνα τὰ γενναῖα παιδιά τῆς 'Ελλάδας, οἱ γριές γυναῖκες, καθισμένες στὶς ἐξόπορτες ἢ στὶς αὐλές — τότε δὲν ὑπῆρχαν ἀκόμα οἱ πολυκατοικίες — κούναγαν τὰ τρεμάμενα χέρια τους σὲ θερμὸ γλυκὸ χαιρετισμό. Κι' ὅταν τὰ τραῖνα χάνονταν, πέρα στὸ μάκρος τῶν φιδωτῶν γραμμῶν, τὰ σήκωναν ψηλὰ στὸν οὐρανό, σὲ ἱκεσία, σὲ δέηση θερμὴ γιὰ τὸν καλὸ καὶ τιμημένο γυρισμό τους.

Ὅλ' ἡ 'Αθήνα πανηγύριζε, λές καὶ γιόρταζε τρανὴ γιορτὴ. 'Αλλὰ καὶ στὶς ἄλλες πολιτείες καὶ στὰ χωριά, δὲν ἦταν μικρότερη ἡ ἑξαρση καὶ ἡ ἀνάταση. Ξέχωρα στὰ χωριά τῆς Πίνδου καὶ τῆς 'Ηπείρου, πού οἱ ἀφανεῖς ἥρωες κάτοικοί τους, ἔτρεξαν στὸ πρῶτο κάλεσμα τῶν διοικητῶν τῶν στρατιωτικῶν τμημάτων μας, νὰ στρατευθοῦν, ἰδιόμορφοι ἐθελοντές, καὶ νὰ σταθοῦν πλάι τους δίχως ὄπλο καὶ στολὴ. Νὰ γίνουν πολῦτιμοι συμπαραστάτες, τῆς ἄμυνας στὴν ἀρχὴ καὶ τῆς ἐπίθεσης στὴ συνέχεια, με τὸ νὰ δίνουν πρόθυμα ὅτι κι' ἂν εἶχαν. ἀλλὰ καὶ με τὸ νὰ γίνουν — ξέχωρα οἱ γυναῖκες — ὑπόζυγια, κουβαλώντας πολεμοφόδια, τραυματίες κι' ἄλλα χρειαζόμενα. Βράχο τὸ βράχο, μονοπάτι τὸ μονοπάτι. Μέσα στὸ κρύο, στὸ χαλασμό καὶ στὸ πηχτὸ σκοτάδι. 'Αφοβοὶ, ἀτάραχοι, γενναῖοι. Στύλοι τοῦ χρέους καὶ τῆς τιμῆς.

«Ὁ Μεταξὺς ἡμπορεῖ δικαίως νὰ ἰσχυρισθεῖ ὅτι με τὸν βιβλικὸ τρόπον με τὸν ὁποῖον ὠμίλησεν, ἐξεπροσώπησεν τὴν θέλησιν καὶ τοῦ τελευταίου ὑποδηματοκαθαριστοῦ τῶν 'Αθηνῶν...», ἔγραψε ὁ Γερμανὸς Πρεσβευτὴς στὴν 'Αθήνα Πρίγκηψ Φὸν 'Ερμπαχ 'Εσενμπεργκ, σὲ μυστικὴ ἐκθέσὶ τοῦ πρὸς τὸ 'Υπουργεῖο 'Εξωτερικῶν τῆς πατρίδας του τὴν 15 Νοεμβρίου 1940.

Κι' ἀληθινά, ὅλ' οἱ 'Ελληνες, ὅπως εἶπα, τῆς πολιτείας καὶ τοῦ χωριοῦ, τοῦ βουνοῦ, τῆς θάλασσας καὶ τοῦ κάμπου, συνειδητοποιώντας τὴ νέα πρόκληση τῆς ἱστορίας, παραμέρισαν, ἔξεχσαν ἐχθρότητες, μίσση, διαφωνίες κι' ἄλλα παρόμοια, πού γιὰ χρόνια τοὺς βασάνιζαν καὶ τοὺς χώριζαν, κ' ἔγιναν ὅλοι ἓνα καὶ ξεσηκώθηκαν γιὰ τὸν ἀγῶνα ὑπὲρ βωμῶν καὶ ἐστιῶν.

Εἶχε πολεμῆσει κι' ἄλλες πολλὲς φορές ἡ 'Ελλάδα, ἀπαντώντας στὸ προσκλητήριο τῆς ἱστορίας, με ὑψηλὴ συνειδήση χρέους. Ὅμως ποτὲ ἄλλοτε δὲν δόθηκε τόσο ἐνωμένη, ὅσο σ' αὐτὸ τὸν πόλεμο. Ἡ καρδιά κι' ὁ νοῦς ὅλων, κάθε λόγος τους καὶ πράξη τους, ἦταν δοσμένα, χωρὶς ἐπίδειξη καὶ στόμφο, δίχως ἑπαρση, στὰ κακοτράχαλα βορειοηπειρωτικά βουνά, ὅπου ὁ ἀνθὸς τοῦ γένους ἔδινε τὸ ἅπαντο τῆς ψυχῆς του.

Δὲν ἦταν ὀλότελα ἀνόποπτος ὁ ἑλληνικὸς λαός. Ὁ 'Ιταλικὸς φασισμός, ἀπὸ τὸ 1939 ἀκόμα, εἶχε ἀρχίσει νὰ φανεράνει τοὺς ἀνομους κι' ἀνῆθικους σκοπούς του σὲ βάρος μας. Τὴν 12 'Ιουνίου 1940 τρία ἰταλικά ἀεροπλάνα εἶχαν βομβαρδίσει τὸ βοηθητικὸ τοῦ στόλου «Ὁρίων» καὶ τὸ ἀντιτορπιλικὸ «'Υδρα», κοντὰ στὴν Κρήτη. 'Ενα μὴν' ἀργότερα τὰ βομβαρδιστικά τοῦ ἔριξαν πάλι 4 βόμβες στὰ ἀντιτορπιλικά μας «Βασιλεὺς Γεώργιος» καὶ «Βασίλισσα Ὁλγα», κοντὰ στὴν Κόρινθο κι' ἀκόμα σ' ἓνα ὑποβρύχιο, κοντὰ στὴ Ναύπακτο. 'Αλλὰ ἀεροπλάνα τοῦ βομβάρδισαν τὸ πλοῖο «Φρίντων». Ὡσπου στὶς 15 Αὐγού-

στου, ανήμερα στη γιορτή της Μεγαλόχαρης, τορπίλλισαν και βούλιαξαν, στο λιμάνι της Τήνου το 'Αντιτορπιλικό μας «Έλλη».

Ή κυβέρνηση τὰ 'κρυβε όσο μπορούσε γιά ν' αποφευχθούν αντιδράσεις κι' άλλες εκδηλώσεις, πού θά μπορούσαν νά θεωρηθούν πρόκληση από τόν άξιοθρήνητο και ύποκριτη 'Ιταλό δικτάτορα.

Όμως, ό λαός λίγο πολύ τὰ μάθαινε, τὰ ψυχανεμιζόταν. Κι' από τή μιá μεριά έλπιζε — πάντα ό άνθρωπος έλπίζει στο καλύτερο — ότι θ' απέφυγε τόν πόλεμο κι' από τήν άλλη μεριά στέριωνε, χαλύβδωνε ήρεμα και ψύχραιμα τήν απόφασή του γι' αντίσταση και τιμωρία τοῦ εχθροῦ. Κι' όταν είδε πώς οί έλπίδες του βγήκαν όλες πλάνες, δέχθηκε τήν πρόκληση και δόθηκε στόν υπέρτατο άγώνα, πού σάν εκτυφλωτική άστραπή έσχισε τὰ σκοτάδια τής άπόγνωσης, πού μέσα τους άγκομαχοῦσε όλόκληρη ή ανθρωπότητα, κι' ανέβασε τή χώρα μας στις πιό κορυφαίες, στις όριακές θέσεις της οίκουμένης. «Όμπρός ή 'Ελλάδα σκώθηκε, και διασκορπάει τὰ σκότη — άνάστα ή ανθρωπότη — κι' άκλούθα τήν, όμπρός!» Τραγούδησε ό ποιητής.

Ήταν κάτι τό άπρόσμενο. Ό κόσμος όλος, όταν τό 'μαθε, τό είδε σάν μιá μάταιη προσπάθεια θυσίας στο βωμό τής έλευθερίας. Όλες οί συγκυρίες, όλα τὰ πραγματικά γεγονότα τό έβεβαίωναν. Όλες οί χώρες τής δυτικής Εὐρώπης, άνάμεσά τους και ή μεγάλη Γαλλία, είχαν πέσει, ή μιá ύστερ' από τήν άλλη, κάτω από τόν —ένισχυμένο κι' από τό σύμφωνο μέ τή Ρωσία, τό γνωστό σύμφωνο Ρίμπεντροπ-Μολότοφ— χιτλερικό όδοστρωτήρα, πού άνίκητος προχωροῦσε γιά τή βόρεια 'Αφρική, ένw οί 'Ιταλοί είχαν φτάσει ως τήν Αίγυπτο και νοτιότερα ως τήν Αιθιοπία. Μόνο ή 'Αγγλία άντιστεκόταν, μ' άβέβαιη όμως τήν αντίστασή της, γιατί ή 'Αμερική δέν είχε ακόμα μπει στόν πόλεμο. Όστόσο, ή μικρή και ιστορική 'Ελλάδα, πού μοίρα της είναι νά δέχεται τελεσίγραφα, γιά τή στέρηση τών υπέρτατων ανθρωπίνων αγαθών, τής έλευθερίας, δηλ. τής ατομικής αξιοπρέπειας κι' ανεξαρτησίας, αλλά και μοίρα της νά στέκεται φρουρός, πρόμαχος και υπερασπιστής τους, αποτόλμησε ν' άμφισβητήσει τό άήττητο τοῦ φασισμού. Όρθώθηκε περήφανα, γενναία, στόν άπρόσκλητο εισβολέα, μέ μιá πίστη γιά τή νίκη παράλογη, τρελλή. Σάν εκείνη πού λέει ό ποιητής και πού σάν τήν 'χεις «όσο αλόγιστο και πλάνο— ό νοῦ σου κι' άν τό ξέρει— ήλιο προσμένει τὰ μεσάνυχτα —κι' άστροφεγγιά τό μεσημέρι—», προκαλώντας σ' όλους εκπληξη κι' όταν πέρασε στήν άντεπίθεση και σημείωσε τή μεγάλη νίκη του— πού ήταν και νίκη παγκόσμια— κατάπληξη και θαυμασμό.

Γιατί αλήθινά, ή νίκη εκείνη, τό συγκλονιστικό εκείνο γεγονός τής γενιάς μου, δέν ήταν μόνο σωτηρία τής έλευθερίας κι' ανεξαρτησίας μας, δέν ήταν μόνο προβολή μας στόν κατάπληκτο κόσμο τής γής — πού στο περισσότερο μέρος του άν δέν είχε άρχίσει νά μῆς ξεχνάει, είχε άρχίσει νά μῆς βλέπει μέ μιá κάποια συγκατάβαση άν όχι άνοχη— άπ' άφορμή τίς τόσες κακοκεφαλίες μας, όπως δυστυχώς γίνεται και σήμερα— ήταν ακόμα και ή πρώτη νίκη στήν καρδιά κείνου τοῦ μεγάλου πολέμου. Ή πρώτη φύση τοῦ δράματος τής συντριβής τοῦ φασισμού, πού τόν εκπροσωποῦσαν ή Γερμανία, ή 'Ιταλία και ή 'Ιαπωνία και πού παίχθηκε στα ήπειρωτικά βουνά.

Δέν τό λέμ' έμεις, αλλά οί ίδιοι οί Ξένοι. «Τό θέαμα» έγραφε ή εφημερίδα *Kristian's Dagens Morgen*, τών «ολίγων 'Ελλήνων στρατιωτών πού συγκρατοῦν και άπωθοῦν τὰ στρατεύματα τής μεγάλης 'Ιταλίας, έχει τόση εξαιρετική σημασία, ώστε μπορεί νά πει κανείς άδίστακτα, ότι ίσως εκεί πάνω, στα βουνά τής 'Ηπείρου, κρίνεται ή τύχη τοῦ όλου πολέμου». «Οί 'Ελληνες κατήγαγαν τήν πρώτην πραγματικήν ήτταν εις τās κατά ξηράν δυνάμεις τοῦ άξονος», έγραφαν και οί *Tägliches* τής Νέας 'Υόρκης. «Μέσα σ' ένα μήνα τό μικρό έλληνικό 'Εθνος διέλυσε τόν επιάλτη πού έσκοτίζε τό πνεῦμα τοῦ δημοκρατικοῦ κόσμου...», είπε στη Βουλή τών Λόρδων ό τότε 'Υπουργός 'Εξωτερικῶν τής 'Αγγλίας, Λόρδος Χάλιφαξ. «Μποροῦμε νά βεβαιώσουμε ότι άπ' άφορμή τίς έλληνικές νίκες, έγινε

γεγονός πρωταρχικής σημασίας, ικανό να μεταβάλει το μέλλον της Ευρώπης κι' ολοκληρώσει το κόσμον», έγραψαν οι *Τάιμς* του Λονδίνου. «Αν δέν γινόταν ή πετυχημένη αυτή αντίσταση των Έλλήνων δέν ξέρουμε τί αποτελέσματα θά είχαμε...», είπε κι' ο μέγας ήγέτης και νικητής του φοβερού αυτού πολέμου Ούϊνστον Τσώρτσιλ, πού μ' άλλη ευκαιρία φώναζε «Ζήτω ή 'Ελλάδα», ελληνικά. «Πολεμήσατε άσπλοι έναντίον πανόπλων και νικήσατε. Μικροί έναντίον μεγάλων και επικρατήσατε. Δέν μπορούσε να γίνει άλλιώτικα γιατί είσατε Έλληνες. Κερδίσαμε χρόνο για να άμυνθούμε... Σάν Ρώσοι και σάν άνθρωποι σάς ευγνωμονούμε...», είπε άργότερα κι' ο ραδιοφωνικός σταθμός της Μόσχας. Τόμοι όλόκληροι θά μπορούσαν να γίνουν οι έπαινοι, τα έγκώμια κι' άλλα παρόμοια πού γράφτηκαν και είπώθηκαν για κείνο τό κατόρθωμά μας. Άλλο άν με τόν καιρό —και με δικό μας κάπως φταιζιμο— ο ένας ύστερ' από τόν άλλο τά λησμόνησαν.

Είπώθηκε και γράφτηκε, και τότε κι' άργότερα, ότι οι 'Ιταλοί δέν έπολέμησαν. Ότι έδειξαν δειλία κι' άλλα παρόμοια. Για χάρη της ιστορικής αλήθειας κι' όχι για έξαρση της σημασίας κείνης της κορυφαίας μας στιγμής — τέτοια κατορθώματα, τέτοιοι ήρωισμοί και θυσίες, όπως εκείνης της θρυλικής έποποιίας μας δέν έχουν ανάγκη — για χάρη, λέγω, της ιστορικής αλήθειας, πρέπει να επισημανθεί και να τονισθεί ότι οι 'Ιταλοί πολέμησαν και πολέμησαν καλά. «Ο έχθρός», γράφει στο βιβλίο του *Μάχη της Ελλάδας*, ο Θεοφ. Παπακωνσταντίνου, πού ήταν στο μέτωπο ως ανταποκριτής της έφημερίδας *Προία*, «εμάχετο και μάλιστα με πείσμα εντός των ορίων της ανθρωπίνης άντοχής και των υλικών μέσων πού διέθετε. Έκάμπτετο μόνο τη στιγμή πού ή εξέλιξη του άγώνος απαιτούσε να υπερβεί τόν έαυτό του... Έπεισόδια, βέβαια, πού μαρτυρούν δειλίαν και φυγομαχίαν τού έχθρου δέν λείπουν. Άλλά είναι απλά έπεισόδια. Κάθε νίκη μας ως τώρα υπήρξε καρπός υπερανθρώπου μόχθου». Παρόμοια μαρτυρία δίνει κι' ο Άγγελος Τερζάκης πού ήταν κι' αυτός στο μέτωπο. «Ξαφνικά», γράφει στο βιβλίο του *Ελληνική Έποποιία 1940-1941*, «μέσα στο γλυκό χάρμα ξεχύνονται οι Εύζωνοι. Οι σαλπικτές σημαίνουν, οι βουνοπλαγιές αντιδούν από τις ιαχές, τη χλαλοή, τις πρώτες χειροβομβίδες. Το πρώτο σύστημα τού αντίπαλου δέν προφταίνει να λειτουργήσει. Οι πολυβολητές του πιάνονται στον ύπνο. Άλλά πιο πίσω, οι άλλοι ξυπνάνε, ανασυντάσσονται γοργά, παλαβωμένοι και τότε αρχίζει πάλι σώμα με σώμα... Οι 'Ιταλοί δέν υποχωρούν παρά μονάχα βήμα τό βήμα. Ο άγώνας συνεχίζεται σ' όλες τις κατευθύνσεις δηλαδή μέρα ως τό βράδι. Όταν πιά πέφτει τό σκοτάδι τό διάσελο Κούτσι έχει πέσει. Στην Παπαθιά, όμως, ή αντίσταση τού έχθρου δέν έλεγε να λυγίσει...». Άλλά και οι ήγήτορες τού στρατού μας βεβαιώνουν τη μαχητικότητα τού αντίπαλού μας. «Γενικά τό ιταλικό πεζικό», γράφει ο στρατηγός Κατσιμήτρος, «υπό ικανήν διοίκησην έπολέμησε καλά. Ο 'Ιταλός στρατιώτης κατά την άμυναν ιδίως και υπό καλής χείρας, υπήρξε πολύ καλός μαχητής...».

Πολέμησαν, λοιπόν, οι 'Ιταλοί. Νικήθηκαν, όμως, γιατί ο αντίπαλός τους ήταν ύπερτερος, όχι σέ μέσα, τό αντίθετο, αλλά σέ ψυχή και φρόνημα. Γιατί τό ήθικό τού Έλληνα στρατιώτη ήταν πέρ' από τό ανθρώπινο, ενώ τό δικό τους ήταν απλώς ανθρώπινο, αλλά και κάπως διαβρωμένο από τη παραπλάνησή τους με την προπαγάνδα τού φασιστικού καθεστώτος της χώρας τους ότι οι Έλληνες δέν θά πολεμούσαν. Πέρα και πάνω απ' όλα, όμως, γιατί ο Έλληνας στρατιώτης ήταν έμποτισμένος με βαθύτατη και έντονη ιστορική συνείδηση, πού δίνει άπέραντη δύναμη και άντοχή για πράξεις ήρωισμού κι' αυτοθυσίας. Με τη συνείδηση και τη μνήμη ενός πανένδοξου παρελθόντος και με τ' όραμα ενός μέλλοντος, πού δέν έπρεπε να είναι κατώτερο αυτού τού παρελθόντος «Οι Έλληνες μάχονται με τη συνείδηση ότι τούς ατενίζουν οι αιώνες», γράφει πάλι ο Παπακωνσταντίνου.

Κοντολογίς, νικήθηκαν οι 'Ιταλοί, όχι γιατί δέν έπολέμησαν, αλλά γιατί τούς έλειπε

κείνος ο ιδιαίτερος ψυχισμός που είχαν οι Έλληνες. Κι' όπως είναι ιστορικά αποδειγμένο, μεγαλύτερη δύναμη και τελειότερο κι' αποτελεσματικότερο όπλο από την ψυχή δεν υπάρχει.

Μ' αυτή την ψυχή κι' αυτή τη συνείδηση, με θέληση προμηθεική και δύναμη θεϊκή, εκείνοι οι 35.000 γενναίοι μας, που βρέθηκαν στα σύνορα τις πρώτες ημέρες, δέχθηκαν —Δαυίδ αντίκρυ σέ Γολιάθ— και κράτησαν την επίθεση 100.000 πάνοπλων και στη συνέχεια, με τους άλλους που συνάχθηκαν εκεί, αντίστρεψαν όλη την κατάσταση και ματαίωσαν τα σχέδια του δολεροῦ αντίπαλου.

Κ' είναι αυτός ο ψυχισμός, αυτό το φρόνημα, που 'δινε σέ κείνους τους άντρειωμένους μας τη δύναμη και την άντοχή νά σηκώσουν τό φοβερό μαρτύριο τής άγριας παγωνιάς, που 'φτανε τους 20 βαθμούς κάτω από τό μηδέν, την πείνα, τις χιονοθύελλες, τις άρρώστειες και τόσα άλλα δεινά που έξαντλοῦσαν κάθε ανθρώπινη άντοχή και ύπομονή. «Είδα ένα λοχαγό» εἶπε σέ όμιλία του ο Μυριβήλης—που βρέθηκε κι' αυτός, σέ κείνα τὰ βουνά όπου οι γενναίοι μας έδιναν τό άπαντο τής καρδιάς και του κορμιού τους—«νά περπατάει με φασκιωμένα τὰ δύο του πόδια από τὰ κρουπαγήματα, άκουμπώντας με κόπο σ' έναν όρθοστάτη. Γιατί δεν μπαίνετε σ' ένα νοσοκομείο του είπα. Νά φύγω; Και τούτους που νά τους αφήσω, μου άποκρίθηκε, δείχνοντάς μου σύγκαира κάμποσα κεφάλια φαντάρων όλοτρόγυρα που μās κοιτάζαν». «Πρησμένοι οι περισσότεροι, άρρωστοι, με μιά κουβέρτα μόνο και λιγοστή τροφή, πολεμοῦσαν και προχωροῦσαν...», γράφει, πάλι, ο Τερζάκης.

Ώστόσο, παρ' όλ' αυτά, κείν' οι υπεράνθρωποι, παραμερίζοντας τό «οἷς ή πρόθεσις έστιν άδικεῖν, αυτούς οὔδὲ δικαία άπολογία ίσχύει...» του Αἰσώπου, στους άποφασισμένους δηλ. ν' άδικήσουν ούτε ή δίκαιη άπολογία έπιτρέπεται, παρ' όλ' αυτά, κείν' οι υπεράνθρωποι, λέγω, φέρθηκαν στους αίτιους αυτού του μαρτυρίου τους με τη μεγαλύτερη γενναιοψυχία, την πιό ύψηλή άξιοπρέπεια. «Είδα έναν άξιοματικό», λέει πάλι ο Μυριβήλης, «που 'κανε παρατήρηση σ' ένα δεκανέα γιατί βρήκε νά 'χει κρυμένο στο άντίσκηνο του έναν Ίταλό φαντάρο κι' άκουσα τό δεκανέα νά λέει μουδιασμένα: "Ήταν βαριά πληγωμένος... Άν τον έστελνα με τους άλλους θά 'μενε στο δρόμο από την αίμορραγία"». Άλλά και οι ξένοι είπαν πολλά γι' αυτή τη συμπεριφορά μας. «Η μεταχείριση των αίχμαλώτων», γράφει ο Άγγλος Δημοσιογράφος David Walker, «ήταν άψογη. Ο Έλλην στρατιώτης έπολέμησε με άγρίαν μανίαν άνθρωπου υπερασπίζοντας την γήν του. Ζήτημα παραδόσεως δεν ύπήρχε... Ίσως όμως ή μεγαλύτερα του άξία έγκειται εις τό ότι έν μέσω όλης αυτής τής άγριότητος οὔδέποτε έχασε την άξιοπρέπειάν του... Πόσες φορές δεν είδα Έλληνας στρατιώτας νά δίνουν τὰ τελευταία τους τσιγάρα, την περιορισμένη μερίδα του ψωμιού τους, σέ Ίταλούς αίχμαλώτους...».

Όσο κι' αν ψάξει κανείς, θά βρεῖ πλήθος τις διαπιστώσεις πώς ή φοβερή αυτή δοκιμασία του πολέμου του 1940 - 1941, για μιά φορά άκόμα άποκάλυψε με τη γενιά εκείνων των Έλλήνων, τους άνεξάντλητους θησαυρούς τής έλληνικής ψυχής κ' έπιβεβαίωσε τη ζωτικότητα και τό ύψηλό ήθος τής φυλής. Οι Έλληνες για μιά φορά άκόμα, έκαμαν τό χρέος τους άπέναντι στην Ιστορία τους και στην Ιστορία τής ανθρωπότητας, αλλά και στις ύψηλές ανθρώπινες άξίες —την έλευθερία, τη φιλοπατρία τόν ανθρωπισμό— που σ' αυτόν έδω τό χώρο, τόν έλληνικό, πρωτοφύτρωσαν και καρποφόρησαν, άποκτώντας έτσι τό δικαίωμα ν' ανακραξουν τό λόγο του Όράτιου: *Execit monumentum, ύψωσα δηλ. μνημείο*.

Μ' αυτό τό ΟΧΙ, μ' αυτή τη λέξη - σύμβολο, που δεν είπώθηκε από κανέναν άλλο

λαό, οί Ἕλληνες, φτάνοντας στήν ἀκμή τῆς αὐτοσυνειδησίας τους — πού εἶναι προσδιορισμένη ἀπό αἰῶνες καί αἰῶνες — ἔδειξαν, ἐκεῖ πάνω στά βουνά τῆς Βόρειας Ἠπείρου, μπρός στά μάτια τοῦ Θεοῦ κι' ὀλόκληρου τοῦ κόσμου, τήν ταυτότητά τους πού βρέθηκε πέρα γιά πέρα γνήσια. Μ' αὐτές τīs «Νεώτερες Θερμοπύλες» δοκιμάσθηκαν «ὡς χρυσός ἐν χωνευτηρίῳ» καί βρέθηκαν γνήσιοι ἀπόγονοί τῶν μεγάλων ἐκείνων προμάχων τῆς Σαλαμίνας, τοῦ Μαραθῶνα, τῶν Θερμοπυλῶν καί τοῦ ἀνεπανάληπτου 1821. Ἀκόμα, ὅμως, χτύπησαν, πάνω στό ἀμόνι τῆς ἱστορίας ὅλου τοῦ κόσμου, ἕναν ἀπόλυτα ἀναγκαῖο, γιά τὸ μέλλον τους, κρίκο καί τὸν πρόσθεσαν στήν ἀλυσίδα τοῦ ἱστορικοῦ τους βίου. Σ' ὅσους μᾶς ἤξεραν καί μᾶς εἶχαν ξεχάσει, τοὺς ἔκαμαν, καθὼς εἶπα, νά μᾶς ξαναθυμηθοῦν. Σ' ὅσους δὲν μᾶς ἤξεραν, τοὺς ἔκαμαν νά μᾶς γνωρίσουν, ὅπως ἀκούσατε ἀπὸ τὰ δημοσιεύματα καί τīs δηλώσεις τῶν μεγάλων ἐκείνης τῆς ἐποχῆς ὀλόκληρου τοῦ κόσμου.

Μ' αὐτὸ τὸ μέγιστο κατόρθωμά τους, τέλος, ἄναψαν καί φούντωσαν τὴ μεγάλη καί ἡρωϊκὴ ἀντίστασή τους στὴ διάρκεια ἐκείνης τῆς τριπλῆς ἀπάνθρωπης κατοχῆς, πού ἀκολούθησε, μὲ πρώτη ἐκδήλωσή της τὸν πρωτόφαντο ἐορτασμὸ αὐτῆς τῆς ἐπετείου.

Ὅπως γράφει ὁ τύπος τῆς ἐποχῆς ἐκείνης, τὸν ἀμέσως ἐπόμενο χρόνο, τὴν 27 Ὀκτωβρίου 1941, ὀλόκληρο τὸ μνημεῖο τοῦ ἀγνώστου στρατιώτη, βρέθηκε, παρ' ὅλο πού τὸ φρουρούσαν οἱ καταχτητές, ὀλόγιομο ἀπὸ στεφάνια κι' ἀνθοδέσμες, καί τὴν ἄλλη μέρα, τὸ πρωὶ τῆς 28 Ὀκτωβρίου 1941, μὲ μιὰ μεγάλη ὁμάδα ἀπὸ ἀνάπηρους τοῦ τρισένδοξου αὐτοῦ πολέμου, νά στέκουν στὴ μεγάλη πλακόστρωτη πλατεία, πού ξανοίγεται μπρός του. Ἄλλοι μὲ τὰ καροτσάκια τους, ἄλλοι μὲ τīs πατερίτσες τους κι' ἄλλοι ἀκουμπώντας ὁ ἕνας πάνω στὸν ἄλλο ἢ σὲ κάποιον ἄλλο πού ἦταν γερός.

Κάποια στιγμή πλησίασαν κ' ἔκαμαν ἕνα ἡμικύκλιο κοντὰ στό μνημεῖο κι' ἀπόκοντα, τρεῖς ἀπ' αὐτοὺς, προχώρησαν, κρατώντας ἕνα στεφάνι, τὸ πρῶτο στεφάνι γιά τοὺς νεκροὺς τῆς θρυλικῆς αὐτῆς ἐποποιίας μας. Ἀνέβηκαν καί ἰστάθηκαν μπρός ἀπὸ τὸν ἀγνώστο στρατιώτη. Ἐκεῖ, ἕνας ἀπ' αὐτοὺς, ἐκεῖνος πού κρατοῦσε τὸ στεφάνι, ἔκαμε ἀκόμα δυὸ βήματα, μὲ τὴν πατερίτσα του, τὸ κατέθεσε κ' εἶπε μὲ τρεμάμενη φωνή: «Νεκροὶ ἦραres ἀδελφοί μας, εἶχαμε πολλὰ νά σᾶς ποῦμε. Καταλαβαίνετε, ὅμως, ὅτι μὲ τīs συνθήκες πού μᾶς ζῶνουν δὲν μπορούμε νά τὰ ποῦμε καί μάλιστα δυνατὰ. Ἐσεῖς ὥστόσο δὲν ἔχετε ἀνάγκη ἀπὸ φωναχτά λόγια γιά νά μᾶς καταλάβετε. Ἀκούστε, λοιπόν, λίγα ἀπ' αὐτὰ πού θέλαμε νά σᾶς ποῦμε...». Ἐδῶ σῶπασε καί γιά ἕνα λεπτό νεκρικὴ σιγὴ ἀπλώθηκε σ' ὅλο τὸ χῶρο κι' ὀλόγυρά του. Ὑστερα ξαναμίλησε. «Εἶπα ὅτι εἶχαμε νά σᾶς ποῦμε. Εἶμαστε βέβαιοι ὅτι μᾶς καταλάβατε...».

Ὑστερα γύρισαν καί οἱ τρεῖς, ἐνώθηκαν μὲ τοὺς ἄλλους, κ' ἔφυγαν ὅπως ἦρθαν.

Ἔτσι πρωτογιορτάσθηκαν οἱ νεώτερες αὐτῆς Θερμοπύλες μας, ὥσπου ὕστερ' ἀπὸ τὴν ἀπελευθέρωσή μας ὀρίσθηκε ἐπίσημα νά γιορτάζονται ὡς ἐθνικὴ γιορτὴ.

Καί πολὺ σωστά, γιὰ αὐτὴ τὴν ἡμέρα τῆς ὁμόψυχης κι' ὁμόφωνης ἀντίστασης τοῦ λαοῦ μας, στήν πρόσκληση τῆς μοίρας καί τῆς ἱστορίας, πού ἔφερε τὴ μεγάλη νίκη μὲ τὴν οἰκουμενικὴ, καθὼς εἶπα, σημασία, κάθε ἐλληνικὴ ψυχὴ, κάθε ἐλληνικὴ μνήμη, πρέπει νά φτερουγίζει στήν Πίνδο, στήν ὁμορφὴ κοιλάδα τοῦ Καλαμά, στά αἵματοποτισμένα ὑψώματα τῆς δουλωμένης Κορυθαῖας, στό Πόγραδετς, στήν Κλεισούρα, στό Τεπελένι. Σ' ὅλους τοὺς λόφους καί σ' ὅλα τὰ λαγκαδία αὐτῶν τῶν βουνῶν, ὅπου οἱ γενναῖοι μας πρόσφεραν τὴν ὠραία τους ζωὴ. Ἐκεῖ ὅπου τὸ χορτάρι καί τὸ κοντόθαμνο θρασυμανοῦν καί πού ὥστόσο κανένα καντήλι δὲν καίει μὲ τὸ λάδι τῆς στοργῆς τῆς μέννας, τῆς ἀγάπης τῆς γυναίκας ἢ τῆς λατρείας τῆς ἀγαπημένης. Νά φτερουγίζει, λέω, ἐκεῖ γιά ν' ἀποθέσει τὸ αὔλο χᾶδι της, τὸ ἀνάερο φιλὶ της, τὸ νοερό ἐπιτάφιο κερί τῆς εὐλαβείας της. Προπαντός, ὅμως, γιά ἔμπνευση καί διδασμα, γιά τόνωση κι' ἀναβάφτιση τῆς ἱστορικῆς μνήμης, πού μόνον αὐτὴ κραταίει τὸ ἦθος ὑψηλό, τὸ φρόνημα γενναῖο, πού μὲ τὴ σειρά τους προάγουν καί διασφαλίζουν τὴ συνέχεια καί τὴν προκοπὴ τοῦ καθενός.

Αυτά δηλ. πού έχουν και θά 'χουν πάντα ανάγκη οί "Έλληνες. Γιατί έχουν νά ζήσουν σ' έναν ανταριασμένο κόσμο, πού όλο και θά φτωχαίνει από κείνες τις ιδέες, τις αξίες και τις αρχές, πού υψώνουν τό άτομο πάνω από τό ζωικό του είναι και πού μ' αυτά μπόρεσε νά επιβιώσει και νά θαυματοουργήσει μέχρι σήμερα. Σ' ένα κόσμο πού όλο θά συμπίεζεται από τη σύγχυση και την αγωνία—άπ' άφορμή αδιάκοπων άλλ' άμφιβολων μεταλλαγών και μετακινήσεων, στ' όνομα ενός τάχα προοδευτισμού και μιås δñθεν εξέλιξης—και προπαντός με έναν άσιγαστο κι' άνερχόταγο ευδαιμονισμό και με την οικογένεια (για την όποία ή Θάτσερ είπε σέ πρόσφατο συνέδριο «πώς είναι νηπιαγωγείο, σχολείο, νοσοκομείο, τόπος ψυχαγωγίας και άνάπαυσης, διαμόρφωσης του χαρακτήρα και του πιστεύω μας και γενικά προετοιμασίας για τη ζωή»), έναλασσόμενη συμβατική συγκατοίκηση. Κι' όχι μόνο νά ζήσουν αλλά και ν' αντιμετώπισουν ένα ζωτικό, για την ύπαρξή τους, κίνδυνο. Τόν κίνδυνο της όλο κ' έντεινόμενης άπειλής, κατά της δδαφικής άκεραιότητας κι' άνεξαρτησίας τους, άφου ή άπειλή αυτή δέν είναι — κι' αυτό πρέπει νά τό συνειδητοποιήσουν για καλά — για έξι ή δέκα μίλια, για ύφαλοκρηπίδα και γι' άλλα παρόμοια, αλλά για τό Αίγαίο. Γι' αυτή τη θάλασσα, την πλατιά και μεγάλη, με τά όλογάλανα μαρμαίροντα νερά, πού είναι τό λίκνο της φυλής και προπαντός, ή κύρια έγγύηση και διασφάλιση της ύπαρξης, της ελευθερίας και της επιβίωσής τους. 'Ακόμα, όμως, και νά πετύχουν στο μεγάλο και τό ίδιο ζωτικό άθλημα πού άναγκαστικά θά πάρουν μέρος. Στο άθλημα δηλ. της ισότιμης και ισάξιας θέσης και παρουσίας τους στη μεγάλη Εύρωπαϊκή Οικογένεια των 300 και πλέον εκατομμυρίων κατοίκων, πού για καλή τύχη τους είναι μέλη της και πού, σέ πρώτη ούσιαστική έπαφή μαζί της θά 'ρθουν τό 1992, με την έφαρμογή της ελεύθερης διακίνησης αγαθών, ιδεών και ανθρώπων.

Γιατί, όπως είπε ό προηγούμενος Πρόεδρος της 'Επιτροπής της μεγάλης αυτής οικογένειας, ό Γκαστόν Τόρν, ή πολιτικοκοινωνική αυτή όντότητα, «δέν θά είναι ένα υπερευρωπαϊκό Κράτος πού θ' άπορροφήσει τά Κράτη - μέλη του, ούτε τους πολιτισμούς τους, αλλά μία πολυεθνική ένότητα πού άντι νά περιορίζει και νά μειώνει τά 'Εθνη - μέλη της, θά τό σέβεται και θά εμπλουτίζεται από την ποικιλία των πολιτιστικών τους παραδόσεων, των γλωσσών τους και των ιστορικών ιδιαιτεροτήτων τους». Γιατί ή «εύρωπαϊκή αυτή όλοκλήρωση», όπως είπε πριν δύο βδομάδες στις Βρυξέλλες κι' ό Καγκελλάριος της Δυτικής Γερμανίας Χέλμουτ Κόλ, «δέν πρόκειται νά όδηγήσει στην παραίτηση από τά δικαιώματα της έθνικής κυριαρχίας».

Σ' αυτόν, λοιπόν, τόν όρατο και ειρηνικό συναγωνισμό πού θ' αναπτύσσεται άνάμεσα στις χώρες - μέλη της 'Ενωμένης Εύρώπης, για νά διατηρήσουν τις πολιτιστικές ή ιστορικές τους δραστηριότητες, οί 'Έλληνες θά πρέπει άν θέλουν νά μη χαθούν, νά μη γίνουν ύπηρετες ή ύποταχτικοί των άλλων, νά κάμουν τό ίδιο. Νά διασώζουν δηλ. και νά εμπλουτίζουν τόν πολιτισμό τους. Κοντολογίς ν' αναπτύξουν και νά ένισχύουν την όσο γίνεται μεγαλύτερη και ισχυρότερη αυτοσυνειδησία και αυτογνωσία τους, πού βασική τροφή και στήριξή τους, πρώτη κι' άποτελεσματικότερη είναι ή ιστορική μνήμη, ή πιό σφιχτή πρόσδεση στις ρίζες, στο παρελθόν. «Δέν υπάρχει καμιά αντίθεση από τό ν' αγαπάς την πατρίδα σου και ταυτόχρονα νά αίσθάνεσαι Εύρωπαίος», είπε, πριν από λίγο καιρό, ό Μιττεράν.

'Ακόμα, όμως, και για νά μπορούν ν' ανταποκρίνονται στη μεγάλη πρόκληση. Νά εισφέρουν δηλ. κι' αυτοί στη διαμόρφωση της νέας πολιτιστικής διάστασης, πού ό υπερεθνικός αυτός σχηματισμός θέλει νά δημιουργήσει, και πού περιεχόμένο της είναι «ή ελευθερία και άκεραιότητα της ανθρώπινης προσωπικότητας — μιås προσωπικότητας πού δέν θά βουλιάζει στην ίλύ τοϋ ύλισμού — έν' άποδεκτό μέτρο δικαιοσύνης και ή διασφάλιση της ειρήνης. Μιά εισφορά πού ή Εύρώπη την περιμένει από την 'Ελλάδα». «'Η Εύρώ-

πη» γράφει επιγραμματικά ο Κωνσταντίνος Τσάτσος, «μὰς θέλει. 'Αλλ' ὡς Ἕλληνες κι' ὄχι ὡς ἀρνητές τῆς ἐλληνικότητάς μας».

Γιατί, παρ' ὅλα τὰ στραβά κι' ἀνάποδα, πού συνεχίζουμε νὰ κάνουμε, ἡ μεγάλη αὐτὴ οἰκογένεια ἐξακολουθεῖ νὰ μὰς βλέπει — καὶ σ' αὐτὸ δὲν εἶναι μικρὴ ἡ συμβολὴ τοῦ μεγάλου αὐτοῦ ἔπους πού γιορτάζουμε ἀπόψε — σὰν κληρονόμους ἐνὸς πολύτιμου καὶ παν-ἐνδοξου παρελθόντος, στὸ ὁποῖο συνεχίζει νὰ καταφεύγει — παρὰ τὴ δεσποτεία τῆς τεχνολογίας καὶ τῆς τεχνικῆς — γιὰ τὴν ἠθικὴ τῆς ἀνύψωσης κ' ἐνίσχυση. «Ἡ Εὐρώπη ξαναγυρίζει στὶς πηγές της», ἔγραψ' ἓνα γαλλικὸ περιοδικό, ἀλλὰ κ' εἶπαν πολλοὶ ἐπίσημοι ξένοι, ὅταν συνδεθήκαμε ὀριστικά κι' ὁλοκληρωτικά μετὰ τὴν Εὐρωπαϊκὴ Κοινότητα. «Οἱ εὐρωπαϊκὲς δημοκρατίες, οἱ ἀρχές τους, οἱ ἰδέες τους, ἀνήκουν — σὲ μιὰν ἀναλυτικὴ ἔννοια — στὴν ἀρχαία Ἑλλάδα», εἶπε πρὶν ἀπὸ λίγες ἡμέρες στοὺς Δελφούς, ἡ γνωστὴ Γαλλίδα Εὐρωβουλευτὴς καὶ πρῶν Ὑπουργὸς Σιμόν Βέλ.

Γιὰ ὅλ' αὐτὰ, οἱ σημερινοὶ καὶ προπαντὸς οἱ αὐριανοὶ καὶ μεθωριανοὶ Ἕλληνες, ἔχουν περισσότερὸ ἀπὸ ἄλλοτε ἀνάγκη ἀπὸ ἥθος ὑψηλὸ καὶ φρόνημα γενναῖο, πού, ὅπως εἶπα, μόνο ἡ ἱστορικὴ μνήμη τὰ διασφαλίζει.

Ἐπιβάλλεται, λοιπόν, κλῆ καὶ δόξες, ὅπως οἱ νεώτερες αὐτὲς Θερμοπύλες μας, νὰ γίνουν ἀσβηστὴ μνήμη. «Τὸ γένος βουλιαγμένο στὸν ἀγῶνα — νὰ λυτρωθεῖ μονάχο του μπορεῖ — μὰ νὰ ζυπνήσει πλέρια ἡ μνήμη — βαθιά του, ἀδάμαστη καὶ τρομερὴ —» λέει ὁ ποιητής. Νὰ γίνουν μῦθος, παραμῦθι γιὰ τίς γενιές πού θὰ ῥχονται καὶ θὰ φεῶνουν. Γιὰ νὰ διδάσκονται καὶ νὰ παραδειγματίζονται.

Γιατί δὲν πρέπει νὰ μὰς διαφεύγει ὅτι αὐτὸ τὸ ἔπος μας κι' ἄλλα πιὸ παλιά, μόνο σὰν ἄκουσμα, σὰν ριπὴ ἀνέμου φτάνει στὴ σημερινὴ γενιά. Δὲν ξέρουν τίποτα ἢ καλύτερα δὲν ἔχουν τίποτα οἱ διάδοχοί μας ἀπὸ τὴν αἴσθηση τῆς δικῆς μας, πού συντηρεῖ, ὅσο μπορεῖ νὰ συντηρεῖ ἀκόμα, ἡ μνήμη τῆς μεγάλης αὐτῆς ἡμέρας τοῦ ἔθνους μας. Λέγω ὅσο μπορεῖ ἀκόμα νὰ συντηρεῖ, γιατί, πρέπει νὰ τὸ παραδεχτοῦμε, ὅτι καὶ σὲ μὰς κάτι, ἀπὸ τὸ πέρασμα τοῦ χρόνου, ἔχει ἀλλάξει. Ὁ χρόνος μνημειώνει μὰ σύγκαιρα καὶ ἀλλοιώνει. Καὶ γιὰ μὰς, ὅσο νὰ ἔναι, ὅλο καὶ περισσότερὸ γίνεται ἱστορία καὶ λιγότερο παρουσία, ἡ ὑψηλόφρων αὐτὴ ἐκδήλωση τῆς 28 Ὀκτωβρίου 1940. «Μιὰ ἱστορικὴ στιγμή», γράφει Ἕλληνας στοχαστής, «μιάς τέτοιας θερμότητος, περιέχει δύο συστατικὰ ἀνισης ἀντοχῆς: Ἐνα ἄρωμα κ' ἓνα φρόνημα. Τὸ ἄρωμα, ὅσο καλὸ καὶ δυνατό κι' ἂν εἶναι, ξεθυμαίνει. Ὅσο καὶ νὰ προσπαθήσουμε δὲν μποροῦμε γιὰ πολὺ νὰ τὸ κρατήσουμε. Τὸ φρόνημα, ὅμως, εἶναι ἀπόσταγμα, καταστάλαγμα καὶ μπορεῖ νὰ διαφυλαχτεῖ καὶ φυσικά καὶ νὰ μεταβιβασθεῖ».

Μ' αὐτό, λοιπόν, τὸ φρόνημα, ἀκμαῖο καὶ δυνατό, μετὰ τὴν ἱστορικὴ μνήμη γεγονότων, ὅπως τὸ πανένδοξο αὐτὸ ΟΧΙ, οἱ Ἕλληνες θὰ μποροῦν νὰ ἐπιβιώνουν ἀδούλωτοι καὶ ἀνεξάρτητοι, ἰσότιμοι καὶ ἰσάξιοι μετὰ τοὺς ἄλλους καὶ νὰ λένε, ὅπως λέει ὁ ποιητής, πῶς εἶναι πολῖτες «μιάς πατρίδας πού ἔχει ζήσει τιμημένη στοὺς αἰῶνες — καὶ πού κάθε ἐποχὴ μετὰ τὸ ΟΧΙ τῆς — στεριώνει Πλαταιεὺς καὶ Μαραθῶνες... Καὶ γι' αὐτὸ κατορθώνει πάντα περήφανη νὰ ζεῖ...».

ΒΙΒΛΙΟΚΡΙΣΙΕΣ

Κ. Π. ΤΣΑΦΑΡΑ: 'Η εξέλιξη τής έννοιας τής δικαιοσύνης στό πλατωνικό έργο, 'Αθήνα 1987, σ. 109.

Στό έργο αυτό του κ. Κ. Π. Τσαφαρά έπιχειρείται προσέγγιση στό τμήμα έκείνο τής πλατωνικής πολιτικής φιλοσοφίας πού αναφέρεται στην δικαιοσύνη, σ' ένα εξελικτικό επίπεδο· ή έννοια αυτή «συνιστά τόν προορισμό του ανθρώπου ως πολιτικού όντος και ως ήθικης αὐταξίας στην πολιτική κοινότητα» (σ. 23).

Στά πρώτα κεφάλαια του έργου του «'Η ένότητα τής άρετς», «'Η δικαιοσύνη ως πολιτική τέχνη», «Τό δίκαιο και τό δσιο», «'Η δικαιοσύνη ως νομιμότητα», «'Η δικαιοσύνη ως όρθότητα», «'Η δικαιοσύνη ως προϊόν του λόγου» ό σ. έπιχειρεί νά όριοθετήσει την έννοια τής δικαιοσύνης στό πλατωνικό έργο και ιδιαίτερα την συμβολή της για την όρθή ρύθμιση του κοινωνικού βίου, έπισημαίνοντας κυρίως τόν δυναμικό χαρακτήρα τής έννοιας αυτής, όπως εκδηλώνεται ανάμεσα στό απόλυτο και στό σχετικό τής πολιτικής πράξης. Τά υπόλοιπα κεφάλαια του έργου αυτού «'Ο πλατωνικός πολιτικός πειραματισμός», «'Η δικαιοσύνη ως πολιτική έπιστήμη», και «'Η νομική έννοια τής δικαιοσύνης» ό σ. προχωρεί στην διερεύνηση του τρόπου πρακτικής εφαρμογής τής περί δικαιοσύνης πλατωνικής αντίληψως όπου ή συνύπαρξη του άρχοντος και του νόμου φαίνεται νά παρεμποδίζει αυθαιρεσίες και έκτροπές στό κοινωνικό πλαίσιο αναφοράς, στό μέτρο πού «ή πολιτική βούληση του άρχοντος θά είναι αγαθή, ή έρμηνεία του νόμου όρθή, και ή σκοπιμότητά του αδιάβλητη» (σ. 73). Στό τελευταίο κεφάλαιο ό σ. έπιχειρεί έπισκόπηση στις κριτικές άπόψεις των μελετητών τής πλατωνικής πολιτικής φιλοσοφίας στό όποιο κεφάλαιο, καιτοι αναπτύσσονται και εξετάζονται όρισμένες επί μέρους άπόψεις, άπουσιάζει ή προσωπική, συνολική έρμηνεία τής πλατωνικής αντίληψως από τόν ίδιο τόν συγγραφέα, πέρα από άνυπεράσπιστη την όμολογία του για την αόθηνικότητα τής σκέψης του μεγάλου φιλοσόφου. 'Ωστόσο πρόκειται για έργο χρήσιμο για τους έραστές τής πλατωνικής πολιτικής σκέψης, στό μέτρο πού έπισημαίνεται ό εξελικτικός χαρακτήρας τής περί δικαιοσύνης πλατωνικής αντίληψως.

ΜΑΝΩΛΗΣ ΜΑΡΚΑΚΗΣ

ΜΑΝΩΛΗ ΜΑΡΚΑΚΗ: Πολιτική νομιμοποίηση και βιομηχανική κοινωνία: Σπουδή έμπειρικής κοινωνιολογίας, 'Αθήνα 1988, έκδ. Α. Ν. Σάκκουλας, σ. 118.

'Η έρευνα αυτή εξετάζει την σχέση μεταξύ του κυβερνητικού οικονομικού παρεμβατισμού και τής συγκέντρωσης του εισοδήματος σέ μη κομμουνιστικά αναπτυσσόμενα έθνη. 'Η αναλογία των δημοσίων οικονομικών δαπανών, ή αναλογία των δημοσίων αποταμιεύσεων, ή αναλογία των δημοσίων κοινωνικών δαπανών και, τέλος, ή αναλογία των δημοσίων επενδύσεων προς τις συνολικές σταθερές επενδύσεις έλήφθησαν ως οι έμπειρικοί δείκτες για την μέτρηση του κυβερνητικού οικονομικού παρεμβατισμού. 'Ο συντελεστής συγκέντρωσης εισοδήματος GINI, από την άλλη μεριά, έλήφθη ως τό περιληπτικό μέτρο συγκέντρωσης του εισοδήματος. 'Από την έρευνα αυτή προέκυψε ότι οι δημόσιες επενδύσεις και οι δημόσιες κοινωνικές δαπάνες συσχετίζονται αντίστροφα προς την συγκέν-

τρηση του εισοδήματος, ενώ οι δημόσιες οικονομικές δαπάνες και οι δημόσιες αποταμιεύσεις συσχετίζονται ευθέως προς την εισοδηματική συγκέντρωση. 'Ακόμη βρήκαμε ότι ενώ η έμφαση στις δημόσιες κοινωνικές δαπάνες δεν φαίνεται ν' αποτελεί την τυπική περίπτωση των κοινωνιών που εξετάστησαν, οι ύψηλές δημόσιες επενδύσεις αδυνατούν να αναχαιτίσουν τις συνέπειες των άλλων δεικτών του κυβερνητικού οικονομικού παρεμβατισμού στην συγκέντρωση του εισοδήματος. Βρέθηκε ότι η επίδραση του κυβερνητικού οικονομικού παρεμβατισμού προς την συγκέντρωση του εισοδήματος πραγματοποιείται συνήθως με τη μεσολάβηση βιομηχανικών δομών υψηλής κεφαλαιοποίησης — που τείνουν να προκύπτουν από την αναπτυξιακή προσπάθεια — όπως και με την διόγκωση των δημοσίων γραφειοκρατιών. Τό σχετικά μικρό μέγεθος του δείγματος (14 χώρες της Νοτίου 'Αμερικής) τείνει να επιβάλλει κάποιους περιορισμούς στις γενικεύσεις που θα μπορούσαν να διατυπωθούν με βάση τα εύρηματα αυτά. Τα εύρηματα αυτά τείνουν να καταδεικνύουν ότι η ισορροπία του κοινωνικού συστήματος παραμένει προβληματική και υποθετική στην έκταση που η παρέμβαση των κυβερνωσών ομάδων στην βιομηχανική ανάπτυξη δεν επιφέρει μια δικαιότερη κατανομή του εθνικού εισοδήματος. Από την άλλη μεριά, η επίδραση της οικονομικής ανάπτυξης στην διάρθρωση των εισοδηματικών κατανομών ενδέχεται να είναι διαφορετική εάν μικρές αλλά δυναμικές οικονομικές επιχειρήσεις διεκδικήσουν μία μερίδα μεγαλύτερη από τις παραχωρήσεις της αλαθροεργού πολιτείας. Στις κοινωνίες που εξετάσαμε, η πολιτική συμμετοχή των λαϊκών μαζών τείνει ν' άπειλει την νομιμότητα ενός πλουραλιστικού συστήματος κοινωνικής και πολιτικής οργάνωσης όταν η κατανομή των οικονομικών προνομίων φαίνεται να προδίδει τις ανερχόμενες προσδοκίες των στρωμάτων αυτών.

Γ. ΘΕΟΦΑΝΟΥΣ

ΑΙΚΑΤΕΡΙΝΗΣ ΧΡΙΣΤΟΦΙΛΟΠΟΥΛΟΥ: Βυζαντινή 'Ιστορία, Β' 2, 867-1081, 'Αθήναι, 1988, σ. 484 + 1 χάρτης.

Η καθηγήτρια Αικατερίνη Χριστοφιλοπούλου (δίδαξε Βυζαντινή 'Ιστορία στο Πανεπιστήμιο 'Αθηνών από το 1960 μέχρι το 1986) εξέδωσε τον τρίτο τόμο της σειράς των εγχειριδίων Βυζαντινής 'Ιστορίας (Β' 2). Το 1975 και το 1981 εκδόθηκαν αντίστοιχα οι τόμοι Α': 324 - 610 και Β' 1: 610 - 867. Η έκδοση του τρίτου τόμου βρίσκει την συγγραφέα μακριά από τα πανεπιστημιακά της καθήκοντα, γεγονός που ενισχύει την ελπίδα ότι σύντομα θα ολοκληρώσει το έργο της με την παρουσίαση και της ύστεροβυζαντινής περιόδου, που αναμένει ακόμη 'Ελληνα Ιστορικό, για να της αφιερώσει τόμο ανάλογο με την σπουδαιότητά της.

Το έργο της Χριστοφιλοπούλου δεν προσθέτει ένα ακόμη εγχειρίδιο Βυζαντινής 'Ιστορίας στα ήδη υπάρχοντα. 'Αποτελεί άριστο συνδυασμό διδακτικής μεθοδολογίας και επιστημονικής εγκυρότητας. Στις σ. 9 - 260, που μπορούν να θεωρηθούν ως πρώτο μέρος του έργου, μελετώνται τα ιστορικά γεγονότα κατά ιστορικούς ενότητες και συνεξετάζονται οι επιπτώσεις των δυναστικών μεταβολών στην πολιτική, κοινωνική και πνευματική εξέλιξη τόσο στον κορμό της αυτοκρατορίας όσο και στους όμορους λαούς των παρυφών της. Κατ' αυτόν τον τρόπο αποφεύγονται γενικεύσεις και ανακρίβειες που συχνά εμφανίζονται ως συνέπεια του παραδοσιακού συστήματος μελέτης κατ' αυστηρή διαδοχή των αυτοκρατόρων. Συγκεκριμένα, στον παρόντα τόμο εξετάζονται: η Μακεδονική δυναστεία και ο ιδρυτής της (σ. 9 - 45), οι βασιλείες Λέοντος και 'Αλεξάνδρου (σ. 46 - 53), οι νέοι βόρειοι γείτονες και οι σχέσεις με τους 'Αραβες (σ. 54 - 71), οι διάδοχοι του Λέοντος Στ' (σ. 68 - 83), οι εξωτερικές σχέσεις το πρώτο μισό του ι' αϊ. (σ. 84 - 104), οι πρώτοι στρατιωτικοί αυτοκράτορες (σ. 105 - 149), ο Βασίλειος Β' (σ. 150 - 175), η νέα φυ-

σιογνωμία των όμορων χωρών (σ. 176 - 182), ή διεθνής συγκυρία στόν δυτικοευρωπαϊκό χώρο (σ. 183 - 188), ή πολιτική και κοινωνική κρίση του 1α' αϊ. (σ. 189 - 260).

Η αναφορά στις πηγές και στην διεθνή βιβλιογραφία αποτελούν βασικό μεθοδολογικό κανόνα για την συγγραφή του έργου: στην αρχή κάθε κεφαλαίου δίδονται λεπτομερώς οι εκδόσεις των πηγών, παλαιές και νέες, και αξιολογούνται οι πληροφορίες που παρέχονται από αυτές για τó υπό μελέτην θέμα. Πόση βαρύτητα δίδεται στην βιβλιογραφική τεκμηρίωση του έργου φαίνεται και από την είλικρίνεια της συγγραφείας, ή οποία δηλώνει όλους τούς τίτλους των έργων που δέν μπόρεσε νά συμβουλευθί ή τά γνωρίζει μόνον από παραπομπές (π.χ. σ. 27 σημ. 4, σ. 43 σημ. 2, σ. 181 σημ. 5). Με υπευθυνότητα δηλώνει επίσης ότι την ρωσική βιβλιογραφία γνωρίζει από μεταφράσεις και περιλήψεις (σ. 97 σημ. 3). Η γνώση της βιβλιογραφίας δέν φαίνεται μόνον από την άπλη παράθεση τίτλων, αλλά κυρίως από τις σύντομες και ουσιαστικές κρίσεις τις όποιες εκφέρει για βασικά έργα που συμβουλευεται (π.χ. σ. 115 σημ. 2, σ. 223). Τα κείμενα των πηγών παρέχονται χωρίς φειδώ στις ύποσημειώσεις προσφέροντας την δυνατότητα στόν μελετητή νά προβή ό ίδιος σέ συμπεράσματα και νά ελέγξη όσα ή συγγραφείας διατυπώνει στο κείμενό της.

Πρέπει νά σημειωθί ότι ή ιδιαίτερη συμβολή της Χριστοφιλοπούλου στην διδασκαλία της Βυζαντινής Ιστορίας και κατ' επέκταση και στην συγγραφή της παρουσιαζόμενης συνθέσεως έγκαιται στην έρμηνεία των πηγών. Χρησιμοποιούνται όχι μόνον οι ελληνικές πηγές, αλλά και οι άραβικές, συριακές και άρμενικές από μεταφράσεις (σ. 13, 108, 192 - 194). Με ιδιαίτερο ενδιαφέρον εξετάζει ή συγγραφείας τις σλαβικές πηγές, λόγω της σημασίας των για την μελέτη των σλαβικών επιδρομών στόν ελληνικό χώρο και των συνεπειών που αυτές είχαν. Πολύ εύστοχα άναιρεί την θεωρία Σλάβων ιστορικών κατά την όποία οι πρωτοβουλγαρικές επιγραφές 46α και 46β του Μουσείου της Κωνσταντινουπόλεως που βρέθηκαν στην Ν. Φιλαδέλφεια Θεσσαλονίκης είναι δηλωτικές των συνόρων του Βουλγαρικού κράτους, ως περιέχουσες τó όνομα του Βουλγάρου ήγεμόνος: «... έπι Συμεών εκ Θε(εο)υ αρχ(οντο)ς Βουλγάρ(ων)». Κατά την Χριστοφιλοπούλου μόνη ή άναφορά ενός ονόματος σέ μία επιγραφή καθώς και ό τόπος ευρέσεώς της δέν επιτρέπουν παρόμοια συμπεράσματα, δεδομένου ότι ή μετακίνηση του λιθίνου υλικού είναι φαινόμενο συχνό και σύνηθες (σ. 63). Η συγγραφείας κατά την μελέτη των απόψεων των Σλάβων ιστορικών δέν κινείται από στείρο σωβινισμό. Δέν διστάζει νά δεχθί τις άπόψεις των, όταν είναι τεκμηριωμένες, ή νά τις άπορρίψη, όταν είναι άτυχείς: δέχεται π.χ. την θέση του G. Ostrogorsky ότι ό Συμεών στόχευε στην ύποκατάσταση της οίκουμενικής αυτοκρατορίας του Βυζαντίου από άλλη Βουλγαρική υπό Βούλγαρο ήγεμόνα (σ. 84), αλλά άρνείται την ύπερβολική άποψη του ίδιου επιστήμονα κατά την όποία τά όρια του Βουλγαρικού κράτους επέκτεινονταν δυτικά της Βεροίας και των Σερβίων με μόνη, κατ' αυτόν, άπόδειξη την παρουσία ξένης δυνάμεως σέ ξένο έδαφος (σ. 93). Βασικός στόχος της συγγραφείας υπήρξε ή εκ νέου συγγραφή της ιστορίας, όπως αυτή παρουσιάζεται μέσα από τις άμεσες και έμμεσες πηγές (βλ. σ. 27 - 86 του Α' τόμου), οι όποιες, όταν ύποτιμώνται ή έρμηνεύονται χωρίς την δέουσα προσοχή, οδηγούν σέ έσφαλμένα συμπεράσματα. Χαρακτηριστικό παράδειγμα άποτελεί ή περίπτωση του έκχριστιανισμού ομάδας πληθυσμού στην δυτική πλευρά του Ταύγету επί Βασιλείου Β'. Έπισημαίνεται ότι, σύμφωνα με τις πηγές, την ομάδα αποτελούσαν οι του κάστρου Μαΐνης οικήτορες και όχι οι Σκλάβοι ή οι έντόπιοι. Στο σημείο αυτό ή συγγραφείας διορθώνει άνακρίβειες άλλων έρευνητών χρησιμοποιώντας άποκλειστικά τó κείμενο του Κωνσταντίνου του πορφυρογεννήτου Προς τόν ίδιον υϊόν 'Ρωμανόν 50, 32671-79 (σ. 36 - 37, σημ. 36,3 και 37,1).

Τά κείμενα δέν είναι ή μόνη πηγή στην όποία άνατρέπει για νά τεκμηριώσει την έ-

πρυνά της. Σπουδαία είναι η συμβολή της στην έρμηνεία της ιστορίας δια της τέχνης: οι μικρογραφίες του εικονογραφημένου κώδικος Paris. Gr. 510 αποτελούν άριστο βοήθημα για την έρμηνευτική προσέγγιση των ιεραποστολικών προσπαθειών των Βυζαντινών (σ. 37). [Στην σημ. 3 της σ. 37 θα ήταν ίσως σκόπιμο να αναφερθώ και το βιβλίο του G. GALAVARIS, *The Illustrations of the Liturgical Homilies of Gregory Nazianzenus* (Studies in Manuscript Illumination, 6), Princeton, 1969]· το στέμμα που προσέφερε ο Μιχαήλ Ζ' στον Ούγγρο βασιλέα Γέιζα Α' — *corona graeca* — φωτίζει την μελέτη των σχέσεων των βυζαντινών οίκων με την Δύση (σ. 56 - 57)· οι μικρογραφίες του σλαβονικού χειρογράφου της χρονογραφίας του Μανασσή (σ. 158) και του κώδικος Marc. Gr. 217 (σ. 173) χρησιμοποιούνται, για να διερευνηθούν οι πολιτικές και πολιτιστικές επιπτώσεις του βαπτίσματος Ρώσων και Βουλγάρων· τα νομίσματα είναι βασική πηγή για την επισήμανση της πολιτειακής σχέσεως των δύο αδελφών Βασιλείου Β' και Κωνσταντίνου Η' (σ. 152 σημ. 2)· τα μνημεία του Έλλαδικού χώρου κατά τόν Γ' και τόν ΙΑ' αϊ. θεωρούνται ως δείγματα των οικονομικών εξελίξεων στην περιοχή (σ. 410).

Έκτός από την τέχνη, η συγγραφέας χρησιμοποιεί και την ψυχολογική έρμηνεία (σ. 215), προκειμένου να σκιαγραφήσει την προσωπικότητα των αυτοκρατόρων και να διακριβώσει τον ιδιαίτερο ρόλο που μπορεί να παίξει η ψυχολογική και το οικογενειακό παρελθόν ενός ηγέτη στην διαμόρφωση της πολιτικής του (σ. 47 - 51, 210 σημ. 1). Κατά την μελέτη των επιβιώσεων των ιστορικών μορφών στις μεταγενέστερες εποχές επιστρατεύει και την σύγχρονη λογοτεχνία (π.χ. σ. 110 σημ. 3 και σ. 135: Παλαμής και ανώνυμος βυζαντινός ποιητής για τον χαρακτήρα της Θεοφανούς· σ. 173: Παλαμής για τον Βασίλειο Β'). Η αξιοποίηση έρμηνευτικών δυνατοτήτων αναγομένων στους χώρους της ψυχολογίας και της λογοτεχνίας δεν έμποδίζει την Χριστοφιλοπούλου να αναδεικνύεται ικανώτατη έρευνήτρια και στο πεδίο των πολιτικών και κοινωνικών εξελίξεων, όπου δεν διστάζει να δώσει, όταν χρειάζεται, κοινωνιολογικές έρμηνείες των φαινομένων. Κατ' αυτόν τον τρόπο η ένταξη του Ρωμανού Βοΐλα στην άριστοκρατική τάξη έρμηνεύεται ως προϊόν της ανόδου των τεχνοκρατών στα μέσα του ΙΑ' αϊ. (σ. 213).

Στις σ. 261 - 456 εκτίθενται, αναλύονται και εκτιμώνται οι πληροφορίες των πηγών οι σχετικές με το πολίτευμα (σ. 261 - 284), την διοίκηση και την δικαιοσύνη (σ. 285 - 329), τον στρατό (σ. 330 - 353), την κοινωνία, την οικονομία και τα δημόσια οικονομικά (σ. 354 - 403), τις πόλεις και τον πληθυσμό (σ. 404 - 420), την παιδεία (σ. 421 - 428), την Έκκλησία (σ. 429 - 442), τα γράμματα και τις τέχνες (σ. 443 - 456). Το βιβλίο κλείνει με χρήσιμους πίνακες ονομάτων και πραγμάτων (σ. 457 - 470) και νεωτέρων συγγραφέων και έκδοτων (σ. 471 - 478).

Η συγγραφέας, ειδικευμένη πλέον στην μελέτη των πολιτειακών προβλημάτων του Βυζαντίου [βλ. Αικατερίνη Χριστοφιλοπούλου, *Περί το πρόβλημα της αναδείξεως του βυζαντινού αυτοκράτορος*, εν Ε.Ε.Φ.Σ.Π.Α., 12 (1961 - 1962), σ. 458 - 497, 13 (1962 - 1963), σ. 375 - 399 και Της Αυτής, 'Η αντιστασιλεία εις το Βυζάντιον, εν Σύμμεικτα Κ.Β.Ε., 2 (1970), σ. 1 - 144], καλύπτει την έλλειψη ειδικής μονογραφίας για το πολίτευμα καταρτίζοντας σπουδαία σύνθεση των πληροφοριών των πηγών. Άξιοσημείωτη είναι η συμβολή της στα λίγο μελετημένα δικαστικά θέματα. Συγκεκριμένα στην σ. 323 έρμηνεύοντας κείμενο του Θεοδώρου Βαλαμώρος (Γ. Ράλλη - Μ. Πότλη, *Σύνταγμα των θείων και ιερών κανόνων*, Δ', σ. 536) ανατρέπει την άποψη του Κ. Ε. Zachariä ότι οι κριταί του βήλου ήσαν 12 και επισημαίνει ότι 12 ήσαν οι νοτάριοι των κριτών του βήλου και όχι οι ίδιοι οι κριταί. Επίσης, στις σ. 328 - 329 αντικρούει την θέση του Οικονομίδη ότι οι δικαιοφύλακες ήσαν δικαστές κατώτερης βαθμίδας και τους συνδέει με το σε-

κρέτον τῶν δικῶν, χαρακτηρίζοντάς τους ὡς κρατικούς ὑπαλλήλους ἀσχολούμενους μὲ τὴν φύλαξη καὶ ἀρχειοθέτηση τῶν δικαστικῶν ἀποφάσεων. Ἰδιαίτερα λεπτομερὴς καὶ κατατοπιστικὴ εἶναι ἡ σύνθεση τῆς συγγραφῆς γιὰ τὸν στρατό. [Στὴν σ. 348 σημ. 1, στὴν περὶ πολεμικοῦ ναυτικοῦ βιβλιογραφία, μπορεῖ νὰ προστεθῇ τὸ βιβλίον τοῦ Μ. Γ. Σίμψα, *Τὸ Ναυτικὸ στὴν ἱστορία τῶν Ἑλλήνων*, τόμοι 4 (Β' τόμος: Βυζάντιο), Ἀθήνα, 1982]. Στὰ θέματα τῆς οἰκονομίας ἡ συγγραφεὺς διαθέτει ἀσφαλὴ ὁδηγό, ἐκτὸς τῆς διεθνoῦς βιβλιογραφίας, καὶ τὴν σπουδαία συμβολὴ τοῦ συζύγου τῆς καθηγητοῦ κ. Ἀν. Χριστοφιλόπουλου, *Τὸ Ἐπαρχικὸν βιβλίον Λέοντος τοῦ σοφοῦ καὶ αἱ συντεχνίαι ἐν Βυζαντίῳ*, Ἀθήναι, 1935 (σ. 361 σημ. 1, σ. 372 σημ. 2). Ἀξίζει νὰ ἐπισημανθῇ ἡ διαστρωμάτωση τῆς ἀγροτικῆς κοινωνίας σύμφωνα μὲ τὴν οἰκονομικὴ βάση, ὅπως παρουσιάζεται στὸ κεφάλαιο τῆς ἀγροτικῆς οἰκονομίας (σ. 378). Τὸ κεφάλαιο περὶ κοινωνικο-οἰκονομικῶν ἀνταγωνισμῶν στὴν ἀγροτικὴ κοινωνία κλείνει μὲ τὸ συμπέρασμα ὅτι δὲν ὑπάρχει φεουδαρχία στὸ Βυζάντιο καὶ πρὸς ἐπίρρωση τῆς κλασσικῆς πλέον αὐτῆς θέσεως ἐπαναλαμβάνονται οἱ διαπιστώσεις τοῦ Ν. Σβορώνου (σ. 390). Στὸ περιεκτικὸ κεφάλαιο γιὰ τὴν Ἐκκλησίαν ἐντοπίζεται ἀπὸ τοὺς μὴ ἐπαίοντες ἀσάφεια ὡς πρὸς τοὺς σκοποὺς καὶ τὴν δράση τῆς μεταρρυθμιστικῆς κινήσεως τοῦ Cluny (σ. 440, 442). Τὰ γράμματα καὶ οἱ τέχνες μελετῶνται ὅσο εἶναι ἀπαραίτητο γιὰ ἓνα ἱστορικὸ ἔργο. [Περὶ τῆς πνευματικῆς παραγωγῆς τοῦ Ἑλληνισμοῦ τῆς Κ. Ἰταλίας, ἐκτὸς τοῦ παραπεμπομένου στὴν σ. 444 σημ. 3 ἔργου τοῦ Δ. Ζακυθινοῦ, ἔπρεπε ἴσως νὰ ἀναφερθοῦν καὶ τὰ σύγχρονα ἔργα: *Studi bizantini e neogreci. Atti del IV Congresso Nazionale di studi bizantini*, Lecce, 21 - 23 aprile 1980. Calimera, 24 aprile 1980 a cura di Pietro Luigi Leone, Galatina, 1983, σ. 277 - 429 καὶ G. CAVALLLO, VERA VON VALKENHAUSEN, RAFAELLA FARIOLICAMPANATI, M. GIGANTE, V. PACE, Fr. PANVINI ROSATI, *I Bizantini in Italia* (Antica Madre, 5), Milano, 1982, ὅπου καὶ ἐξαντλητικὴ βιβλιογραφία. Ἐπίσης στὴν σ. 446 σημ. 3 ἡ παραπομπὴ στὸ ἔργο τοῦ Κριβοσέιν πρέπει νὰ συμπληρωθῇ καὶ ἀπὸ τὴν ἑλληνικὴ μετάφραση: Ἀρχιεπ. Βασιλείου Κριβοσέιν, *Μέσα στὸ φῶς τοῦ Χριστοῦ*. Ἅγιος Συμεὼν ὁ Νέος Θεολόγος. 949 - 1022. Βίος - πνευματικὸτητα - διδασκαλία. Μετάφρ. Πίτσα Σκουτέρη, Θεσσαλονίκη, 1983].

Ἄς ἐπιτραπῇ νὰ ἐπισημάνωμε ὅτι στὸ σπουδαῖο αὐτὸ ἔργο παρατηροῦνται ὁρισμένες γλωσσικὲς ἀσυνέπειες (π.χ. σ. 30: ἡ ἀποψις, σ. 66 σημ. 1: μετὰ τὸ Μάρτη 907, σ. 63: τοῦ Συμεὼν μεγαλαυχούντος καὶ ἐπιθυμούντος, σ. 59: χαιρόμενος τὸν πολιτισμό), ἴσως λόγω τῆς συντάξεώς του στὴν δημοτικὴ, ἐν ἀντιθέσει μὲ τοὺς δύο προηγηθέντες τόμους ποὺ συντάχθηκαν στὴν καθαρεύουσα.

Ἐν κατακλείδι μποροῦμε νὰ παρατηρήσωμε ὅτι τὸ βιβλίον τῆς Χριστοφιλοπούλου ἀποτελεῖ σημαντικὴ προσπάθεια στὴν σειρὰ τῶν συνθέσεων Βυζαντινῆς Ἱστορίας, στέρεη βάση γιὰ τὸν φοιτητὴ καὶ πολῦτιμο ἐφόδιο γιὰ τὸν ἐμπειρο βυζαντινολόγο.

ΔΙΟΝΥΣΙΟΣ Χ. ΚΑΛΑΜΑΚΗΣ

ΓΕΩΡΓΙΟΥ Κ. ΠΑΠΑΖΟΓΛΟΥ: Μεταφρασμένα τουρκικὰ ἔγγραφα τοῦ Μετοχίου «Ὁρφάνη» τῆς Μονῆς Διονυσίου τοῦ Ἁγίου Ὁρους (1535-1733), (= Ἀρχεῖον Καβάλας 1), Καβάλα 1987, σ. 111 - πίν. I-XII.

Μὲ τὴν ἀνωτέρω μελέτη τοῦ κ. Παπάζογλου ἐγκαινιάζεται μιὰ νέα σειρὰ ἐκδόσεων ἐπιστημονικῶν, ἢ σειρὰ «Ἀρχεῖον Καβάλας» [Δημοσιεύματα Λαογραφικοῦ Μουσείου - Μουσείου ἔργων Πολυγνώτου Βαγῆ] τοῦ Δήμου Καβάλας. Καὶ τὸ νέο αὐτὸ βιβλίον τοῦ κ. Παπάζογλου, ὅπως πληροφορεῖ τὸν ἀναγνώστη του ὁ Πρόλο-

γος, αποτελεί καρπὸ διεξοδικῆς ἐρευνας στὸ Ἀρχεῖο τῆς Μονῆς Διονυσίου τοῦ Ἀγίου Ὁρους.

Ἡ μεθοδικὴ διάρθρωσις τῆς ἐργασίας τοῦ κ. Παπάζογλου ἔχει ὡς ἑξῆς: Π ρ ό λ ο γ ο ς (σελ. 7-8). Β ρ α χ υ γ ρ α φ ί ε ς (σελ. 9-17). Εἰ σ α γ ω γ ῆ (σελ. 19-38). Τὰ ἔ γ γ ρ α φ α (σελ. 39-96). Γενικὸ Εὗρετήριον (σελ. 97-110). Π ε ρ ι ε χ ό μ ε ν α (σελ. 111). Φ ω τ ο γ ρ α φ ί ε ς ἔ γ γ ρ ά φ ω ν (πίν. I-XII).

* * *

Στὴν ἐκτενὴ Εἰσαγωγὴ τοῦ (σελ. 19-38) τὴν ὁποία μάλιστα χωρίζει σὲ πέντε παραγράφους, ὁ κ. Παπάζογλου ἀσχολεῖται μὲ: 1) Τὸ τετραδίου τῶν μεταφρασμένων ἐγγράφων (σελ. 21-23) καὶ ὁμιλεῖ γιὰ τὴν ἀνεύρεση στὸ ναὸ τοῦ Ἀγίου Ἐλευθερίου τῆς Ἐλευθερουπόλεως τοῦ χειρογράφου - «τετραδίου» τὸ ὁποῖο φέρει τὸν τίτλο «Ἐγγραφα μεταφρασμένα ἐκ τῶν τουρκικῶν ἐγγράφων τοῦ μετοχίου Ὁρφάνη τῆς ἐν τῷ Ἀγίῳ Ὁρει τοῦ Ἀθω μονῆς τοῦ Ἀγίου Διονυσίου», δίδει ὅλες τὶς παλαιογραφικὰς πληροφορίες καὶ καταγράφει τοὺς τίτλους τοὺς. Στὴ δευτέρῃ παράγραφῳ παρουσιάζεται ἀπὸ τὸν συγγραφέα. 2. Ὁ Φάκελλος τῶν τουρκικῶν ἐγγράφων τῆς μονῆς Διονυσίου, (σελ. 23-26) στὸν ὁποῖο ὅπως σημειώνει ὁ σ. διασώζονται τὰ τουρκικὰ ἔγγραφα τὰ ὁποῖα χρησιμοποιοῦντο γιὰ τὶς μεταφράσεις ποὺ ἐκδίδει. Καὶ γιὰ τὸ περιεχόμενον τοῦ φακέλλου (ἀρ. 26 «Ὁρφάνη») δίδονται ἀπὸ τὸν Παπάζογλου οἱ ἀναγκαῖες παλαιογραφικὰς πληροφορίες, ὅπως ἐπίσης οἱ ἀριθμῆσεις καὶ τὰ σημειώματα ποὺ συναντᾷ στὸ νεκρὸ τῶν τουρκικῶν ἐγγράφων τὰ ὁποῖα εἶναι γραμμένα σὲ διάφορες ἐποχὰς καὶ ἀπὸ διάφορα χέρια. Στὴ συνέχεια, παράγραφος 3. Ὁ γραφέας τοῦ τετραδίου τῶν μεταφρασμένων ἐγγράφων (σελ. 26-29), ἀπασχολεῖ ἰδιαίτερα τὸν κ. Παπάζογλου ὁ ὁποῖος, μολονότι σημείωσις κάτω ἀπὸ τὸν τίτλο τοῦ Τετραδίου μᾶς κάνει γνωστὸ τὸν μεταφραστὴ καὶ τὸ χρόνον μεταφράσεως τῶν ἐγγράφων — πρόκειται γιὰ τὸν Δημήτριον Σάββα Σερραῖο — ἀποδεικνύει μὲ ἀδιαμφισβήτητα στοιχεῖα ὅτι γραφέας τοῦ Τετραδίου δὲν εἶναι ὁ μεταφραστὴς Δημήτριος Σάββας, ἀλλὰ ὁ μοναχὸς τῆς μονῆς Διονυσίου Δομέτιος, ὁ ὁποῖος καταγόταν ἀπὸ τὴν Κωνσταντινούπολιν. Στὴν ἐπόμενη παράγραφῳ ποὺ φέρει τὸν τίτλο 4. Τὸ μετόχι τοῦ Ὁρφανίου καὶ οἱ ἀγῶνες γιὰ τὴ διάσωσίν του (σελ. 29-37), ὁ συγγραφέας παρακολουθεῖ καὶ καταγράφει τὴν ἱστορίαν τοῦ μετοχίου ἀπὸ τὴν ἐμφάνισίν του (1495) μέχρι καὶ τὰ πρῶτα χρόνια μετὰ τὴν Μικρασιατικὴν καταστροφὴν (1922) ὅποτε τὸ μετόχι ἀπαλλοτριώθηκε ἀπὸ τὸ Ἑλληνικὸ Δημόσιον (1938). Στὴν ἐρευνὰ του χρησιμοποιοῖ ἀγνώστα καὶ βεβαίως ἀνέκδοτα ἔγγραφα ἀπὸ τὸ Ἀρχεῖο τῆς μονῆς Διονυσίου. Τέλος, στὴν τελευταία παράγραφῳ τῆς Εἰσαγωγῆς 5. Ὁ κάτοχος τοῦ τετραδίου τῶν μεταφρασμένων ἐγγράφων (σελ. 37-38) ὁ συγγραφέας ἀποδεικνύει ὅτι κάτοχος τοῦ τετραδίου τῶν μεταφρασμένων τουρκικῶν ἐγγράφων ἦταν ὁ μητροπολίτης Ἐλευθερουπόλεως Σωφρόνιος (1927-1958). Ὅπως δὲ δηλώνει ὁ Παπάζογλου τὸ τετραδίου πέρασε στὰ χέρια τοῦ Σωφρονίου μὲ σκοπὸ νὰ βοηθήσῃ ὁ Ἱεράρχης τὶς προσπάθειες τῆς μονῆς Διονυσίου ὥστε νὰ μὴ ἀπαλλοτριωθῇ τὸ μετόχι τῆς στὸ Ὁρφάνι.

Στὸ β' μέρος τῆς μελέτης τοῦ κ. Παπάζογλου ποὺ φέρει τὸν τίτλο «Τὰ ἔ γ γ ρ α φ α», ἐκδίδονται οἱ μεταφράσεις τῶν τουρκικῶν ἐγγράφων τοῦ τετραδίου ποὺ ἀφοροῦν τὸ μετόχι Ἁγίου Ἰωάννης τῆς μονῆς Διονυσίου στὸ Ὁρφάνι. Κάθε ἔγγραφον προηγεῖται περὶληψη, ἐνῶ ἔπεται διεξοδικώτατος σχολιασμὸς καὶ ἀπόδοσις στὴν ἑλληνικὴν γλῶσσαν τῶν τουρκικῶν λέξεων. Γιὰ νὰ γίνῃ κατανοητὴ ἡ ἀξία τῶν ἐγγράφων περιορίζομαστέ νὰ δώσουμε παρακάτω σύντομον τίτλον καὶ ἔτος ἐκδόσεώς τοὺς: 1) Τ ε φ τ έ ρ σ ο υ ρ έ τ ι

(άντιγραφο από κτηματολογικό σουλτανικό βιβλίο) του 1535 ή 1542. 2) Φιρμάνι του σουλτάνου Σελίμ Β', του 1568. 3) Φιρμάνι του σουλτάνου Ίμπραήμ (όπως όμως αποδεικνύει ο Παπάζογλου φιρμάνι του μεγάλου Βεζύρη Ίμπραήμ), του 1535. 4) Σιτζελέτ σουρέτι (ιεροδικαστηρίου), του έτους 1548. 5) Βεβαίωση πληρωμής φόρου των μοναχών του μετοχίου Άγιος Ίωάννης του Όρφανίου (δίδεται από τον ζαμπίτη της περιοχής) του 1567. 6) Φιρμάνι του σουλτάνου Σελίμ Β', του 1568. 7) Έπιστολή του Ιεροκριτού του Πραβίου (= Έλευθερούπολη), στον εκμισθωτή των κτημάτων του Όρφανίου Χουσεΐν, του έτους 1621. 8) Πράξη του ιεροδικαστηρίου του Πραβίου (εκδόθηκε από τον Ιεροκριτή Αχμέτ Νιμετουλάχ), του 1621. 9) Πράξη του ιεροδικαστηρίου Καβάλας, του 1627. 10) Πράξη του ιεροδικαστηρίου του Πραβίου, του 1636. 11) Απόδειξη πληρωμής φόρου των μοναχών του μετοχίου του Όρφανίου, του 1641. 12) Φιρμάνι του σουλτάνου Μαχμούτ, του 1733. 13) Φιρμάνι επίσης του σουλτάνου Μαχμούτ του ίδιου έτους 1733.

Στο «Γενικό Εύρετήριο» (σελ. 97-110) ο συγγραφέας καταγράφει τὰ πρόσωπα, τούς τόπους και τὰ πράγματα, έλληνικά και ξενόγλωσσα. Σ' αυτό μάλιστα υπογραμμίζει εκείνες τις σελίδες στις οποίες σχολιάζονται όροι (-λέξεις) του Εύρετηρίου και αποδελτιώνει και τὰ όνόματα των συγγραφέων όχι όμως και τούς τίτλους των έργων τους.

Τέλος στις εκτός κειμένου «Φωτογραφίες έγγράφων» (I-XII) δίδει εικόνες των τουρκικών έγγράφων που μεταφράσεις τους υπάρχουν στο «τετραδίον», από τον φάκελλο άριθ. 26 «Όρφάν» του Άρχείου της μονής Διονυσίου του Άγίου Όρους.

Όπως γίνεται φανερό από τὰ άνωτέρω, ή μελέτη του κ. Παπάζογλου προσφέρει όχι μόνο πολύτιμες συμπληρωματικές πληροφορίες για την ιστορία του μετοχίου Όρφανίου της άγιορείτικης μονής Διονυσίου και άποκαθιστά, παλαιογραφικώς, πολλά συγκεχυμένα, αλλά και τονίζει τó γεγονός ότι τὰ Άρχεία των μονών του Άγίου Όρους κρύβουν θησαυρούς άνεκτίμητους και γι' αυτό άποτελούν μιá ανεξάντλητη πηγή πληροφοριών—σχεδόν άγνωστη και μη χρησιμοποιούμενη— για την ιστορική έρευνα γενικώς (Βυζάντιο, Όρθόδοξη Έκκλησία, Τουρκοκρατία, Σλάβοι, νεοελληνική περίοδος) και ειδικότερα για την έρευνα της ιστορίας της Β. Ελλάδος.

Σ. Δ. ΚΟΝΤΟΓΙΑΝΝΗΣ, Δρ. Θ.

Πανεπιστήμιον Αθηνών

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Ό μητροπολίτης Έλευθερουπόλεως Σωφρόνιος Β' στον έπισκοπικό της κατάλογο, και Σταμούλης έπωνυμούμενος, προηγουμένως χρημάτισε μητροπολίτης Βερροίας και Ναούσης (1924-1927) και Μυριοφύτου και Περιστάσεως (1917-1924).

2. Έδώ όφειλω νά σημειώσω πώς πρέπει νά γίνει διόρθωση στη σημ. (42) της σελ. 37 της μελέτης του κ. Παπάζογλου και αντί: Γ. Κ. Παπάζογλου, Άγνωστη αυτοβιογραφία του Άρσενίου Λαρίσης, Η' Πανελλήνιο Συνέδριο της Έλληνικής Ιστορικής Έταιρείας, Θεολογία (Δ' 1987 υπό έκτύπωση), νά γράφει: Γ. Κ. Παπάζογλου, Άγνωστο κείμενο αυτοβιογραφίας Άρσενίου Κ. Άφεντούλη Κωνσταντινουπόλεως, Θεολογία 59 (1988), σελ. 361-371.

3. Ήδη από τó 1966 έχει άρχισι από τó «Έθνικό Ίδρυμα Έρευνών» ή

καταλογογράφηση τῶν Ἀρχείων τῶν μονῶν τοῦ Ἁγίου Ὁρους στὸ περιοδικὸ τοῦ Ἰδρύματος «Σύμμεικτα». Ἐτσι μέχρι τώρα ἔχουν γίνει κατάλογοι τῶν Ἀρχείων τῶν μονῶν ὑπὸ τῶν: Ν. Γ. Νικολοπούλου-Ν. Ἀ. Οἰκονομίδη, Ἱερὰ Μονὴ Διονυσίου. Κατάλογος τοῦ Ἀρχείου, «Σύμμεικτα» Α' (1966), 257-327. Ν. Οἰκονομίδη, Ἱερὰ Μονὴ Κωνσταντονίου. Κατάλογος τοῦ Ἀρχείου, «Σύμμεικτα» Β' (1970), 416-436. Ν. Οἰκονομίδη, Ἱερὰ Μονὴ Σταυρονικήτα. Κατάλογος τοῦ Ἀρχείου, «Σύμμεικτα» Β' (1970), 437-458. Ν. Οἰκονομίδη, Ἱερὰ Μονὴ Δοχειαρίου. Κατάλογος τοῦ Ἀρχείου, «Σύμμεικτα» Γ' (1979), 197-263. Κρίτωνος Χρυσοχοΐδη, Ἱερὰ Μονὴ Ἁγίου Παύλου. Κατάλογος τοῦ Ἀρχείου, «Σύμμεικτα» Δ' (1981), 251-300. D. Nastase, Les documents roumains des archives du Couvent athonite de Simonopétra. Présentation préliminaire, «Σύμμεικτα» Ε' (1983), 373-388. D. Nastase-F. Marinescu, Les actet roumains de Simonopétra (Mont Athos). Catologue sommaire, «Σύμμεικτα» Ζ' (1987), 275-419.

Σ.Α.Κ.

ΠΙΝΑΞ ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΩΝ ΤΟΜΟΥ Α'

	Σελ.
Βαλ. αώρας Γ. Βασίλειος, 'Αδυναμίες τών ληξιαρχικών μας καταγραφών καὶ ἡ βρεφικὴ θνησιμότης τών Ἑλλήνων	429 - 445
Βαρβούνης Γερ. Μ., Τὸ τραγούδι τοῦ ἐπισκόπου Φαναρίου Σεραφεῖμ ..	197 - 216
Γιακουμέλος Διονύσιος, Ποιήματα καὶ λαϊκὰ στιχοιργήματα γιὰ τὴν ἔνωση τῆς Ἑπτανήσου 1864 καὶ τὸ ριζοσπαστισμὸ σὲ παμφλέτια τῆς ἐποχῆς	399 - 428
Δεπάστας Σολ. Νικόλαος, 'Ἡ Ἑλληνικὴ γλυπτικὴ κατὰ τὸν βον π.Χ. αἰώνα	217 - 232
Δημητροκάλλης Γεώργιος, 'Επὶ ξυροῦ ἀκμῆς	306 - 310
Ζοῦμπος Ν. Α., 'Ἡ φιλοσοφία τῆς ἱστορίας εἰς τὴν ἱστορίαν τῆς Φιλοσοφίας	21 - 24
Δικαιώματα καὶ ὑποχρεώσεις	364 - 365
Καλλέργης Ἑμμ. Ἡρακλῆς, Γιὰ τὴν ἑλληνικότητα στὴν Παιδικὴ μας Λογοτεχνία	340 - 363
Κατσάνης Β. Μιχ., 'Ἡ ἀεροναυτικὴ ὁψη τών Βαλκανικῶν Πολέμων ('Ἱστορικὸ ὕλικὸ)	311 - 322
Κεντρωτῆς Γιώργος, Συνεῖδηση καὶ ἀποκάλυψη τῆς πλαστικῆς πραγματικότητος (Μοντερνισμὸς τοῦ Ἀναστασίου Δρίβα)	366 - 375
Κόλλις Γ. Σήφης, Ἐπικήδειος Γερ. Ἰω. Κονιδάρι	12 - 16
'Ἡ Ἑλληνοαυστραλιανὴ λογοτεχνία (1900 - 1983)	186 - 196
Κορίνθιος Γιάννης, Οἱ μυστικὲς ἐταιρεῖες κατὰ τὴν Καποδιστριακὴν περίοδο	233 - 254
Κουκουλομμάτης Δημ., 'Ἡ ἐλευθερία τῆς βουλήσεως στὴν ἀρχαία τραγωδία καὶ τὴ νεοελληνικὴ λογοτεχνία	301 - 305
Κουντουρῆς Γεωργ., Ἐπικήδειος Γερ. Ἰω. Κονιδάρι	10 - 11
Κουτρούμπας Εὐθ. Δημ., 'Ἡ στάση τών Ρωμαίων ἀπέναντι στὴν ἑλληνικὴ τέχνη κατὰ τὴν ἐποχὴ τοῦ Κάτωνος τοῦ Πρεσβυτέρου	41 - 53
Κωνσταντινίδης Δ. Κωνστ., Περὶ ἠθικῆς	25 - 40
Λαμπρινίδης Μηνᾶς, 'Ἡ Ὁρθοδοξία εἰς τὴν Νότιον Κορέαν	73 - 85
Λιβαδάρας Α. Νικ., Γεράσιμος Ἰω. Κονιδάρι	5 - 6
Παρατηρήσεις στὴν ἐπιγραφὴ τοῦ Ἀργείου Καλλιπίπου	257 - 262
Λυριτζῆς Θ. Σωτ., Ἱστορικὴ Γεωγραφία περιοχῆς Γαργαλιάνων	86 - 113
Μαρκάκης Μανώλης, Σύστημα μιᾶς φιλοσοφίας τῆς πράξεως	155 - 185
'Ἡ φιλοσοφία τοῦ ὠραίου	376 - 385

Μητσάκης Κ., Ἡ ἐλληνικὴ ἱστορικὴ ἀφηγηματικὴ πεζογραφία τοῦ 10' καὶ 11' αἰώνα	288 - 300
Παπάζογλου Κ. Γεώργιος, Ἡ πτώχευση τῆς Εἰκοσιφοινίσσης μέσα ἀπὸ ἀγνώστα ἔγγραφα τοῦ Ἱστορικοῦ Ἀρχείου τοῦ Ὑπουργείου Ἐξωτερικῶν	323 - 339
Παπαϊωάννου Ἀγγελος, Θησεύς Ἀριστος Πολίτης	67 - 72
Peri Massimo, Ὁ «τραγικὸς» καὶ ὁ «ἡρωϊκὸς» στίχος τοῦ Κάλβου	446 - 457
Ποῦχνερ Βάλτερ, Ὑφολογικὰ προβλήματα στὸ ἐλληνικὸ Θέατρο τοῦ 20οῦ αἰώνα	263 - 287
Τὸ Θέατρο στὴ μεταπολεμικὴ Ἑλλάδα	386 - 398
Σαρτζετάκης Α. Χρήστος, Ἡ Ἑλληνικὴ διασπορά ἀπὸ τὴν ἀρχαίότητα ἕως σήμερα	129 - 134
Τσάκωνας Βασ., Ἐπικήδειος Γερ. Ἰω. Κονιδάρη	9 - 10
Φειδᾶς Ἰω. Βλάσιος, Ἐπικήδειος Γερ. Ἰω. Κονιδάρη (21-10-1987)	6 - 9
Γεράσιμος Ἰω. Κονιδάρης (Ἐπιμνημόσυνος Λόγος 13-12-1987)	17 - 21
Χρόνης Νικόλαος, Δύο Πανεπιστημιακοὶ διδάσκαλοι τῆς φιλοσοφίας, Θεόφιλος Βορέας, Κωνσταντῖνος Λογοθέτης	135 - 154

ΧΡΟΝΙΚΑ

	Σελ.
Ἐπίτιμα μέλη Φ. Σ. Παρνασσός	114
Ζώρας Γ. Γεράσιμος, α) Ἀπὸ τὴν κίνηση τοῦ Συλλόγου, β) Ἀπὸ τὴν πνευματικὴν κίνηση τοῦ τόπου μας, γ) Ἀπὸ τὴν δράση τῶν μελῶν τοῦ Παρνασσοῦ.	114 - 116, 255 - 256
Ἀλλαγὲς ποὺ ἔγιναν στὸ περιοδικὸ <i>Παρνασσός</i> . Ποικίλες ἐκδηλώσεις τοῦ Συλλόγου	458 - 460
Παπαπάνος Κώστας, Οἱ Νεώτερες Θερμοπύλες μας (Πανηγυρικός 28ης Ὀκτωβρίου)	461 - 469

ΝΕΚΡΟΛΟΓΙΑ

Σοῦλεντάκης Π. Νικ., Γεώργιος Θ. Ράμος (1902 - 1987)	117 - 119
--	-----------

ΒΙΒΛΙΟΚΡΙΣΙΕΣ

Θεοφάνης Γ., Μανώλη Μαρκάκη: Πολιτικὴ νομιμοποίηση καὶ βιομηχανικὴ κοινωνία: Σπουδὴ ἐμπειρικῆς κοινωνιολογίας	470 - 471
Καλαμάκης Χ. Διον., D.E. Conomos: The Late Byzantine and Slavonic Communion Cycle: Liturgy and music	122 - 123
Αἰκατερίνης Χριστοφιλοπούλου: Βυζαντινὴ Ἱστορία, Β' 2, 867 - 1081... ..	471 - 474
Κοντογιάννης Δ. Σ., Γεωργίου Κ. Παπάζογλου: Μεταφρασμένα τουρκικά ἔγγραφα τοῦ Μετοχίου «Ὁρφάνη» τῆς Μονῆς Διονυσίου τοῦ Ἁγίου Ὁρους (1535 - 1733)	474 - 477

Κ. Ε. Χ., Βαγγέλη Παραμερίτη: Νυχτωμένη Πολιτεία	123 - 124
Ήσπεριου Λουκά: Ώδή στη Μητέρα που έφυγε μιά Άνοιξη	124 - 125
Άθαν. Β. Νταουσάνη: Βουβοί τροπικοί, Γυμνό παρόν	125 - 126
Έλευθερίας Μαυρίδου: Άφετε τους Ούρανοους	126
Κώστα Γάλλου: Κάτοπτρα Ύψους	126 - 127
Μαρίας Κ. Μπακατσέλου: Τρεις φάσεις μιάς ζωής	127
Φαίδωνα Θεόφилου: Νοσάνθη	127
Μαρκάκης Μανώλης, Κ. Π. Τσαφάρ: Ή εξέλιξη της έννοιας της δικαιοσύνης στο πλατωνικό έργο	470
Πουρναρόπουλος Κ. Γ., Λάμπρου Δ. Καράμπελα: Ή νομοθετική αντι- μετώπιση του προβλήματος των ναρκωτικών	120 - 122